OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

PINTÉR

MAGYAR
IRODALOMTÖRTÉNETE

2

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

604.059

OSZK
Országos Széchenyi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

PINTÉR JENŐ

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE.

TUDOMÁNYOS RENDSZEREZÉS.

MÁSODIK KÖTET:

A MAGYAR IRODALOM A XVI. SZÁZADBAN.

BUDAPEST, 1930.

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG KIADÁSA.

OSZK

PINTÉR JENŐ

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE.

TUDOMÁNYOS RENDSZEREZÉS.

MÁSODIK KÖTET:

A MAGYAR IRODALOM A XVI. SZÁZADBAN.

BUDAPEST, 1930.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

604.059

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
B 47377
LELTÁRI SZÁM 67.

Stephaneum nyomda és könyvkiadó r. t. Budapest. — Nyomdaigazgató: Kohl Ferenc.

A MAGYAR IRODALOM
A XVI. SZÁZAD PROTESTÁNS
KORSZAKÁBAN.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

BEVEZETÉS.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Történeti mozzanatok.
Általános műveltség.
Irói törekvések.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

TÖRTÉNETI MOZZANATOK.

Komor változatokban és véres eseményekben vonulnak végig a XVI. századon az európai államok történetének véres eseményei.

Portugália és Spanyolország az óceánokon keresztül távoli világrészek meghódítására indul, az európai emberiség látóköre megnövekedik, az újvilág aranya, ezüstje, drágakövei és gazdasági növényei az óvilág felé özönlenek, a vállalkozó kedv élénk lesz egész Nyugat-Európában. Később az angolok és hollandok is odasorakoznak a portugál és spanyol hajósok mellé, a tengeri kereskedelem és a gazdasági élet súlypontja a Földközi-tenger mellékéről az Atlanti-óceán tájékára kerül, Velence elveszti régi hatalmát. A föld körülhajózásával együtt jár az emberiség természettudományi ismereteinek gyarapodása, az európai tömegek egy részének Amerika felé való vándorlása, az Európában dolgozó polgárság anyagi megerősödése. A földbirtokon és jobbágyságon alapuló feudális társadalmi rend gyöngül, az egyre gazdagodó polgárság tekintélye emelkedik. A nemes még lenézi a polgárt, de pénzét nem veti meg.

A könyvnyomtatás elterjedése korszakos szellemi fordulat a XVI. század életében. A régi írott könyveket csak kevesen olvashatták, most egy-egy nevezetesebb

kézirat nyomtatott példányai százával és ezrével forognak az olvasók kezén. A könyv megkezdi a maga korszakos hódító útját, felvilágosítja az elméket, újabb és újabb százezreket toboroz a művelődés és tudás javára. A közfelfogás az írás és olvasás ismeretét isteni ajándéknak fogja fel, az iskolák alapítását lázas buzgalommal kívánja, a latin nyelv mellett a nemzeti nyelvű irodalom művelését is megköveteli.

Luther Márton fellépése nemcsak Németország politikai, társadalmi és szellemi átalakulására hat döntő erővel, hanem újjáformálja az európai államok belső életét is. A német hitújítás és Kálvin János svájci reformációja meghódítja a germán fajú országokat; virágozni kezd a protestantizmus Franciaországban, Lengyelországban és Magyarországban is. Németországban erős belső háborúskodás után az ágostai hitvallású evangélikus rendek szabad vallásgyakorlatot nyernek, de angol és francia földön sok vér folyik a helvét hitvallású és a katolikus párt között: Angliában a hitújítás hívei győznek, Franciaországban a katolikusok. Spanyolország, Portugália és Olaszország elzárkózik a reformációtól, a Balkánt az izlám hívei bírják, Oroszország még éretlen arra, hogy számot tudna vetni az ilyen világtörténeti jelentőségű szellemi mozgalom lényegével.

A katolikus egyház reformja a tridenti zsinaton megy végbe, a pápai tekintély korlátlanná válik, a papság fegyelme szigorúbb lesz. A katolikus dogmákat félre nem érthető biztossággal foglalják rendszerbe, megállapítják a hívek oktatásának rendjét, szabályozzák a papnevelést.

A pápák és főpapok mellett elsősorban a katolikus uralkodók és a jezsuiták tesznek legtöbbet arra, hogy a régi katolikus vidékek egy része újból katolikussá legyen. Míg a protestánsok számos vallásfelekezetre szakadnak, a katolikus egyház a pápák irányítása mellett egész Európára kiterjedő egységes szervezetet teremt, sőt az újonnan felfedezett földrészekben is megkezdi — missziónáriusai útján — a térítést. A régebbi szerzetesrendek friss erőre kapnak, több új szerzetesrend alakul, a leányok nevelését hitbuzgó apácák vezetik. Ez a szívós szervezkedés egyrészt megállítja, másrészt még olyan helyeken is visszaveti a protestantizmust, ahol a katolicizmus ügye örökre elveszettnek látszott.

A Habsburg-ház V. Károly római császár uralkodása alatt az osztrák örökös tartományokat, Németországot, Hollandiát, Belgiumot, Olaszország egy részét, Spanyolországot és ennek a hatalmas államnak Európán kívül eső birtokait is egybefogja. Ez a világhatalom Franciaországgal és Törökországgal elkeseredetten viaskodik; ha nincs meg ez a két félelmes ellensége, övé egész Európa. V. Károly fia, II. Fülöp spanyol király, hiába próbálja megtörni a protestánsok hatalmát, Hollandia elszakad a spanyol koronától, Anglia megsemmisíti a spanyol hajóhadat. Lassankint Anglia kerül az ellenreformáció harcosainak élére. Erzsébet királynő megszilárdítja az anglikánizmust, megveti az angol világkereskedelem alapjait, politikai sikereit gazdasági előrenyomulással párosítja. Spanyolország és Portugália tengeri hegemóniája lassankint háttérbe szorul az angol és holland

tengerészek gyarmatosító ereje elől. A Habsburg-imperializmus és vele a spanyoloknak világhatalomra való törekvése elbukik, Európának csak a török birodalom előretörésétől kell félnie. A mohamedán világ győzelmének gondolata rettegéssel tölti el a keresztény nyugatot: a katolikusokat csakúgy, mint a protestánsokat. Kelet és nyugat harcában Magyarország a küzdőtér, csak néha csap az izlám harci kedve Lengyelország és a Földközi-tenger felé.

A magyar nemzet a XVI. században végzetes időket él át. A mohácsi csatában meghal II. Lajos király, az országot a királyválasztás viharai tépik. A Habsburg-ház és a Zápolyai-család küzdelmeibe Szolimán szultán ismételten beleszól, míg végre az ozmán erőtől támogatott utolsó nemzeti király, Zápolyai János, megosztozik az országon Habsburg-ellenfelével, I. Ferdinánddal. János király halála után Szolimán szultán elfoglalja Budát s török területté teszi Magyarország középső részét. Buda elfoglalása után az izlám magyarországi birtoka évről-évre gyarapodik.

A XVI. század derekától kezdve a magyar állam északi és nyugati megyéi a habsburgházi királyokat vallják uruknak, a keleti megyék a török védnökség alatt álló erdélyi fejedelmek kezére jutnak, az Alföld és a Dunántúl jelentékeny része a szultánoknak hódol. A három részre szaggatott nemzet élete szenvedések közt folyik. Aránylag még Erdély van a legjobb helyzetben. Ha fejedelmei befizetik a török udvarnak járó adót, országuk békéjét elég tűrhetően biztosítják az ottomán bi-

rodalom támadásaival szemben. A királyi Magyarország fegyverben áll és pusztul. Béke idején a bécsi kormány zsoldosai sanyargatják; ha háború üt ki, a török martalócok rettegtetik. Legszomorúbb a török hódoltsági terület helyzete. Itt a törökök és tatárok oktalan rablógazdálkodással pusztítják a keresztény falvakat.

Szolimán szultán hét hadjáratot vezet Magyarország ellen, míg végre Szigetvár falai alatt meghal. Utódai nem mondanak le a hódító török politikáról. Hiába küzdenek a végvárak magyar vitézei, élethalál-harcuk csak ideig-óráig hátráltatja az izlám hadi sikereit. A várvédők és várvívók tusájának olykor véget vet egy-egy nehéz feltételekkel megkötött béke, de a kisebb határszéli csatározások akkor sem szünnek meg. A Habsburg-királyok kerülik a török hatalommal való leszámolást, egyrészt mivel érzik erejük gyengeségét, másrészt mert zsoldosaikat osztrák örökös tartományaik védelmére tartogatják. I. Miksa hadserege Bécset őrzi akkor, amikor Szigetvár hősei napról-napra várják fölmentésüket; Rudolf prágai palotájába zárkózik, miközben magyar területét tizenöt esztendeig dúlják a törökök. A nemzet keserűségét fokozza, hogy a Habsburg-uralkodók egyre ridegebben törnek a korlátlan királyi hatalom megszilárdítására. Úgy látszott, hogy Magyarország előbb-utóbb beleolvad az osztrák örökös tartományokba. Az országgyűlések munkája a magyar alkotmány és a protestáns vallás sérelmeinek megvitatásában merül ki, viszont a bécsi udvar minden törekvése arra irányul, hogy az önkényuralom útját minél jobban előkészítse. A XVI. szá-

zad végén a nemzeti és vallási sérelmek elviselhetetlenekké válnak.

A mohácsi csata idején már erősen benne élt a lelkekben a hitújítás vágya. A világi papság és a szerzetesség egyaránt elvilágiasodik, a fegyelem hiánya és a nagy vagyon eltéríti hivatásától az egyházi rendet. A hívők nem találják meg papjaikban a példaadó életű lelkipásztorokat, a tömeg közömbösen tekint lelkészeire. Lassankint eltünedezik minden mélyebb vallásos érzés. Maga a papság is elégedetlenül szemléli félszeg helyzetét, az igazán hívő lelkek szenvednek, a földi szenvedélyektől megszállt világi papok és szerzetesek nem törődnek hivatásukkal.

Az 1520-as években Magyarországon is híre terjed Luther Márton fellépésének. A vittenbergai reformátor iratait és a róluk szóló könyveket egyes német lakosságú városokban olvasgatni kezdik, a műveltebb papok és polgárok vitatkozni próbálnak tételeiről, egy-két nemes úr is figyelni kezd az új tanításokról szóló hírekre. Besztercebányán, Selmecbányán, Körmöcbányán és Bártfán már 1522-ben elég nyiltan hirdetik a reformáció hitelveit; Budán magában a királyi udvarban is vannak pártolói. A török hatalmától rettegő nemesség fenyegető veszedelmet lát a német földről érkező vallási megoszlás előjeleiben, ezért az 1523. évi budai országgyűlésen törvényt hoz az evangélikusok ellen: «Méltóztassék a királyi felségnek, mint katolikus fejedelemnek, minden luteránust és azok pártfogóit, valamint az ő felekezetükhöz ragaszkodókat, mint nyilvános eretnekeket és a

Boldogságos Szűz Mária ellenségeit halállal és összes javaik elvesztésével büntetni». Ehhez a törvényhez az 1525. évi rákosi országgyűlésen még a következő új cikket csatolják: «A luteránusokat az országból mind ki kell irtani, ezért nemcsak az egyházi, hanem a világi személyek is fel vannak jogosítva, hogy őket, bárhol találtatnak, máglyán elégethessék».

Bölcsen mondja erre a törvényre Fraknói Vilmos, mennyire veszedelmes elhatározás volt ez, még ha valóságban nagyon kevéssé hajtották is végre. A rendek nem a királyra bízták az ország vallási egységének megoltalmazását, hanem az ország minden lakosát felhatalmazták a luteránusok megölésére. Még az sincs kimondva — írja Fraknói Vilmos — hogy máglyára csak az ítélhető, akiről az illetékes egyházi hatóság megállapította, hogy valóságos luteránus; mindenkinek önkényére van bízva, hogy azt, akiben luteránust ismer föl, kivégezhesse. Ilyen intézkedés az érdekek, indulatok és szenvedélyek fölszabadítására, minden törvényes korlát lerombolására, a legvadabb polgárháború kitörésére vezethetett.

A mohácsi csata után a két ellenkirály abban is versenyez, hogy melyikük tudja erélyesebben elfojtani az evangélikus törekvéseket. János király 1527-ben kiadja esztergomi rendeletét; ebben megparancsolja Nagyszeben városának, hogy mindazokat, akik Luther Márton iratait olvassák és tanításait vallják, börtönözzék be, fosszák meg vagyonuktól és minden módon kényszerítsék őket eretnekségük megtagadására. Ferdinánd király ugyanezen évi budai rendelete az egész országhoz fordul, állást fog-

lal a hitújítás ellen s meghagyja, hogy tiltó parancsát tíz éven keresztül minden karácsonykor és húsvétkor ünnepélyesen hirdessék ki a templomokban.

Hiába minden. Egyre többen fordulnak el a katolikus vallástól. A két király harca, a katolikus papság erőtlensége, a protestáns hitújítók lelkesedése lassankint diadalra juttatják Luther Márton és Kálvin János tanításait. A tehetségesebb ifjak evangélikus és református papokká lesznek. A Habsburg-család erősen támogatja ugyan a katolikusokat, de óvakodik attól, hogy erőszakos intézkedésekkel elriassza protestáns alattvalóit. Nincs hatalmában, hogy végrehajtsa az országos törvényeket. Az 1548. évi XI. törvénycikk megparancsolja ugyan az eretnekségek kiirtását, az 1550. évi XII. törvénycikk is megköveteli a katolikus vallásnak az egész országban való visszaállítását, mindez azonban végrehajthatatlan óhajtás.

A királyi Magyarország területén Oláh Miklós esztergomi érsek az 1550-es és 1560-as években szívósan harcol a reformáció terjedése ellen, de küzdelme egyre reménytelenebb. «Minden évben tartok zsinatot — írja a tridenti zsinatnak — de a meghívott papok azzal az elhatározással jelennek meg, hogy inkább lemondanak papságukról, mint vétkes életükről. Azt is megtettem már, hogy néhányat elűztem, másokat rosszabb javadalomra helyeztem át, hogy ilyen módon a többit a rossz úttól elijesszem, de mind hiába. Legfeljebb azt nyertem eljárásommal, hogy akiket elűztem, azok vagy továbbra is ott maradtak földbirtokos-kegyuraiknál vagy pedig átpártol-

tak az eretnekekhez. Innen van azután, hogy a papság hiánya miatt sokan barmok módjára születnek, élnek és halnak, nem lévén senki, aki nekik a szentségeket kiszolgáltassa és őket a katolikus vallásban oktassa.»

A katolicizmusnak a Habsburg-ház a legerősebb támasza. Az ellenreformáció a királyi család védelme alatt már Oláh Miklós érseksége idején megindul, utódai alatt tovább folyik, de a lakosság hallatlan ellenérzéssel tekint a katolikus papokra. Jellemző, hogyan fogadja a sopronmegyei Nagyhöflány a király nevében érkező katolikus egyházi bizottságot. A győri prépost-kanonok és a soproni esperes megérkeznek a községbe, de a falusi bíró még lakásába sem akarja bebocsátani őket, hanem csak az utcán hajlandó meghallgatni a helytartótanács rendeletét. Mégis bemennek a bíró udvarába, ott egybegyűlnek a parasztok is, de sem széket, sem asztalt nem adnak a hivatalos kiküldötteknek. Mikor a rendeletet felolvassák, senki sem veszi le a kalapját. Hiába köszöntik a község vezető embereit a királyi biztosok, hasztalan nyujtanak kezet az egyszerű parasztoknak, azok nem fogadják sem a köszöntést, sem a kézfogást. A biztosok követelik a templom kulcsát, ebből huzavona támad, végre a község tanítója átnyujtja a kulcsot, de előbb egy fadarabra teszi, hogy még csak ne is érintse a gyűlölt katolikusokat. A katolikus plébánost mindezek ellenére beiktatják állásába, az evangélikus falu zúg, fenyegeti és szidalmazza a pápista papot s nem engedi eltávozni a maga protestáns prédikátorát. A komisszáriusok megparancsolják ugyan a bírónak, hogy távolítsa el a községből az

eretnek lelkipásztort, de a bíró ennek ellent mond, a templomától megfosztott prédikátor házat vásárol a faluban s a legközelebbi vasárnapon még prédikál is a katolikus felsőbbség nagy bosszankodására.

Erdély evangélikus és református nemessége és polgársága nem tűri a katolicizmust. Gyulafehérvár lakossága 1565-ben kiűzi a katolikus papokat, beront a székesegyházba, összezúzza az oltárokat, kihányja a templomból a képeket és szobrokat, széttöri az orgonát, feldúlja a síremlékeket. Megismétlődnek ezek a jelenetek Nagyváradon. Itt a katolikus papság ellen fellázadt lakosságot a város erdélyi őrsége veri szét, de a polgárok még így is feldúlják a székesegyházat és kiűzik a papságot. Végül is az 1566. évi tordai országgyűlés egész Erdély területéről kitiltja a katolikus papokat. Ezt az elhatározást nem hajtják ugyan végre, a törvény megalkotása mégis jellemző Erdély közhangulatára. A ferencrendi szerzetesek ezután is megmaradnak a csíki és gyergyói székelyek között, de a katolikus hívők egykori hatalmas seregéből alig marad néhány ezer lélek. Nemesúr és városi polgár fehér holló közöttük.

A jezsuiták az 1580-as években megkísérlik Erdély visszatérítését. Szántó István jézustársasági atya 1584 pünkösdjén a nagyváradi református templomban nyilvános hitvitára száll háromszáz erdélyi és tiszántúli református prédikátorral, három napig pörösködnek azon, hogy Antikrisztus-e a pápa, míg végül a fejedelmi udvar véget vet a vitának. Egyebütt is folynak a szellemi harcok, de a protestánsok helyzete megingathatatlan.

A katolicizmus összetörését az a valóság mutatja legjobban, hogy Magyarországon voltaképen rendes papnevelés sincs. Sehol sem lehet hittudományt tanulni. Csak 1590-ben állítja fel az esztergomi érsekség a nagyszombati szemináriumot, ide egybegyüjtenek tizenkét deákot a katolikus teológia tanulására. Külföldön a római Collegium Germanico-Hungaricumban tanítják a magyar ifjakat az egyházi tudományokra: ennek a német-magyar papnevelőintézetnek a XVII. század elejéig mindössze negyvenhat magyar tagja van.

A szerzetesség úgyszólván egészen eltűnik az országból. A kolostorokat és birtokaikat a nagyurak és a városok foglalják el. Egyedül a ferencrendi szerzetesek maradványai húzódnak meg egy-két helyen, de az összeomlás még a ferencesek körében is rendkívül nagy. A mohácsi csata idején a cseri barátoknak hetven kolostoruk virágzik ezerötszáz szerzetessel, a XVI. század végén már csak öt kolostoruk marad harminc baráttal. A protestantizmus diadalára semmi sem jellemzőbb, mint az, hogy a félezeresztendős multú Szent Benedek-rendnek az 1570-es években már csak egy monostora van: a pannonhalmi. A török hódoltság területéről, a ferencrendi barátok kivételével, mind elmenekülnek a szerzetesek, világi pap is alig marad egynéhány.

Megközelítő módon még számokban is ki lehet fejezni, milyen mérhetetlen veszteség érte a katolicizmust az ország három részre szakadt területén. Erdélyben nem maradt tízezer katolikus sem, csak valamivel több Magyarországon és csak néhány ezer a török hódoltságban.

A királyi Magyarország területén 1600 körül a püspökök, apátok, prépostok, kanonokok, plébánosok, káplánok és szerzetesek száma háromszázra olvadt le, sőt a pápához írt egyik bizalmas jelentés azt vallja, hogy Magyarországon ezer protestánsra csak egy katolikus lélek esik. Ha tulzó is ez a szám, a valóság a katolikusokra nézve nem sokkal volt vigasztalóbb.

Egyébiránt nincs még egy protestánslakosságú ország Európában, ahol a hitújító többség hasonló tisztelettel és mérséklettel tekintene a katolikus hagyományokra, mint a XVI. századvégi evangélikus és református Magyarország. Másutt kérlelhetetlen rohammal szüntetik meg a katolikus egyházi rend kiváltságait, elűzik a papságot, elkobozzák az érseki, püspöki, káptalani, prépostsági és apátsági birtokokat; Magyarországon nem bántják a főpapi vagyont, sőt a főpapság továbbra is megtartja rendkívüli közjogi hatalmát. A katolikus Habsburg-királyok erre az archimedesi pontra támaszkodva indítják meg az ellenreformációt s a protestáns országgyűlés még olyan törvényeket is megszavaz, amelyeknek éle a protestantizmus ellen irányul.

Hogyan megy végbe a protestáns térítés? A vásárokra járó emberek hírül hozzák a falvakba, hogy új papok járnak-kelnek mindenfelé, prédikációikban kárhoztatják a régi papokat s azt állítják, hogy az eddigi papság meghamisította Isten szavát, a Szentírást. Egy napon megjelenik az új vallás prédikátora a községben, elmegy a bíróhoz, felvilágosítja, hogy papjuk nem az igaz keresztény vallás hirdetője s azt ígéri, hogy állítását nyilvánosan

is kész bebizonyítani az egész község színe előtt. A bíró és a község tekintélyes emberei kíváncsiak a vendég-pap igazságaira, megüzenik papjuknak, hogy hallani kívánják a vitát s másnap a templomban szemben áll egymással a két pap. A protestáns prédikátor elmondja a maga hitvallását, kérdéseket intéz a katolikus lelkipásztorhoz, megfelel ellenfele korholására, azután hatalmas beszéddel vonja maga mellé az egybegyűlteket. Így győzi le az evangélikus a katolikust, később a református az evangélikust, majd az unitárius a reformátust. A térítés természetesen nem megy mindenütt ilyen símán, a hitigazságok vitatásába a durva fenyegetés hangja is beleszól s legfőképen a község földesura dönt. Meggyőződésétől, példájától és szavától függ elsősorban a falu magatartása.

A jobbágy-nép és a kisebb nemesek a maguk hitbeli dolgában a nagybirtokoshoz igazodnak: egy-egy országrész főrangú urától függ, milyen vallást követ a lakosság. Mivel a felvidéki Perényi-család az ágostai hitvallást követi, Perényi Gábor 1562-ben kiűzi birtokairól mindazokat a református papokat, akik nem akarják elfogadni az ágostai hitvallású evangélikus hitelveket. Az 1591. évi csepregi zsinaton Nádasdy Ferenc maga elnököl s nagyterjedelmű birtokain egyeduralkodóvá teszi az ágostai hitvallást. Ő maga ítélkezik a luteránusok és kálvinisták hitigazságairól s a kálvinizmust pártoló protestáns püspök távozása után az egész papságot az ágostai hitvallás elfogadására utasítja. «Akik pedig nem akarnának így cselekedni, azokat őnagysága a maga birtokain tovább nem tűri.» A kenyerét féltő papság úgyszólván kivétel nél-

kül aláírja az ágostai hitvallás kötelező elfogadásáról szóló okmányt.

A protestáns papot a hívők évről-évre fogadják fel s ha nem munkálkodik óhajtásuk szerint, elbocsátják a községből. Sem a nemes, sem a paraszt nem ad kenyeret az olyan papnak, aki nem nyeri meg tetszését. A lelkipásztort hosszú szolgálat után is könyörtelenül elküldik, ha a községet nem tudja magához szoktatni. Sok bajjal, sok megalázással jár ez a pap-marasztás vagy pap-elküldés. A protestáns önkormányzat megköveteli, hogy a gyülekezet minden földesúri korlátozás nélkül szabadon választhassa papjait és tanítóit, viszont a nép önző s a nemesurak is beleszólnak elhatározásába. Az évről-évre összeülő zsinatok maguk akarják elintézni a személyi változásokat, de számolniok kell az egyházközségek kívánságaival és a falu földesurának akaratával. Már a legrégibb dunántúli egyházi rendszabályok is erélyesen foglalkoznak ezzel a kárhozatos állapottal s védik a szigorú rendet tartó lelkipásztort a nép kénye-kedve ellen: «Az község az ő pásztorát reá való haragjában és ok nélkül való bosszankodásában az önnön fejétől az esperesek híre nélkül el ne küldje és mást ne fogadjon, mert gyakorta esik, hogy az község az hízelkedőkben és csélcsapokban inkább gyönyörködik, hogy nem mint az igaz tanítókban». Forgách Imre és Zrínyi Kata uradalmainak regulái a földesurak felfogásának a következőkben adnak hangot: «Egy falu se merjen az úr híre nélkül az prédikátoroknak búcsút adni. Nem az ő dolga ez, hanem az uré». Azt azonban még legbecsültebb papjától is megköveteli a falu, hogy leg-

alább búcsúzó beszédét mondja el évről-évre, hogy azután kegyes jóindulattal megtarthassák továbbra is a gyülekezet szolgálatában. A protestáns nemesurak gyermekeit főként ez a kegyetlen szokás ijeszti el a lelkipásztori hivatástól. A földönfutástól való félelem az egyik fő oka annak, hogy a falu papja kénytelen sok mindent elnézni híveinek az erkölcs dolgában.

A török hódoltság területén a papság és a nép szabadon dönthet vallásának ügyeiről. Vallási dolgokban a török eléggé elnéző, annál türelmetlenebbek az egymás ellen harcoló protestáns prédikátorok. A katolicizmus kiszorítása után a reformátusok elkeseredetten harcolnak az unitáriusok ellen s megtörténik az a szörnyű eset, hogy az 1574. évi baranyamegyei nagyharsányi hitvita után Veresmarti Illés hercegszőlősi református szuperintendens és paptársai felakasztatják ellenfelüket, Alvinczi György unitárius lelkipásztort. A vakbuzgóságnak és kegyetlenségnek ez a magyarok között szokatlan megnyilvánulása a török hatóságokat is felbőszíti, a pécsi bég súlyos bírságot ró a vétkesekre, a budai basa is hírt vesz a dologról, maga elé idézi a bűnösöket, ezek megjelennek vádlóikkal együtt s a török hatóságok előtt lezajlik a budai disputáció. A törvénykezésen és a vele kapcsolatos hitvitán maga a basa elnököl, kíséretében ott vannak a tekintélyesebb mohamedán vének, tisztviselők és katonák, Buda lakói is ott tolonganak hátuk mögött. Tolmács segítségével kihallgatják a reformátusokat és unitáriusokat, mérlegelik hitük igazságának bizonyítékait, végül a basa kimondja az ítéletet: Veresmarti Illés püspök és paptársai embertelenül

cselekedtek, gyilkosságukért halállal fognak bűnhödni, kivégzésükig börtönbe kerülnek. Budára fut most a környék református népe, szószólóik riadtan esdekelnek a basa előtt a püspökért és társaiért, a budai basa nagylelkű, hatalmas váltságdíj ellenében kiengedi az elítélteket. Nemcsak a törökök gazdag megajándékozása ad kedvező fordulatot az ügynek, hanem a dunántúli unitáriusok állásfoglalása is: levelet küldenek Budára, ebben kijelentik, hogy nem kívánják Veresmarti Illés és társai halálát; vértanu-lelkipásztoruk Isten dicsőségéért szenvedte el a halált, majd bosszút áll a gyilkosokon az igazságos Isten.

Az unitáriusokat a királyi Magyarország területén minden módon üldözik. Miksa császár és király 1570. évi prágai rendelete rettenetes veszedelemnek nyilvánítja az antitrinitárius vagy ariánus hitelveket s kegyetlen büntetést mér mindazokra, akik a szentháromságtagadó könyveket terjesztik vagy a Servet-Socinus-féle tanításokról kedvezően nyilatkoznak. Az ilyen kárhozatos eretnekség miatt az isteni felség haragja fogja érni az országot. A rendelet szerint az unitárius könyveket el kell kobozni, árusítóikat meg kell büntetni; az unitárius hívők jószágvesztéssel, prédikátoraik börtönnel és testi fenyítéssel sujtandók. «Szigorúan megparancsoljuk, hogy senkise merje az említett eretnekségek könyveit árusítani vagy olvasni vagy magánál tartani vagy másoknak kölcsönözni, sem istentelen és kárhoztatott tanításukat nyiltan vagy titokban hirdetni vagy bármi módon követni; amaz eretnekségek vallóit és követőit pedig senkise merje pártolni vagy birtokain tartani, hanem inkább mint kegyetlen gyil-

kosokat kerülni, mindenképen elűzni és száműzni legyen köteles.» A királyi kormányzat ebben az időben még a kálvinistákat is azonos elbánás alá fogja az unitáriusokkal, de az 1572. évi országgyűlés már nem bántja Kálvin híveit, csak az antitrinitáriusokra nézve hozza meg azt a törvényt, hogy a szentháromságtagadókat könyveikkel együtt el kell égetni.

A vallási téren nagy az erőszakosság, nemzetiségi kérdésekben szabadelvű a korszellem. Erdélyben, túl a Dunán és a Felvidéken általában magyar a nemesség nyelve; a városi polgárok többnyire németül beszélnek; a jobbágyok egy része a Felvidéken tót és rutén, Erdélyben szász és román. Az Alföld magyar és török. A világi urak közül még nem sokan tudnak latinul, de a magasabb rangú tisztviselők és a papok jól értik a latin fogalmazás mesterségét.

A magyar király külföldön él, idegen tisztviselők és katonák környezik, csak néhány magyar ember van udvarában. A király nem érzi magát magyarnak, nem tud magyarul, de azért szívósan ragaszkodik koronájához, mert növelni akarja családja hatalmát. Erejéhez mérten mindent megtesz az ország érdekében, pénzt ad a hadsereg fenntartására, idegen katonákat küld a nemzet védelmére; a magyarok természetét azonban nem tudja kiismerni, külföldi tanácsadói sokszor félrevezetik.

A királyi Magyarország területén a határvárak hosszú láncolata sorakozik fel a török erősségek ellenében. A magánosok átadják váraikat a királynak, a gyengébb erősségeket lerombolják, a jó védelmi pontokat meg-

erősítik. A várak őrségét a király fizeti, de a váraknak maguknak is vannak birtokaik, a főpapi birtokok jövedelmeit jórészt a vitézek eltartására fordítják. Némelyik őrségnek száz faluja is van; a parasztság jórészt az ő számukra dolgozik és termel. A hatalmasabb nagybirtokosok maguk tartják fenn váraikat abból az adóból, melyet egyébként be kellene szolgáltatniok a királynak és az országnak.

A végvárakban eleven az élet. A vitézek ki-kicsapnak, zsákmány után portyáznak, a szomszédos török erősségek legényeivel viaskodnak. Mivel rosszul fizetik és koplaltatják őket, a zsákmányolás vágya igen nagy bennük. Nem egyszer még az ellenséget is futni engedik, csakhogy mielőbb pénzhez, fegyverhez, ruhához jussanak. Csata után leszedik a ruhát az elesett ellenségről, egybegyüjtenek minden használható holmit, megosztoznak a zsákmányon.

A magyar katona ugyanolyan, mint a honfoglaló idők magyarja: nem ismer félelmet, átvágja magát minden akadályon, békével tűri az éhséget, örül a harcnak. Sokszor még vezéreik akarata ellenére is viadalra kelnek. Mikor az egyik török bég 1546-ban Székesfehérvártól Győrig pusztít és nagy zsákmánnyal megy hazafelé, a győri huszárok — későn kapva hírt az ellenségről — a török csapatok után erednek, Székesfehérvár alatt megütköznek velük, levágják az egész hadat s háromszáz török fogollyal vonulnak be Győrbe.

A huszár messze földön hires. Stájerország és Krajna német nemesurai magyar huszárokat tartanak tartomá-

nyuk védelmére; Alsó-Ausztria rendjei is azt óhajtják 1546-ban, hogy az uralkodó kétezer magyar huszárt adjon népük és földjük oltalmára.

Akármilyen szilaj és zsákmányoló természetű is ez a katonaság, át van hatva lelkes nemzeti öntudattól. Vitézi szellemük mellett a hazaszeretet tüze is ott lángol szivükben. Tudják, hogy a hódító ozmán haddal szemben elenyésző kisebbségben vannak, mégis harcolnak rendületlenül. Maguk a német generálisok is magyar huszárokat kérnek a Habsburgoktól, mert ez a legfélelmetesebb lovas; a magyar hajdúkról meg az a vélemény, hogy ezeknél bátrabb és ravaszabb gyalogságot senki sem látott. Gabelmann Miklós, a német földről Magyarországba származó evangélikus prédikátor, aki mint Rudolf császár hadi történetírója az 1596. évi mezőkeresztesi csatában esett el, ezt írja egyik latinnyelvű munkájában a magyarokról: «Meg kell becsülni azt a nemzetet, mely már századok óta hadakozik a török ellen és sok bámulatra méltó diadalt aratott rajta. Mi németek e téren fiatalabbak vagyunk s eddigi próbáink nem állnak meg a magyarokéi mellett. Csak Losonczit nézzük Temesvárott, Dobót Egerben, Horváth Márkot és Zrínyi Miklóst Szigetnél, Jurisics Miklóst Kőszegen: mily önfeláldozást és hűséget tanusítottak! Ezért nemcsak örök dicséret és bámulat illeti meg őket, hanem minden lovagias katonának példányképül szolgálnak.»

A borzalmas hadjáratok felforgatják az egész országot. A nemes, a polgár és a paraszt egyformán retteg a török-tatár hadak fosztogatásától; jól tudja, milyen kínzá-

sokkal hurcolják a magyar foglyokat Ázsia felé; a fogolynak is alkalmatlanokat kirabolják és levágják. Ha a török közeledésének hire megy, lóháton, kocsin, gyalogszerrel menekül a lakosság. Szeged népe 1552-ben Debrecenbe és Sárospatakra fut; a debreceniek egy része Kassára menekül; Esztergom népe Komáromba költözik; Komárom lakossága Nagyszombatban talál menedéket; Győr polgársága Pozsonyban vonja meg magát; Tolna megye népe a Csallóközig vonul fel. A török földesurak ijedten látják, hogy jobbágy nélkül maradnak, védeni kezdik parasztjaikat s biztosítékokért könyörögnek a fényeskapunál, hogy az izlámért hadakozó igazhitű tábor kímélje parasztjaikat.

A magyar nemesség korán elvonul a törökök által megszállt területről, mert nem tudja eltűrni a muzulmánok könyörtelen barbárságát. Csoda, hogy a magyar parasztság le nem gyilkolt és rabságba nem hurcolt töredéke meg tud maradni a török uralom alatt. A legsilányabb török is korlátlanul rendelkezik a magyar falvakban; a házakból tetszése szerint visz el mindent, ami neki tetszik; felül a magyar gazda lovára, azon nyargal el a faluból s a szerencsétlen paraszt sohasem látja többet jogos tulajdonát. Ha valaki védekezni próbál az erőszak ellen, kérlelhetetlenül felkoncolják. Néhány muzulmán katona és egyik-másik török földesúr népes magyar községeket tart rettegésben; a lefegyverzett lakosság kénytelen engedelmesen szolgálni zsarnokait.

A rabokat mind a magyar, mind a török erősen sanyargatja, hogy családjuktól minél több sarcot zsarolhasson ki. Nagy vagyonok mennek tönkre azért, hogy

egy-egy tekintélyesebb elfogott embert kiváltsanak a fogságból. A rabok váltsága a magyar uraknak és a török katonáknak egyaránt nagy jövedelme; a magyarok azonban sokkal kegyetlenebbül kínozzák a törököket, mint ezek a maguk keresztény foglyait. A budai basa 1590-ben megbotránkozva írja Bécsbe, hogy a hírneves Pálffy Miklós is úgy tesz, mint sok végbeli kapitány, akik kiszaggatják a török rabok fogait, letépik füleit, levágják ujjait s a véres testrészeket így küldözgetik Budára, a basa udvarába. «Azt is hallottuk — panaszolja a basa —, hogy Pálffy a király őfelsége udvarában neveködött föl. Ennek okáért azt tudtuk, hogy emberséget tanult és az vitézlő dologhoz tud. De amint látjuk, nem király udvarában lakott, hanem hóhér volt mestöre, kitől tanult; mert az elmult napokban egy marok fogat hozának előnkbe, kiket hóhér módjára a szegény rabok szájából szedetött ki. Illött volna ezt cselekedni, ha vitéz embör volna? Itélje meg fölségtök. Kiért mi mindezideig is egy rabot is még csak egy újjal sem üttettünk, noha itt is sok fővitéz rabok vannak: mert noha hitben különbözünk, de egy Istenünk vagyon!»

A kegyetlenség ennek a korszaknak alávaló bűne. A keresztények és a mohamedánok egyaránt baromi indulatúak. Mikor a császári hadak 1596-ban visszafoglalják Hatvant, harmadfélezer török nőt és gyermeket ejtenek rabságba s olyan borzalmasan megkínozzák őket, hogy a német és francia állatiasságnak egész Európában híre megy. Viszonzásul a törökök is lefűrészelik elfogott ellenségeik lábát, levágják karját, kimetszik nyelvét. Az

orrszedést eleinte mind a két fél buzgón gyakorolja. Százával vágják le az elfogott vitézek orrát, hogy elcsúfítsák őket; az összegyüjtött orrokat győzelmi jelül elküldik Bécsbe vagy Konstantinápolyba. A német császár és a török szultán megelégedéssel láthatják ebből híveik diadalát. I. Ferdinánd 1543-ban hat forint árú posztót ad jutalmul egyik tisztjének, mikor ettől egy csomó orrot és fület kap ajándékba. Máskor is jó kedvvel látja az ilyen ajándékot. Utóbb észretér a magyar is, a török is; lassankint elmarad a levágott orrok és fülek ajándékozásának ocsmány szokása.

A magyarok és törökök barátságos érintkezésének több emléke maradt fenn. A végvárak magyar és török vitézei béke idején nem egyszer vendégségbe járnak egymáshoz, egész nap mulatnak, bírálgatják egymás fegyvereit és paripáit, olykor párviadalra kelnek, de azért békésen válnak el egymástól. Ha új kapitány jön egy-egy várba, tudósítólevelet ír a szomszédos ellenséghez, olykor meg is ajánlja barátságát.

A bécsi udvarral, a magyar hatóságokkal és a végvárak kapitányaival magyar nyelven levelez a török; a német vagy latin levelet visszautasítja, még ha a király udvarából jön is a levél. A basák és bégek udvaraiban a levélíró magyar deákoknak fontos a szerepük. Leveleik a basák és bégek nevén maradtak ugyan fenn — csakúgy, mint ahogy a magyar urak leveleit is az iródeákok fogalmazták gazdáik helyett —, de valójában övék a pompás magyarságú stilizálás érdeme. Az iródeákok papságra készülő ifjak voltak, de nem jutottak el a protestáns

prédikátorságig, hanem előkelő magyar nemesek szolgálatába álltak vagy török kenyérre szegődtek s az izlám zsoldjában szolgálták a magyar ügyet.

A szultánok, nagyvezérek és basák nem egyszer megpróbálkoznak azzal, hogy a magyarokat a Habsburg-háztól elszakítsák s érzelmileg is a törökök érdekkörébe fűzzék, a kereszténység azonban egybekovácsolja a magyarságot. A keresztény magyar nem egyesülhet a muzulmán törökkel; az osztrák házat nem szereti ugyan, de mégis inkább odaáll a német szövetséghez, semmint elviselje a törökök kereszténygyűlöletét. Mikor Zay Ferenc nemesúr 1555-ben a Habsburg-ház követe gyanánt Konstantinápolyban alkudozik a törökökkel, a nagyvezér a következőket mondja neki: «Te magyar vagy, ti magyarok miért nem nyugodtok meg, a német disznóktól térjetek át végre a hatalmas császárhoz; fejemre esküszöm, egész Magyarországot megkapjátok szandsákságban; a királytok úgysem törődik veletek, a németek jobban gyűlölnek benneteket, mint minket; okosabb lesz, ha mi, magyar és török, a német disznót kétfelől mészároljuk, most úgyis neki arattok és szüreteltek». De Zay Ferenc ugyanúgy gondolkodik, mint többi magyar kortársa: «Nem helyes ez a beszéd, mert igaz ugyan, hogy a nyelvnek varietása megkülönbözteti a németet, spanyolt, olaszt, franciát, csehet, lengyelt, magyart, de egy és ugyanazon vallás köt össze bennünket, mert mindnyájan ugyanazon Istent hisszük».

A királyi Magyarországon és Erdélyben élő magyar földesurak magatartását jobbágyaikkal szemben két szempont irányítja. Egyrészt minél több jobbágyot szeretnének

birtokaikon letelepíteni, másrészt minél nagyobb hasznot iparkodnak jobbágyaiktól kisajtolni. Állandóan arra törekednek, hogy növeljék a jobbágyi szolgálatokat, viszont félnek attól, hogy munkásaik elköltöznek s birtokuk pusztán marad. Ha elegendő számú nép él jószágaikon, akkor újabb és újabb szolgálatokra kényszerítik a védtelen parasztságot; ha műveletlen a földjük és gondozatlan az állatállományuk, ígérgetésekkel csábítják el szomszédjaiktól az elkeseredett jobbágyokat. Munkaerőre szükségük van, de ha elegendő parasztot toboroznak össze, erőszakosságuk arra ingerli őket, hogy félredobják a jobbágyaikkal kötött szerződéseket. A mai ember elálmélkodik, hogy évszázadról-évszázadra milyen nehéz szolgálattal műveli a jobbágy nemesura földjeit, holott meg kell munkálnia a maga telkét is, ennek jövedelméből kell megfizetnie az állami adót, ebből tartja el papját, ennek egy részét adja át földesurának kilenced gyanánt. Az állam, az egyház, a nemesúr közös erővel szorongatja a parasztot.

A jobbágynak nem lehet semmi földbirtoka, a jobbágy voltaképen csak ideiglenes bérlő a nemesúr földjén, terméséből részt ad a földbirtokosnak és a papnak, fizeti a királyi és a vármegyei adót s ingyenes munkával köteles megművelni a nemesúr birtokát. A jobbágy elköltözését ritkán engedi meg a nemesúr; elvileg elköltözhetik ugyan, de a távozásához kötött feltételek olyan zaklatók, hogy csak nagyon elszánt és végtelenül elkeseredett parasztember gondolhat arra, hogy otthagyja nemesura birtokát s beálljon egy másik úr szolgálatába. A döntés a nemesúr barátainak kezében van s az akkori

földbirtokosok közfelfogása rossz példát nyujtó engedetlenségnek és veszedelmes lázadásnak tartja a jobbágy költözködő szándékát. Ilyen kérdésekben a vármegyék még az országos törvényekkel is szembeszállnak.

Nem egyszer az országgyűlés is, a vármegye is bevallja, hogy sok mágnás és nemesúr úgy bánik parasztjaival, mint az oktalan állatokkal és a megláncolt rabszolgákkal, de azért nem hajlandó nyomatékosan enyhíteni a jobbágyok helyzetén, inkább az urak irgalmára és jóérzésére hivatkozik. A mágnások és nemesek arra törekednek, hogy az évi ötvenkétnapi kötelező robotnapot kétszeresére emeljék, sőt némelyik földesúr az év felerészét követeli robotba, úgyhogy a jobbágynak a maga munkájára, családja fenntartására, barmai gondozására, mezei és házi teendőire hetenkint csak három napja marad. A mágnások és nemesek az ingyenes munkát egyre nagyobb mértékben kívánják s olyan szolgálatokat követelnek jobbágyaiktól, hogy a későbbi századok történetírója álmélkodva áll meg, mikor egyrészt a hatalom birtokosaiban az emberi kapzsiság és elvakult önzés mértéktelen nagyságát, másrészt a szerencsétlen parasztokban a rabszolgai munkabírás határtalan teljesítőképességét szemléli. Az uraságnál végzett ingyenmunkán kívül az állam és a vármegye részére is kijár a robot. A parasztok ingyen építik és javítják a várakat, ingyen vonulnak ki minden közmunkára, ők fuvarozzák a hatósági embereket, náluk száll meg az átvonuló katonaság.

Hogyan is szerethetné a jobbágyság a maga nemesurait, mikor még a katonaságnál sem veszik emberszámba

a parasztot. Tiszti rangot csak nemesember nyerhet, a nem-nemest nem engedik ki a közlegényi sorból. Így érthető, hogy a magyar falvak népe hamar belenyugszik a török hódoltságba, egyes vármegyékben minden magyar hadimozgolódást elárul a töröknek. A nemesek közt általános a panasz, hogy a magyar jobbágy inkább húz a törökhöz, mint saját véreihez. Mikor a jobbágy azt látja, hogy az ozmánok szolgálatában álló atyjafia a legelőkelőbb török tisztek közé küzdi fel magát eszességével és vitézségével; mikor azt hallja, hogy egy tolnai csizmadia fiából a török flotta nagyadmirálisa lesz: méltán csodálhatjuk kitartásukat a magyar ügy mellett.

A nemzeti hűség megszilárdításában a keresztény papságnak halhatatlan érdemei vannak.

A török beköltözők és a magyar nép közé a vallás emel legerősebb válaszfalat. A magyar paraszt túlnyomó nagy többsége állhatatosan megáll hite és nyelve mellett. Inkább a törökök tanulják meg a magyar nyelvet, itt-ott még régi nevüket is magyar névre cserélik ki. Sok török földesúrnak magyar a felesége. A török földesúr átveszi a birtokairól elmenekült magyar nemesúr szerepét: ezután neki szolgál a jobbágy, terményeiből neki adózik, az állam adóját új gazdájának fizeti.

A török földön nincs erőszakos hittérítés. Míg a többi európai államban a keresztény vallásfelekezetek között élet-halál-harc folyik, a török senkit sem kényszerít arra, hogy mohamedánná legyen. A vallási üldözéseknek ebben a félelmes korszakában a magyar paraszt hálás is a türelemért. Ha áttérne az izlámra, olyan állam teljesjogú pol-

gára lenne, ahol nincs úr és paraszt, nemes és nem-nemes; mégis megmarad a maga jogtalanságában, mert ilyen módon megőrizheti keresztény vallását.

Az izlám nem üldözi a kereszténységet. Míg a királyi Magyarország és az erdélyi fejedelemség át van itatva vallási türelmetlenséggel, a basák és bégek türelmesek a keresztény vallásfelekezetekkel szemben. Némelyik basa protestáns lelkészt hozat s azzal prédikáltat jobbágyainak. Gyalui Tordai Zsigmond eperjesi tanár 1545-ben ezt írja Németországba Melanchton Fülöpnek: «Tudd meg, hogy a török hatalma alatt álló területen mindenütt szabadon hirdetik az evangéliumot. Isten kiváló jótéteményének kell mintegy tekintenünk, hogy megengedte, miszerint e részeket a barbárok meghódíthassák. És ha a lakosok testileg szolgálni is kényszerülnek, de az evangéliumot legalább bőségesen hirdetik nekik s lelkük a legnagyobb szabadságot élvezi, amit a mi királyaink kétségkívül fegyverrel akadályoznának meg, ha a hatalom birtokában lennének. Abádi Benedek, egy feddhetetlen és kitűnően képzett férfiú, akit egy évvel ezelőtt ott avattak Szegeden, a leggazdagabb és legnagyobb tiszamelléki városban, mind az iskolában, mind a templomban a basa tetszését kiérdemelve tanít, olyannyira, hogy a minap valami vitatkozásban maga a basa hallgatást parancsolt a szerzeteseknek. Bármelyik doktor, tanító vagy prédikátor szabadon mehet területükre, taníthat, ahol csak akar, az iskolában is, a templomban is».

A török legszívesebben az unitáriust tűri, kevésbbé az evangélikust és a reformátust, legkevésbbé a katolikust.

Az utóbbiakat legtávolabbállóknak érzi a maga hitéhez, de azért a katolikusokat sem üldözi véres erőszakkal. Megveti az egész keresztény vallást. Ha felbosszantják valami ármánnyal, akkor a személyre és vallásra való tekintet nélkül szolgáltat igazságot a maga módja szerint: megbotoztatja a papokat, elzárja őket nehéz fogságba, esetleg elhurcoltatja keleti országaiba. A bölcsebb basáknak azonban arra is van gondja, hogy papokat csalogassanak a kormányzatuk alatt álló területekre, mert a nép megszökik a falvakból, ha nincs papja.

A királyi Magyarország területén egyre veszedelmesebbé válik a vallási torzsalkodás, egyre szembetűnőbbek a társadalmi ellentétek. A nagybirtokosok nemcsak a jobbágyságot nyomják el, hanem a kisnemességet is. A nemesség az országgyűlésen nem győz eleget panaszkodni a nagyurak hatalmaskodása ellen: olyan csapás rájuk ezek hatalmaskodása, mint később az idegen zsoldos katonaság fosztogatása. A király gyakran megígéri, hogy hadseregével fel fog lépni a nemesek és jobbágyok elnyomói ellen, de csak lassan jut el odáig, hogy a vármegyék segítségére siessen és megfékezze a fosztogató nagyurakat. A nemesség az országgyűlésen nem egyszer szinte könyörög a főrangúaknak, hogy értsék meg már egyszer egymást s a fegyveres nagyúr ne sanyargassa a védtelen nemest.

A mágnások egymásközt sem tudnak megférni; nem egyszer durván vetekednek egymással: ki a hatalmasabb? Szigetvár hősének, a halhatatlan hősiességű Zrínyi Miklósnak, örökös pörei vannak főrangú társaival; egymást fenyegetik és sértegetik, olykor párviadalra kelnek.

Zrínyi Miklós magát a zágrábi püspököt is rettegteti, családi ügyei miatt bosszút áll rajta, fegyveres erővel megtámadja Zágrábot, feldúlja és kirabolja a kanonokok házait. Máskor a vitéz Horváth Márkot — elődjét a szigetvári kapitányságban — szemeinek kitolásával és felakasztással fenyegeti meg, mert összezördül vele egy birtokügyben.

A nagyurak legfőbb jövedelme az állattenyésztés és a gabonaszállítás. A külföldi vásárokra tömérdek szarvasmarhát hajtanak, itthon búzát és bort adnak el a várak legénységének a királyi kincstár költségére. Az udvari hivatalok sokszor ki sem tudják fizetni a hadiszállításokból eredő királyi adósságokat; ilyenkor úgy segítenek magukon, hogy birtokok adományozásával elégítik ki a nagyúri hitelezőket. Az élelmesebb nagybirtokosok még a külföldi katonaságnak is szívesen szállítanak — készpénzfizetés vagy birtokadományozás ellenében — gabonát és bort. Voltaképen sokkal kedvezőbb anyagi körülmények között élnek, mint uralkodóik, akik fél Európából szedik fel a kölcsönöket és segélyeket, csakhogy katonaságukat, váraik őrségét és udvartartásuk tisztviselőit eltarthassák.

A tőzsérvilág ezekben a zavaros időkben gazdagon virágzik. A föld termése soha sincsen biztonságban, jövedelmet csak az állattenyésztés ad, ezért a gazdák egy része ezrével vásárolja a vágóállatokat s hatalmas kísérőlegénységgel hajtja ki a jószágot a német piacokra. A bécsi országos vásárokon állandóan magyar szó hangzik, a németbirodalmi kereskedők magyar tolmácsokkal érkeznek a

sokadalomba, a vásári tisztviselők és a pénzváltók is tudnak magyarul. A vágóállatokkal való kereskedés a háborúk idején is javában folyik, pedig ilyenkor nem egyszer egész harcokat vívnak a tőzsérek és hajtólegényeik a török martalócokkal, a német zsoldosokkal és a magyar szegénylegényekkel.

Az ország legnépesebb városa, Debrecen tele van gazdag tőzsérekkel, kereskedőkkel, iparosokkal. Egyik-másik debreceni polgárnak ezrével legel a szarvasmarhája a város környékén; a vállalkozó szellemű kalmárok Németországig és Lengyelországig járnak állatjaikkal s a maguk nyersterményeiért drága árúkat hoznak az országba. A tehetősebb polgárok az Alföldön szokásos faházak és sárkunyhók helyett kőházakat építenek, a külföldi iskolákban szegény tanulókat neveltetnek, az egyházra és iskolára szívesen áldoznak. Debrecen a XVI. század első felében tízezret jóval meghaladó lakosságával nagyobb Budánál, Pozsonynál, Nagyszombatnál, Kassánál, Kolozsvárnál, Gyulafehérvárnál, Nagyszebennél, Brassónál, az ország akkori legtekintélyesebb városainál; vásáraira messze földről tolonganak az árusok és vevők; környékén negyven falu virágzik. A XVI. század második felében mindez rombadől. A környező falvak elpusztulnak, a vásárok idején egyre kevesebben mernek útra kelni, a lakosságot egyes magyar urak könyörtelenül kirabolják, a városban magyar és német katonák fosztogatnak és gyujtogatnak, a török veszedelem elől egyre többen menekülnek a Felvidék és Erdély felé. A szultán alföldi csapatai és a háborúk idején szabadjára kóborló tatárok állandóan sanyargatják a várost;

Debrecen mérhetetlenül szenved, az erdélyi fejedelmeknek nincs elég erejük megvédésére. Csodálatos, hogy mégis meg tud maradni, sőt megvan az a becsvágya is, hogy kálvinista papjainak és tanárainak segítségével Magyarország és Erdély világítólámpása legyen a hit és tudomány terén.

A német városok lakossága védettebb helyeken él, jólétét féltékenyen őrzi, a magyarságot nem látja szívesen maga közt. A magyar nemes ugyanis nem akar adózni, kivonja magát a városi terhek alól, nem enged beleszólást egyéni szabadságába; viszont a városi polgárság csak úgy hajlandó helyet adni az idegennek, ha ez is osztozik a város fenntartásának gondjaiban. A század közepén a soproni német polgárság még azt sem engedi meg, hogy az átutazó vagy vásárra érkező magyarok szállást kapjanak a belvárosban, hanem a külvárosba utasítja őket. Később enyhül ez az ellenséges hangulat, mert a protestáns lelki közösség közelebb hozza egymáshoz a bizalmatlan lelkeket. Sopron városa külön lelkipásztort és tanítót hív meg az ottlakó magyarok számára, megengedi a magyar beszédet a városházán folyó hivatalos tárgyalásokban, gyermekeit elküldi magyar szóra s cserébe magyar gyermekeket fogad házi tűzhelyéhez. Sok huzavona után az 1608. évi országgyűlés egyik törvénycikke akképen rendezi a városokba való letelepedés ügyét, hogy minden nemesnek szabad bármelyik városban letelepednie, házat vennie és hivatalt viselnie, ha kötelezi magát, hogy nem kíván személyére és kötelességeire nézve kivételes elbánást.

Irodalom. — Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. Három kötet. Budapest, 1879—1896. — Salamon Ferenc: Magyarország a török hódítás korában. 2. kiad. Budapest, 1886. — A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. V. köt. Budapest, 1897. — Marczali Henrik, Angyal Dávid és Mika Sándor: A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Budapest, 1901. — Acsády Ignác: A magyar jobbágyság története. Budapest, 1906. — Marczali Henrik: Magyarország története. Budapest, 1911. — Takáts Sándor: Rajzok a török világból. Három kötet. Budapest, 1915—1917. — U. az: A régi Magyarország jókedve. Budapest, 1921. — U. az: Régi idők, régi emberek. Budapest. 1922. — U. az: Régi magyar kapitányok és generálisok. Budapest, 1923. — U. az: A magyar mult tarlójáról. Budapest, 1926. — U. az: Magyar nagyasszonyok. Budapest, 1926. — U. az: A török hódoltság korából. Budapest, 1927. — U. az: Szegény magyarok. Budapest, 1927. — U. az: Magyar küzdelmek. Budapest, 1929. — Szekfü Gyula: Magyar történet. IV. köt. Budapest, 1929.

ÁLTALÁNOS MŰVELTSÉG.

A MOHÁCSI csata után következő évek új szellem határjelölői. A katolikus egyház hatalma megfogyatkozik, a protestáns hitelvek egyre győzelmesebben nyomulnak előre. Évtizedről-évtizedre nő az evangélikusok, reformátusok és unitáriusok ereje. Terjeszkedésük egyúttal művelődési törekvéseik érvényesülését is jelenti.

A humanisták a XV. században új világfelfogásra tanították a műveltebb embereket, a reformátorok a XVI. században a maguk életeszményeihez formálják az egész társadalmat. Felismerik, hogy a céltudatos nevelés milyen nagy hatalom a lelkek irányításában; rajta vannak tehát, hogy az elemi iskolázást népszerűvé tegyék, a középiskolákba új szellemet vigyenek, a főiskolákat a protestáns hitelvek erős váraivá tegyék. Míg a katolikus iskolák alig változtatnak valamit középkori szervezetükön, az evangélikus, református és unitárius iskolázás új utakra tér.

Luther Márton, Melanchton Fülöp, Trotzendorf Bálint és Sturm János köznevelési programmja egész Németországban átalakítja az iskolázást. Luther Márton különösen a népiskolák fontosságára és az iskolamesterek gondos kiválasztására hívja fel honfitársai figyelmét. A népiskola tanítsa meg a gyermekeket a biblia olvasására, hogy a családok később vallásos szellemet és tör-

hetetlen hitet merítsenek a szent könyv olvasásából; minden község állítson fel németnyelvű iskolát a fiúk és leányok számára s alkalmazzon benne derék tanítókat. «Kedves uraim — intette hiveit Luther Márton — ha évenkint annyit költünk puskákra, utakra, hidakra, töltésekre és számtalan más ilyen dolgokra, hogy ideig-óráig békében élhessen egy város: miért ne lehetne ugyanannyit költeni a szűkölködő szegény fiatalságra, hogy egy vagy két ügyes embert iskolamesterekül lehessen alkalmazni?» Melanchton Fülöp, a latin iskolák reformálója, a klasszikus műveltség segítségével iparkodik tanult embereket s egyben jámbor keresztényeket nevelni. A vallástanon és éneken kívül a latin nyelvbe mélyed az ifjúság, deákul ír és beszél, olvassa a római írókat, elsősorban Cicerót és Vergiliust. Trotzendorf Bálint a római állam mintájára köztársasági szervezetet alkot s egészen új életet teremt sziléziai iskolájában; a tanulókat belevonja az iskola kormányzásába, a legkitűnőbb felsőosztályos növendékeket az alsóosztályosok rendszeres oktatására rendeli ki. Mint ő, épen olyan gondosan tanítja a latin nyelvet Sturm János. Messze földön híres strassburgi iskolájának szintén az a végső célja, hogy tanítványai az erős vallásos meggyőződésen kívül biztos latin tudást vigyenek az életbe. Gimnáziuma kilenc osztályból áll s tizenhatodik életévükig neveli a hétéves korukban befogadott gyermekeket. Főírója Ciceró, ennek nyelvén tanulnak az ifjak fogalmazni és beszélni.

A németországi protestánsok pedagógiai reformjai a magyar hitújítók között buzgó átültetőkre találnak.

Stöckel Lénárd a bártfai latin iskola új rendjével, Schremmel Ábrahám a besztercebányai gimnázium újjászervezésével kialakítják a felvidéki evangélikusok iskolaügyét; Balsaráti Vitus János és Szikszói Fabricius Balázs a sárospataki, Melius Péter a debreceni kollégium szervezetével mintát ad a reformátusoknak; Honterus János átformálja az erdélyi evangélikus iskolázást. Az ifjúság Cicero, Vergilius, Terentius és több más római író munkáinak olvasásán nő fel s a latin tudás mellett igen erős vallásos nevelésben részesül. Az ifjaknak elég tág önkormányzatot adnak, a tanároktól pedig megkövetelik, hogy a protestáns öntudat ügyét lelkiismeretesen gondozzák. Ezekből a valláserkölcsi alapokon nyugvó deák iskolákból indul ki a XVI. századi magyar íróvilág legnagyobb része. A magyar, német és tót beszédet nem tűrik meg az iskolában; sikerül is elérniök, hogy az ifjak jól megtanultak latinul.

A tanulóság zöme a papi pályára készülő parasztfiúkból kerül ki, de vannak köztük földbirtokos-nemesurak fiai és városi polgárok gyermekei is. Ezekből elég kevés megy papnak, inkább csak a latin nyelv megtanulásáért járnak iskolába s ha megúnják a tanulást, hazamennek szüleik házába s folytatják atyjuk földesuri életét vagy városi foglalkozását. A parasztfiúk nagy nélkülözések között nőnek fel, többé-kevésbbé jótékony adományokból és kéregetésből tartják fenn magukat. A község készpénzt, lisztet, szalonnát ad a kollégiumnak, a gazdagabb polgárok élelmiszereket küldenek a diákok számára, a szegényebb emberek szállást adnak a tanulóknak.

A diákok énekkara kivonul a temetésekre, szolgálatáért díjazást nyer a gyászolóktól, a pénzt az iskola pénztárába adják. Ha névnap van a városban vagy ha lakodalmat ülnek, a diákok serege megjelenik, felköszöntőt mond, énekel s így jut pénzhez. Énekszóval kéregetnek a városban és a falvakban szüreteléskor, karácsonykor, háromkirályok napján, húsvétkor, pünkösdkor, aratás idején. Tandíj nincs, könyvekért alig kell pénzt kiadni, a szállás is csak néhány fillérbe kerül, de az élelemért a szegény ifjaknak sokat kellett futkosniok. A tehetősebb nemesek, a gazdagabb polgárok és a módosabb parasztok háza előtt meg-megjelenik esténkint a diákok egy-egy csoportja, karban énekelnek, így könyörgik ki élelmezésüket. A diákság legfőbb jövedelmi forrása az éneklés és kéregetés.

Nem minden pap végez latin iskolát. Mint a középkorban, most is van számos olyan lelkipásztor, aki nem érti a latin egyházi szövegeket, nincs semmiféle hittudományi képzettsége, csak épen prédikálni tud és elvégzi a legszükségesebb szertartásokat. A jóerkölcsű embert, ha írni, olvasni tud és szívesen forgatja a magyar Szentírást, szívesen avatják pappá. Elküldik őket a félreesőbb falvakba, míg a latin iskolából kikerülő diákokat a jobb helyeken alkalmazzák.

A reformáció teljes meggyőződéssel kárhoztatja a szerzetesi életet, a nép gyűlöli a nőtlen papot, az egyházközségek erkölcsösebbnek és a hívekre nézve megnyugtatóbbnak tartják a házaséletet. A katolikus papok nagy részét nem a dogmák mérlegelése, hanem a családi élet kívánása viszi a hitújítók táborába. Az evangélikus és re-

formátus országokban csakhamar lakatlanokká lesznek a kolostorok. Némelyik országból — így Angliából és a skandináv államokból — egészen kivész a szerzetesség; más helyeken — így Magyarországban — csak nagy veszedelmek között tengődik néhány rendház; egyedül az olasz, spanyol, francia és lengyel lakosság között és némely német vidéken maradnak meg zavartalanabbul a szerzetesek kolostorai. Mindezek ellenére időről-időre új szerzetesrendek alakulnak. Világtörténeti jelentőségre emelkedik közöttük Jézus-társasága.

A szigorú szabályokkal egyesített papoknak ezt a korszakos hatású társulatát 1540-ben erősítette meg a római szentszék. A Jézus-társaság alapítója, Loyolai Szent Ignác spanyol családból származott s gazdag élettapasztalatok után a protestantizmus leküzdésére, a lelki üdvösség előmozdítására és az ifjúság nevelésére egyesítette követőit: ad maiorem Dei gloriam, Isten nagyobb dicsőségének előmozdítása céljából. A jezsuiták prédikáltak, gyóntattak, lelkigyakorlatokat tartottak, tanítottak, könyveket írtak. Kitűnő szervezetük és buzgó munkásságuk csakhamar félelmessé tette nevüket minden protestáns vidéken. A reformáció ellen elszánt erővel indították meg az ellenreformáció vallásos, politikai és irodalmi harcát. A rendnek Loyolai Szent Ignác halálakor, 1556-ban, már ezernél több tagja volt; tevékenysége kiterjedt az Európán kívül fekvő országokra is; de mi ez a későbbi felvirágzáshoz képest, mikor csak a kolostorok száma több volt a másfélezernél s a rendtagok száma meghaladta a húszezret. Jezsuitává lenni annyit jelentett, mint ellenmon-

dás nélkül feláldozni az életet a katolikus egyház parancsolataiért. Amint a VI. századtól kezdve a bencés kolostorokba tódult minden istenes lélek; amint a XII. században a ciszterciek és a premontreiek monostorait kereste fel a mindenről lemondó hitbuzgalom; amint a XIII. századot egészen áthatotta a ferencrendiek és domonkosrendiek iránt érzett lelkesedés: akként sorakoztak fel a XVI. század második felétől kezdve a jezsuiták rendházaiban a leghívőbb és legeszesebb katolikus ifjak. Az ecclesia militans — a harcoló egyház — tagjai akartak lenni s épen olyan erkölcsi szigorral élték le életüket, mint a protestáns országok puritán prédikátorai. A katolikusok részéről szeretet és hála övezte munkásságukat, a protestáns vidékeken gyanú és harag kísérte lépteiket.

Magyarországban 1561-ben kezdődött a jezsuiták működése. Oláh Miklós esztergomi érsek hívta be őket, rájuk bízta a nagyszombati katolikus iskola vezetését, a viszonyok azonban olyan kedvezőtlenek voltak, hogy már 1567-ben távoztak az országból s csak húsz év mulva tértek vissza a királyi udvar és az esztergomi érsekség védelme alatt. Munkásságuk tűzhelye a Nyitra megyében fekvő Vágsellye volt; csak később vonultak át Nagyszombatba, a magyarországi katolikus papság akkori középpontjába.

Erdélyben 1579-ben jelentek meg az első jezsuiták: Báthory István lengyel király küldte őket Kolozsvárra és Gyulafehérvárra. 1588-ban országgyűlési végzéssel száműzték őket, később visszatértek, 1602-ben újból eltávoztak, mert a protestáns többség nem tűrte tevékenységüket.

Heves indulattal és csillapíthatatlan szenvedélyességgel folyt körülöttük a harc.

A jezsuiták Báthory István lengyel király segítségével Kolozsvárt egyetemet is alapítottak, ez a Báthory-egyetem a katolikus szemináriummal együtt megindította a katolikus újjászületést az erdélyiek között, de a protestáns korszellem nem tudott belenyugodni munkásságukba. Hiába küzdött az ellenreformáció érdekében a XVI. század legkiválóbb jezsuitája, Szántó István, az erdélyi katolikus hithirdetés és iskolázás 1600 után rombadőlt.

A szószék, az iskola, a nyomtatott könyv: ez a három szellemi fegyver változtatta meg a világ képét a XVI. században. A sajtó félelmesebb hatalommá növekedett, mint bárki gondolta volna néhány emberöltővel azelőtt.

A XVI. század első harmadának magyarnyelvű nyomdatermékei külföldi műhelyekben készültek. Krakkóban 1527-től, Bécsben 1536-tól kezdve nyomtattak magyarnyelvű könyveket; a lengyel fővárosban Sylvester János volt az úttörő magyar szerző, az osztrák fővárosban Pesti Gábor munkássága hozta az első magyar szövegeket; ott Vietor Jeromos, itt Singrenius János volt a nyomdász.

Az írók és olvasók számának szaporodása elkerülhetetlenné tette a hazai nyomdák felállítását. Az első XVI. századi könyvnyomtatóműhelyt az erdélyi szászok rendezték be Nagyszebenben, 1529-ben. Az itteni kézisajtó nem valami szorgalmasan dolgozott, de azért fennmaradt az egész század folyamán. Nagyobbára latinnyelvű alkalmi nyomtatványokat állítottak elő benne.

A második nyomdát Honterus János alapította Brassóban, 1535-ben. Mikor hazaérkezett külföldi tanulmányútjáról, teljes nyomdai fölszerelést hozott magával Baselből. Ez a serényen dolgozó sajtó nagy mértékben segítette hitújító működését. Sok vallásos iratot, iskolakönyvet és tudományos munkát adott ki latin, görög és német nyelven. Lelkipásztorságában is, nyomdaigazgatásában is Wagner Bálint lett az utóda, a brassói könyvkiadás és könyvnyomtatás tovább folyt s ha később egy-egy új műhelymester kezén csökkent is a termelés, időnkint meg-megújult a szerzők és nyomdászok munkakedve.

A harmadik nyomda már magyar alapítás és magyar kéziratok kinyomtatására szolgált. Nádasdy Tamás dúsgazdag magyar úr az 1530-as évek vége felé a vasmegyei Sárvár mellett fekvő újszigeti jószágán állított fel egy könyvnyomtatóműhelyt. Eleinte külföldi nyomdásszal dolgoztatott, később Abádi Benedekre bízta a nyomda vezetését. A magyar nyomdász előzőleg a krakkói egyetem hallgatója volt, a lengyelek közt tanulta meg a betűszedőmesterséget, utóbb pedig, mikor főrangú pártfogójának nyomdája megszűnt, Sárvár-Újszigetről Vittenbergába ment, itt evangélikus pappá avatták. Az újszigeti műhely a protestáns vallásos irodalmat igyekezett erősíteni, de csak 1541-ig működött, azontúl a magyar írók ismét a külföldi nyomdászok segítségére szorultak. Ennek a nevezetes műhelynek csak két könyvét ismerjük: Sylvester János Grammatikáját és Újtestamentumát; de Nádasdy Ferenc, Abádi Benedek és Sylvester János levele-

zéséből nyilvánvaló, hogy az újszigeti tipográfusok egyéb munkákon is dolgoztak.

A negyedik nyomdának Hoffgreff György könyvnyomtatómester és Heltai Gáspár evangélikus lelkipásztor voltak a megalapítói. Ez a nyomda Kolozsvárt 1550-ben kezdte meg működését s a XVI. század végéig kiváló szolgálatokat tett a nemzeti művelődés és a magyar irodalom ügyének. Elsősorban a protestáns törekvések istápolását tűzte ki céljául, emellett azonban szívesen vállalkozott minden olyan tisztességes irányú nyomdai munkára, amelyből anyagi hasznot is remélhetett. Nemcsak a szerzőktől előre kifizetett munkák nyomdai sokszorosítását vállalta el, hanem a maga kockázatára is kinyomtatott számos magyar, latin és német kéziratot. A vállalat két tulajdonosa sokat villongott egymással, míg végül Heltai Gáspár megszerezte a nyomdát. Halála után 1575-től kezdve özvegye és fia is igen ügyesen irányították működését.

Az eddigi állandó műhelyek mellett feltűntek a vándornyomdák. A nyomdászok betűkészletükkel városról-városra barangoltak. Egyik-másik protestáns pap nemcsak igehirdető, hanem író, betűmetsző, betűszedő, nyomtató, könyvkötő és könyvárus is volt egy személyben. Nyomtatványait elvitte a nagyobb vásárokra; a kelendőbb köteteket a ponyváról adta el a népnek. Ilyen vándorló nyomdász volt Huszár Gál protestáns hitújító. Magyaróvári prédikátorsága idején Ausztriában könyvnyomtató eszközöket vásárolt, megtanulta a könyvnyomtató mesterséget, 1558-ban megindította kézisajtóját a

protestáns vallásos irodalom támogatására s 1561-ben ezzel a szerény berendezéssel vetette meg a később olyan nagyhírű debreceni városi nyomda alapját. Melius Péter és a tiszántúli református papság irodalmi munkássága elsősorban a debreceni nyomdához fűződik; Huszár Gál ugyan már 1562-ben továbbment Debrecenből, de utódai — Török Mihály, Hoffhalter Ráfael, Komlós András, Hoffhalter Rudolf és Csáktornyai János — a városi tanács és a református gyülekezet segítségével a magyar könyvnyomtatás egyik nevezetes középpontjává tették Debrecen városát.

Huszár Gál a nyitramegyei Komjáti községben is buzgón foglalkozott könyvnyomtató mesterségével; innen ment Pápára. Példájára Bornemisza Péter is összekapcsolta hitújító tevékenységét a nyomdászattal. Az 1570-es években a Vágvidék különböző helységeiben állította fel sajtóját, aszerint, hogy hol tudott nagyobb biztonságot találni a katolikus főpapság üldözése elől. Egyik nyomdai vezetője volt az a Mantskovit Bálint, akit később az abaújmegyei Vizsolyba hívtak s itt reábízták az első teljes magyar bibliafordítás kinyomtatását. Megbizatásának 1590-ben teljes mértékben megfelelt.

A vándornyomdák gyakran igen jelentéktelen városkákban és falvakban is feltűntek. Ha valamelyik műveltebb nemesúr ki akarta nyomtatni kedvelt udvari papjának prédikációit, megegyezett az egyik vándorló nyomdásszal s a mestert vendégül látta birtokán. Egy-két parasztkocsin jól elfért az egész nyomdai berendezés, papirost Ausztriából vagy a Szepességből hozattak,

a közönséges kézimunkára néhány ügyesebb jobbágyfiút rendeltek be.

A külföldről idevetődő nyomdászok közül Hoffhalter Ráfael az 1560-as évektől kezdve Debrecenben, Nagyváradon és Gyulafehérvárt nagy szorgalommal folytatta mesterségét. Lengyelországból református vallása miatt űzték el; bejárta Hollandiát, Svájcot, Németországot; Bécsben jóforgalmú műhelyt nyitott; innen is el kellett bujdosnia olyan tájak felé, ahol nem zaklatták vallásáért. Fia, Hoffhalter Rudolf, egy ideig ide-oda vándorolt, azután átvette a debreceni műhely vezetését.

Az Ausztriából menekülő Manlius Jánosnak az 1580-as évektől kezdve a dunántúli protestáns papság és nemesség adott munkát, Bártfa városát Gutgesell Dávid nyomtatványai tették irodalmi hellyé 1578-ban.

Az egyetlen katolikus nyomdát Telegdi Miklós nagyprépost alapította 1577-ben olymódon, hogy kétezer forintért megvette a bécsi jezsuiták könyvsajtóját, a berendezést áthozatta Nagyszombatba s kiadványaival megindította az ellenreformáció irodalmi harcát. Katolikus író mindezideig alig volt egy-kettő, ezek is külföldön nyomtatták ki munkáikat, mert a magyarországi könyvnyomtatás teljes egészében protestáns volt. Az esztergomi főkáptalan ötszáz forintot, Rudolf király ezer forintot adott a nyomda megvásárlására. Telegdi Miklós a maga nagyszombati házában helyezte el a bécsi fölszerelést s 1578-ban már magyar földön bocsátotta közre prédikációs gyüjteményének második részét, holott az első részt még Bécsben volt kénytelen kinyomatni. Ettől

kezdve a nyomda évszázadokon keresztül állandóan működött. A felséges római császár — Rudolf magyar király — 1584-ben külön privilégiumot is adott számára: a nagyszombati nyomda a felség akaratából szabadon működhetik, ellenben a király tudta és beleegyezése nélkül felállított többi magyarországi nyomda további működése tiltott dolog. Ez annyit jelentett, hogy a katolikus államhatalom ettől az időponttól kezdve nem tűri meg a protestáns nyomdákat Magyarországon. A rendeletet nem tudták ugyan végrehajtani, de néhány protestáns műhely mégis megszűnt, mert nem volt kellő védelme a királyi paranccsal szemben.

Hamarosan jelentkezni kezdett a cenzúra is. Ha valamelyik vallásfelekezet megerősödött, papjai mindjárt harcot indítottak a másvallásúak ellen. A protestánsok épen úgy nem tűrték a szabad bírálatot, mint a katolikusok. I. Ferdinánd király már az 1553. évi országgyűlésen keresztül akarta hajtani az előzetes hivatalos katolikus könyvvizsgálat törvényét, de terve a protestáns rendek ellenállásán meghiúsult; ez időtől kezdve tehát törvény nélkül szorongatták a protestáns könyvek szerzőit és nyomdászait. A katolikus főpapok épen olyan haraggal csaptak le a más hitelveket hirdető munkákra, mint Melius Péter és lelkésztársai Debrecenben. A megértés és irgalom távol állt ezektől a vaskezű emberektől. Oláh Miklós esztergomi érsek 1560-ban házkutatással zaklatta a nagyszombati polgárokat, hogy elszedethesse tőlük a gyanús könyveket; 1564-ben pedig a városi jog félrelökésével kihirdettette a pozsonyi szó-

székről, hogy a város valamennyi lakója vigye be könyveit a katolikus plébániára átvizsgálás végett. Az 1573-ban megjelent császári és királyi rendelet megtiltotta, hogy bárki is nyomdát merjen állítani a felség engedelme nélkül; a rendelet szerint minden nyomtatványra ki kellett tenni a szerző és könyvnyomtató nevét, a nyomtatás helyét és idejét. A Habsburg-ház a sajtóról való intézkedés dolgát a maga jogának vallotta s 1584-ben újból eltiltotta a királyi szabadalom nélkül működő műhelyeket azaz a protestáns nyomdákat. E rendelet alapján a királyi hatóságok 1589-ben még a híres vizsolyi nyomdát is fel akarták forgatni, ez azonban nem sikerült, mert Vizsoly ura, Rákóczi Zsigmond, nem ijedt meg a király embereitől s így az első teljes magyar bibliafordítás mégis csak megjelenhetett.

Erdélyben már János Zsigmond elrendelte, hogy a a felség előzetes engedélye nélkül semmiféle hitvitázó munkát ne merészeljenek kiadni. Az unitárius uralkodó cenzurai rendeletét katolikus utódja, Báthory István, még szigorúbbá tette, mert máskép nem tudta enyhíteni az egymással életre-halálra küzdő papság szellemi harcának elfajulását.

Könyvkiadásról és szerzői jogról olyan értelemben, mint ma, szó sem lehetett. Az író örült, ha egy gazdagabb ember költségén sajtó alá rendezhette könyvét vagy egy vállalkozóbb szellemű nyomdászt rábeszélhetett kéziratának kiadására. A nyomdász a szerzőt a kész munka néhány példányának átadásával jutalmazta, a példányok százait pedig a maga hasznára árusította. Ha azonban

egy másik nyomdásznak megtetszett a könyv és hasznot remélt belőle, ő is kinyomtatta ugyanezt a munkát a szerző és a másik nyomdász tudta nélkül. Nem óvakodtak az ilyen szellemi eltulajdonítástól az írók sem, mert a vallásos közfelfogás az volt, hogy az olvasók üdvösségének előmozdítása többet ér minden szerzői tulajdonjognál. Egyik-másik épületes szöveg két-három író neve alatt is megjelent különböző időközökben. A plágium kérdését senki sem feszegette. Nem az író magamutogatására voltak kíváncsiak, hanem a könyv valláserkölcsi értékére. Az irodalmat a kereszténység közös lelki kincsének tekintették, az írói alkotásokban nem az egyes ember művészi törekvéseit figyelték, hanem azt, hogy mit hozott a könyv a vallásos áhitat javára.

A közszokás az volt, hogy az író nem kapott pénzt kéziratáért kiadójától. A legnevesebb írók is tiszteletdíj nélkül írták munkáikat. Az írói tiszteletdíjat a könyvek ajánlása pótolta. Az író valamelyik előkelő úrnak dedikálta munkáját, őt magasztalta előszavában s ezért ajándékot kapott tőle. A patrónus a maga költségén nyomatta ki a kéziratot, máskor aranyat, bort, gabonát vagy ruhát adott az írónak. Ha híre futott, hogy egy uralkodó vagy valamelyik főpap, mágnás, nemesember szívesen áldoz ilyen célokra, a nevét magasztaló könyvek egymásután jelentek meg mindaddig, míg a kegyes adományozó bele nem únt a dicsőségbe és költekezésbe.

A vallásos irodalom mellett a világi irodalom háttérbe szorult, a könyvek túlnyomó nagy része a keresztény vallásfelekezetek hitbuzgalmi törekvéseinek szolgá-

latában állott. A könyvtárak egy-két véletlenül megmaradt könyvcímjegyzékének átvizsgálása elég jól tájékoztat arra nézve, hogy mit olvastak legszívesebben az egykorúak, milyen volt az irodalmi érdeklődésük s eljutottak-e hozzájuk azok a munkák, amelyek bennünket manapság legjobban érdekelnek?

Legbuzgóbban a főpapok gyüjtötték a könyveket. Egy-egy katolikus érsek vagy püspök könyvtára a XVI. században 30—40 műből állott. Ezek a könyvek latinnyelvű egyházi kiadások voltak; csak mellékesen bukkannak fel közöttük jogi, történeti vagy költői munkák. Telegdi Miklós pécsi püspök könyveinek jegyzékét 1568-ban írták össze. Ez nagy könyvtár volt: 272 műből állott. A tudós főpapnak az ellenreformáció ellen vívott harcában szüksége volt minél több forrásmunkára, sőt a protestáns hittudományi írók könyveire is. A külföldi katolikus hitvitázók latin munkái mellett Luther Márton és Melanchton Fülöp könyvei is helyet foglaltak ebben a könyvtárban. A magyar vonatkozású latin könyvek szerzői között Bonfinius és Verbőczy István nevei tűnnek fel; az ókori klasszikusok közül Plutarchos és Cicero. Lelkes könyvgyüjtő volt a XVI. század végén Báthory András bíboros püspök, a későbbi erdélyi fejedelem. A Lengyelországban élő főpap, Báthory István lengyel király unokaöccse, sok pénzt költött könyvek vásárlására. Halála után mintegy 400 könyve maradt: nagyobbára katolikus hittudományi írók és ókori klasszikusok művei. Ismertebb szerzők: Aquinói Szent Tamás, Szent Jeromos, Szent Ágoston, Tertullianus, Cassiodorus,

Bellarmin; az ókori írók közül Platon, Aristoteles, Cicero; a magyar szerzők közül Temesvári Pelbárt, Verbőczy István, Bonfinius. Magyarnyelvű könyvet ő sem gyüjtött.

A tudósok közül Zsámboki János bécsi magyar orvosnak volt a legnagyobb könyvtára. Ez a messze földön híres gyüjtemény 3000 kötetből állt, ezek között 600 kódexből. Az ókori görög-római írók s a középkori és újkori hittudósok, történettudósok és jogtudósok munkái különösen megbecsült helyet foglaltak el benne.

A tanultabb főrangúak és a deákos műveltségű nemesurak is elsősorban a latinnyelvű teológiai, történeti és jogtudományi munkák s az ókori klasszikusok iránt érdeklődtek. Magyarnyelvű könyveket nem vásároltak, ezeket többé-kevésbbé alacsonyszínvonalú ponyvairodalomnak tartották.

A városi lakosság németnyelvű munkákat olvasgatott, de a népszerűbben megírt latinnyelvű munkákat is szívesen forgatta. 1583-ból megmaradt Gallen János kassai könyvkereskedő raktárának jegyzéke; ez megvilágítja, hogy a felvidéki lakosság milyen könyveket szeretett. A jegyzékben 620 munka címe foglal helyet: fele latinnyelvű, fele németnyelvű, de van köztük 45 magyar könyv is. A latin munkák ókori szövegkiadások, evangélikus hittudományi kiadványok és iskolakönyvek; a német könyvek vallásos iratok, krónikák és néhány népies szépirodalmi munka; a magyar könyvek közt a vallásos tartalmúakon kívül van több verses história is.

Irodalom. — Fraknói Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Pest, 1873. — Ballagi Aladár: A magyar nyom-

dászat történeti fejlődése 1472—1877. Budapest, 1878. — Nagy Gyula: Telegdi Miklós pécsi püspök könyvtára. Magyar Könyvszemle. 1880. évf. — Kemény Lajos: Gallen János kassai könyvkereskedő hagyatéka 1583-ból. U. o. 1887. évf. — Kollányi Ferenc: Könyvek a XVI. és XVII. századbeli főpapi hagyatékokban. U. o. 1895. évf. — Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története. Kolozsvár, 1896. — Békefi Remig: Oláh Miklós nagyszombati iskolájának szervezete. Századok. 1897. évf. — Veress Endre: Báthory András püspök könyvtára. Magyar Könyvszemle. 1905. évf. — U. az: A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig. Kolozsvár, 1906. — Hellebrant Árpád: A könyvnyomtatás kezdete Magyarországon. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Zsilinszky Mihály, Farkas József, Kovács Sándor és Pokoly József: A magyarhoni protestáns egyház története. Budapest, 1906. — Iványi Béla: Egy magyar főúr könyvtára a XVI. században. Magyar Könyvszemle. 1909. évf. — Csürös Ferenc: A debreceni városi nyomda története. Debrecen, 1911. — Molnár Imre: A cenzúra története Magyarországon 1600-ig. Budapest, 1912. — Karácsonyi János: Magyarország egyháztörténete. 2. kiad. Nagyvárad, 1915. — Szelényi Ödön: A magyar evangélikus nevelés története. Pozsony, 1917. — Trócsányi Zoltán: Régi magyar nyomtatványok változatai. Akadémiai Értesítő. 1918. évf. — Finászy Ernő: A renaissancekori nevelés története. Budapest, 1919. — Teutsch Frigyes: Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen. Két kötet. Nagyszeben, 1921—1922. — Gulyás Pál: A könyv sorsa Magyarországon a legrégibb időktől napjainkig. Magyar Könyvszemle. 1923—1924. évf. — Payr Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. köt. Sopron, 1924. — Iványi Béla, Gárdonyi Albert és Czakó Elemér: A királyi magyar egyetemi nyomda története 1577—1927. Budapest, 1927. — Novák László: A nyomdászat története. II. köt. Budapest, 1927. — Schermann Egyed: Adalékok az állami könyvcenzura történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig. Budapest, 1928. — Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Budapest, 1929. — Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak. Budapest, 1930.

IRÓI TÖREKVÉSEK.

Évtizedről-évtizedre ömlik a vér a XVI. századi Európa országaiban. A művészetek mégis virágoznak, a tudomány erősebb lesz, az irodalom virágzik.

A német irodalomban Luther Márton visszaszorítja bibliafordításával a különböző német nyelvjárásokat s diadalra juttatja az újfelnémet irodalmi nyelvet. A francia könyvek már ebben a korszakban is visszatükrözik azt az előkelőséget, mely oly csodálttá tette a következő századok francia költészetét. Tasso, Cervantes, Shakespeare: három halhatatlan életpálya; s mellettük mennyi nagy név: Kálvin, Rabelais, Ronsard, Montaigne, Camoens, Giordano Bruno, Galilei, Bellarmin. Elkeseredett hitvitázó harcok és vallásos szónoklatok mindenfelé; élénk tudományos és irodalmi élet a nevezetesebb német, angol, francia, olasz és spanyol városokban.

Magyarországon egymástól meglehetősen elszigetelt írói törekvésekről lehet csak szó ebben az időben, nem pedig irodalmi életről. A protestáns papságban megvan az írói hajlam, a külföldről hazatérő evangélikus, református és unitárius teológusok nagy kedvvel használják fel a nyomtatott betűk hatalmát, írásuk ereje nem törpül el szónoklatuk hatalma mellett. Adakozóbb kedvű gazdagabb nemesurak nem egyszer a maguk költségén

nyomtatják ki kedveltebb prédikátoraik könyveit; kivülük és a papokon kívül alig is van más olvasóközönsége ezeknek a vallásos nyomtatványoknak. Világi szerző műve vagy világi tárgyú szépirodalmi olvasmány elég ritkán jelenik meg, ezen a szellemi mezőn még kevés a magvető. A fejlődés így is igen nagy a középkorhoz mérten.

A középkor a kéziratokba rejtett vallásos fordítások és a latinnyelvű könyvek nyomán készült egyházi szövegek korszaka. Egy-egy magyarnyelvű kódex olvasóközönsége néhány nagyobb kolostor szerzeteseiből és apácáiból kerül ki, az ország különböző vidékei keveset tudnak egymás szellemi törekvéseiről. Tömérdek kódex vész el nyomtalanul. Hogy milyen nagy az elveszett írott könyvek száma, ez a későbbi századok nyomtatott könyveinek sorsából is nyilvánvaló: a többszáz példányban kinyomtatott és az ország minden részébe szétküldött könyvekből gyakran csak egyetlen példány maradt az utókorra, igen sok kiadás nyomtalanul eltűnt. A középkori kolostoroknak egymástól meglehetősen elszigetelt magyar irodalma még kedvezőbb körülmények között sem kapcsolódhatott volna össze egységes irodalommá; ép úgy, mint ahogyan még a reformáció százada alatt is inkább csak egyes lelkes férfiak írói törekvéseit lehet számba venni s nem beszélhetünk egymásbakapcsolódó fejlődésről, írói iskolákról, irodalmi életről.

Alig van irodalmi barátság és nincs irodalmi vezér. A költők közül csak Balassa Bálint hat verseivel néhány ifjú kortársára. A hitújítók kiváló szellemi irányítók

ugyan, de vezérségük a vallásra és nem az irodalomra vonatkozik.

Balassa Bálint költészetén, egy-két drámai emléken és a históriás énekeken kívül a vallásos prózában — elsősorban az egyházi szónoklatban — van a legtöbb eredetiség. A sok fordítás, átdolgozás és utánzás mellett jól esik olvasnunk az egyházi emberek gyökeres magyarsággal megírt prédikációit s a templomi beszédeikbe foglalt éleselméjű hitvitázást. A szerzők itt nem szorulnak idegen munkákra, hanem hittudományi alapismereteikhez hozzáfűzik a maguk gondolatait és kifejezéseit. A magyar prózai stílus mindenesetre ezekben a vallásos fejtegetésekben fejlődik legjobban; az ifjabb nemzedék áttanulmányozza az öregebb egyházi írók könyveit s a maga friss tehetségével gyarapítja a régiek sok értékes dolgát. Ebből a nyelvkészséget őrző és stílustfejlesztő munkából a költészetnek is haszna van, mert a vallásos prózai munkákban felhalmozott kifejezéskincsnek legértékesebb részei átmehetnek a verses irodalom, prózai elbeszélés és drámai munkák nyelvébe is.

Több új költői műfaj lép az eddigiek mellé. A középkorban az áhitatos elmélkedésre és jámbor életre serkentő szövegeken kívül vallásos énekeket, prózai és verses legendákat, erkölcsiségre tanító apró elbeszéléseket fordítottak magyarra a szerzetesek; a protestáns korban Balassa Bálint megteremti a világi dalt és elégiát; feltűnnek a világi tárgyú oktató és elbeszélő költemények; számos mesét és mondát szólaltatnak meg versben és prózában; megjelenik a dráma. A költészetbe beleszö-

vődnek a magyar történelem régebbi és egykorú eseményei, itt-ott az akkori társadalom egyik-másik típusa is felbukkan, van már életkép és szatira is. Több költeményből kiérzik a természet szeretete és a leíró hajlam. A versformák változatosabbak, a sorok ritmusosabbak a középkoriaknál.

Az írók érdeklődését az idegen irodalmak közül elsősorban a latin köti le. A kollégiumi tanulmányok az ókori világ felé hivogatják az ifjakat, az egyetemi évek az újkori latin irodalom vallásos és tudományos termékeivel ismertetik meg őket. Egyesek német könyveket is olvasnak. Fő azonban a latin érdeklődés s csak másodsorban a német.

A XVI. század közérdekű irodalma: a vallásos irodalom. A század egyik legnagyobb írói sikere — Károlyi Gáspár buzgóságából — az első teljes magyar bibliafordítás. Méltó módon sorakoznak ehhez a munkához az evangélikus, református, unitárius és katolikus hitvitázók prédikációs gyüjteményei, elsősorban Melius Péter, Dávid Ferenc, Bornemisza Péter és Telegdi Miklós könyvei.

A hitújítók a vallásos élet középpontjává a prédikációt teszik, a prédikálónak a Szentírás magyarázata a legfőbb tisztje. A lelkipásztor ékes beszédben magyarázza a hívőknek a Szentírás szavait, Isten igéjének tárgyalásával táplálja a vallásos emberek szellemét, a bibliai kinyilatkoztatás példáit és parancsait óhajtja átültetni az emberi életbe. A keresztény vallásnak ez az ősforrása irányítja a jó emberek cselekedeteit, ebből kapnak választ

az élet minden kérdésére. A Szentírás a XVI. század gondolkodásának egyik legfőbb mozgatója s a belőle kiinduló és szövegét fejtegető egyházi beszédek és vallásos vitatkozások a szellemi érdeklődés középpontjai.

A lírának is csak a vallásos és erkölcstanító műfajait becsüli a komoly, tanult ember. A nemesség és a nép — az írástudó és írástudatlan — egyaránt megtanulja, hogy mindent a vallás és erkölcs szemszögéből nézzen; a papság a szerelmi énekköltést csak az olyan hatalmas uraknak kénytelen elnézni, mint aminő Balassa Bálint. Az elbeszélő költészetben is a szentírási történetek a legkedveltebbek, bár a nemzeti érdeklődés szívesen foglalkozik a históriás énekekbe foglalt harci történetekkel is. Tinódi Sebestyén verses krónikái a magyar lélek ébresztői. A költött tárgyú széphistóriákat szintén a tanulság kedvéért írják; legalább ezt állítják szerzőik. A szépíró ugyanis ebben az időben szinte félve jelentkezik a nyilvánosság előtt, mert tudja, hogy a korszellem nem hiábavaló meséket és kitalált históriákat, hanem vallásos tanításokat és igaz történeteket követel. Ezért fontos az erkölcsi tanulság. Mikor a szépíró kijelenti, hogy költött históriája a tisztességes életelveket szolgálja, ezzel a vallomásával az a titkos célja, hogy megvédelmezze mesemondását a vallásos emberek erkölcsi korholása ellen.

Balassa Bálint a maga újhangú lírájával messze kimagaslik a költők sorából; a prózának nincsen ilyen korszakos művelője. Az elbeszélő próza fordításokból áll, a dráma kezdőkorát éli, bár a drámai próbálkozások szerzői

között már inkább akad tehetséges író. Ennek a kezdő drámaírásnak a humor és a szatira az erőssége.

Az írók túlnyomó nagy része vallásos moralista, néhányan éles gúnyra hajlók, egyesek erősen gyűlölködők. Olyan nagy meggyőződéssel hisz mindenki a maga vallásának igazságában, hogy nem akar irgalmat ismerni a másvallásúakkal szemben. A középkorban nem volt ellenzék, ott csak Isten imádásával, szentjeinek tiszteletével és a maguk égi ábrándjaival foglalkoztak a békésszellemű, szelíd, alázatos vallásos írók; a protestáns világ azonban szembeállította egymással a különféle vallásfelekezetek harcias híveit s megkezdődött az elkeseredett küzdelem. Ha az írók tollat fogtak és mások személyével vagy eszméivel foglalkoztak, első gondolatuk az: baráttal vagy ellenféllel állnak-e szemben, azaz katolikus, evangélikus, református vagy unitárius ügy forog-e szóban? Az egyes vallásfelekezetek körén kívül mindenki harca folyik mindenki ellen. A vallásosság akkora, hogy még a felebaráti szeretet parancsát is legyőzi: Istennek azzal kedveskednek az emberek, hogy minden tévelygőt be akarnak terelni az igaz akolba.

Van azonban a vallásosságon kívül még egy közös vonása a XVI. század magyar íróinak: a nemzeti szellem. A török hódítás pusztító erejét megrendülve érzi minden magyar ember, a katolikus és a protestáns egyformán küzd a kelet barbár áradata ellen, a nemzeti összetartozás érzelmének ez a balkáni veszedelem a legerősebb élesztője. Az ország három részre hull szét, de a nemzeti öntudat és a magyar fájdalom egy mind a háromban. Az

irodalom egyrészt tanítja és lelkesíti a szenvedő testvéreket, másrészt erőt merít a magyarság közös gyötrelmeiből és reményeiből.

«A XVI. századbeli magyar művelődés — írja Riedl Frigyes — kettős csillagzat hatása alatt áll: a reformáció és a mohácsi vész hatása alatt. Mind a kettő mély, el nem enyésző nyomokat hagyott a magyar szellemi életben. Az első, a reformáció, oly mozgalom, mely a XVI. század folyamában egész Európát belevonja hatáskörébe és mindenütt hasonló szellemi tüneményeket eredményez; a másik nemzeti esemény, mely a magyar szellemnek és a magyar irodalomnak, mely e szellem kifejezője, sajátságos jelleget ad. A reformáció hatása főleg az, hogy emeli a vallásos szellemet és elmélyíti a lelkiismeretet. Emeli a vallásos szellemet mind a két oldalon: a katolikusoknál ép úgy, mint a protestánsoknál. Sohasem erősebbek az eszmék, mint akkor, midőn újak. Nem kell csodálkoznunk, hogy az új vallásos eszmék is rendkívül lelkesítették a XVI. század embereit. Aki protestánssá lesz, bizonyos lelkiszükségletnek akar eleget tenni, vallásos érzelme bírja arra, hogy vallást és talán emiatt sorsot és hazát is cseréljen, hogy kitegye magát mindannak, amit Luther hívei nálunk nem ritkán szenvedni kénytelenek voltak. Aki pedig hitéért szenved, csak erősebben hisz. A vallásosság lángja azonban átcsapott a másik félre is: amit el akarnak tőlem venni, amit veszedelem fenyeget, amit féltenem kell, azt jobban szeretem, mint azt, amit nyugodtan bírok és élvezek. Ez a katolikus vallásos szellem fokozódásának oka. Amint vallását megtámadják, amint mindinkább többen meg többen elszakadnak tőle, a buzgóság ellenhatása felel a katolikusok oldalán a protestáns támadásnak. Ez a vallásosság azonban nem egészen a középkori; a képzelet osztályrésze csökkent, a babonás elem kiszorul; a vallás mindinkább a szívnek áhitata, a lelkiismeret kultusza. A kor legműveltebb emberei, a római és görög műveltség letéteményesei, a humanisták állnak nálunk a vallásos mozgalmak élén. E szellem működése azután minden irányban, irodalmunk minden ágában észrevehető. A magyar költői berek a Mohács utáni századnegyedben a hazafiúi fájdalomtól visszhangzik. Hol zengzetesebb, hol nyersebb e visszhang, de mindig őszinte bú kifejezője. Van több költemény ebből az időből,

melyekben a vallásos áhitat és a hazafiúi fájdalom, mint kettős bús láng, égnek csap. E bús hang azután uralkodóvá lesz költészetünkben egészen a legújabb időkig és líránk egyik legföltünőbb jellemvonásává válik. E hazafias visszhangzásban rejlik a magyar költészet eredetisége a többi európai nemzet költészetével szemben. Nincs költészet, melyben a hazafiúi érzés olyannyira erős és mély, olyannyira alaphang volna, mint a magyar költészetben. A többi nemzetnél a nemzeti összetartozás érzete még alszik; Magyarországban ez az érzet már a népösztönök homályos, de ellenállhatatlanul erős hatalmával jelentkezik és a török megpróbáltatás tüzében megacélosodik. A német például még nem érzi, hogy német, midőn a magyar már magyar. A nemzeti érzés e fejlődése a XVI. században a legfontosabb evoluciók egyike, melyen a magyar lélek valaha átment. Vallás és nemzet volt a két eszmény, melyet dicsőített és siratott a XVI. század kezdetleges költészete; vallás és nemzet volt az, amit leginkább féltett a magyar államférfi és leginkább veszélyeztetett északi és déli szomszéd beavatkozása és támadása. A magyar ekkor is hazáját és Istenét védi, mint a középkorban, csakhogy más ellenségekkel szemben: haza és Isten a kettős visszhang, mely a korabeli magyar költészetből kihallik. Amint e szellemi befolyások hatása alatt a lelkiélet mindinkább finomul, amint a növekedő vallásosság kimélyíti a lelkiismeretet, fölébred a művelt emberekben egy érzés, melyet a középkor nem igen ismert: a természet-érzék. Az első magyar költő, ki a természetet belevonja költészete körébe, Balassa Bálint. Ő már érzi a tájkép szépségét és a természet jelenségeit már párhuzamba állítja belsejének jelenségeivel. Amint a XVI. század vallásos szelleme a lelkiismeretet kimüveli és kimélyíti, megindítja a magyar lélekben a természet-érzéket is, mely a természet jelenségeit mindinkább nemcsak a szemen, hanem a szíven át is vezeti. E három szerzemény: a nemzeti egyéniség tudata, a lelkiismeret kultusza és a természet-érzés ezentúl a magyar nép örök birtoka.» (A magyar irodalom főirányai. Budapest, 1896.)

Irodalom. — A XVI. század magyar irodalmának fejlődését a következő irodalomtörténeti munkák tárgyalják legbehatóbban: Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. Pest, 1864. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti

ismertetése. I. köt. Budapest, 1877. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt. I. köt. Budapest, 1895. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Bndapest, 1899. — Különösen értékes monografiák és biografiák: Toldy Ferenc: A magyar költészet története. I. köt. Pest, 1854. — Beöthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. I. köt. Budapest, 1886. — Bayer József: A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897. — Erdélyi Pál: Balassa Bálint. Budapest, 1899. — Dézsi Lajos: Tinódi Sebestyén. Budapest, 1913. — A szövegkiadások közül: Régi magyar költők tára. II—VI. köt. Szilády Áron jegyzeteivel. Budapest, 1880—1896. VII. köt. Szilády Áron és Dézsi Lajos jegyzeteivel. Budapest, 1912—1926. VIII. köt Dézsi Lajos jegyzeteivel. Budapest, 1930. — Szilády Áron: Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. Budapest, 1879. — Régi magyar könyvtár. Szerk. Heinrich Gusztáv. Budapest, 1894-től. — Alszeghy Zsolt: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914. — Dézsi Lajos: Balassa Bálint minden munkái. Két kötet. Budapest, 1923. — Az írói lexikonok közül: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Gulyás Pál: Magyar életrajzi lexikon. Budapest, 1925-től.

A XVI. SZÁZAD KÖZÉRDEKŰ IRODALMA.

Sylvester János.
Károlyi Gáspár.
Az evangélikus hitvitázás.
A református hitvitázás.
Az unitárius hitvitázás.
Bornemisza Péter.
Protestáns vallásos írók és szónokok.
Telegdi Miklós.
Katolikus vallásos írók és szónokok.
Krónikások, önéletírók, levélírók.
Kalendáriumok.

SYLVESTER JÁNOS.

A HITÚJÍTÓK vallásos kötelességüknek tartották, hogy a Szentírás fontosabb részeit magyarra fordítsák és híveik kezébe adják. Az 1530-as évektől kezdve számos bibliai részlet jelent meg magyar fordításban s így nemcsak a latinul értő papság forgathatta az Ószövetséget és Újszövetséget, hanem a latinul nem tudó vallásos emberek is belemélyedhettek a vigasztalást nyujtó szövegek olvasásába.

A nyomtatásban legelőször megjelent magyarnyelvű bibliafordítások szerzői nem voltak protestánsok. Erazmisták voltak, azaz Rotterdami Erazmus magyarázatait követték. Az erazmista fordítók sorát KOMJÁTI BENEDEK nyitotta meg hét évvel a mohácsi csata után. *(A Szent Pál levelei magyar nyelven.* Krakkó, 1533). Követte őt három év mulva PESTI GÁBOR. *(Újtestamentum magyar nyelven.* Bécs, 1536.) Egyik fordító sem volt Luther Márton híve, Rotterdami Erazmushoz igazodott mind a kettő.

A protestánsok első bibliafordítója: SYLVESTER JÁNOS. Míg az erazmista fordítók — Komjáti Benedek és Pesti Gábor — az Újszövetségnek csak egy-egy fontosabb részét ültették át, Sylvester János az egész Újtestamentumot magyarra fordította. Fordítása Buda elvesztésének évében jelent meg. *(Újtestamentum magyar nyelven.* Sárvár, 1541.)

Bőbeszédűségre hajló, folyamatos stílusú, jó magyarságú munka. A fordító előtt a görög szöveg feküdt, de figyelembe vette a latin Vulgata szövegét és Rotterdami Erazmus magyarázatait is.

Sylvester János Újszövetség-fordítása más szempontból is nevezetes. A fordító kedvezően nyilatkozik benne a magyar népköltés szerelmi dalairól, a virágénekekről. Ezeket a szerelmi énekeket a katolikus és protestáns egyházi férfiak nemcsak a XVI. században üldözték, hanem egy századdal később is. Valláserkölcsi szempontból Sylvester János sem kel védelmükre, csak költőiségüket dícséri. Újszövetség-fordítása azért is emlékezetes, mert a magyarnyelvű rímtelen időmértékes verselésnek első sikerült példáit olvassuk lapjain. A fordító disztichonokba szedte könyve ajánlását és a négy evangélium tartalmi kivonatát. Már előtte is megkísérelték egyesek — így Pécsi Ferenc és Dévai Biró Mátyás — hogy az ősi nemzeti versformához hozzácsatolják a görög-latin ritmusrendszert, de vállalkozásuk sikertelen maradt. A kezdetlegesen próbálkozó elődökkel szemben Sylvester János olyan biztos szótagkezeléssel és olyan fejlett verstechnikával lépett fel, hogy az antik versformában Baróti Szabó Dávidig nem akadt nála ügyesebb verselő.

Csodálatos, milyen jól gördültek Sylvester János disztichonai. Számbavehető előzmények nélkül egyszerre megtalálta a helyes utat s nagy idő telt el, míg a későbbi nemzedékek nyomába léphettek a deákos mértékű verselésben. Nem hiába emlegették annyiszor Újtestamentuma élére helyezett verses előszavának első sorait:

Próféták által szólt rigen néked az Isten,
Az kit igírt, ímé vígre megadta fiát.
Buzgó lílekvel szól most es néked ez által,
Kit hagya, hogy hallgass, kit hagya, hogy te kövess.

A négy evangélium verses tartalmi kivonatában az elbeszélő- és oktatórészek fordulatos ütemben gördülnek előre. Az Apostolok Cselekedeteiben így emlékezik meg a szerző Pál apostol üldöztetéséről:

Fogságot szenved, nyomorog Pál, végre halálra
Őt keresik titkonn a fene népek előtt.
Lásd, mit szenved az Istennek szolgája hamissan,
Melyet meg nem győz a hazug emberi nyelv.

Sylvester János 1504 körül született a szatmármegyei Szinyérváralján. A mohácsi csata évében a krakkói egyetemen tanult, itt írta magyar értelmezéseit Hegendorf Krisztoforusz latin grammatikájához és Heyden Szebaldusz latin gyakorlókönyvéhez. Ezek a legrégibb magyarnyelvű nyomtatványok. (1527.) Utóbb a vittenbergai egyetemet látogatta. Itthon protestáns hitelvei miatt üldözőbe vették, de Nádasdy Tamás, a nemeslelkű evangélikus főúr, védelmébe fogadta. 1536-ban Újszigeten gyermekek tanításával foglalkozott; utóbb a sárvár-újszigeti nyomdában kinyomtatta latinul írt magyar Grammatikáját (1539) és magyarnyelvű Újtestamentumát. (1541.) Bár evangélikus hitelveit nem titkolta, sikerült bejutnia tanárnak a bécsi egyetemre. Később eltávozott Bécsből. (1552.)

Adatok Sylvester János életéhez:

1504 körül. — Sylvester János születésének ideje. Szülőhelye a szatmármegyei Szinyérváralja község. (Igazi neve valószínűleg Erdődi János volt. A szülőhelye közelében fekvő Erdőd a XVI. században nevezetes hely: a protestantizmust teljes erővel támogató Drágffy-család székhelye. Drágffy Gáspár főispán védelme alatt itt tartották meg 1545 szeptember havában az első magyarországi protestáns zsinatot. Erről a vidékről indult ki Sylvester János. Nevét az utókor, Kazinczy Ferenc korában, Erdősi Jánosra magyarosította, jóllehet Sylves-

ter sohasem nevezte magát Erdősinek, hanem ragaszkodott humanista nevéhez. Az sem lehetetlen, hogy nem ellatinosított névről van szó, hanem a Szilveszter keresztnévnek családi név gyanánt való használatáról; ez a családnév a székely nyelvterületen ma is gyakori.)

1526 október 26. — Beiratkozik a krakkói egyetemre. (Kisebb-nagyobb megszakításokkal hat évet tölt a lengyel városban. Megismerkedik Vietor Jeromos nyomdásszal, a sziléziai származású krakkói könyvkiadóval és könyvkereskedővel.)

1527. — Első nyomtatásban megjelent munkái. (Vietor Jeromos kinyomtatja Hegendorphinus Kristóf lipcsei tanító latin grammatikáját s a német és lengyel értelmezések mellé magyar értelmezéseket irat Sylvestris János egyetemi tanulóval. Néhány héttel később ugyanilyen módon megjelenik Heyden Sebald nürnbergi tanító latin-német-lengyel-magyar beszélgetésgyüjteménye.)

1534. — Beiratkozik a vittenbergai egyetemre. (Ekkor már ismeri Nádasdy Tamást s valószínűleg az ő anyagi támogatásával megy ki Luther Márton és Melanchton Fülöp híres főiskolájába. Nádasdy Tamás nemcsak dúsgazdag zászlósúr, hanem tudományosan képzett elme és áldozatra kész mecénás is.)

1536. — Buzgó tevékenysége egy magyar nyomda felállítása ügyében. (Vittenbergából hazatérve, Nádasdy Tamás birtokainak középpontján, a vasmegyei Sárvár községben és a szomszédos Újszigeten, vállal tanítóságot. Az új iskolával kapcsolatban egy könyvnyomtatómühely berendezését tervezik. Sárvárról azt írja távollevő főúri pártfogójának, hogy maga is szeretne ott lenni a tervezett nyomda berendezését és vezetését vállaló tipografus kiválasztásánál. Nádasdy Tamás egy Strutius nevű bécsi könyvnyomtatót fogad fel, erről később kiderül, hogy megbízhatatlan ember.)

1539. — Az újszigeti könyvnyomtatómühelyben kinyomtatja Grammatikáját. (A betűszedés és nyomtatás nehezen indul meg, Strutius sok bajt okoz, húzza-halasztja a mühely berendezésének ügyét, bécsi bevásárlásai gyanúsan drágák, Németországból hozott munkásai roszszul dolgoznak. A Grammatikát is elég gyarló módon bocsátják ki a sajtó alól.)

1541. — Megjelenik Újtestamentuma. (Ez már nem Strutius nyomtatványa, hanem Abádi Benedeké. Az első magyar nyomdász már

1540-ben itt van, átveszi az újszigeti mühely vezetését s tovább folytatja és befejezi az Újtestamentum nyomtatását. A könyv utószava szerint: «Ha valahol az nyomásban való vitekre találsz, abból én tüled bocsánatot kírek. Mert hogy megértsed, ez könyvet nem én kezdettem el, hanem más, kit az jó úr sok ideig nagy költsiggel itt tartott. És mikoron elkisvén hozzáfogott volna s látták volna, hogy az nehezen írhetné vigit, ugy hívata engemet hozzája, hogy ez mennél hamarabb az keresztyéneknek kezekbe juthatna». Sylvester János nincs a legjobb barátságban Abádi Benedekkel, mert mindketten intézkedni akarnak a nyomdában. Irásos panaszokat és följelentéseket küldenek egymás ellen Nádasdy Tamáshoz.)

1544. — A bécsi egyetemen a héber nyelv tanára lesz. (Anyanyelvén kívül jól tud latinul, görögül, zsidóul, németül és csehül. Nyolc évig tanít az egyetemen. Közben más tárgyakat is ad elő.)

1552. — Bécsből máshova megy. Életének további adatai ismeretlenek. (Egyesek szerint talán ő az a Johannes Sylvanus natione Pannonius, aki cseh nyelven is irt verseket, mikor az 1560-as években Csehországban telepedett le. Ez az állítás nincs bebizonyítva, csak az bizonyos, hogy a nagy humanista tudós az 1550-es években eltünik szem elől. Némelyek szerint a debreceni reformátusok alkalmazták: ez is lehetséges; mások szerint Debrecenből Lőcsére került segédlelkésznek: ezt a feltevést már végleg megcáfolták.)

Kiadások. — Rudimenta grammatices Donati. Krakkó, 1527. (Magyar szövegfordítások Hegendorf Kristóf latin grammatikájában.) — Puerilium colloquiorum formulae. Krakkó, 1527. (Magyar szövegfordítások Heyden Sebald latin nyelvgyakorló könyvében. Ugyanennek az iskolakönyvnek új kiadása: Krakkó, 1531.) — Grammatica Hungaro Latina in usum puerorum recens scripta Ioanne Sylvestro Pannonio autore. Neanesi, 1539. (Magyar nyelvtan latin nyelven. Neanesi: a Sárvár mellett fekvő Újsziget.) — Újtestamentum magyar nyelven, mellyet az görög és diák nyelvből újonnan fordítánk az magyar népnek keresztyén hütben való ípülísire. Újsziget, 1541. («Újszigetben Abádi Benedek nyomtatta vala 1541. esztendőben.») — Grammatikáját Kazinczy Ferenc adta ki újból: Magyar régiségek és ritkaságok. Pest, 1808. — Megjelent Toldy Ferenc nyelvtani gyüjteményében is: Corpus grammati-

corum linguae Hungaricae veterum. Pest, 1866. — Magyar verseinek gyüjteménye Szilády Áron szövegkiadásában: Régi magyar költők tára. II. köt. Budapest, 1880. — Dézsi Lajos szövegkiadása: Heyden Sebald gyermeki beszélgetéseinek latin-magyar szövege 1531-ből. Budapest, 1897. — Melich János szövegkiadása: A két legrégibb magyarnyelvű nyomtatvány. Budapest, 1912.

Irodalom. — Révész Imre: Erdősi János magyar protestáns reformátor. Debrecen, 1859. — Dankó József: Joannes Sylvester Pannonius Erdősi Leben, Schriften und Bekenntniss. Bécs, 1871. — Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Szilády Áron: Régi magyar költők tára. II. köt. Budapest, 1880. — Jancsó Benedek: Magyar nyelvtudománytörténeti tanulmányok. Budapest, 1881. — Imre Sándor: Erdősi Sylvester János nyelvészete. Hunfalvy-album. Budapest, 1891. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Négyesy László: A mértékes magyar verselés története. Budapest, 1892. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Szegedy Rezső: Sylvester nyelvtana. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1899. évf. — Payr Sándor: Erdősi Sylvester János sárvári tanító és magyar bibliafordító. Budapest, 1905. — Erdős József: Az újszövetségi kánon fordításairól. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1906. évf. — Trócsányi Zoltán: A XVI. századbeli nyomtatványok e-jelölései. Nyelvtudományi Közlemények. 1908. évf. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. XIII. köt. Budapest, 1909. — Hegedüs István: Sylvester János latin versei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1910. évf. — Ujvárossy Szabó Gyula: A magyar verses oktatóköltészet története. Budapest, 1910. — Erdős József: Újszövetségi bevezetés. Pápa, 1911. — Melich János: Erdősy Sylvester nevéről. Magyar Nyelv. 1912. évf. — Tolnai Vilmos: Erdősi Sylvester nevéről. U. o. 1912. évf. — Simonyi Zsigmond: Ady és Erdődi. Magyar Nyelvőr. 1912. évf. — Hajnóczy Iván: Sylvester János életéhez. Irodalomtörténet. 1913. évf. — Rubinyi Mózes: Sylvester és Donatus. U. o. 1913. évf. — Trócsányi Zoltán: Irodalmi nyelvünk fejlődéstörténetéből. Magyar Nyelv. 1918. évf. — Bruckner Győző: Volt-e Sylvester János lőcsei prédikátor? Irodalomtörténeti Közlemények. 1919—1921. évf. — Melich János: Abádi Benedek nyelvéről. Magyar Nyelv. 1921. évf. — Kerecsényi Dezső: Elvi kér-

dések a régi magyar irodalomban. Minerva. 1923. évf. — Payr Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. köt. Sopron, 1924. — Trócsányi Zoltán: Sylvester-problémák. Magyar Nyelv. 1928. évf. — Viski Károly: Sylvester. U. o. 1929. évf. — Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Budapest, 1929.

KÁROLYI GÁSPÁR.

Bibliai szövegek fordítására egyre többen vállalkoztak. Benczédi Székely István prózai zsoltárfordítása a homályos szövegű munkák közül való. (1548.) Heltai Gáspár és hitújító társai az egész Szentírást meg akarták szólaltatni magyar nyelven, de ez a fordítás nem készült el, bár számos része megjelent. (1551—1565.) Melius Péter is közrebocsátotta az Ószövetség néhány könyvét magyar nyelven. (1565.) Félegyházi Tamás lefordította az Újtestamentumot. (1586.) Lelkiismeretes munkára törekedtek valamennyien, de különösebb fordítói készsége nem volt egyik lelkipásztornak sem.

Az első teljes magyar bibliafordítás közrebocsátásának dicsősége Károlyi Gáspár nevéhez fűződik. *Szent Bibliá*ja (1590) nemes írói munka. Szövege ódon, stílusa egyöntetű, magyarsága vonzó.

Bibliafordításának előszavában felvilágosítja az olvasót, hogy az Ószövetség és Újszövetség könyveiben Isten akarata nyilatkozik meg s ellenmondás nélkül kell követnünk a zsidó próféták és a keresztény apostolok írását. Ha valamelyik vallásos tanítás nem egyezik a Szentírás igéivel, habozás nélkül el kell vetnünk, legyen az a tanítás akár a római pápáé, akár az angyalé, akár az ördögé. A pápa hívei azért fosztják meg híveiket a biblia olvasásától, mert

nem akarják megismertetni tanításaik hamisságát; soha azért a fejedelmek nagyobb jót nem cselekednek alattvalóikkal, mint mikor őket lelki rabságukból kiszabadítják azzal, hogy Isten igéjét közönséges nyelven prédikáltatják s a Szentírást mindenkinek a kezébe adják. Sajnos, a fejedelmek nálunk még arra sem viseltek gondot, hogy a magyar nemzet históriáját megírassák; ugyanígy nem gondoltak a biblia magyarra fordításával és közrebocsátásával. Heltai Gáspár és Melius Péter munkája bizonyságot tesz arról, hogy egyesek már eddig is szívesen dolgoztak, de fáradozásuk a fejedelmek közömbössége miatt nem nyerhetett befejezést. Most végre megvan országunkban és nyelvünkön az egész Szentírás. A kegyelmes Isten jó kedvéből néhány jámbor magyar úr költsége tette ezt lehetővé s ezek az istenfélő férfiak annyira nem igyekeztek ebben a dologban hírre és tisztességre, hogy még nevüket sem engedték megemlíttetni ebben a könyvben. «Az Isten nevét segítségül híván, jámbor tudós atyafiakkal, kik nekem a fordításban segítségül voltak, meg nem szüntem addig, mígnem véghezvittem a bibliának egészen való megfordítását, melyben munkálkodtam közel három esztendeig nagy fáradsággal, testi töredelemmel, de oly buzgóságos szeretettel, hogy én egy szempillanatig ezt a munkát el nem úntam, hanem nagy serénységgel és szeretettel munkálkodtam, míg el nem végeztem azt.»

Károlyi Gáspár latin szöveg nyomán dolgozott, de figyelemmel kísérte a görög és héber szövegeket is. Munkájában többen segítették, így különösen Pelei János református teológus. Az érdem oroszlánrésze mégis az agg

prédikátoré. «Bizonnyal tudom — mondja az olvasóhoz intézett soraiban — és semmit sem kételkedem, hogy ezen mi munkánknak, minekutána emberek közé az kimegyen, sok irígye és sok rágalmazója lészen. Mert miképen a testet követi az árnyék, azonképen a virtust azaz a jóságos cselekedeteket követi az irígység. És akik a rágalmazásra születtek, mivelhogy a más ember munkájához vagy cselekedeteihez hasonlót nem cselekedhetnek, ha különben annak nem árthatnak, rágalmazzák azt. Mindazáltal senkinek sem irígységével, sem rágalmazásával nem gondolok, mert az Isten és az én jó lelkiismeretem nekem bizonyságom, hogy nem egyebet, hanem a nagy Istennek tisztességére, az ő házának épületére néztem a dologban.»

A hatalmas munkát hitbuzgó protestáns nemesurak nyomtatták ki a maguk költségén. Ecsedi Báthory István országbíró, több vármegye főispánja, az erdélyi fejedelmi család vérrokona, nemcsak pénzzel segítette a munka megjelenését, hanem egész nyomdát szerelt fel kinyomtatására Vizsoly községben, Gönc mellett. Rákóczi Zsigmond, a törökverő hős, Eger kapitánya, később erdélyi fejedelem, szintén sokat áldozott a kiadás költségeire. Nem hiányoztak egyéb buzgó mecénások sem. A papirost és betűket Németországból hozatták, a nyomdai munkák elvégzésére Mantskovit Bálint galgóci könyvnyomtatót hívták meg. A másfél évig tartó nyomdai munka 1590 nyarán ért véget. Ekkor került ki a sajtó alól a protestáns országrészekben nagy örömmel fogadott teljes fordítás: a *vizsolyi biblia.*

Az első teljes magyar bibliafordítás nagy hatást tett a magyar protestáns vallásos írók stílusára és a magyar

nép nyelvére. A katolikus írók nem olvasták, de hatása alól ők sem vonhatták ki magukat, mert közvetve reájuk is hatott a protestáns vallásos irodalom stílusa. A hatást nem szabad túlozni sem a protestáns, sem a katolikus próza fejlődésében, bizonyos azonban, hogy egyrészt a bibliás kifejező mód, másrészt a deákos magyarság e nagytekintélyű munka forgatása nyomán fel-feltűnik a vallásos könyvek lapjain s a kálvinista magyar nép beszédében is. A fordítás szövegén háromszáz év leforgása alatt többször javítottak, ezek a kiigazítások azonban nagyon kevéssé módosították a nagy munka kegyelettel őrzött nyelvét. Az idegenszerűségek a millennium idejében itt-ott már erősen kiütköztek a szövegből, de az ódonzamatú és igazi bibliás szellemű fordítás modern átdolgozása visszatetsző gondolat volt a hívők legnagyobb része előtt. Amint Szenczi Molnár Albert zsoltárainak ritka nagy értéke az archaikus stílus, Károlyi Gáspár bibliafordításának is megvan a varázsa a maga szokatlan régiességében.

«Csuda — írja Bod Péter — mint megszentelte és megáldotta az Isten ezt a Károlyi fordítását! Attól az időtől fogva, noha egynéhány rendbéli fordítások találtatnának, mégis ez oly közönségessé lett, hogy ezzel a fordítással élnek mindenféle vallású magyarok, a római katolikusokon kívül, akik nagyobbára a Káldi fordításához tartják magokat köteleseknek. Sokszor is nyomtattatott ez ki az időtől fogva mindenféle formában. Vagyon is ez értelmes, szép magyarsággal, amelyet annak utána is pallérozgattak a tudós emberek, mikor újólag kinyomtatták. Maga pedig ennek kijövetele után két esztendőkkel megholt 1592-dik eszt. Kinek is koporsó-kövére ilyen verset metszettek:

Patria Karolium, Hospitium Vitenberga, Cathedra
Et tumulus magno Göncia terra viro est.»

(Magyar Athenas. 1766.)

KÁROLYI GÁSPÁR néhány évvel a mohácsi csata után Nagykárolyban született. Iskoláit Németországban fejezte be. A vittenbergai egyetemről hazatérve, 1560-ban az abaújmegyei Gönc község református magyarjai választották lelkipásztorukká. Itt élt haláláig, 1592-ig. A református zsinatoknak tekintélyes tagja volt, erősen küzdött az unitáriusok ellen, a gönci iskolát a reformátusok megbecsült tanulóhelyévé tette.

Adatok Károlyi Gábor életéhez:

1529 körül. — Károlyi Gáspár születésének ideje. Nagykárolyban születik. (Nevét szülőhelyéről kapta. Nevének kiejtése Károlyi és nem Károli, bár ő maga régiesen Caroli-nak, Carolj-nak és Károlinak írta nevét. Teljes neve: Károlyi Radics Gáspár.)

1556. — A vittenbergai egyetem tanulója. (Neve az egyetem anyakönyvében: Caspar Carolus Pannonius.)

1559. — Az abaújmegyei Gönc község református papja lesz. (Gönc ebben az időben néhányezer lakójú mezőváros, földesura a Dobó-család. A vármegyei nemesség gyakran gyülésezik a városkában. Károlyi Gáspár előtt Benczédi Székely István viselte itt a lelkipásztori tisztet.)

1563. — Debrecenben kinyomatja Két Könyvét. (Ajánlja Dobó Domokos gönci földesúrnak, az egri hős testvérének. Hálából teszi ezt. «Az te nagyságod hozzám való jótéteményi — írja könyvében — nagyok, melyeket sokan tudnak és csodálnak. Mikor az pogány törökök Szatmárba szorítottak, ott is nagyságod engem kegyelmesen táplált. Azután is nagyságod szárnya alá fogott és minden jóval meglátogatott. Ha ennyi jótéteményről elfeledkezném, méltán mondhatnának hálátlannak.» Ebből a nyilatkozatból kiderül, hogy Károlyi Gáspár előzőleg valami módon beszorult Szatmár várába s az ott vitézkedő Dobó Domokos szeretettel bánt vele.)

1564. — A kassavölgyi református egyházmegye szeniorává választják. (Az Abauj, Torna és Sáros megyékre kiterjedő traktus száznál több anyaegyházat foglal magában. Esperesei lelkészeket avatnak, zsinatokat tartanak, egyházközségeket látogatnak.)

1566. — Egyházmegyéje papjaival zsinatot tart Göncön. Megvizsgálják és kárhoztatják a Szentháromság tagadása felé hajló Egri Lukács prédikátor hitelveit. (Ebben az esztendőben, Szigetvár elfogla-

lásának évében, lép fel Erdély református között is az unitarizmus; itt azonban győzelmes az ereje, míg az Egerből való Lukács pap elszigetelve küzd antitrinitárius hitelvei mellett. Egri Lukács a vittenbergai egyetemen végezte tanulmányait, szülővárosában evangélikus prédikátor volt, Kolozsvárt református pappá lett, ugyaninnen hozta, Dávid Ferenc oldala mellől, az «ariánus» tanításokat.)

1568. — Míg Melius Péter Erdélyben harcol Dávid Ferenc ellen, Károlyi Gáspár zsinatot hirdet Kassára, hogy elintézze Egri Lukács ügyét. A felvidéki unitárius reformátort tanításainak visszavonására kötelezik s mikor ezt megtagadja és nem írja alá a zsinat református hitvallását, átadják Schwendi Lázárnak, a János Zsigmond ellen harcoló császári hadak fővezérének. Ez börtönbe veti a hitújítót. (Évekig szenved rabságában, míg végül kicsikarják tőle a hitét megtagadó nyilatkozatot.)

1569. — Károlyi Gáspár megjelenik a János Zsigmondtól összehívott nagyváradi zsinaton: Melius Péter és Dávid Ferenc híveinek nyilvános vitatkozásán. Szívvel-lélekkel a református dogmákat vallja. (Már az előző években is buzgón támogatta Melius Pétert s aláírta a helvét hitvallás megtartásáért síkra szálló zsinati cikkeket.)

1578. — Ettől kezdve nyolc éven keresztül a zemplénmegyei Tállya község református papja. (Hogy miért ment át Göncről Tállyára, bizonytalan. Új állomáshelyén valószínűleg nagyobb jövedelme volt s erre népes családja rászorult; lehet, hogy valamelyik odavaló tekintélyes nemesúr is közremunkált parókia-változtatása dolgában. Tállyai lelkipásztorsága idején is szuperintendensi hatáskörrel gondozta a kassavölgyi református egyházközségek lelki ügyeit.)

1586. — A pestis elragadja második nejét, két leányát és tízéves fiát. Visszamegy a gönci papságba. Hozzáfog a Szentírás teljes szövegének magyarra fordításához. (Főúri pártfogói, elsősorban Ecsedi Báthory István és Rákóczi Zsigmond, megígérik a munka kiadását.)

1587. — Harmadik házassága. (Már öreg ember. Kassán akar esküdni s az ottani magyar és német evangélikus lelkészek útján azt kéri a városi tanácstól, hogy engedjék el a háromszoros templomi kihirdetést. A tanács ingerült hangon utasítja el a kérelmet, meginti a közbenjáró lelkészeket s kimondja, hogy a papok a tanács ellenére ne merészeljenek új szokásokat behozni az eklézsiába, hanem keresz-

tyéni módon három egymásután következő vasárnap a templom szószékéről hirdessenek ki minden esküvőt.)

1589. — Ernő osztrák főherceg, Rudolf király testvére és magyarországi helytartója, megparancsolja, hogy a magyar Szentírás kinyomtatására felállított vizsolyi nyomda betűit és nyomtatványait kobozzák el. Rákóczi Zsigmond, a nagytekintélyű református nemesúr, megírja a főhercegnek, hogy a nyomda semmiféle kifogásolható nyomtatványon nem dolgozik, egyedül a Szentírást nyomja. (A főherceg leirata kifogást emel az ellen is, hogy «bizonyos Károlyi Gáspár nevű pap» szuperintendensi tekintélyt és jogokat tulajdonit magának, holott ilyen jogok csak a katolikus püspököket illetik meg.)

1590. — Megjelenik Szent Bibliája. (Szenczi Molnár Albert mint kis diák a gönci iskolában tanult s később leírta, hogyan buzgólkodott az «istenes vén ember» a nyomtatás körül. Gyakran küldte őt is Göncről Vizsolyra üzenettel, cédulákkal. A kézirat szövegének kiszedését 1589 február 18-án kezdték meg s 1590 július 20-án készült el a munka. Szenczi Molnár Albert többizben hallotta, mikor a jámbor fordító így fohászkodott: «Csak Isten addig éltessen, míg ez Bibliát kibocsáthassam, kész leszek meghalni és Krisztushoz költözni».)

1592. — Ez év legelején: Károlyi Gáspár halálának napja. Hívei a gönci templom mellé temetik el. (Gönc később a jezsuiták birtoka lesz, Károlyi Gáspárnak még a sírját is elfelejtik.)

Kiadások. — Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséjeknek okairól, melyből megérthetni, mi az oka az Magyarországnak is romlásának és fejedelmeknek szerencsétlenségeknek és micsoda jelenségekből esmerhetjük meg, hogy az Istennek ítéleti közel vagyon. Debrecen, 1563. (Fejtegetései szerint a magyar nemzetnek a pogány törököktől való megrontása nem a véletlen munkája, hanem Isten büntetése. «Mint a zsidók ellen, azonképen mi ellenünk az Isten fegyverkezett fel és vonta reánk az ő kezivét, ő eresztette reánk az ő fegyverét, ő támasztotta reánk a konstantinápolybeli török császárt.» A törökök elvették országunkat, elrontották várainkat, szabadon rabolják népünket. Nincs szabadságunk, mindig félünk, még a falevél zörgése elől is futunk. Mind ennek a nagy nyomorúságnak az oka a bálványimádás. Isten adott ugyan közénk bölcs igehirdetőket, de miként a zsidók között kevés becsületük volt a prófé-

táknak, azonképen Magyarországban is kevés becsülete van Isten szolgáinak.) — Szent Biblia. Azaz úr Istennek ó és új Testamentomának Próféták és Apostolok által megíratott szent könyvei. Magyar nyelvre fordíttatott egészen és újonnan Károli Gáspár által. Nyomtattatott Mantskovit Bálint által. Három rész. Vizsoly, 1590. (Az első és második rész az Ószövetséget, a harmadik rész az Újszövetséget foglalja magában. Kétezernégyszáz lapos ívrétű munka. Három évszázad alatt hetvennél több kiadása jelent meg. Első kiadásának háromszázéves évfordulóját 1890-ben lelkes kegyelettel ünnepelte meg a magyar protestantizmus. Ugyanakkor Göncön szobrot emeltek Károlyi Gáspár emlékének. A magyar nyelv mai fejlődési fokán természetesen egész külön tanulmány tárgya lehet a latin, görög és héber szövegekhez tapadó fordítás szövege a maga régtől fogva nem használatos hangtani, alaktani, mondattani sajátságaival. Néhány példa régiességeiből és idegenszerűségeiből: Roboam király siete menni az ő szekerére, Minek utána elvégezte volna szólni, Hogy ha valaki nem akar munkálkodni ne egyék is, Mit akarnak ezek itt az zsidók, Miért én lelkem ilyen igen magadat elhattad?) — Index Biblicus azaz az egész Szentírás könyveinek lajstroma. Vizsoly, 1593. (A vizsolyi biblia név- és tárgymutatója. «Németből magyarrá fordíttatott és nyomtattatott Mantskovit Bálint által.» Ajánlva Rákóczi Zsigmond főispánnak. A szentírási helyek kikeresését és idézését megkönnyítő mutató valamelyik német bibliai index alapján készült.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Károlyi-emlékkönyv. Szerk. Kenessey Béla. Budapest, 1890. (H. Kiss Kálmán: Károlyi Gáspár életrajza, Kiss Áron: Károlyi Gáspár küzdelme a Szentháromság tana védelmében Egri Lukács ellen, Csontos József: A vizsolyi biblia nyelve.) — S. Szabó József: Károlyi Gáspár élet- és jellemrajza. Sárospatak, 1890. — Novák Lajos: Károlyi Radics Gáspár életrajza. Protestáns Szemle. 1891. évf. — Radácsi György: A Károlyi-biblia háromszázados örömünnepének emlékkönyve. Sárospatak, 1891. — Rácz Kálmán: A Károlyi Gáspár és Káldi György bibliafordításai és a Károlyi-biblia védelme. Sáros-

patak, 1892. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. V. köt. Budapest, 1897. — Radácsi György: Az átdolgozott Károlyi-bibliáról. Protestáns Szemle. 1898. évf. — S. Szabó József: Károlyi Gáspár a bibliafordító. Debrecen, 1913. — Iványi Béla: Gönc szabadalmas mezőváros története. Debrecen, 1926. — Krompecher Bertalan: A vizsolyi biblia ismeretlen kiadásának újabb töredéke. Magyar Könyvszemle. 1927. évf. — Harsányi István és Gulyás József: Új adatok Károlyi Gáspárról. Sárospatak, 1927. — Hegyaljai Kiss Géza: Károlyi Gáspár új életrajzához. Protestáns Szemle. 1929. évf. — Németh László: A vizsolyi biblia. U. o. 1929. évf. — Gulyás Pál: Mantskovit Bálint, a vizsolyi biblia könyvnyomtatója. U. o. 1929. évf. — U. az: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Budapest, 1929. — Kristóf György: Károlyi vagy Károli? Protestáns Szemle. 1930. évf.

AZ EVANGÉLIKUS HITVITÁZÁS.

A reformáció az 1530-as évektől kezdve ellenséges táborokra osztotta a magyarságot. A katolicizmus és a protestantizmus között megkezdődött a küzdelem. A hitújítók elsősorban a szónoklat hatalmával, de emellett az írás erejével is igyekeztek visszaszorítani a katolikus papságot.

A katolikus vallás ellen az irodalomban először Ozorai Imre evangélikus prédikátor lépett fel. *De Christo et eius ecclesia* című könyvét 1535-ben nyomatta ki Krakkóban; megtámadta benne a Szűz Márián csüggő, szenteket tisztelő, pápának hódoló katolikusokat. A böjtölést, misézést, szerzetességet erősen kárhoztatta. Luther Márton szellemében alapos hittudományi készültséggel írt; stílusa egyszerű volt, elég könnyen folyó, szentírási idézetekkel megtüzdelt.

Ozorai Imre szerint Krisztusnak az Antikrisztus a legnagyobb ellensége, Antikrisztusok pedig mindazok, akik Krisztus igaz tanításaival szembeszállnak. Az antikrisztusi hit tévelygéseit a római pápa követői védelmezik; a krisztusi hit tanításait a Szentírás hívei magyarázzák. Ozorai Imre nem foglalta össze rendszeresen az evangélikus hitújítás tanításait, csak a római katolikusok és Luther Márton kereszténységének eltérő pontjait világ-

gította meg. Hittudományi fejtegetései mellett kifejezést adott az elnyomott szegény néppel való együttérzésének is. Erősen ostorozta a jobbágyok kizsákmányolóit, bátran védte a parasztságot. A földi javak után vágyódó papokat szigorúan korholta. Az egyházi ember ne a kényelmes megélhetésért szaladozzék, ne a munka nélkül való eltartásért buzogjon, ne a szentségekkel kereskedjék, hanem vesse meg a kufár szellemet, hirdesse az igét, tanítsa az igazságot. Legyen a pap tudományos képzettségű, haladjon az erkölcs útján, győzze meg híveit a becsületes élet szükségességéről. Küzdjön minden igaz ember elszánt lélekkel az Antikrisztus dogmái ellen. «Kérjük az Úristent, hogy az ő szent Fiáért törje az Antikrisztust.»

Dévai Bíró Mátyás is a legelső evangélikus igehirdetők közé tartozott. Híres szónok volt, de hitvitázó iratai közül csak egy kis könyvecskéje maradt fenn: *A tizparancsolatnak magyarázatja.* Ezt a rövid hittanát néhány évvel Ozorai Imre munkájának megjelenése után nyomatta ki Krakkóban. A káté lapjain Luther Márton nyomán sorra megemlékezett az akkori embereket legjobban foglalkoztató vallási kérdésekről. Isten akarata a Szentírás szerint az, hogy ha megteremtett minket az ő igéjével, üdvözíteni is akar minket Jézus Krisztus által. Ismerjük meg azért Istenünket: «Ha teremthetett, higyjed, üdvözíthet is». Isten azt kívánja tőlünk, hogy teljesítsük parancsolatait; Isten irgalmából bejuthatunk a kiválasztottak sorába s elérhetjük az üdvösség országát. Nem az angyalok, szentek, búcsúk üdvözítenek bennünket, nem cselekedeteink kényszerítik ki az üdvözülést, hanem egye-

dül Jézus Krisztus vére, halála, érdeme vált meg bennünket az elkárhozástól. Amint a fazekas ugyanabból a sárból edényt csinál a tisztességre vagy a gyalázatra, akként boldogít egyeseket és kárhoztat másokat az Úr, a maga tetszése és akarata szerint. «A mi szívünknek bizodalma semminemű cselekedetben vagy érdemben nem lehet, hanem csak a Krisztus Jézusban. Ne félj semmit, ha cselekedeted nem üdvözíthet: üdvözíthet a Krisztus érdeme. Ezt mondja Szent Pál apostol Titusnak, írván: Nem az igazságnak cselekedetiből, kiket mi tettünk, de az ő irgalmassága szerint üdvözített minket; mert ha mi cselekedetünkből üdvözülhettünk volna, mi szükség volt volna Krisztusnak emberré lenni és miérettünk meghalni?» — Míg kátéjában a felnőtteket oktatta, ábécés-könyvében, az *Orthographia Ungaricá*ban (1549) a gyermekekhez fordult. Ebben is közölte a vallás legfőbb parancsolatait s Luther Márton kis katekizmusából lefordított néhány imádságot. — Maradt egy templomi éneke is: *Az igaz hit által való üdvözülésnek módjáról.*

Ozorai Imre igehirdetését, különösen pedig Dévai Biró Mátyás reformátori munkásságát a régiek nagyon megbecsülték. Bod Péter ezt írja Ozorai Imréről: «Az elsőbb rendbéliek közül volt, akik Melánkton Filephez, Lutherhez, Velkurióhoz mentenek tanulni Magyarországról Vitébergába: volt ez ott 1530-dik eszt.; volt osztán tanító Békésben; az holott a Ladányi, Massai nagy familiáknak tündököltette az Évangyéliom világát». Dévai Biró Mátyásról: «Legelső volt ez a Dévai Máttyás, aki a reformációnak hajnalán az Isten beszédének lámpását egész Magyarországban elhordozta, a tudatlanság homályában ülő embereknek a világosságot megmutatta, az Isten beszéde életet adó kenyerének édességét megkóstoltatta s ízelítette. Tanított ez Budán, Pápán, Sárváron, a Balaton mellett, Rába mellett, Kassán, a Tisza körül, a Szilágyságban;

sokakat a tudatlanságnak s babonának homályából kivett és utat mutatott a tudományokra. Mind Ferdinándnak s mind János királynak fogságába ejtették gonoszakarói, de tudománya megvizsgáltatván és jónak találtatván, elbocsáttatott. Az urak előtt nagy kedvessége volt. Drágfi Gáspár nagy úr, se király, se püspökök haragjokkal nem gondolván, egy ideig Erdődön maga mellett tartotta. Hol és mikor halt meg: bizonytalan.» (Magyar Athenas. 1766.)

Ozorai Imre a tolnamegyei Ozora községben született, a krakkói és vittenbergai egyetemen tanult, hazajövet a tiszántúli részeken terjesztette az evangéliumi tudományt. A békési tájaknak ő volt az első evangélikus lelkipásztora. A Krisztusról és Antikrisztusról szóló könyvén kívül nem jutott korunkra más munkája. — De Christo et eius ecclesia, item de Antichristo eiusque ecclesia. Krakkó, 1535. (A latin című, de magyar szövegű mű négy példányban maradt fenn, mind a négy példány csonka; címlapja egyiknek sincs, a könyvcímet csak a szövegből lehet megállapitani.) — Második kiadása 1546-ban jelent meg Krakkóban. (Két, címlapnélküli csonka példánya jutott korunkra. Hogy a szerző életben volt-e még ekkor vagy másvalaki nyomatta ki újból munkáját, bizonytalan.)

Dévai Bíró Mátyás, «a magyar Luther», az erdélyi Déva községből származott, a mohácsi csata idején szerzetes volt, de 1530. évi vittenbergai egyetemi éve eltántorította a katolikus vallástól. A következő évben már a reformátorok lelkes tüzével prédikált a kassai magyarok között. (Németül nem tudott, még csak nem is értett; ezért a város német része nem hallgathatta igehirdetését.) Az egri püspök elfogatta, ellenségei Bécsig hurcolták. Bécsi börtönéből csak nehezen tudott magyar földre menekülni 1532-ben. I. Ferdinánd király hatalma alól most már János király országrészébe vándorolt, Budán folytatta reformátori működését, de itt is fogságba vetették. Kiszabadulása után az ország különböző vidékein prédikált, időnkint a külföldön kényszerült magát megvonni. 1535-ben Nádasdy Tamás sárvári udvarában, 1536-ban Nürnbergben, 1537-ben Vittenbergában tartózkodott. Mikor hazafelé indult, Melanchton Fülöp levelet írt Nádasdy Tamásnak s ebben a «kitünő tudománnyal, bölcseséggel ékes férfiút» az előkelő magyar úr figyelmébe ajánlotta. Egy ideig Nádasdy Tamás környezetében élt, 1539-ben Perényi Péter udvari papja volt.

Innen azért ment el, mert pártfogójával nem tudott megegyezni az átlényegülés kérdésében: Perényi Péter az úrvacsora kérdésében Luther Márton tanításához ragaszkodott, Dévai Biró Mátyás pedig már ekkor a helvét reformátorok felfogását fogadta el. Másfél évig az abaújmegyei szikszói iskolában tanított, innen az egri püspök 1541 végén elüzte. Vittenbergába menekült Luther Mártonhoz és Melanchton Fülöphöz, majd Baselbe ment a svájci reformátusokhoz. 1543-ban a miskolci protestánsok prédikátori tisztét viselte, a katolikusok azonban még ebben az évben távozásra kényszeritették. Az eperjesvidéki evangélikus papokkal is súrlódása támadt, ezeknek levelére Luther Márton 1544-ben csodálkozását és fájdalmát fejezte ki, hogy Dévai Biró Mátyás immár a helvét hitvallás felé hajlik, holott Vittenbergában jó evangélikus hirében állott. A hirneves igehirdetőt több magyar nemes erősen védelmezte, ezért I. Ferdinánd király az egyik magyar urat, Drágffy Gáspárt, 1544-ben ismételten felszólította, hogy őt és a hozzá hasonló eretnekeket ne türje meg birtokain. Ebből is látható, hogy a XVI. század derekán még elég szorongatott helyzetben volt a protestantizmus a Habsburg-ház alá tartozó országrészekben. Nem sokkal azután, 1545 táján, meghalt a sokat üldözött reformátor. Elhunyta idején debreceni református pap volt. — A tízparancsolatnak magyarázatja. Krakkó, év nélkül. (A legfőbb protestáns vallásos tanítások rövid összefoglalása. A kis hittanban az úrvacsora kérdése körül már megvan az átmenet Luther Márton felfogásától a kálvinizmus dogmatikájához.) — Orthographia Ungarica, azaz igaz irás módjáról való tudomány. Krakkó, 1549. (Az óklasszikai időmértékes verselés alkalmazására ebben az ábécés-könyvben némi próbálkozás található magyar nyelven. A lelkes hitújító négysoros emlékeztető verset irt disztichonokban a tanulók okulására) — Kazinczy Ferenc: Magyar régiségek és ritkaságok. Pest, 1808. (Dévai Biró Mátyás ábécés-könyvének új kiadása.) — Toldy Ferenc: Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum. Pest, 1866. (Dévai Biró Mátyás ábécés-könyvének új kiadása.) — Szilády Áron: Régi magyar költők tára. II. köt. Budapest, 1880. (Dévai Biró Mátyás egyetlen fennmaradt vallásos énekének szövege.) — U. az: A tízparancsolatnak magyarázatja. Budapest, 1897. (Az egyetlen fennmaradt példány új lenyomata.) — Melich János: Az Orthographia Ungarica és a magyar helyesírás. Magyar

Könyvszemle. 1908. évf. (Az egyetlen fennmaradt példány új lenyomata.)

Irodalom. — Kazinczy Ferenc, Toldy Ferenc, Szilády Áron és Melich János imént említett magyarázatos szövegkiadásain kívül Mátray Gábor: Ozorai Imrének Krisztus- és Antikrisztusról szóló munkája. Magyar Akadémiai Értesítő. 1852. évf. — Révész Imre: Dévai Biró Mátyás első magyar reformátor életrajza s irodalmi művei. Pest, 1863. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. II. köt. Budapest, 1893. X. köt. Budapest, 1905. — Tüdős István: Dévai Biró Mátyás. Protestáns Szemle. 1893. évf. — Rupp Kornél: Ozorai Szentírás-fordításai. Irodalomtörténeti Közlemények. 1896. évf. — Karácsonyi János: Békés vármegye története. Három kötet. Gyula, 1896. — Kanyaró Ferenc: Az első magyar distichon. Erdélyi Múzeum. 1899. évf. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Révész Kálmán: Dévai Biró Mátyás kétrendbeli fogsága. Protestáns Szemle. 1905. évf. — Thury Etele: A dunántúli református egyházkerület története. I. köt. Pápa, 1908. — Révész Imre: Dévai Biró Mátyás tanításai. Kolozsvár, 1915. — Thury Etele: Dévai Biró Mátyás haláláról. Protestáns Szemle. 1917. évf. — Payr Sándor: Dévai Biró Mátyás Luther Márton házában. U. o. 1917. évf. — Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Budapest, 1921. — Payr Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. köt. Sopron, 1924. — Hajnóczy Iván: Gálszécsi István hittani műve és Dévai Mátyás Tízparancsolata. Magyar Könyvszemle. 1925. évf. — Révész Imre: Krisztus és Antikrisztus. Ozorai Imre és műve. Teológiai Szemle. 1928. évf. — Enyedy Andor: Magyar református kátéirodalom. U. o. 1928. évf. — Gulyás Pál: Az Orthographia Ungarica 1549 előtti kiadásairól. Magyar Nyelv. 1928. évf. — U. az: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Budapest, 1929.

A REFORMÁTUS HITVITÁZÁS.

A REFORMÁTUS törekvéseknek Debrecen volt a leghatalmasabb támasza. Itt élt «az Isten debreceni juhainak pásztora», a magyar reformátusok egyik büszkesége: MELIUS PÉTER. Zordon beszédű prédikátor volt, félelmet nem ismert, hatalmas erővel vitázott, harcias igehirdetésével magához bilincselte a tiszántúli magyarokat. Hajthatatlan egyénisége, gazdag tudománya és ritka szónoki tehetsége elől visszavonult mind a katolicizmus, mind a luteranizmus. Kitartóan küzdött az unitáriusok ellen is, kiket János Zsigmond erdélyi fejedelem szíve szerint pártolt. Viták-vitákra következtek. Az elkeseredett szellemi mérkőzésekben a debreceni reformátusok és a kolozsvári unitáriusok egyaránt a maguk számára követelték a győzelmet.

Melius Pétert nagy szellemi tehetségű és kiváló szervező erejű férfiúnak, de egyben könyörtelenül gyűlölködő, érvekkel meg nem győzhető, pórias nyerseségű, rideglelkű hitvitázónak mondták bírálói: a régiek és újak egyaránt. Feledték, hogy a vallásos fanatizmus épen olyan, mint minden egyéb fanatizmus: a maga tántoríthatatlan meggyőződésében minden egyéb felfogást eltipró. A rajongóan vallásos emberek kérlelhetetlenek, mert mindenkit rá akarnak kényszeríteni az egyház hittételeinek és rendszabá-

lyainak engedelmes követésére. A középkori inkvizitorok és az újkori hitújítók szelleme azonegy lelkiség két testvérhajtása. Melius Péterben is ez a logikus hittudományi gondolkodás és Isten tetszését kereső hitbuzgalom dolgozott, mikor el akarta nyomni a többi vallás hívőit. *Prédikációi* (1563) át vannak szőve a maga vallásának betűit életre-halálra védő pap nyilatkozataival. Igazi katonának és vezérnek termett férfiú volt; el sem tudta képzelni, hogy a vele szemben álló seregekben is lehetnek meggyőződéses katonák és feddhetetlen vezérek. Úgy érezte, hogy egyedül nála van az isteni erő, nála van a földi igazság s ennek a minden más vallásos értéket visszautasító önbizalomnak jegyében beszélt és cselekedett. Hittudományi fejtegetéseiben sok tudománnyal ékes elme ő, de egyben engesztelhetetlen lélek. Érzelmeiben és nyelvében törzsökösen magyar.

A pápák, kardinálisok, érsekek, püspökök, kanonokok, szerzetesek, apácák tévelygései; a bálványozó nemesek, hitetlen urak, részeges katonák gonoszsága; a katolikus dogmák, szertartások, szokások hiábavalósága; az unitáriusok Szentháromság-tagadó bibliamagyarázatai: ezek ellen küzdött legelkeseredettebben. Rossz a nép, romlott a nemesség, elvetemült a katona; de mindennek legfőbb oka, hogy a magyarok nem követik Isten igaz igéjét: a kálvinizmust. A magyarok egymást eszik, ölik, vágják, noha kétfelől mindenképen szaggatja őket a két ellenség, tépi őket az oroszlán és a farkas. «Isten ostora esik tirajtatok a sok bűnért, pártolásért, királyválogatásért, mint a zsidókon; és az ő szent igéje útálásáért, csúfolásáért,

resten való hallgatásáért.» De hiába; a katolikus papság maga ellen bőszíti az Úr haragját; a misék, zsolozsmázások, búcsúk, böjtök, paráználkodások megássák az ország sírját; az Antikrisztus hada álnokul fenekedik Krisztus serege ellen; csupa hazugság, tolvajlás, latorság, bujaság, részegség, tobzódás mindenfelé; a sátán szívósan pártolja a régi romlott hitet és új eretnekségeket támaszt; az emberek disznók módjára rohannak a moslékos tanítók hamis tudománya után; a gazdagok nem áldoznak Isten tisztességére, megfeledkeznek a templomokról és iskolákról, pártolják a misemondó papokat: majd eljön az ítélet napja, meglakolnak a bűnösök. Minden bűnnek egy az orvossága: a tisztességes kálvinista élet, a prédikátori intéseknek való engedelmesség, a Szentírás olvasása. «Mint amely étket szeretsz, mohón eszed, ugyan faldoklod: így a Szentírást mohón kell enni, be kell nyelni. Ugyan bizonyába meg kell tanulni, nem kell csak nyálazni. Mint az ételt nemcsak kívül nyálazod, hanem ugyan megrágod, megeszed, elnyeled; így a Szentírást megrágd, derekát hasogasd, ne csússz el a hátán, hanem minden igét meghányj-vess, jól megérts, megmagyarázz».

Melius Péter tiltakozott az ellen, hogy a reformátusok — amint Budán és Tolnán kényszerűségből tették — egy templomban imádkozzanak a katolikusokkal. Bizony az őskeresztények nem osztották meg az Úr vacsoráját a pogányokkal; az ószövetségben sem engedte meg az Úr, hogy a zsidó istentisztelet megtűrje maga mellett a pogány bálványozást. Budán és Tolnán vétkük van a református kereszténynek, mert ezen a két helyen az igaz lelki-

pásztorok és Babilon papjai együtt kiáltanak az ég felé, holott soha nem fér össze Isten az ördöggel, a világosság a sötétséggel.

Amilyen nagy volt Melius Péter tekintélye a reformátusok előtt, annyira gyülölték azok a kortársai, akik szembekerültek félelmetes egyéniségével. Különösen jellemző reá is, kortársaira is az unitárius szellemű Dudics Andrással folytatott levelezése és vitája. Melius Péter megküldötte az unitáriusok ellen írt munkáit a Lengyelországban élő híres magyar tudósnak, ez válaszában türelemre intette Debrecen lelkipásztorát; Melius most felbőszülve támadt Dudics András ellen; elnevezte szemforgatónak, bemeszelt falnak, báránybőrbe bújt farkasnak, búza között élő dudvának és szemétnek; Dudics András hasonló hangnemben felelt a támadásra: «Botra volnál inkább érdemes, hogy magyarán megmondjam, mintsem bármely más feleletre, te szégyen nélkül való és legelbizakodottabb bohóc. Azt meg is kaptad volna és most hátadon hordanád, ha náladnál inkább nem tekinteném magamat. Szégyenlem, valahányszor eszembe jut, hogyan lehettem oly könnyelmű, hogy könyveidet és könyveidhez méltó leveleidet elfogadjam». — Az unitáriusok évszázadokig nem bocsátották meg a reformátusok erőszakos hitvédelmét, Melius Péterről különösen lesujtó volt a véleményük. Főként az 1567. évi debreceni zsinat határozatait panaszolták keserü lélekkel még a XIX. században is. «Ha mindaz — úgymond Kanyaró Ferenc, az unitárius eszmék történetének tudós kutatója — ami e hitvallásokban szentesítve és e kánonokban javasolva van, életbelép, akkor Magyarország oly véres barbárságba süllyed vissza, amely példátlan a protestáns művelődés történetében. Melius a protestantizmus előhajnalán, melyet a modern civilizáció beköszöntőjének szeretünk tartani, föleleveníteni törekszik azokat a barbár törvényeket, melyekkel Mózes akart egy rabszolgacsoportot az állatiság fertőjéből emberi nemzetté kiemelni. Még Kálvinon és Mózesen is túltesz a büntetések kegyetlenségében. Alig tud bűnt vagy vétséget találni, melyet ne öléssel vagy égetéssel kárhoztatna. Nem győzi a fejedelmet, törvényhatóságot és bíróságot eleget szidni azért, hogy a büntetéseknél a magyar törvények szerint járnak el és nem az Ótestamentom rendeletei szerint. Táborának mindenáron való megtartása, sőt az ellennézetűek teljes ki-

irtása: e kettős cél vezette az ő lépteit. S ez eltökélt cél felé jó volt neki minden út s legkevésbbé sem lehet azzal vádolni, hogy nagyon válogatott volna az eszközökben». (Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár. 1891.) — Ravasz László szerint Melius Péter tisztafejű, világoseszű ember; igazságait oly pontosan látja, akár a tenyerét; nagyindulatú, szenvedélyes lélek; mérhetetlenül fel tud háborodni, ha olyanokkal áll szemben, akik nem akarják megérteni a világ legtermészetesebb, legegyszerűbb igazságát: azt, amit ő hirdet. Teológiai gondolkodásának legterjedelmesebben kidolgozott része a krisztológia, igehirdetésének csaknem egészét a Krisztussal való foglalkozás köti le, az etikai síkban igen keveset mozog. «Az erkölcs természetes gyümölcse az igaz hitnek, tehát csak a fát kell gondozni és öntözni. Néha-néha kitör belőle a dorgálás vagy az erkölcsi oktatás, de például uralkodó bűnökről nem értesít a beszédje, ellenben minden uralkodó eretnekségnek megadja a torz képet. Annál többet foglalkozik a téves és gonosz tudomány hirdetőinek tagolásával. Epétől, gyülölettől kavargó és haragtól cikázó lelke vad kitöréseivel támad a katolikusokra és unitáriusokra, kiknek gyalázásában meg nem lankad. Olvasva is halljuk az ő kallós beszédjének zuhanását, keserű, gúnyos, de néhol szinte kigyúló hangjának recsegését, amelynek súlya alatt lekókkad a hallgatóság feje, mint a gabonáé, ha zivatar vág végig a tájon. Homiletikai műformát alig lehet találni beszédeiben. Vette a bibliát s magyarázta végig. Megindulás, líra, ellágyulás, érzelmesség sehol, de sehol: ennek az embernek acélból volt a logikája és gránitból a szive. Egy igehirdető, kinek nincsenek könnyei, csak villámai.» (A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Pápa, 1915.)

Melius Péter (szül. 1536 körül Horhi, Somogy megye; megh. 1572. Debrecen), eredeti nevén Horhi Juhász Péter, dunántúli nemes családból származott. Tanulmányait a vittenbergai egyetemen fejezte be. Hazatérve, 1558-ban debreceni lelkész lett. Mint kitünően képzett hittudós, mint bátor hitvitázó szónok és mint híveire hatni tudó lelkipásztor egyaránt lelkesedést ébresztett maga iránt. A magyar kálvinizmus nagyon sokat köszön munkásságának. Hitvitázó harcai közül legnagyobb hatásúak voltak az erdélyi unitáriusok vezérével, Dávid Ferenccel, folytatott küzdelmei.

Adatok Melius Péter életéhez:

1526 körül. — Melius Péter születésének ideje. Szülőhelye a somogymegyei Horhi község, ma Horhi-puszta. Innen nevezik Horhi Ihász Péternek. (Nyomtatásban megjelent munkáiban különbözőképen nyomtatta nevét: Melius Péter, Horhi Ihaz vagy Melius Péter, Juhász Péter de Horhi, Melius avagy Ihasz Péter somogyi fi de Horhi, Somogyi Péter mester, és még több más változatban.)

1556. — Melius Péter a vittenbergai egyetemen. (A magyar ifjak félév múlva szeniorukká választják.)

1558. — Enyingi Török János oltalma alatt megtelepedik Debrecenben. (Valószínűleg már ebben az évben megválasztják prédikátornak.)

1559. — Mint debreceni református lelkipásztor papi értekezletet hív össze Nagyváradra, egyezményt köt Dávid Ferenccel s az Erdélyhez tartozó területek protestáns magyarságát a helvét hitvalláshoz vonja. A marosvásárhelyi zsinat megerősíti a református álláspontot s az erdélyi és a szomszédos magyarországi magyar protestánsok az úrvacsorára nézve Kálvin János tanítását teszik magukévá. (Dávid Ferenc is elhagyja evangélikus vallását s Luther Márton erdélyi magyar híveit az ágostai hitvallásról a helvét hitvallásra téríti.)

1561. — Legyőzi Arany Tamást, az antitrinitárius papot, s ezzel megakadályozza, hogy a Szentháromság-tagadók Debrecent meghódítsák. (Arany Tamás, az unitarizmusnak vagy arianizmusnak ez a korai hirdetője, 1561 őszén lépett fel Debrecenben, a református gyülekezet előtt nyilvánosan vitára kelt Melius Péterrel s időbe került, míg meg tudták cáfolni hittudományi tételeit. Melius Péter arra kényszerítette ellenfelét, hogy eretnekségét nyilvánosan tagadja meg s tévelygéséért tartson bűnbánatot. A bűnbánó nyilatkozat megtétele és írásba foglalása Debrecen földesurának, Enyingi Török Jánosnak, debreceni kúriájában történt. A botrányt okozó prédikátort az eklézsia megkövetése után kivezették a városból.)

1562. — Megjelenik a magyar kálvinisták Debreceni Hitvallása. Melius Péter ekkor már püspöki tisztet visel. (Bátran küzd Verancsics Antal egri püspök ellenreformációja ellen s könyvet ír Arany Tamás tévelygéseiről.)

1564. — Fellépése a luteránusok ellen. Az erdélyi szász evangélikusok úrvacsoratanát könyvben cáfolja. Kálvinista hitfeleinek védel-

mére megjelenik Egerben is. Itt több elökelö urat térít át a református vallásra. (A várnak és környékének ura az egri püspök; itt tehát a reformátusok nehéz helyzetben vannak; az egervidéki nép ennek ellenére is túlnyomó nagy részben elfogadja a Debreceni Hitvallást.)

1566. — A debreceni zsinaton megkezdi védekezését és megindítja támadását Dávid Ferenc unitárius tanításai ellen. (Ebben az évben hagyja oda Dávid Ferenc az erdélyi református püspöki széket s János Zsigmond fejedelem védelme alatt az unitáriusok élére áll.)

1567. — A gyulafehérvári fejedelmi udvar előtt szembeszáll Dávid Ferenccel. (Ezzel megindul az élöszóval és irásban folytatott református-unitárius hitviták sora. Gyulafehérvárt kétszer, Debrecenben kétszer, Nagyváradon háromszor vitáznak nyilvánosan Melius Péter és Dávid Ferenc hivei.)

1568. — Újabb vitája Gyulafehérvárt Dávid Ferenccel. (Az unitárius erdélyi fejedelem nem neheztel debreceni alattvalóira, söt nagy adományt ad Melius Péternek, hogy a debreceni nyomdát jobb karba helyezhesse. A tordai országgyülés ebben az évben iktatja törvénybe a vallásszabadságot.)

1569. — János Zsigmond erdélyi fejedelem és udvarnépe jelenlétében Nagyváradon folytatja disputáit Dávid Ferenccel. (A fejedelem türelmes államfö, de most bosszankodik a debreceniek és nagyváradiak indulatos támadásai miatt. Melius Péternek megüzeni, hogy az ö birodalmában ne pápálkodjék, a papokat az igaz vallástól ne térítse el, a könyveket ne égesse, senkit a maga vallása mellé ne kötelezzen. «A mi birodalmunkban, miképen arról ország végzése is vagyon, mi azt akarjuk, hogy szabadság legyen. Továbbá tudjuk, hogy a hit Istennek ajándékja és a lelkiismeret semmire erőszakkal nem vitethetik».)

1571. — A nyirbátori református zsinaton újból állást foglal az unitáriusok ellen. (Ez évben hal meg Erdély unitárius fejedelme, János Zsigmond. Halála után az unitáriusok ellensége, a katolikus Báthory István jut Erdély trónjára.)

1672 december 15. — Melius Péter halála Debrecenben. A város nagy gyásszal temetteti el a ma már nyomtalanul eltünt debreceni ösi temetöbe. Özvegyére és két leányára halálukig gondot viseltek. (Emlékét kegyelettel örzi mind a mai napig az egész tiszántúli református egyházkerület, különösen pedig Debrecen városa.)

Kiadások. — A Krisztus közbenjárásáról való prédikációk, melyeket Melius Péter a debreceni lelkipásztor írt. Debrecen, 1561. (Ajánlva «a magyarországi kereskedő és árus népeknek», a hitújítás lelkes terjesztőinek. «Mert a széjjel való járásban ti vettétek és hallottátok előbb egyebeknél és ti dicsértétek és beszéllettétek egyebeknek az Istennek kegyelméről való tudományt.» A könyvet Huszár Gál, a Kassáról Debrecenbe menekült prédikátor, nyomtatta. Hét prédikáció van benne.) — A Szent Pál apostol levelének, melyet a Colossabelieknek írt, prédikáció szerint való magyarázatja. Debrecen, 1561. (Ajánlva «a döbröcöni tanácsnak», a hitújítás védelmezőjének. «Döbröcönben írta pünkösd havának első napján, ennyi esztendőben: 1561, a ti szentegyházi szolgátok, Melios Péter».) — Katekizmus. Az egész keresztyéni tudománynak fundamentuma és summája a Szentírásból összeszedetett és megemendáltatott Calvinus János írása szerint a somogyi Melius Pétertől. Debrecen, 1562. (Németi Ferenc tokaji kapitánynak, a hitújítás pártfogójának, ajánlja «Somogyi Péter mester, a te nagyságod szolgája».) — Az Aran Tamás hamis és eretnek tévelygésinek és egyéb sok tévelygéseknek, melyek mostan az elfordult fejű emberek között eláradtanak, meghamisítási, a derék Szentírásból és a régi Szentírás-magyarázó doktoroknak írásukból a debreceni tanítók által. Debrecen, 1562. (Az Arany Tamás pappal tartott hitvita írásbafoglalása, a Szentháromságtagadó állítások cáfolata. Huszár Gál elűzött kassai pap és debreceni könyvnyomtató ajánlólevele szerint: «Ez kis könyvecskét Melios Péter a ti pispektek írta».) — Magyar prédikációk, kit postillának neveznek. Debrecen, 1563. (Mágócsi Gáspár tornamegyei főispánnak ajánlja «Döbröcömbe maj. 25. anno 1563. Melius avagy Ihász Péter somogyi fiú de Horhi».) — Válogatott prédikációk a próféták és apostolok írásából. Debrecen, 1563. (Mágócsi Gáspárné Massai Euláliának, a tornamegyei főispán nejének, ajánlja «Döbröcömbe karácsony hónak 16. nap, Melius vagy Ihász Péter de Horhi döbröcöni szegény káplán».) — A két Sámuel könyveinek és a két királyi könyveknek a zsidó nyelvnek igazságából igazán való fordítása magyar nyelvre. Várad, 1565. (Bibliafordítás héber szövegből.) — A szent Jób könyvének a zsidó nyelvből igazán való fordítása magyar nyelvre. Várad, 1565. (Bibliafordítás héber szövegből.) — A Debrecenbe összegyült keresztyén prédikátoroknak igaz és Szentírás

szerint való vallásuk. Debrecen, 1567. (A katolikusok és unitáriusok tanításait cáfoló református hitvallást a magyarországi városok kereskedőnépének ajánlja, mint akik sokfelé járván, elnémíthatják az eretnekeket: «A magyarországi jámbor és keresztyén árus népnek, akik Debrecenben, Szombatban, Kassán és Váradon laknak». A hitvallás elsősorban a következő kérdéseket világítja meg: az egy Istenről, a Szentháromságról, Krisztus istenségéről, a Szentlélek istenségéről, a közbenjárókról, a bűn okairól, a lelkek túlvilági helyeiről, az Antikrisztuspápáról, az anyaszentegyházbeli éneklésről és egyéb rendtartásokról, a papokról, a szabadakaratról, Krisztus testéről és az Úrvacsoráról, a temetésről.) — A Szent Jánosnak tett jelenésnek igaz és írás szerint való magyarázása prédikációk szerint. Várad, 1568. (Hitvitázó és erkölcstanító prédikációk. A szerző a könyv előszavában felsorolja azokat a nemesurakat és nejeiket, akik legtöbbet tettek a magyar reformációért. Önmagát az isteni felség debreceni juhai méltatlan, nyomorult pásztorának nevezi.) — Igaz Szentírásból kiszedetett ének. Debrecen, 1570. (Vallásos tanítóköltemény. Mágócsi Gáspár tornamegyei főispánnak ajánlja: «A ti nagyságtok szegény árvája, a Jézus Krisztus szolgája, a Horhi Ihász vagy Melius Péter».) — Herbarium. A fáknak, füveknek nevükről, természetükről és hasznairól magyar nyelvre és e rendre hozta a doktorok könyveiből. Kolozsvár, 1578. (A szerző nemcsak alapos hittudós és kiváló nyelvtehetség volt — anyanyelvén kívül latinul, görögül, zsidóul, arabul, törökül és németül is tudott — hanem behatóan foglalkozott a botanikával és orvostudománnyal is. Füvészkönyvét elsősorban a beteg emberek hasznára írta. Nem eredeti mű.) — Cím szerint még több elveszett magyarnyelvű vallásos munkájáról tudunk, azonkívül latin nyelven írt hittudományi munkái is maradtak. Irói fellépésének kezdetét és halálának évét mindössze tizenegy esztendő választja el: e meglehetősen rövid idő alatt nagyon sokat dolgozott.

Irodalom: — Balogh Ferenc: Melius Péter hatása. Debrecen, 1866. — Szücs István: Szabad kir. Debrecen város történelme. Három kötet. Debrecen, 1871. — Balogh Ferenc: A magyar protestáns egyháztörténelem részletei a reformáció korától a jelenig. Debrecen, 1872. — Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Révész Imre: Melius Péter emlékezete. Debrecen, 1873. — Jakab Elek: Dávid Ferenc em-

léke. Budapest, 1879. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest, 1881. — Zoványi Jenő: Tanulmányok a magyar protestáns egyház és irodalom történetéből. Sárospatak, 1887. — Bodnár Zzigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Kanyaró Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891. — Zoványi Jenő: Teológiai ismeretek tára. Három kötet. Mezőtúr, 1894—1901. — Kanyaró Ferenc: Protestáns vitairatok Melius idejéből. Magyar Könyvszemle. 1896. évf. — Pokoly József: Az unitarizmus Magyarországon. Protestáns Szemle. 1898. évf. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Novák Béla: Melius Péter élete és munkái. Budapest, 1899. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. VIII. köt. Budapest, 1902. — Pokoly József: Az erdélyi református egyház története. Öt kötet. Budapest, 1904—1905. — Czakó Gyula: Melius Juhász Péter élete. Debrecen, 1904. — Kanyaró Ferenc: Melius ismeretlen és elveszett müveiről. Magyar Könyvszemle. 1906. évf. — Kiss Ernő: Dávid Ferenc. Kolozsvár, 1910. — Zoványi Jenő: Kisebb dolgozatok a magyar protestantizmus történetének köréből. Sárospatak, 1910. — Szilády Áron és Dézsi Lajos: Régi magyar költők tára. VII. köt. Budapest, 1912—1926. — Borbély István: Melius Juhász Péter. Irodalomtörténet. 1913. évf. — Pap Károly: Melius Péter arcképe. U. o. 1913. évf. — Trócsányi Zoltán: Egy XVI. századbeli nyomtatványtöredék. Akadémiai Értesítő. 1914. évf. — Zoványi Jenő: Még egy adat Melius Péter irodalmi munkásságához. Magyar Könyvszemle. 1914. évf. — Ravasz László: A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Pápa, 1915. — Zoványi Jenő: Adatok a magyar protestantizmus multjából. Protestáns Szemle. 1917. évf. — U. az: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Budapest, 1921. — Tóth János: Melius négy ismeretlen munkája. Irodalomtörténeti Közlemények. 1926. évf. — Enyedy Andor: Magyar református kátéirodalom. Teológiai Szemle. 1928. évf. — Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Budapest, 1929. — U. az: Melius Péter Herbariumának címképéről. Magyar Könyvszemle. 1929. évf. — Lukcsics Pál: Melius Juhász Péter a nagyváradi hitvitáról és Debrecen feldúlásáról. Irodalomtörténeti Közlemények. 1929. évf.

AZ UNITÁRIUS HITVITÁZÁS.

A REFORMÁTUSOK és unitáriusok küzdelmei 1566-ban indultak meg. Az unitáriusok legtudományosabb vitázója, DÁVID FERENC, számos munkát írt hite védelmére s a reformátusok hasztalan harcoltak tanításai ellen. Maga János Zsigmond erdélyi fejedelem is áttért az unitárius vallásra.

Miért kívánta a református papság az unitáriusoknak a keresztény közösségből való kizárását, miért hívták fel zsinataik a világi hatalmat arra, hogy az erdélyi hitújítókat öljék meg? A Melius Péter vezetése alatt álló tiszavidéki kálvinisták veszedelmes eretnekséget láttak az erdélyi vallásban s mindenáron meg akarták semmisíteni papjaikat. Társadalomfelforgató és vallástagadó istenkáromlást jelentett számukra Dávid Ferenc kijelentése: «Tanuljátok meg, az égi trónon nem ül három király, ezt csak a görög bálványozó hit tanította. Nem, nem hármas szörny az Isten, nem is három személyalak... Különös! Egyik Isten a másik parancsait hajtja végre, ennél a harmadik jár közbe, míg az első az égben ül. A harmadik átömlik az elsőbe, fölkeni a másodikat s mégis mind egyenlők... Nem, nem képes felfogni elmém a Háromságot! Ily kétes istenekhez nem tudok imádkozni!» Maguk az unitáriusok is megdöbbentek, mikor hajthatatlan vezé-

rük egyre reálisabb következtetéseket vont le a Szentírás tanulmányozásából. Nem imádni Krisztust, tagadni a Szentlelket s fokról-fokra közeledni a zsidósághoz: ezt még ennek a merészen bölcselkedő kornak lázas fejlődési iránya sem bírta ki.

Dávid Ferenc hatása az élő szó erejében rejlett. Könyvei nem mutatnak akkora írói képességeket, mint amilyen varázsereje lehetett szóbeli előadásának. Van erő és lendület *Prédikációi*ban (1569) és más vallásos irataiban is, de az ékesszólás közvetlen hatalma nem akkora bennük, hogy segítségükkel meg lehetne magyarázni térítő munkásságának feltűnő eredményeit. Így is — vallásos írónak is — a legérdemesebbek közé tartozik a maga korában. Bibliai hangulatát a rajongó teológus és filozófus tudományos gondolkodásával s az idézeteket, példákat, hasonlatokat, képeket kedvelő templomi szónok népies érvelésével olvasztotta egybe.

János Zsigmond erdélyi fejedelem uralkodása alatt az 1568. évi tordai országgyűlés Dávid Ferenc érvelésére iktatta törvénybe, hogy Erdélyben mindenki szabadon követheti a maga vallásos meggyőződését: «Minden helyükön a prédikátorok az evangéliumot prédikálják, hirdessék kiki az ő értelme szerint. Ne szidalmaztassék senki a religióért senkitől». De ez az országgyűlési végzés nem ment át a gyakorlati életbe, mert a vallásos türelem merőben ellenkezett a kor szellemével. A türelmetlenségnek maga Dávid Ferenc lett a legelső áldozata.

Ő már nem is annyira reformátor, mint inkább vallásos szabadgondolkodó volt. Merész eszméivel messze

megelőzte korát. Felvilágosodottsága és kritikája a dévai vár börtönébe juttatta.

Az unitáriusok rajongással veszik körül Dávid Ferenc emlékét, de amint Melius Péter pályafutásának bírálatában érdemes figyelembe venni unitárius ellenfeleinek nyilatkozatait, úgy hallgassuk meg, hogyan ítél a református hittudomány a leghíresebb magyar unitáriusról. Dávid Ferenc — úgymond Ravasz László — típusa azoknak a keresőknek, akik sohasem találják meg azt, amit keresnek, mert nem a találás a fő náluk, hanem a keresés. Pályafutása épen ezért tragikus: megható őszinteséggel, tiszteletreméltó bátorsággal és nemes önfeláldozással futott, botorkált, szárnyalt vagy támolygott eszményei után, de mivel végzetes volt az út, amelyre lépett, igazságkeresése szükségképen a dévai vár börtönébe vezette. Ez csak külső képe annak a csődnek, mely Dávid Ferenc vallásos világnézetét érte azért, mert lehetetlenre vállalkozott: javított keresztyénséget akart felépíteni a keresztyénséggel homlokegyenest ellenkező alaptételeken. Elméleti reformokat hajszolt egész életén át anélkül, hogy a vallásos élet gyakorlati szükségeit egy szempillantásra is méltatta volna. Új vallásos élményeket sohasem adott, magát a keresztyén életet nemhogy mélyítette, de folyvást sekélyebbé tette. Az élőszónak nagy mestere volt, szavával tömegeket mozgatott, még akkor is akadtak követői, mikor szerencsecsillaga leáldozott; írott beszédei azonban nem sok szónoki hévre mutatnak; talán ezek a legdogmatikusabb szónoklatok az egész korban. A prófétai elem eltűnik tanításai mögött, erkölcsi kérdések helyett szívesebben foglalkozik hittani tárgyalással, a pátosz elemi kitöréseit dialektikai fogásokkal pótolja. Ehhez azután mesterien ért. Óriási erejét dialektikázásban forgácsolta el, élete végéig tartó destruktív munkájának minden pillanatát arra használta fel, hogy lerontsa azt az oltárt, amelyet az előző pillanatban még szentségnek tartott. Hangja választékos, beszéde komoly, Melius Péter mellett valóságos udvari ember. «Dávid Ferencről azt mondotta Melius, hogy eretneksége fénylik az égen, de hamar eltűnik, mint a kométa. Ha Dávid Ferencet unitáriusnak nevezzük — bár e felekezet egyszer exkommunikálta őt s most ő exkommunikálná e felekezetet — mindenesetre a legnagyobb volt közöttük, kinek alakja kinő hívei kis köréből és

százada képviselőjeként a kor egyik legnagyobb kultúrhősévé magasztosul.» (A gyülekezeti igehirdetés elmélete, Pápa. 1915.)

Dávid Ferenc a mohácsi vész előtt Kolozsvárt született németajkú iparos szülőktől. Tanulmányait a vittenbergai egyetemen fejezte be. Eleinte besztercemegyei katolikus plébános volt, 1552 táján áttért az evangélikus hitre s mint kolozsvári ágostai hitvallású pap, ő lett az erdélyi magyar luteránusok első püspöke. Később Melius Péter befolyása alatt elfogadta Kálvin hitét, ekkor az erdélyi reformátusok püspökükké választották. 1565 körül az unitárius tanokat kezdte hirdetni; Melius Péter hiába küzdött ellene; 1571-ben már négyszáz egyházközséget nyert meg az unitarizmus ügyének. Báthory István erdélyi fejedelem uralkodása idején megkezdődött üldözése. A szabad vizsgálódás lelkes hívét a katolikus és református többség a dévai vár börtönébe juttatta, itt fejezte be életét 1579-ben.

Adatok Dávid Ferenc életéhez:

1513 körül. — Dávid Ferenc születésének ideje. Szülővárosa Kolozsvár. (Atyja kolozsvári varga volt, szász származású, családi neve: Helter. Magát a hitújítót Varga Ferenc néven emlegették ellenségei. Ez az alacsony gúnyolódás többször felbukkan a XVI. század hitvitázó munkáiban.)

1548. — Dávid Ferenc a vittenbergai egyetemen. (Több évet tölt Németországban Megyesi Ferenc gyulafehérvári vikárius támogatásával.)

1551. — A besztercei latin iskola rektora lesz. (Mint kiváló képzettségű német teológus az erdélyi szászok egyik nagyobb községében nyerte első alkalmazását.)

1552. — Katolikus plébános a besztercemegyei Petres községben. A besztercevidéki német papokkal együtt elhagyja katolikus vallását s Luther Márton tanításaira téríti híveit. (A következő évben már erősen harcol az olasz származású Stancarus Ferenc orvosdoktorral. Ez a protestáns hittudós a bécsi egyetemen a héber nyelvet tanította, ismételten megfordult Svájcban, Lengyelországban, Németországban, többízben feltűnt Magyarországon és Erdélyben is. Unitárius szellemű tanításai miatt sokan támadták. Az 1550-es években Kolozsvárt többekkel vitázott, míg végül Lengyelországba menekült s ott halt meg 1574-ben.)

1555. — A kolozsvári ágostai hitvallású evangélikusok papjukká választják. (Ugyanekkor a nagyszebeni luteránusok is meghívják papjuknak, de a szebeni tanácshoz intézett levelében haladékot kér.)

1557. — Ezidőben már az erdélyi luteránusok püspöke. Kassa város meghívja magyar prédikátornak. (Ebből kitűnik, hogy magyarul és németül egyforma hatással szónokolt. Kolozsvárról szívesen ment volna Kassára, de félt az utazás veszedelmétől, másrészt ebben az időben már Kolozsvárt van Kálmáncsehi Sánta Márton debreceni református prédikátor, hogy a kálvinista hitelvek igazságáról meggyőzze a kolozsvári evangélikus papságot. A tordai országgyülés rendeletéből összehívott kolozsvári zsinaton Luther Márton és Kálvin János hívei között éles az ellentét.)

1558. — Az erdélyi protestáns papság tordai zsinatán Dávid Ferenc, a zsinat luteránus elnöke, legyőzi Kálmáncsehi Sánta Márton kálvinista híveit. Az evangélikusok győzelmét nagyban előmozdítja Melanchton Fülöpnek Kolozsvárra küldött levele. (A tordai zsinat után a gyulafehérvári országgyülés azt a végzést hozza, hogy mindenkinek szabadsága van vagy a katolikus vallást követni vagy Luther Márton tanításaihoz csatlakozni.)

1559. — Dávid Ferenc Nagyváradon tanácskozik Melius Péterrel, elfogadja a református hitelveket s azon igyekszik, hogy híveit kálvinistákká tegye. (Ez időben az erdélyi magyarság egy része Kálmáncsehi Sánta Márton buzgósága következtében már református vallású.)

1560. — A medgyesi evangélikus zsinat Dávid Ferencet és követőit kizárja a luteránusok közösségéből. Az evangélikus püspökből református prédikátor lesz. (Az erdélyi magyaroknak a kálvinizmusra való térítésében nagy érdemeket szerez, a szászok rendületlenül ragaszkodnak Luther Márton tanításaihoz.)

1564.—Az erdélyi reformátusok a nagyenyedi zsinaton püspökükké választják, egyben János Zsigmond fejedelem udvari papja lesz. (A fejedelem nagyon kedveli s vele együtt nagyra tartja unitárius udvari orvosát a Lengyelországból Erdélybe költöző Blandrata Györgyöt is.)

1566. — A marosvásárhelyi református zsinaton a kálvinista papság egy részét áttéríti az unitárius vallásra. (Melius Péter elkeseredetten küzd az unitarizmus ellen, a Debrecenbe hívott protestáns lelkészeket Kálvin János hitére esketi, az új vallás követőit halállal fenye-

geti, annak ellenére, hogy hűséges alattvalója az unitáriussá lett János Zsigmond fejedelemnek.)

1567. — A tordai zsinaton, február 17-én, írásba foglalja a magyarországi unitáriusok hitvallását. A konfesszió nyomában erős irodalmi harc indul meg. (Ez az első írásos hitvallás nem marad meg eredeti elgondolásában, hanem a polémiákkal párhuzamosan egyre jobban elszakad az evangélikusok és reformátusok tanításaitól.)

1568. — Az evangélikus, református és unitárius papok elkeseredett vitája a gyulafehérvári fejedelmi palotában. János Zsigmond fejedelem az unitáriusok pártjára áll s hét belső tanácsosa lesz unitáriussá. (A tordai országgyülés ebben az évben mondja ki az igehirdetés szabadságát s ezzel a bevett vallások közé iktatja az unitárius vallást. Dávid Ferenc diadallal tér haza Kolozsvárra, unitáriussá teszi az egész várost.)

1569. — A nagyváradi hitvitában Dávid Ferenc és Melius Péter utoljára küzdenek egymással szemtől-szembe. Egyikük sem tudja meggyőzni a másikat, de a közhangulat inkább az unitáriusoknak kedvez. (Még Erdély határain kívül is alakulnak unitárius gyülekezetek, Dávid Ferencet külföldről számosan üdvözlik, dicsőségének tetőpontján áll, közel négyszáz unitárius gyülekezet hallgat a szavára.)

1571. — Március 14-én meghal János Zsigmond erdélyi fejedelem. Utóda, Báthory István, erős katolikus; Dávid Ferencet elmozditja udvari papságától; elveszi tőle a gyulafehérvári nyomdát; behozza a cenzúrát. (A fejedelmet vallásos meggyőződésén kívül az is erősen izgatja az unitáriusok ellen, hogy a székelység unitárius része versenytársát, Békes Gáspárt, támogatja.)

1576. — Elválik második feleségétől. (Első felesége, gyermekeinek anyja, 1570-ben halt meg; második feleségével, egy tekintélyes kolozsvári polgár leányával, engesztelhetetlenül meggyülölték egymást. Báthory István erdélyi fejedelem papi ítélőszék elé utalja a válópört, az egybegyült papok kimondják a válást s az ítéletben az unitárius hívők tetszésére bízzák, vajjon Dávid Ferencet meg akarják-e tartani püspöküknek vagy megfosztják hivatalától? A medgyesi unitárius zsinat megtartja püspökségében.)

1578. — A tordai unitárius zsinattal merész újításokat fogadtat el, igy megszünteti a gyermekek keresztelését s újból megtiltja, hogy

Krisztust és a Szentlelket imádják a hívők. Tanításai szembeállítják régi barátaival és hitfeleivel, Blandrata Györggyel és Socinus Faustusszal. Ezek a katolikus fejedelmi családot, a Báthoryakat, hívják segítségül. Dávid Ferencet mint veszedelmes hitújítót a dévai várba örökös fogságba zárják. (Az olasz Blandrata György életének jelentékeny részét a Jagellók udvarában, Lengyelországban, töltötte; 1563-ban János Zsigmond erdélyi fejedelem orvosa és tanácsosa lett s bizalmi szolgálatában megmaradt a Báthoryak udvarában is; 1588-ban halt meg Gyulafehérvárt. Az olasz Socinus Faustus Lengyelországból 1578-ban érkezett Erdélybe s itt nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Blandrata György legyőzze Dávid Ferencet.)

1579. — November 15-én meghal rabságában, Déva várában. (Emlékét az unitáriusok később újból és újból nagy kegyelettel újították meg.)

Kiadások. — Rövid magyarázat, miképen az Antikrisztus az igaz Istenről való tudományt meghomályositotta. Gyulafehérvár, 1567. (Nincs sem hármas Isten, sem kettős Isten, csak egy az Isten.) — Rövid útmutatás az Istennek igéjének igaz értelmére, mostani Szentháromságról támadott vetélkedésnek megfejtésére és ítélésére hasznos és szükséges. Gyulafehérvár, 1567. (A Szentírásból nem lehet igazolni a Szentháromság dogmáját.) — A Szentírásnak fundamentumából vett magyarázat a Jézus Krisztusról és az ő igaz istenségéről. Gyulafehérvár, 1568. (Jézus Krisztus a bünön kívül mindenben hasonló hozzánk. Egyedüli Isten az Atya.) — A váradi disputációnak avagy vetélkedésnek az egy Atyaistenről és annak fiáról a Jézus Krisztusról és a Szentlélekről igazán való elöszámlálása. Kolozsvár, 1569. (A nagyváradi hitvitán János Zsigmond erdélyi fejedelem és udvara is megjelent, Békes Gáspár fejedelmi tanácsúr volt az országos papi gyülés elnöke, elöttük és igen sok nemesúr és katona elött mérközött Dávid Ferenc Melius Péterrel.) — Első része a Szentírásnak külön-külön részeiből vett prédikációknak az Atyaistenről, ennek pedig az ő fiáról a Jézus Krisztusról és a mi örökségünknek pecsétiről a Szentlélekről. Gyulafehérvár, 1569. (A szerző II. János választott királynak azaz János Zsigmond erdélyi fejedelemnek ajánlotta prédikációit. Unitárius hitét teljes erővel védi.) — Könyvecske az igaz keresztyéni keresztségről. Kolozsvár, 1570. (Ez nem unitárius, hanem anabaptista könyv. Német szöve-

gét egy varsói orvos küldte meg az erdélyi hittudósnak s ő magyarra fordította a gyermekek keresztelését kárhoztató iratot.) — Az egy önmagától való felséges Istenről és az ő igaz fiáról, a názáreti Jézusról, az igaz Messiásról, a Szentírásból vett vallástétel. Kolozsvár, 1571. (Melius Péter és Károlyi Péter ellen írt hitvitázó munka. Felfogása szerint a Szentháromság tanát hamissággal és erőszakkal hozták be a keresztény gyülekezetekbe.) — Az egy Atyaistennek és az ő áldott szent fiának, a Jézus Krisztusnak, istenségükről igaz vallástétel. Kolozsvár, 1571. (Ebben a könyvében is tüzesen harcol a «pápa kalandos társai» ellen, a «két pápázó Péter» ellen, visszautasítja állításaikat, tudatlanoknak és gyermekeknek nevezi őket. A kor szellemének megfelelő módon viszonozza Károlyi Péter érveit és gorombaságait: «Mit bolondoskodol, Károlyi, ha Servetus vallását, sem Dávid Ferencét igazán nem érted, sem nem akarod érteni? Csavarogj Károlyi róka és káromkodjál, bizony meglátod, hogy böröd még a csávába kerül».) — Magyarnyelvű írói munkássága voltaképen csak öt esztendőre terjed, de számos hittudományi munkája jelent meg latin nyelven is. — Boros György és Pálfi Márton szövegkiadása: Dávid Ferenc művei. I. köt. Kolozsvár, 1910. (A Rövid Magyarázat jegyzetes kiadása.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története 10vid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Jakab Elek: Dávid Ferenc emléke. Budapest, 1879. — Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest, 1881. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Kanyaró Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. II. köt. Budapest, 1893. — Pokoly József: Az unitarizmus Magyarországon. Protestáns Szemle. 1898. évf. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Pokoly József: Az erdélyi református egyház története. Öt kötet. Budapest, 1904—1905. — Pálfi Márton: Dávid Ferenc, a humanista költő. Keresztény Magvető. 1909. évf. — Borbély István: Unitárius polémikusok Magyarországon a XVI. században. Kolozsvár, 1909. — U. az: Dávid Ferenc és kora. Keresztény Magvető. 1910. évf. — Boros György: Az unitárius vallás Dávid Ferenc korában. Kolozsvár, 1910. — U. az: Dávid Ferenc teológiája. Kolozs-

vár, 1910. — Boros György és Pálfi Márton: Dávid Ferenc művei. I. köt. Kolozsvár, 1910. — Kiss Ernő: Dávid Ferenc. Kolozsvár, 1910. — Szilády Áron és Dézsi Lajos: Régi magyar költők tára. VII. köt. Budapest, 1912—1926. — Borbély István: A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században. Kolozsvár, 1914. — Ravasz László: A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Pápa, 1915. — Teutsch Frigyes: Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen. Két kötet. Nagyszeben, 1921—1922. — Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. Minerva. 1924. évf. — Borbély István: A mai unitárius hitelvek kialakulásának története. Kolozsvár, 1925. — Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926. — Enyedy Andor: Magyar református kátéirodalom. Teológiai Szemle. 1928. évf. — Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Budapest, 1929.

BORNEMISZA PÉTER.

Az Alföld kálvinista lett, Erdély az unitarizmus felé hajlott, a Felvidék a luteranizmus hitelveit követte, egyedül Nagyszombat vidékén és az osztrák határszéleken folyt még a küzdelem a katolikus és a protestáns papság között. Az itt prédikáló hitújítók közül Bornemisza Péter szerzett félelmes nevet. Hogy evangélikus volt-e vagy református, bizonytalan: ő ugyanis elhunyt, még mielőtt a Duna mellékén Luther és Kálvin hívei végleg szétváltak volna. Munkáinak egyes részeiből az tűnik ki, hogy inkább a luteranizmus felé hajlott. De bármiként vélekedett is az átlényegülés kérdéséről, főcélja egy volt: megsemmisíteni a katolicizmust Magyarország nyugati tájain.

Sok prédikációt írt s minden eszközt megragadott a katolikus vallás kisebbítésére. Minduntalan vádat emel a pápa, érsekek, püspökök, kanonokok, plébánosok és szerzetesek ellen; nekik tulajdonítja a bűnök elharapódzását; bennük találja az ősi igaz kereszténység megromlásának okait. Bezzeg Jézus Krisztus nem járt fényes környezetben, tanítványai foltozott köntösű halászok voltak, velük együtt prédikált a mezőkön, szalmás viskók között élt, nem pedig aranyos templomokban; üldözőbe is vették a farizeusok, megölték a zsidó főpapok, tanít-

ványait is tömlöcbe zárták a hatalmasok, csakúgy, mint ahogyan most is hajszolják a szegény nép igaz barátait, a protestáns prédikátorokat. De közeledik immár az igazság napja. Hiába üldözik az Úr hűséges papjait, hiába sanyargatják az igaz hit vallóit, Isten itt áll mellettük. «Határt és módot szab Isten a mi nyomorúságunknak is, ha szintén kezükbe ereszt is háborgatóinknak; és ha megölnének is, csak oly móddal ölhetnek meg, amint Isten engedi. Ellenségünk talán olajba rakatna, megnyúzatna, vízbe, kaszára vettetne, de ha Isten nem engedi, nem lehet, amint engemet is mindezekkel és többekkel ijesztettek fogságomban és több igaz tanítókat csak a mi időnkben is. De az Isten megjelenti nekünk gonosz szándékukat és utat ad az elszaladásra. Mint Szent Pál kosárba kiereszkedék Damaskusból, csak én is nagy kőház ablakán Bécsből. Kassán 1553-ban két hétig, Bécsben három hétig voltam fogva és Isten kiszalasztott kezükből, mint a madarat a kalitkából.»

Isten nem hagyja megtorlás nélkül a gonoszságot. Vagy nem bűneiért és lelki vakságáért pusztult-e el Sodoma és Zsidóország s nem a bálványozás miatt vesztettük-e el mi is Magyarországot? Borzasztó idők! «Én időmben is mind a tatárok, mind a törökök rabláskor csak Magyarországban is nagy szörnyűségeket cselekedtek, kik sok apró gyermekecskéket is szablyára hánytak és hármasával is a ló hátára tarisznyába kötöztek, kik egymáshoz verődvén elbágyadtak, elfulladtak, éheztek, szomjúhoztak; édesatyjukat, anyjukat látván, ételt, italt sírván kértek, de szüleiket tatár-ostorral mint a barmot

hajtották; akik elbágyadtak, kihajították, lovakkal tapodták, agyuk veleje kiomlott; ha megszállottak, lóvérrel és kacolatejjel itatták; és köztük sok ifjak, szűzek, vének, menyecskék rettenetes szeplőket és kínokat szenvedtek.»

Az élet vad jeleneteit csak a mennyei boldogság reménye teszi elviselhetővé. De addig tövises út várakozik a hívőre. Ördögi kísértésekkel van tele az egész világ; itt is, ott is belénk köt, megbosszant és bűnre ingerel bennünket a sátán. «Tudok oly napot, hogy a sátán elkezdette a haragot a szorgalmatosságra, a bujaságra való indítást és azokban ugyan oktalanul megbolondított volna, ha az Úr hozzám nem tért volna. Mert aznap jobbágyim ellenem felrohantak és morgottak velem és búcsúztak és költöztek ok nélkül. Feleségem is azonban megháborított igen apró dolgok miatt és hol egyik, hol másik gyermekim szófogadatlanságukkal. Ezek után mindjárt kocsisom, szolgáim és más gyermekim, azután szakácsom. Az apró gyermekek rítak, sírtak reám és ki-ki kétségbeesett bennük. Azon napon könyvnyomtatóim reám részegedtek és velem kötődtek, könyvkötőim búcsúztak. Még az ebek is a tyúkokat kergették és megölték. A lovak elszaladoztak és egymást annyira marták, hogy senki el nem érhetné, hanem ők maguk ledőlnének és a véres veríték lecsorgana róluk. Oskolamesterem és udvarló deákim étel fölött szomorítottak. Étel után hol felházamba mentem imádkozni, hol kertben, és azokat velem félbenhagyatták. Tanulni akartam és barátim panaszolkodni hozzám jöttek; a

város népe, a gróf, a tiszttartó reám üzentek hol egyről, hol másról.»

Nincs még egy protestáns prédikáló és elmélkedő, akinek vallásos képzeletvilága és naiv szubjektivitása hasonló volna Bornemisza Péteréhez. Tanításai, korholásai, vigasztalásai közben sajátságos történeteket mond el, érdekes példákat idéz, visszaemlékezik életének tanulságos mozzanataira. Szereti a szertelen színezést, keményen ijesztgeti hallgatóságát, goromba szidalmakkal tör ellenfeleire. Telegdi Miklós nagyszombati plébános, később pécsi püspök, nemcsak eretnek és rágalmazó az ő szemében, hanem «Judás, ördöngős, orv, poroszló, gyilkos, hazug, Krisztus ellensége, bolond, szemfényvesztő, bájoló, bálványozó, csúf, cigány, az igaz egyház háborgatója, róka, álnok, koszos érdemű, Krisztus-csúfoló, káromló, feszítő». A komoly hittudományi érvek mellől a személyeskedő gyalázkodás nem maradhatott el sem az evangélikus, sem a református, sem az unitárius, sem a katolikus hitvitázók részéről. Ez úgy hozzátartozott az író és pap meggyőződésének és szavahihetőségének súlyához, mint a csatatéren harcoló katonához a fegyvere.

Ravasz László szerint Bornemisza Péter nagy olvasottságú, sokoldalú tudású, művelt reformátor ugyan, de pesszimista lélek, lobbanékony temperamentum, ingadozó akarat. Nem volt lehiggadt, kész ember soha, sem vallásosságában, sem világnézetében. Bizonytalan teológiai álláspontja okozta, hogy Telegdi Miklóssal szemben alul maradt, bár a kor egyik legnagyobb magyar luteránus szónoka volt. Lelke tele van a középkor babonaságával, életének legnagyobb realitása az ördög, ennek törvetéseit minden percben érzi, ellene állandóan

tusázik, az ördög még beszédeinek írásában is olyan fertelmes gondolatokkal kísérti, hogy azokat nemcsak leírni, de elgondolni is éktelenség. (A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Pápa, 1915.)

Bornemisza Péter (1535—1585) Pesten született. Évekig tanult a külföldön, olasz, francia és német iskolákban. Itthon sok üldözésben volt része. Mivel a Vág mellékén számos községet megnyert a protestantizmus ügyének, a katolikus papok többször megfutamították és bebörtönözték. Meg-megszalasztva, bejárta az egész Felvidéket, de mindig csak visszatért a kis magyar alföldre, Sempte és Nagyszombat vidékére. Egy időben nevelője volt Balassa Bálintnak, a költőnek. Prédikációit bőséggel ontotta. Ezeknek szerzésében ő a legtermékenyebb kortársai között. Nemcsak alapos teológiai tudású prédikátor volt, hanem igen olvasott humanista és görög műveltségű férfiú.

Adatok Bornemisza Péter életéhez:

1533 február 22. — Bornemisza Péter születésének ideje. Szülővárosa Pest. (Tehetős kereskedő fia volt, egyesek szerint nemescsalád sarja.)

1553 körül. — Kassán tanul. Lelkesedik a protestáns eszmékért. Baja támad a kassai kapitánnyal, ez keményen megveri, tömlöcbe veti. A tizennyolcéves deák Kassáról külföldre menekül. (Bod Péter szerint nyolc forinttal indult el Magyarországból idegen országokba, nyolc esztendeig lakott olasz, francia és német földön s mikor sok tanulás után hazajött, akkor is nyolc forintja volt.)

1558. — Mint bécsi deák magyar tanulótársai kedvéért közrebocsátja Sophokles Elektrája nyomán írt drámáját. (Iskolázásában Nádasdy Tamás nádor és egyik bizalmas embere, Perneszich György, támogatták. Munkáiban hálásan emlékezik meg mind a két védőjéről.)

1559. — Mivel bécsi szállásán protestáns szellemben prédikál, a magyar katolikus főpapok, Oláh Miklós és Verancsics Antal, maguk elé idézik, dorgálják, fenyegetik. Augusztus végén elmenekül Bécsből. Hazatér, megnősül, a Vág mellékén prédikál. A Sempte község mellett fekvő Szered faluban nemcsak lelkipásztor, hanem egyben földbirtokos is. Innen jár be Nagyszombatba igehirdetésre. Balassa János házában tartja térítőbeszédeit. (Valószínű, hogy szeredi papsága mellett rendes lelkipásztori tisztséget viselt a nagyszombati eklézsiában is. Nagy-

szombatban, a magyar katolicizmus végső menedékhelyén, nehéz volt a helyzete.)

1564. — Telegdi Miklós nagyszombati plébános maga elé hivatja, megfenyegeti, végül megszalasztja. Zólyom várába menekül Balassa Jánoshoz. A katolikus főpapok kívánságára a császári és királyi udvar Bécsbe idézi. Zólyomból felmegy a bécsi egyházi törvényszék elé. Kérdőre vonják: miért nem katolikus püspöktől vette fel papságát, miért házasodott meg s miért szolgáltatja ki kenyéradásával az úrvacsorát? Sikerül baj nélkül távoznia Bécsből. Ungvárra megy Balassa Menyhárthoz, utóbb Huszt várában időzik, majd Balassa Jánoshoz tér vissza prédikátornak. (Nemcsak udvari pap, hanem egyben Balassa Bálint és öccse nevelője.)

1569. — Balassa Jánossal és Balassa Bálinttal együtt megjelenik a pozsonyi országgyülésen. Prédikál a városban s közben segítséget kér a nagyszombati városi tanácstól prédikációinak kinyomtatására. Balassa Jánost október derekán összeesküvés gyanúja miatt letartóztatják. Most ő lesz a család egyik legbensőbb tanácsadója. (Bizonyára része volt Balassa Jánosnak Lengyelországba való szöktetésében is, továbbá abban, hogy tanítványa, Balassa Bálint, szüleinek vigasztalására vallásos könyvet fordított németből.)

1572. — Prédikátor Galgócon, Semptén és Szereden. Ugyancsak ezen a tájon, Nyitra megyében, Komjátiban működik ezidőtájt Huszár Gál sajtója. Erre a vándornyomdára bízza prédikációinak kinyomtatását. (Nem sokkal utóbb már saját nyomdája van Semptén, később Detrekőn.)

1573. — Lelkipásztori és szuperintendensi tevékenysége mellett a Galgóc várában élő gróf Salm-Eck Gyula udvari papja. (Térítő buzgalma és prédikációinak támadó hangja miatt egyre jobban elmérgesedik viszonya a Nagyszombatban működő Telegdi Miklós esztergomi nagypréposttal.)

1577. — Családi gyásza: Semptén négy gyermekét veszti el pestisben. (Irodalmi munkássága változatlanul élénk. Elkeseredetten küzd Telegdi Miklós ellen. Példájára a nagyprépost épen ebben az esztendőben rendezi be nyomdáját nagyszombati házában.)

1578. — A pozsonyi országgyülésen a mágnások és nemesek között kiosztja Telegdi Miklós ellen írt és Semptén kinyomtatott Fej-

tegetéseit. A nagyprépost feljelenti őt Rudolf királynál. Vesztére épen Bécsben jár, itt a polgármester elfogatja, börtönbe hurcoltatja, de jólelkű protestánsok segítségével háromheti fogság után sikerül megszöknie fogságából. A Felvidéken bujdosik. Egy ideig Trencsén megyében, Beckóvárában, vonja meg magát, azután átmegy Pozsony megyébe, Detrekő várába, Balassa Menyhért fiához, Balassa Istvánhoz. Gróf Salm-Eck Gyula most már nem védi, sőt kiutasítja jószágaiból, mert nem akar miatta összetűzni a bécsi udvarral s az Ördögi Kísértetek kiadásáért is neheztel rá. A protestáns gróf a könyv megbírálására Pozsony, Nyitra és Trencsén megyéből számos prédikátort hív galgóci várába, a lelkipásztorok három napig vitatkoznak a szerző eljárásáról; kimondják, hogy Bornemiszának földesura tudta nélkül, annak birtokán, nem lett volna szabad kinyomtatnia könyvét; felhívják őt: adjon ki nyomtatásban egy visszavonó írást. Bornemisza ezt megígéri, de kötelezettségének nem tesz eleget. Ezért keserves megpróbáltatásokat szenved. (Az ítéletet kimondó prédikátorok evangélikus lelkipásztorok voltak s így nem egészen azonos hitelvűek Bornemiszával, aki többékevésbbé Kálvin János felé hajlott. Protestantizmusának mineműségéről egyébiránt még kortársai sem tudtak tökéletesen tájékozódni. Telegdi Miklós ezt szemére is veti: «Annak sem mehettem még eddig végére, te mi légy? Úgymint ki néhol a luteránusokkal tartol a kálvinisták ellen, néhol a kálvinistákkal a luteránusok ellen.»)

1579. — Január havában, télvíz idején, családjával együtt elűzik Semptéről. Gróf Salm-Eck Gyula birtokairól Detrekő várába bujdosik Balassa Istvánhoz. Vele együtt Bécsbe megy. Itt fenyegetni kezdik, sőt életére törnek. Visszamenekül Detrekőre, berendezi nyomdáját, továbbfolytatja igehirdetői tevékenységét és irodalmi munkásságát. Detrekőn éveken keresztül zavartalanul dolgozik, bár a katolikusok nagyon haragusznak rá s szeretnék valahogyan elnémítani. Telegdi Miklós még egyik nyomtatott munkájában is fenyegeti, hogy vigyázzon magára, mert majd kiugratja abból a lyukból, amelyben rókamódra lappang; ő — úgymond a nagyprépost — nem szűnik meg esedezni a mennybéli Istenhez és a földi fejedelmekhez, hogy kivonják ellene fegyvereiket s addig üldözzék, kergessék, büntessék, míg meg nem tér; ha pedig nem akar megtérni, öljék meg és töröljék ki a földről. (Az Ördögi Kísértetek szabadszájú részletei miatt még

hitfelei közül is sokan kárhoztatják. Perneszi András somogymegyei földbirtokos-nemesúr röpiratot ír ellene: Perneszi Andrásnak választétele Bornemisza Péter levelére, melyet az ő Ördögi Kísértetről írott könyve eleibe nyomtatott. Proverb. 26: Megfelelj a bolondnak az ő bolondsága szerint, hogy ne láttassék magának bölcsnek lenni. Nagyszombat, 1579.)

1584. — A Detrekőhöz tartozó Rárbokon, más néven Nádasdon, kinyomatja utolsó könyvét: Prédikációinak befejezését. Itt saját házában működik nyomdája. Ez év nyarán negyvenkilenc éves korában meghal. (Négyszer nősült, sok gyermeke volt. Bár eleget hajszolták, azok közé a ritkaszerencsejű prédikátorok közé tartozott, akiknek jelentékeny vagyonuk is volt. Maga említi földjeit, jobbágyait, szolgáit, deákjait, nyomdászait, könyvkötőit; házasságai is jólétre és előkelő nemesi összeköttetésekre vallanak. Pénzét nyomdájára költötte, vagyonának más része üldözései közben kallódott el. Külsejére nézve igénytelen megjelenésű ember volt. Mikor az egyik katolikus főpap meglátta, így szólt hozzá: «Amely nagy híred neked volt, valami főembernek és másnak véltelek». Bornemisza nem késett a válasszal: «Melanchton is fonnyadt kis emberke volt, még sem volt mása a maga idejében.»)

1585. — Ez év január havában Bornemisza Péter özvegye, Gyótai Erzsébet, azt írja Rárbokról sógorának, az egyik felvidéki nemesúrnak, hogy árusítsa el boldogult ura ottlevő könyveit; ha szükséges, adja olcsóbban a holmit s az így nyert pénzt küldje meg neki. (Hogy a nyomdai műhely berendezése hova került, bizonytalan. Ezt a hagyatékot valószínűleg Manskovit Bálint vette át, ő Galgócon folytatta működését, innen utóbb Vizsolyba ment át nyomdájával.)

Kiadások. — Tragédia magyar nyelven. Bécs, 1558. (Sophokles Elektrájának átalakítása iskolai drámává.) — Első része az evangéliumokból és az epistolákból való tanuságoknak. Komjáti és Sempte, 1573. (A II—V. rész 1574-től 1579-ig jelent meg Semptén és Detrekőn. Nagyterjedelmű prédikációgyüjtemény.) — Fejtegetés. Sempte, 1577. (Híres könyv volt, de egy példánya sem maradt fenn. Telegdi Miklós Postillájának első kötetét támadta meg könyvében. Tartalmáról Telegdi Miklós felelete tájékoztat.) — Négy könyvecske a keresztyéni hitnek tudományáról. Sempte, 1577. (Ábécéskönyv, Luther Márton

két kátéja, tudnivalók a vallásos szertartásokról, elmélkedések és oktatások.) — Ördögi kísértetekről avagy rettenetes utálatosságáról e megfertöztetett világnak. Sempte, 1578. (Prédikációk több személyi élménnyel. «Az Istennek naponkint való sanyargatását egynehány száz nyavalyáimból is tanultam, kemény és halálos betegségeimből, fogságimból, három feleségem s öt gyermekim haláliból és kemény döggel való ostorozásokból, cselédimnek sok nyavalyáiból, kik közül heten halának 1577-ben Semptén ez íráskor, némelyek meg is gyógyultak.» A könyvben a magyar példákon kívül számos idegen példa is van az ördög kísértéseiről, az utóbbiak forrása: Vitae patrum in usum ministrorum verbi, quoad eius fieri potuit repurgatae. Per Georgium Maiorem cum praefatione D. Oratoris Mart. Lutheri. Vittenberga, 1560.) — Igen szép és szükséges prédikáció az Istennek irgalmasságáról. Hely nélkül, 1578. (A prédikációgyüjtemény V. részének különlenyomata.) — Énekek három rendben. Detrekő, 1582. (Egykorú vallásos költemények gyüjteménye.) — Prédikációk. Egész esztendő által minden vasárnapra rendeltetett evangéliumból. Detrekő és Rárbok, 1584. (Ebben a beszédgyüjteményében is vannak személyi vonatkozások.) — Verseinek gyüjteménye Szilády Áron: szövegkiadásában: Régi magyar költők tára. VII. köt. Budapest, 1912—1926. (A vallásos énekek mellett egy világi tárgyú költemény is: a Cantio optima.) — Az Ördögi Kísértetek egyik kis elbeszélését Király György nyomatta ki újból: Bornemisza Péter: Az barát fogadása. Gyoma, 1921. (Eredetijét meg lehet találni az olasz Morlini 44. novellájában, de egyéb XVI. századi külföldi szerzők könyveiben is.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Thury Etele: Bornemisza Péter élete és munkái. Budapest, 1887. — Zoványi Jenő: Tanulmányok a magyar protestáns egyház és irodalom köréből. Sárospatak, 1887. — Kiss Áron: Bornemisza Péter élete. Budapest, 1891. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I. köt. Budapest, 1891. — Rupp Kornél: Telegdi és Bornemisza. Budapest, 1898. — U. az: Telegdi Miklós pécsi püspöknek Felelete Bornemisza Péter Fejtegetés című könyvére. Budapest, 1898. — Both Ferenc: Telegdi

Miklós élete és művei. Szeged, 1899. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Kardos Albert és Beöthy Zsolt tanulmányai a Képes Magyar Irodalomtörténetben. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Thury Etele: A dunántúli református egyházkerület története. Pápa, 1908. — U. az: Bornemisza Péter könyve az Ördögi Kisértetekről. Ethnographia. 1913. évf. — Ravasz László: A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Pápa, 1915. — Payr Sándor: A soproni evangélikus egyházközség története. I. köt. Sopron, 1917. — Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1561-ig. Budapest, 1922. — Bruckner Győző: A reformáció és ellenreformáció a Szepességen. I. köt. Budapest, 1922. — Thienemann Tivadar: XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1922—1923. évf. — Payr Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. köt. Sopron, 1924. — Révész Imre: A magyarországi protestantizmus történelme. Budapest, 1925. — Trócsányi Zoltán: A régi magyar irodalom breviáriuma Gyöngyösiig. Berlin, 1925. — Harsányi István: Adalékok Bornemisza Péter életéhez. Teológiai Szemle. 1925. évf. — Alszeghy Zsolt: Az Ördögi Kisértetekről. Irodalomtörténet. 1926. évf. — Farkas Gyula: Balassi Menyhárt árultatásának szerzője. Magyar Nyelv. 1927. évf. — Házi Jenő: Balassi Menyhárt árultatásának szerzője. U. o. 1928. évf. — Gulyás Pál: Bornemisza Péter prédikációi Istennek irgalmasságáról. Protestáns Szemle. 1928. évf. — Farkas Gyula: A reformáció korának irodalma. Debreceni Szemle. 1929. évf. — Kerecsényi Dezső: Bornemisza Péter. Protestáns Szemle. 1929. évf. — Zolnai Béla: Bornemisza pogány bölcsei. Széphalom. 1929. évf. — Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Budapest. 1929.

PROTESTÁNS VALLÁSOS ÍRÓK ÉS SZÓNOKOK.

A REFORMÁCIÓ egyik legfőbb törekvése az volt, hogy az emberekkel megértesse a Szentírást. A hitújítók prédikálása alapjában véve tanító igehirdetés: a biblia magyarázatával táplálták a lelkeket, az Ótestamentum és Újtestamentum fejtegetésével építették a gyülekezeteket. A prédikátorok egyházi beszédeiben a középkori retorikai formalizmust és a szentek életére való hivatkozást a Szentírás-magyarázat pótolta, a bibliai szövegrészeket mély áhítattal elemezték, a népies fejtegetésekhez polémikus oktatásokat csatoltak. «Az én egész művészetem — úgymond Luther Márton a maga korszakos hatású prédikálásáról — a Szentírás helyes magyarázása, az isteni igének szószerinti értelme; ez a fő, ebben van az erő és az élet; minden egyéb csak üres bolondság, akármilyen ragyogó is.»

Az igehirdetés szellemi nagyhatalommá vált. A dogmákat mindegyik protestáns vallásfelekezet megállapította, az elfogadott hitelvekkel ellentétes tanításokat eretnekségnek nyilvánította, az ortodoxia sértetlenségét minden újító szándék ellenében megőrizte. Az ágostai hitvallásúak, a helvét hitvallásúak és az unitáriusok szívósan küzdöttek egymással, de lankadatlanul harcoltak a többi

vallásfelekezet ellen is. Legfélelmesebb ellenfelüket és leggyűlöltebb ellenségüket a katolikus papságban látták. A hitvitázó igehirdetésben az erkölcsi oktatás olykor szinte már egészen háttérbe szorult, a prófétai ihletésű prédikálásból hittudományi sablon lett, a lelki hatás közvetlenségét tudákos bibliamagyarázat váltotta fel. De azért minden időben és minden tájon akadtak naturalista tehetségű szónokok, akik túltették magukat a merev formákon s a bibliai szöveghez fűzött magyarázataikban nem az iskolás módszer szerint jártak el, hanem az egyéni igehirdetés közvetlenségének is helyet engedtek.

A lelkipásztorok prédikáló buzgósága próbára tette a legállhatatosabb hívők türelmét is. Egyesek naponkint háromszor-négyszer is szónokoltak gyülekezeteikben, mások megszakítás nélkül beszéltek órákon keresztül. Bornemisza Péter neheztelt hallgatóságára, hogy sokallják az istentisztelet hosszadalmasságát, holott a disznótorokban jóval több időt tékozolnak haszontalan társalgásra; de mi volt az ő néhány órás prédikációja egyes külföldi prédikátorok mértéktelen szónoklatához mérve. Bugenhagen János német hitújító, Luther Márton kortársa, egyszer hét óra hosszat prédikált Dániában. A tapintatosabb lelkipásztorok megelégedtek a vasárnapi egyházi beszéddel; a hívők ilyenkor annál szívesebben hallgatták papjukat, mert nehéz testi munkájuk mellett ez volt az egyetlen szellemi foglalkozásuk; ez művelte őket, ez emelte lelküket Istenhez. Sem a városok, sem a falvak lakosságában nem volt meg a modern századok sokoldalú érdeklődése, könyvet is csak a papság és nemesség kis cso-

portja olvasott, de a szellemi fáradságot sem ismerték. Idegesség nélkül, nyugodtan ült vagy állt mindenki a templomban. Ha jól beszélt a lelkipásztor, megvolt a jutalma hallgatósága dícséretében és a valláserkölcsi élet javulásában.

A magyar protestáns igehirdetők sorában Melius Péter halála után Félegyházi Tamás vette át a tiszántúli reformátusok lelki vezetését. Alapvető hittani kézikönyve, *A keresztyéni igaz hitnek részeiről való tanítás* (1579), a legelterjedtebb munkák közé tartozott. Könyvében gondosan egybeállította és világosan magyarázta a református vallás tanításait; tájékozást nyujtott híveinek a kálvinista hittan és erkölcstan minden lényeges kérdéséről. Azt vélte, hogy az Antikrisztus újból meg akarja építeni a sötétség országát; azt tapasztalta, hogy az emberek a maguk vallásos önbizalmában különböző módon magyarázzák a Szentírást; látta azt is, hogy az egyéni meggyőződés szembeszáll Isten igéjének megdönthetetlen szentírási igazságaival: ezért kötelességének érezte, hogy alaposan kifejtse a helvét hitvallás tanításait. Isten — írja könyvében — a számtalan bűnökért sok ostorral sanyargatta s idegen ellenség kegyetlen fegyvere alá vetette a magyarságot, mindazonáltal nem vonta meg véghetetlen kegyelmét a nemzettől, hanem drága ajándékot adott neki: az igaz keresztyénség megismerését. Lehet — úgymond —, hogy egyesek azt kívánták volna, vajha latinul írta volna meg könyvét; de ő a magyar nemzet hasznát nézte, meg akarta becsülni népe nyelvét, úgyis elég sokáig mondták a miséket deákul az idegen nyelven semmit se értő em-

bereknek. «Tartozunk ezért Istennek hálaadással, hogy immár a mi nyelvünkön értelemmel szól minekünk.» Félegyházi Tamás csakugyan értelmesen magyarázta a kálvinizmus dogmáit, világosan fejtegette a vitás vallási kérdéseket, minden kétértelműség nélkül foglalta össze mindazt, amit a magyar reformátusok legkiválóbb hittudósai hittek és tanítottak.

Az erdélyi unitáriusok között Dávid Ferenc mellett Heltai Gáspár volt a legélénkebb mozgató szellem. A vallásos igazságot épen olyan lázasan kereste, mint Dávid Ferenc: volt katolikus, evangélikus, református, végül elfogadta az unitáriusok dogmáit. Figyelme kiterjedt híveinek minden lelki szükségletére; írt katekizmust, imádságos könyvecskét, szertartástant, erkölcsi oktatásokat. Nemcsak a katolikusok ellen küzdött, hanem a protestáns vallásfelekezetek ellen is. Egyike volt a XVI. század legjobb stilisztáinak. Bőven merített a nép nyelvéből, új stílusfordulatokat alkotott. Egyéni prózáján észre lehet venni, hogy német az anyanyelve. Bár jól ismerte a magyar szólásokat, egyes nyelvtani tévedéseiről és szókötési sajátságairól név nélkül is rá lehet ismerni szövegeire.

A bibliai világfelfogás mélyen hatott a protestáns hívőkre. Nemcsak az egyszerű sorsú emberek találták meg lelkük békéjét a vallás igéiben, hanem a nagyurak is alázatos lélekkel olvasták a Szentírást. Báthory István fohászkodásgyüjteménye jeles példája az Ótestamentum ihlető hatásának. A dúsgazdag zászlósúr a szentírási zsoltárok hatása alatt bibliás szellemű esedezéseket és bánkódásokat írt, alázatosan ostorozta magát, evangéliumi

elragadtatással magasztalta az Urat. Bensőséges vallomásai nem egy helyen igazi vallásos költemények prózában. Imádságaiba hazafias érzelmei is beleszövődtek, nemzete sorsát vergődő lélekkel figyelte, magyar bánatát az istenes ember igéivel sírta el: «Ó mi jóakaró Istenünk, ki soha meg nem változol, ne engedd megaláztatni a te híveidet e magyar nemzetben is. Kedvezz a te népednek a te nagy nevedért. Nem Bocskai István fejedelemségéért könyörgök én, Uram, te szent felségednek, sem az istentelen keménynyakú hajdúkért, sem a mi jámborságunkért, hanem a te nagy nevedért. Uram! Ne hagyd anyaszentegyházadat, minket is, gyalázatra, halálra, prédára, utálatra jutnunk! Bocsásd meg bűneinket; térítsd meg tehozzád, hadd tudjon megtérni; éltess, hadd éljünk; vedd el a baromi képet rólunk a hét esztendők azaz sok nyomoruságos esztendeink után!»

Hitbuzgó kor volt ez, az emberek imádkoztak és dolgoztak, vallási kételkedések nem gyötörték a lelkeket. Még így is tele volt gonoszsággal a világ.

Protestáns vallásos írók és egyházi szónokok:

Báthory István országbíró. A dúsgazdag nemesúr 1555-ben született az előkelő nemzetség ecsedi ágából. Elődei nagytekintélyű államférfiak és katonák, ő maga hatalmas földbirtokos, több megye főispánja. Mindaddig híven támogatta Rudolf királyt, míg meg nem erősödött az a hite, hogy a Habsburg-ház a magyarok és protestánsok elnyomására tört; ezért Bocskai István fölkelésekor hozzá csatlakozott. 1605 július 25-én húnyt el a Kraszna lápjai közt fekvő ecsedi várában. A nemzeti fölkelés diadalát már nem érte meg. Az Ecsedi Báthory-családnak ő volt az utolsó férfitagja. Végrendeletében Somlyai Báthory Gábort, a későbbi erdélyi fejedelmet, tette főörökösévé azzal a rendelkezéssel, hogy őrizze meg a család becsületét, ne tántorodjék el az

igaz keresztyén vallástól s szolgálja híven a magyar hazát. «Hazádat, hazád szabadságát életednél jobban becsüljed, kikért meg merj halni.» Vallásos célokra egész életében sokat áldozott; az első teljes magyar bibliafordítás megjelenése is legnagyobbrészt az ő bőkezűségének köszönhető. — Irodalmi hagyatéka csak töredékesen maradt fenn. Huszonhárom zsoltárutánzatát Toldy Ferenc ismertette és tette közzé annak a kéziratnak alapján, melyet az országbíró 1605-ben sajátkezűleg másolt. (Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. Pest, 1869.) — E zsoltárutánzatok irodalomtörténeti értékére elsősorban Beöthy Zsolt utalt, kiemelvén a bennük található nagyerejű nyelvet, a biblia hatalmas képeitől izgatott képzelet fenséges fohászkodásait, az érzület igaz bensőségét és mélységét. Szerinte nincs a XVI. századnak irodalmi terméke, melynek prózája költőiebbnek tetszenék. (Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906.) — Révész Imre szerint az ecsedi várúr gazdag gondolatritmikájában az érzelmek egész áradata forrong, az istenes férfiú forró, misztikus, égi szeretettel fordul Isten felé, neki zokogja el meggyötört lelkének a világ elől elrejtett fájdalmait, tőle kér enyhülést bús életútjaira. Végső életvágya imádságaiban lüktetett, háborgott, epekedett fölfelé. Amilyen mértékben omladozott külső világa és apadt testi ereje, olyan mértékben nőtt sóvárgása az Istennel való társalkodás után. Valóságos hamleti ellenképe nagy kortársának és rokonának, Bocskai Istvánnak: míg ez a lelkét szaggató fájdalmakat a tetterős kálvinizmusnak egy hősies és mindenre elszánt mozdulatával kardjához nyúlva oldja meg, Báthory István a világtól elvonulva marcangolja magát emésztő gondok közt. Lelkének egyetlen mentsvára: Isten a Jézus Krisztusban. (Régi magyar imádkozók és imádságaik. Protestáns Szemle. 1924. évf.)

Beythe István dunántúli származású református pap. 1532-ben született; tanulmányai végeztével egy ideig a zalamegyei alsólindvai protestánsok tanítója, majd prédikátora volt; 1574-ben a soproni magyar evangélikusok választották meg lelkipásztorukká; 1582-ben Batthyány Boldizsár hívta meg udvari papjának s egyben a Batthyány-család birtokában levő Németújvár lelkigondozójának; néhány évvel utóbb püspökké választották. Püspökségének idején, 1591 júniusában, folyt le a híres csepregi kollokvium, mely az evangélikusokat és

reformátusokat végleg elszakította egymástól. Beythe István a reformátusokhoz csatlakozott s az evangélikus többség elől visszahúzódott Németújvárra. Itt halt meg 1612-ben, nyolcvan esztendős korában. — Prédikációit annak idején a számottevő szónoki és vallásvédő munkák közé számították. A négy részből álló gyüjtemény (Az evangeliomok magyarázati, Esztendő által való vasárnapi epistolák, A szentek fő ünnepiről való evangeliomok, Fő ünnepnapokra való epistolák magyarázati) 1584-ben jelent meg Németújvárt. — Még több más vallásos munkát is irt, közreadott egy protestáns énekeskönyvet s beleirta nevét a magyar botanika történetébe is. A belgiumi Clusius Károlyt, korának egyik legnagyobb természettudósát, ő támogatta magyarországi növénygyüjtésében. Főleg a magyar füvészeti terminológia egybeállitásában segitett neki. Kálvinizmusa körül az 1590-es évektől kezdve erős vallási harc dúlt, mert egyesek támadták, fia pedig, Beythe András, hevesen védte személyét és becsmérelte ellenségeit. Prózai és verses paszkvillusok jártak kézről-kézre az egymástól elszakadt dunántúli ágostai hitvallású és helvét hitvallású lelkipásztorok között s a csúfolódó irások szerzői, elsősorban Beythe András németújvári pap és Keresztúri Mihály csepregi iskolamester, kegyetlenül tépázták egymást latin verseikben.

Félegyházi Tamás debreceni születésü református pap. Az 1560-as években Krakkó, Boroszló, az Odera mellett fekvő Frankfurt és Vittenberga főiskoláit látogatta, 1567-ben mezőtúri református tanító volt, 1568-ban szülővárosába hivták meg a református gyülekezet szolgálatára. Melius Péter halála után 1573-tól kezdve ő lett Debrecen városának fő lelkipásztora. 1586 január 16-án halt meg. — A keresztyéni igaz hitnek részeiről való tanitás, kérdésekkel és feleletekkel, ellenvetésekkel és azoknak megfejtéseivel, a híveknek épületekre irattatott. Debrecen, 1579. (A XVI. századból még három újabb kiadása maradt.) — A mi urunk Jézus Krisztusnak Új Testamentoma avagy frigye. Görögből magyar nyelvre fordittatott és nyilvánvaló értelemmel némely nehéz helyeken rövideden megmagyaráztatott. Debrecen, 1586. (A fordító halála után jelent meg. Gönczi György egészitette ki és rendezte sajtó alá.)

Gyarmathi Miklós református pap. Az 1590-es években a zemplénmegyei Királyhelmec község lelkipásztora volt, alapos teoló-

gus, ifjabb éveiben a vittenbergai egyetem tanulója. — Keresztyéni felelet Monozloi András vesprini püspök és posoni prépost könyve ellen, amelyet írt De Invocatione et Veneratione Sanctorum, azaz amint ő fordítja A Szentek Hozzánk Való Segítségekrül, valóban pedig, amint egész írásából megtetszik, a szenteknek segítségükről, segítségül hívásukról, érdemes közbenjárásukról, esedezésükről és szószólásukról, két részben osztattatott és irattatott az igazságnak oltalmazására és a hamis tudományok rontására. Debrecen, 1598. (Monoszlói András prépost 1589-ben adta ki a szentek tiszteletéről szóló munkáját, erre felelt, kilenc esztendő mulva, Gyarmathi Miklós. Feleletében részletesen kifejti, miben egyezik és miben különbözik egymástól a protestáns és a katolikus felfogás a szentek tisztelete dolgában. Munkájára, kilenc esztendővel később, Pázmány Péter válaszolt: Keresztyéni felelet a Gyarmathi Miklós helmeci prédikátornak a boldog emlékezetű Monoszlói András könyve ellen írt csacsogásira. Grác, 1607.)

Heltai Gáspár kolozsvári unitárius pap. Életéről és munkáiról: a prózai elbeszélők között. — Catechismus Minor. Kolozsvár, 1550. — A Bibliának első része. Kolozsvár, 1551. — Vigasztaló könyvecske. Kolozsvár, 1553. — Háló. Kolozsvár, 1570.

Károlyi Péter nagyváradi református pap. 1543-ban Nagykárolyban született, a vittenbergai egyetemen tanult, a kolozsvári református iskolában tanított, innen Dávid Ferenc unitárius hitelveinek győzelme miatt távozni kényszerült, így lett nagyváradi lelkipásztor és iskolaigazgató 1568-ban. Melius Péter oldalán és Czeglédi György nagyváradi prédikátor társaságában az unitáriusokkal folytatott hitviták idején lelkesen harcolt a református dogmák mellett. Hitfelei Melius Péter halála után öt választották meg a tiszántúli református egyházkerület püspökévé. Fiatalon, harminchárom éves korában, 1576 április 10-én halt meg. — Az egész világon való keresztyéneknek vallások az egy igaz Isten felől, ki Atya, Fiú és Szentlélek. Debrecen, 1569. (Czeglédi György közreműködésével írt vitairat az unitáriusok ellen.) — Az egy igaz Istenről és a Jézus Krisztusnak örök istenségéről és fiúságáról való prédikációk. Debrecen, 1570. (Védekezés és támadás az unitárius tanítások ellen.) — A halálról, feltámadásról és az örök életről hasznos és szükséges könyvecske. A keresztyének épületekre és vigasztalásokra a Szentírásból kiszedegettetett. Debrecen, 1575.

(A halállal kapcsolatos kérdések istenes szellemű fejtegetése.) — Az Apostoli Credónak avagy vallásnak igaz magyarázatja prédikációk szerint. Debrecen, 1584. (Mikor a szerző haldoklott, egyik tehetős biharmegyei barátját kérte meg kézirata kinyomtatására; a kegyeletes érzésű nemesúr nem sajnálta a kiadás költségeit; így jelent meg a könyv, nyolc évvel Károlyi Péter halála után. Nyomtatója, Hoffhalter Rudolf, azt írja előszavában, hogy pártolni kell a nemzeti nyelvet s nem kell egy követ fújni azokkal, akik a latin és görög nyelv alkalmasabb voltát hangoztatják.)

Kulcsár György zalamegyei göcseji származású evangélikus pap. Az 1570-es években az alsólendvai Bánffyak udvari prédikátora volt Alsólendván, Zala megyében. Hogy az ágostai hitvallást vagy a helvét hitvallást követte-e, nem dönthető el teljes bizonyossággal; egyesek evangélikusnak, mások reformátusnak tartják: valószínű, hogy inkább Luther Márton híve volt s nem Kálvin Jánosé; ez időtájt azonban a dunántúli és felvidéki tájakon még nem vált szét teljesen a két protestáns vallás. Kulcsár György kiváló szónok hírében állott. Szenczi Molnár Albert a posztillaszerzés terén valamennyi kortársa közül neki ítéli oda az elsőséget. (Postilla Scultetica. Oppenheim, 1617.) Egyházi beszédei nem annyira a vitatkozó hittudós fejtegetései, mint inkább a szív emberének megnyilatkozásai. Híveit ugyan ő is keményen leckéztette, de a lelki megindításra is nagy gondot fordított. — A halálra való készületről rövid tanuság, melyben a körösztyén embernek, aki az Isten országát akarja keresni, életének rendi irattatik meg. Az alsólindvai Kultsár György mester által a Szentírásból és tudós doktorok írásiból szedettetett. Alsólindva, 1573. (Ajánlva nagylelkű pártfogójának, Bánffy Miklós földbirtokosnak.) — Az ördögnek a penitenciatartó bűnössel való vetekedéséről és a kétségbeesés ellen a reménységről való tanuság. Irattatott az alsólindvai Kultsár György mester által. Alsólindva, 1573. (Ajánlva az akkor még protestáns Zrínyieknek: Györgynek, Kristófnak, Miklósnak. Nem eredeti mű, hanem Urbanus Regius könyvének fordítása.) — Postilla azaz evangéliomoknak, melyeket esztendő által keresztyének gyülekezetibe szoktak olvasni és hirdetni, prédikáció szerint való magyarázatja. Alsólindva, 1574. (Ajánlva Alsólindvai Bánffy Miklós zalamegyei főispánnak, Maximilián király pohárnokának: «Nagyságod prédikátora alsó-

lindvai Kultsár György». Két újabb kiadása arra vall, hogy ezt a munkát a protestáns papság nagyon megbecsülte, szövegét szívesen tanulta s a hívők seregének buzgón prédikálta. Előszavában ezt írja a szerző: «Senkit sem káromlottam, hévságos és haszontalan kérdésekben sem mulattam időmet, sem pedig valakinek botránkozásra okot nem adtam, hanem csak az igazságot mondottam meg és csak az egy Istennek dicsőségét akartam oltalmazni».)

Válaszuti György pécsi unitárius pap. Az 1580-as évek végétől kezdve ő volt a dunántúli unitáriusok vezére, vele vitatkozott Pécs lakossága előtt az igaz keresztény vallásról Skaricza Máté ráckevei református prédikátor. A Válaszuti György fogalmazásában megmaradt Pécsi Disputatio részletesen tájékoztat erről a híres hitvitáról. Az unitárius Pécs vitára szólította a református Tolnát, de Decsi Gáspár tolnai kálvinista pap visszautasította a pécsi polgárok felhívását, hiába unszolták a Tolnára kocsizó pécsiek: «Jöjj Péccsé és a mi prédikátorunkat győzd meg. Ha a Szentirásból meggyőzettetik, többé mi kenyeret néki nem nyujtunk és így hozzád térvén, veled egyesek leszünk. Ha pedig oda nem jöhetsz, mi őtet ide kénytelenítjük jönni». Decsi Gáspár így felelt: «Azt megkísérteni haszontalan dolog! Mert a ti prédikátortok is az ő vallásában megerősödött, én is az enyémben. És azért semmiképen egyikünk a másiknak nem engedhetne. Ő is azért ide bár ne jöjjön, én sem megyek oda». Annál jobban megörültek Pécs lakói, mikor megjelent városukban Skaricza Máté ráckevei kálvinista lelkipásztor, a nagytudományú Szegedi Kis István jeles tanítványa s előzetes barátságos tárgyalások után nyilvános disputát tartott Válaszuti Györggyel. Az egyik pécsi templomban 1588 augusztusában indult meg az eszmecsere; a közös éneklés után Skaricza Máté fölment a prédikálószékbe, elmondta beszédét a gyülekezet előtt, felsorolta bizonyítékait a maga állításai mellett; Válaszuti György gondosan jegyezte érveit, azután ő is felállt székében és választ kért kérdéseire, elsősorban arra, hogy isten-e Jézus Krisztus? «Ugyanis azt akarom, hogyha üdvösségnek hirdetésére jöttél és minket tévelygőket az igaz útra akarsz vezérleni, a bibliából mutasd az üdvösséget és a biblia igazságával győzz minket meg, hogy kik az ember Jézus Krisztust valljuk isteni szentelésből urunknak és lelkipásztorunknak, ez nem igaz legyen, hanem ehelyett isten és ember

Krisztust kelljen vallanunk. Hogyha azért ebben való mondástok igaz, mutasd meg a bibliából.» Megindult a szóharc a két ellenfél között, a nép feszült figyelemmel hallgatta őket, végül nagy énekléssel zárult be a vita. Válaszuti György meghívta ebédre hitvitázó társát és a többi papot; még a katolikus István deák is megjelent az unitárius lelkipásztor házában; tovább társalogtak a hitbéli dolgokról, megbecsülve és nem támadva egymást. Másnap a templomban tovább folyt a polémia; meggyőződéséből egyik fél sem engedett. A gyülekezet szép rendben oszlott el, a város nevében a katolikus István deák még köszönetet is mondott Skaricza Máténak: «Tisztelendő Máté uram! Egész város, köszönjük kegyelmednek fáradságát és kívánságunkhoz való engedelmét. Melyben való fáradságát mi kegyelmednek meg nem fizethetjük, de Isten adjon jót kegyelmednek, kívánjuk. Míg élünk, emlékezetül tartjuk közöttünk a kegyelmed cselekedetét és emberséggel való beszélgetését». A ráckevei lelkipásztor is keresztény szeretettel búcsúzott a pécsiektől: «Én a kegyelmetek emberségét igen becsülöm és tőlem senki kegyelmetek felől gonoszt nem hall». Ritka lelki békesség és nyugodt hangulat abban az időben. És sajátságos helyzet. A templomban a keresztény papok a magyar hívőkkel együtt vallásos kérdések tárgyalásával foglalkoznak, ugyanakkor Pécs utcáin török katonaság járkál, a város boltjaiban muzulmán kereskedők árulják portékáikat, a mohamedán mecset tornyából éles hangon kiáltó muezzin szólítja imára az izlám híveit. A templom és a minaret megfér egymás mellett. A távolabbról érkező protestáns papok és vendéglátó pécsi gazdáik megtekintik a város környékét, gyönyörködnek ritka szépségében, sétálgatásuk alatt is barátságos hangon beszélgetnek az isteni titkokról. — Mindez részletesen olvasható Válaszuti György értékes munkájában: a kéziratban maradt Pécsi Disputatióban. — Szövegét bőséges szemelvényekkel ismertette Kanyaró Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891.

A protestáns lelkipásztorok közül számosan szolgálták vallásukat hitvitázó fejtegetésekkel, prédikációkkal, elmélkedő és oktató könyvekkel. Munkásságuk inkább csak a protestáns hittudományi és szónoklati irodalom fejlődésének kutatóit, kisebb mértékben a művelődéstörténelem és egyháztörténet anyaggyüjtőit, végül a nyelv búvárait érdekelheti. A maguk korában ismertebb nevek: Balsaráti Vitus János sárospataki

református prédikátor, Basilius István kolozsvári unitárius lelkipásztor, Batizi András tokaji evangélikus pap, Czeglédi György nagyváradi református prédikátor, Császmai István gyulafehérvári unitárius lelkipásztor, Decsi Gáspár tolnai evangélikus pap, Hunyadi Demeter erdélyi unitárius püspök, Huszár Gál pápai református prédikátor, Karádi Pál alföldi unitárius püspök, Károlyi András sárospataki református tanár, Károlyi Gáspár gönci református prédikátor, Perneszi András vasmegyei evangélikus nemesúr, Sibolti Demeter győri evangélikus szuperintendens, Siderius János tarcali református prédikátor, Sóvári Soós Kristóf sárosmegyei evangélikus nemesúr, Szikszai Hellopoeus Bálint debreceni református prédikátor, Vizaknai Gergely kolozsvári református tanár.

Az egyszerűbb hívők megelégedtek prédikátoruk élő szavával, a tehetősebbek imádságoskönyveket is vásároltak. Luther Márton a protestánsok első és legfőbb imakönyve gyanánt a Szentírást jelölte meg, de prédikátortársai szükségét látták annak, hogy vallásos elmélkedéseket, tanításokat, vigasztalásokat, fohászkodásokat adjanak az olvasók kezébe. Ezek az áhítatos szövegek nem egyszer valóságos vallásos költemények voltak prózában, a dogmatikus ellentéteket nem fejtegették bennük, egyedül az istenfélelem erősítésére törekedtek. A protestáns ember épen úgy vágyódott a mennyek országába, mint a középkor katolikus hívője, a földi életet a túlvilági örök életre való előkészületnek tekintette. A magyar hitújítók a legkedveltebb német és latin épületes könyvek nyomán több imádságosgyüjteményt bocsátottak közre. Így jelent meg Heltai Gáspár Vigasztaló Könyvecskéje, Balassa Bálint Füves Kertecskéje, Szalaszegi György muraszombati evangélikus lelkipásztor Avenarius-fordítása. (1593.) Az utóbbinak eredetije, Habermann János vittenbergai egyetemi tanár imádságoskönyve, a legnépszerűbb német evangélikus népkönyvek egyike volt; imádságokat adott az év mindegyik ünnepére, a hét mindegyik napjára, a nap mindegyik mozzanatára; figyelembe vette a különböző társadalmi osztályokat és életviszonyokat; valóságos középkori rendszerességü mintaimádságokat közölt protestáns szellemben. A hitbuzgalom terén lassankint így kezdett újból érintkezni — a XVI. század utolsó negyedében — a protestantizmus a katolicizmussal. Isten imádásának szelleme azonos ösvényeken haladt az üdvösség felé, csak az alapvető ellentétek surlódtak továbbra is egymással. A protes-

táns hittudósok egyes dogmák kérdésében, Mária és a szentek tiszteletében, a szertartásokban, egyházi rendfokozatokban, pápaságban, szerzetességben, papi nőtlenségben, latin nyelv használatában sohasem egyezhettek ki a katolikus papsággal. A szakadék és szembenállás örök időkre áthidalhatatlan maradt. Egyesülésről csak a gyöngehitűek álmodozhattak.

Luther Márton és Kálvin János: a magyar protestáns igehirdetők két vezércsillaga. Róluk ekként ír Ravasz László: «Luther a kedély embere, ki gondolatainak, érzéseinek, tapasztalatainak túláradó gazdagságából termékeny magvakkal szórja tele korát; Kálvin az értelem és akarat embere, ki az elvetett magokat mondhatatlan törődések között gondozza, védi, munkálja és — sokszor véres kézzel — gyomlálja. Luther szerencsés természet, ki zseniális ösztöne után halad; Kálvin tragikus jellem, ki tervszerűen, öntudatosan tör a cél felé. Luther egész világa a hívő ember körül alakul ki, Kálviné a kegyelmes Isten körül. Luthernek a biblia élő vizek kútfeje volt, amely mindenkinek felkínálta az örök élet üdítő italát, aki csak forrásaihoz ment; Kálvinnál törvény lőn, amely a maga ellenmondást nem tűrő parancsaival behálózza és parancsa alá igázza az egész életet. A lutheri etika alapgondolata a türelem, amelynek szenvedő hősei mély bensőséggel, kedélyük nemes tisztaságával állanak az ellenséges világ közepette, háborúságaikkal önmagukhoz és Istenhez menekülve; Kálvin etikájának alapgondolata az engedelmesség, amely egyedül Istenre hallgatva, de az ő mindenhatóságának képében szembeszáll a világgal és vaskézzel kényszeríti, hogy az minden vonatkozásban: politikában, nemzetgazdaságban, tudományban egyedül Isten dicsőségének szolgáljon és az ő szent törvényei előtt hódolattal meghajoljon». (A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Pápa, 1915.)

Nehéz eldönteni, vajjon ki a legkülönb írói tehetség a XVI. század protestáns vallásos prózaírói között? A hittudományi iskolázottság azonos menete, a papi gondolkodás hasonlósága, a hitbeli témáknak itthon és a külföldön való egyezősége, a tárgyalás és stílus nemzetközi egyformasága, a képzelőtehetség szárnyalását és a vélemény szabad megnyilvánítását megkötő egyházi fegyelem az írói egyéniséget eléggé korlátok közé szorította. — Bodnár Zsigmond dicséri Bornemisza Péter munkáinak értékes tartalmát, vonzó, élénk,

színes nyelvét, jó magyarságát. Előadása, úgymond, figyelemreméltó; száz meg száz gondolat és kép hullámzik fejében; képzelőtehetsége erős, de ízlése gyarló; bőven használja a rikító színeket. (A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891.) — Horváth Cyrill elismeréssel szól Dávid Ferencről: a magyar reformátorok közt egy sincsen hozzá fogható; buzgó, nemes szív, tele jámborsággal, szeretettel; a század salakjától mentes szabadelvűség és türelem; hatalmas tanulmány, erős dialektika, fényes szónoki tehetség; mint polémikus a legkiválóbbak közé tartozik, mint templomi szónok a legjobbak közé emelkedett, akiket kora ismert. (A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899.) — Ravasz László szerint a kor egyik legnagyobb luteránus szónoka, Bornemisza Péter, tervszerűbben építi fel beszédeit, mint Melius Péter, igehirdetésének anyaga is sokkal változatosabb, de sehol sem olyan mély; humanista műveltsége új színeket ad szónoklatának, élénkebb képzelete szebbé teszi nyelvét, könnyű észjárása gördülékenyebbé formálja stílusát, de mindent összevéve mégis elmarad Melius Péter egyoldalú, csökönyös, ám annál erősebb, szinte brutális igehirdetése mögött. (A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Pápa, 1915.) — Trócsányi Zoltán kétségtelennek tartja, hogy a XVI. századi hitvitázók és prédikálók között Bornemisza Péter áll a legelső helyen; a szónokok közül aránylag az ő könyveit lehet legjobban élvezni; jobban, mint Melius Péter, Telegdi Miklós és mások prédikációit. (A régi magyar irodalom breviáriuma Gyöngyösiig. Berlin, 1925.) — Kerecsényi Dezső szerint a prédikálásban Bornemisza Péternél többet nem adhatott egy emberi élet; nyolcezer lapra terjedő betűtömegében nemcsak a lélek irányítója, hanem az élet ismertetője is; prédikációiban benne van azonkívül az élő hang ritmusa, sőt beszélő gesztusa. (Bornemisza Péter. Protestáns Szemle. 1929. évf.)

Irodalom. — Fabó András: Beythe István életrajza. Pest, 1866. — Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Bndapest, 1881. — Kulcsár Endre: Kulcsár György postillái. Figyelő. 1887. évf. — Zoványi Jenő: Tanulmányok a magyar protestáns egyház és irodalom

köréből. Sárospatak, 1887. — Thury Etele: Sibolti Demeter élete és munkái. Protestáns Szemle. 1890. évf. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Kanyaró Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891. — Zoványi Jenő: Teológiai ismeretek tára. Három kötet. Mezőtúr, 1894—1901. — Révész Kálmán: Beythe István apológiája. Protestáns Szemle. 1895. évf. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Pokoly József: Az erdélyi református egyház története. Öt kötet. Budapest, 1904—1905. — Kardos Albert és Beöthy Zsolt tanulmányai a Képes Magyar Irodalomtörténetben. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Ravasz László: A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Pápa, 1915. — Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1561-ig. Budapest, 1922. — Bruckner Győző: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen. I. köt. Budapest, 1922. — Thienemann Tivadar: XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1922—1923. évf. — S. Szabó József: A Perényiek a magyar reformáció szolgálatában. Budapest, 1923. — Payr Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. köt. Sopron, 1924. — Révész Imre: Régi magyar imádkozók és imádságaik. Protestáns Szemle. 1924. évf. — U. az: A magyarországi protestantizmus történelme. Budapest, 1925. — Trócsányi Zoltán: A régi magyar irodalom breviáriuma Gyöngyösiig. Berlin, 1925. — Téglás Béla: A történeti pasquillus a magyar irodalomban. Szeged, 1928. — Enyedy Andor: Magyar református kátéirodalom. Teológiai Szemle. 1928. évf. — Gulyás Pál: Mikor jelent meg az Életnek Kútfeje című könyv brassói kiadása? Irodalomtörténet. 1928. évf. — U. az: Kulcsár György Postillájának állítólagos harmadik bártfai kiadása. Irodalomtörténet. 1928. évf. — U. az: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Budapest, 1929. — Kerecsényi Dezső: Bornemisza Péter. Protestáns Szemle. 1929. évf.

TELEGDI MIKLÓS.

A HÁTTÉRBE szorított katolikusok az irodalom terén csak a XVI. század utolsó negyedében kezdtek hozzálátni a védekezéshez. TELEGDI MIKLÓS pécsi püspök szólalt fel legelőször s prédikációs köteteiben — *Az evangéliomoknak magyarázatjá*ban (1577—1580) — bőven fejtegette, hogy miért tartja elfogadhatatlannak Luther Márton és Kálvin János tanításait. Bornemisza Péter egyik támadó könyvére írt *Felelet*e (1580) újabb hatásos próba volt a protestantizmus leküzdésére. A pécsi püspök alapos tudása, gondos érvelése és gyökeres magyarsága figyelmet ébresztett mindenfelé. Népiesen írt, de azért óvakodott a köznapi szóáradattól; a legsértőbb személyeskedésekre is válaszolt, de a durva kifakadásokat szembetűnően kerülte.

A vitatkozó felek a hittudományi részletkérdések legapróbb pontjait is körülményesen fejtegették s ez a finom logikai megkülönböztetéseket követelő munka kedvezően hatott a magyar vallástudományi próza stílusának fejlődésére. A teológia latin kifejezéskészletének magyar megszólaltatása erős nyelvkészséget kívánt; a műnyelv és kifejezésalkotás leleményében Telegdi Miklós sem maradt el kora legjobb protestáns írói mögött. Ott volt elemében, ahol az állításait hevesen támadó ellenfélnek lépésről-

lépésre válaszolhatott s a szóbakerülő dolgokat pontról-pontra megjelölhette könyve lapjainak szélén: Bornemisza Péter könyvérül, Szitokkal rakva a Bornemisza írása, Bornemisza ítélete az én Postillámról, Bornemisza iszonyú sok szitkai, Bornemisza nem mértékletes erkölcsű és nem csendes elméjű, Magának hamis mentése, Írásra való indulásának igaz oka, Mit bán énbennem Bornemisza, Honnét tetszik meg, hogy nem jó végre írt ellenem, Keresztyéni megfeddésnek módja, A szitkozódó ember nem érdemli a híveknek társaságát; és így tovább.

Nagy erővel utasítja vissza az állítást, hogy csak a katolikusok sanyargatják a másvallásúakat, míg a protestánsok a lelkiismereti szabadság védelmezői. «Csodálkozom rajtad, micsoda arcával mondod, hogy az egész világon semmi egyéb hit nem háborgattatik test szerént a tieteknél. Dávid Ferenc, a Szentháromságnak ellensége, vajjon miért ül mostan a tömlöcbe? A hitért. Servetust miért égeték meg Genevába a te kálvinista társaid? A hitért.» S mi történt a magyar katolikusokkal? «A papokat és szerzeteseket Erdélybe és Várad táján csak egynehány esztendővel ezelőtt megfoszták és elűzék onnat, meg is ölének bennek. Mennyi templominkat, oltárinkat, klastromunkat csak Magyarországban is rontották a te pártodon való kegyetlenek. Németországnak nagy részéből kiüzettenek a katolikus lelkipásztorok; kevés úr és nemes van Magyarországban is, ki jószágában szenvedje őket. Vajh, mely igen jól tudod, míg Semptén lakál, hányszor kalodáztanak és bírságoltanak meg a te késztetésedre a te urad jószágában lakozó egynehány együgyű parasztembert

azért, hogy ide Szombatba jöttenek gyónni, misét és prédikációt hallani. S még sem bánt senki minket? Vajjon inkább, ha terajtad állana, itt tűrnél-e engemet, ahol most lakom? Engednéd-e, hogy abban a székben prédikállanék, akibe prédikállok?»

Nem a katolikusok a bálványozók, hanem a protestánsok, mert nem az imádja a bálványt, aki a szentképeket tiszteli, hanem aki hamis tanításokban hisz. A protestáns tévelygők örökké emlegetik az ördögöt; látszik, hogy sokat társalognak vele. Ha valahol összejönnek, mindjárt a pápistákat, papokat, szerzeteseket, apácákat szídják, holott tekintsenek csak a maguk prédikátoraira és paráználkodásaikra. Hitük is nem egyéb, mint a már régen ismert eretnekségek zagyvaléka; mindegyik protestáns másképen magyarázza a Szentírást; azt prédikálja, ami neki tetszik; szertartásaik a legkülönbözőbbek; a szegény nép azt sem tudja, mit higgyen és hogyan cselekedjék. Luther Márton hamis evangéliuma és a hitújítással járó villongások okozták Magyarország megromlását: akkor vett rajtunk hatalmat a török császár, amikor itt is, ott is fészket vert országunkban az új vallás.

Telegdi Miklós prózairói érdemei kétségbevonhatatlanul nagyok. Ha nem adta volna közre prédikációit, Pázmány Péter sem támaszkodhatott volna arra a magyar prózai stílusra, amelyből sikeresen továbbfejlesztette a maga hitvitázó és szónoki előadását. Telegdi Miklós és Pázmány Péter magyar beszéde között nincs szembeszökő különbség, sokkal nagyobb ennél az az ellentét, mely a kódexek különböző tájszólású prédikációi és Telegdi Mik-

lós irodalmi nyelve között van. Az újkori katolikus egyházi szónoklatnak és értekező prózának ez az alapvető mestere jelentékenyen nagyobb munkát végzett könyveinek megírásával, mint amennyire eddig becsülték írói tevékenységének súlyát. Méltán tartja őt az egyházi felfogás a magyar katolikus prédikáció klasszikus úttörőjének.

Telegdi Miklós 1535-ben született a biharmegyei Telegd községben. Jobbágyszülők gyermeke volt s így egyedül a papi pályán boldogulhatott, ha ki akarta küzdeni magát a szegény emberek sorából. Tanulmányait a krakkói egyetemen fejezte be, azontúl Nagyszombatban élt mint plébános, kanonok, nagyprépost, pécsi püspök és esztergomi érseki helyettes. Ebben az időben, az 1580-as évek táján, már Nagyszombat vidékére húzódott vissza a katolicizmus, ide vonultak a protestánsok és törökök által elűzött katolikus papok. A reformátorok ereje és bátorsága olyan nagy volt, hogy Bornemisza Péter magában Nagyszombatban is terjeszteni kezdte a protestáns tanokat. Telegdi Miklós elsősorban ellene fordult. Elűzte Bornemisza Pétert s vitába bocsátkozott vele könyveiben. Olyan csekély volt ekkor a katolikus világi papok és szerzetesek száma, hogy neki magának kellett tollat ragadnia, mert az egy Monoszlói Andráson kívül nem számíthatott mások segítségére. Ötvenegy éves korában, 1586-ban, halt meg.

Adatok Telegdi Miklós életéhez:

1535. — Telegdi Miklós születésének éve. Szülőhelye Telegd község Bihar megyében. (A Telegdy-nemescsalád egyik jobbágyának fia volt, parasztnak nevelték volna őt is, ha a telegdi plébános nem veszi pártfogásába. Jólelkű volt a földesúri család, emberségesen bánt atyjával s csak könnyebb munkával foglalkoztatta az öreg jobbágyot. Mikor később Telegdi Miklós nagyszombati pap lett, atyját magához vette, öccsét pedig, egy derék szabólegényt, az esztergomi érseki udvar szolgálatába helyezte el.)

1557. — A krakkói egyetemen tanul. (Ekkor már mindössze nyolc-tíz magyar ifjú van itt, mert a németországi egyetemek magukhoz vonják a magyar fiatalságot. Még a felvidéki diákok is inkább

nyugat felé mennek: csaknem mind protestánsok, kerülik a katolikus Krakkót.)

1558. — Oláh Miklós esztergomi érsek pappá szenteli s megbízza az újjászervezett nagyszombati katolikus latin iskola igazgatásával. (Három tanító és néhány segédtanító működik itt mindössze. Az egyik tanító maga az igazgató: osztályában Cicero, Vergilius és több más római író munkáit magyarázza; a másik két osztály egy-egy tanítója a latin mellett görögöt is tanít; mindhárman sokat foglalkoznak a hittannal, szónoki gyakorlatokkal, vallásos vitatkozásokkal. A segédtanítók a jobb diákok közül kerülnek ki s írásra, olvasásra és a latin nyelv elemeire tanítják a kezdő tanulókat. Természettudományi tárgyakat, földrajzot, történelmet és más ismereteket nem tanítanak. A tanulmányaikkal elkészült ifjakat kiküldik gyakorlatra a jobbnevű plébánosok mellé, azután fölszentelik őket. A tanulók száma nagyon kevés, annak ellenére, hogy az egész országból szívesen látják a jelentkezőket s más katolikus papi iskola nincs is sem a Felvidéken, sem az Alföldön, sem a Dunántúl.)

1561. — Esztergomi kanonok lesz. Huszonhat éves. (Ez a korai kinevezés egyrészt kiváló képességeit tanusítja, másrészt arra vall, hogy a katolikus egyháznak ebben az időben már alig van igazán számottevő tanult papja s így kénytelen legfiatalabb egyházi embereit is, ha azok érdemes férfiak, irányító állásba juttatni. Ebben az évben jönnek be a jezsuiták Magyarországba s átveszik a nagyszombati latin iskola vezetését. Oláh Miklós esztergomi érsek teljes erővel támogatja őket, Telegdi Miklós lakóházat ajándékoz nekik.)

1562. — Közrebocsátja Canisius latin katekizmusának magyar fordítását. (A kérdésekben és feleletekben írt katolikus hittant Bécsben nyomatta ki. Csökkenteni akarta kiadásával a protestáns káték hatását. Igen értelmes beszédű tankönyv. Nem egyszerű fordítás, hanem gondos átdolgozás.)

1564. — Oláh Miklós esztergomi érsek kinevezi nagyszombati plébánossá és magyar hitszónokká. (Az érseki és káptalani székhely plébánosának kitűnő embernek kellett lennie, mert Nagyszombat volt a magyar katolicizmus utolsó menedékhelye. A tanultabb és tehetősebb polgárok már itt is protestánsok voltak s erejüket annál kevésbbé lehetett kicsinyelni, mert meggyőződésük igen erős volt s még nem

váltak szét ágostai és helvét hitvallásúakra. A nagyszombati tanács külön iskolát tartott fenn a protestánsok számára és tehetsége szerint támogatta a hitújító prédikátorokat. Ez évben Telegdi Miklós helyzetét váratlanul megnehezítette az az elhamarkodott tette, hogy az iskolában nagyon megvert egy tanulót. A verést ezidőtájt mellőzhetetlen nevelői és oktatói eszköznek tartották, de ez olyan kegyetlen dolog volt, hogy a nagyszombati tanács egyenesen a királyhoz terjesztette fel az ügyet. Más baj is támadt a városban. A magyar, német és tót polgárok összetűztek azon, hogy külön-külön mikor hallgassák a prédikációt. A plébános a magyar hívőknek prédikált, de házában lakott és asztalánál evett a német és tót hitszónok is, ezeknek hívei semmit sem engedtek jogaikból. Végre abban egyeztek meg, hogy a magyarok reggel fél hatkor hallgatnak szentbeszédet, a németek és tótok hét órakor olyan módon, hogy a templom egyik részében a német pap beszél, másik részében a tót pap.)

1567. — Főesperesi és plébánosi teendői mellett újból átveszi a nagyszombati latin iskola irányításának gondjait. (Ebben az évben mennek el Nagyszombatból a jezsuiták. Kénytelenek elhagyni Magyarországot, mert a nyomorúságos pénzügyi viszonyok miatt sem a király, sem a papság nem tud rajtuk segíteni. A következő évben meghal Oláh Miklós, a primási szék közel két esztendeig betöltetlen, míg végre Miksa király kinevezi esztergomi érsekké Verancsics Antalt. Megpróbálkoznak egy papnevelőintézet felállításával, tíz diákot gyűjtenek egybe, de a szeminárium nem virágzik. A kispapok nevelésére és tanítására Telegdi Miklós ügyel fel. Néhány év mulva feloszlik az intézet.)

1570. — Az esztergomi káptalan nagyprépostja lesz. (Amint Oláh Miklós végrendeletéből is nyilvánvaló, ebben az időben ő volt a legtanultabb teológus valamennyi kanonoktársa között. A primás neki hagyta végrendeletében könyveit, mert — a végrendelet szavai szerint — kanonoktársai még a port sem tartanák érdemesnek letörülni a könyvekről. További munkásságát Verancsics Antal a nagyprépostsággal jutalmazta. A kitüntetés súlya annál nagyobb, mert a nagyprépost rossz viszonyban volt a káptalannal, kilenc nagyszombati polgár pedig papi becsületébe vágó pörrel támadt rá. Az elmérgesedett pörösködés csak évek mulva ért véget Verancsics Antal kitartó

közbenjárására. Az érsek előkelő tanuk jelenlétében egymásba tette a nagyprépostnak és a kilenc polgárnak kezét, békét fogadtatott velük s közös megegyezésükkel a pör összes irásait elégettette, hogy a villongásnak még csak hire se maradjon fenn.)

1573. — Ez év nyarától kezdve haláláig tizenhárom esztendön keresztül ő kormányozza az esztergomi érsekséget. (Verancsics Antal halála után a primási széket nem töltik be. A magyar katolicizmus helyzete kétségbeejtő. Magyarországban, Erdélyben, Horvátországban együttvéve is csak két felszentelt püspök van; a plébániák és papok száma évről-évre rohamosan fogy; az egyház javait világi emberek ragadozzák el. A török foglalás már az egri egyházmegye határa felé közeledik, az esztergomi és nyitrai egyházmegye egy részében benn ülnek a hódítók, részben övék a veszprémi és győri püspökség, teljesen elenyészett a váci és pécsi egyházmegye, egészen a töröké a kalocsai érsekség területe. A megmaradt részekben a protestáns hitújítók a nemességet és a népet egyaránt a maguk vallására vonják; maga Miksa király is cserbenhagyja a Habsburg-ház katolikusvédő hagyományait.)

1576. — A protestáns rendek a pozsonyi országgyülésen felszólalnak és óvást emelnek egyházi túlkapásai ellen. (Mint érseki helytartó több prédikátort elfogatott s megesküdtette őket, hogy nem folytatják papi hivatalukat; azonkivül a protestáns lelkipásztorokat támogató felvidéki urak közül is többet az egyházi bíróság elé idézett, a meg nem jelenteket pedig megfenyegette, hogy karhatalmat visz ellenük.)

1577. — Megindítja prédikációinak kiadását. Nyomdát állit nagyszombati házában. (Az előző évben elhúnyt Miksa király utóda, Rudolf, már nem a reformáció szellemében uralkodik, sőt 1577 végén elrendeli, hogy a protestáns prédikátorokat üzzék ki Nagyszombatból, mert különben összes kiváltságait elveszti a város és lakóit még meg is büntetik. Pozsonyban több előkelő nagyszombati polgárt beböröntönöznek, Sibolti Demeter nagyszombati evangélikus lelkipásztornak menekülnie kell a városból, Bornemisza Péter semptei evangélikus prédikátor sem járhat be Nagyszombatba a protestáns hívők lelki megerősítésére.)

1579. — Rudolf király kinevezi a pécsi egyházmegye megyés püspökévé. (Valójában ez csak cím, mert a pécsi püspökség egész

területe a török szultáné. Még csak meg sem látogathatja székhelyét. Egyházmegyéjében már alig van katolikus; a reformátusok és evangélikusok küzdenek ott életre-halálra az unitáriusokkal.)

1580. — Megjelenik Bornemisza Péter könyvére írt Felelete. (Irodalmi munkássága ebben az évben a legtermékenyebb: Feleletén kívül kinyomatja Prédikációinak utolsó kötetét, a római pápa ellenségeiről szóló Rövid Írását és az Ordinarium Officii Divini című latinnyelvű szertartási könyvet. XIII. Gergely pápa elismerő levelet ír hozzá, ő pedig szomorúan panaszolja a pápának: «A magyar katolikus egyház végső romlása szélén áll. A nagy fáradságok és erőlködések, a számtalan veszély és gyülölség, melyeknek kitesszük magunkat, midőn az eretnekek fanatikus törekvései ellen szegülünk, az igaz vallásnak már mitsem használnak. A főpásztor nélkül maradt nyájat az eretnekek már a székhelyen is megtámadták. Szemünk előtt ragadtak magukhoz a városban egy szentegyházat, melyben a kíváncsiaknak stenkáromlásaikat hirdetik. Nemsokára ellepik majd az ország egyéb városait, faluit, pusztáit is, mint a legyek s a katolikus hitnek még a neve sem fog fennmaradni».)

1586. — Április 22-én, ötvenegy esztendős korában, meghal Nagyszombatban. Itt temetik el a Szent Miklósról nevezett templom Szűz Mária oltára alá. (Buzgóságára jellemző, hogy még betegsége idején is hirdette Isten igéjét. Káldi György jegyezte fel róla: «Noha fölötte elgyötrötte volt őt a köszvény, úgyhogy csak székben hordozhatnák, mindazonáltal a prédikálást el nem hagyta, hanem felvonatta és tolatta magát nagy fájdalommal a nagyszombati prédikálószékre és úgy prédikállott, mintha semmi dolga nem lett volna». Szegényen halt meg. Halála előtt két nappal kelt végrendeletében bocsánatot kér a püspököktől, hogy nem hagyhat reájuk semmit, de akinek nincs — úgymond — az nem adhat. «Midőn e sorokat írom, oly kevés pénzem van, hogy alig lesz elég temetési költségeim kifizetésére. Őfelségének — Rudolf királynak — hagyok egy poharat. Különösen azért esedezem alázattal, hogy idegen, éretlen és érdemetlen egyéneket ne vegyen be a káptalanba, hanem érdemes, megfontolt, józanéletű magyarokat, akik itt lakjanak.»)

Kiadások. — A keresztyénségnek fondamentomiról való rövid könyvecske, ki a Szentírásnak külömb-külömb helyeiről kérdés és

feleléskép irattatott és deák nyelvből magyar nyelvre fordittatott. Bécs, 1562. (Ez az első magyarnyelvü katolikus katekizmus. Egyetlen fennmaradt példányát a baseli egyetem könyvtára őrizte meg.) — Az evangéliomoknak, melyeket vasárnapokon és egyéb ünnepeken esztendő által az anyaszentegyházban olvasni és prédikálni szoktanak, magyarázatja. Három kötet. 1577—1580. (Az első kötetet Bécsben, a másik kettőt Nagyszombatban nyomtatták. Új kiadása a szerző unokaöccsének, Telegdi János kalocsai érseknek, költségén: Bécs, 1638.) — Telegdi Miklósnak pécsi püspöknek felelete Bornemisza Péternek Fejtegetés nevü könyvére, melyben főképen a jó cselekedeteknek jutalmáról való igaz keresztyéni tudományt oltalmazza, jóllehet egyébre is mindenre választ teszen, valamiben Péter az ő vallását ellenzi. Nagyszombat, 1580. (Szövege a következő mondatokkal indul meg: «Telegdi Miklós pécsi püspök az alázatosságnak lelkét kéri Istentől Bornemisza Péternek, hogy feljebb ne értsen maga felől annál, amint illik. Ez elmult ezerötszázhetvennyolc esztendőbeli gyüléskor akadott vala kezembe egy könyved, melyet énellenem és az én Postillám ellen csak akkor irtál volt és Pozsonyban az uraknak és nemeseknek házanként mutogattál és osztogattál. Kit midőn megolvastam volna, rakva találám szitkokkal, rágalmazásokkal és csúfolásokkal. Szörnyen szidogatsz, átkozsz és rágalmazsz énmagamat, csúfolod és neveted az én irásomat».) — Rövid irás, melyben megbizonyíttatik, hogy a pápa nem Antikrisztus. De azok, akik ötet annak nevezik, az Antikrisztusnak tagjai. Nagyszombat, 1580. (Istentől a pápa személyén keresztül árad az erő és az igazság az egyházba, míg a protestáns prédikátorokat és szuperintendenseket senki sem szenteli fel tisztjükre, csupán maguktól jöttek, az isteni küldetés elnyerése nélkül.) — Egynéhány jeles okai, melyekért Telegdi Miklós pécsi püspök nem veheti és nem akarja venni Luther Mártonnak és az ő maradékinak tudományát. Nagyszombat, 1581. (Hittudományi érvei mellett azzal vádolja a protestánsokat, hogy a katolikus hittől való elszakadásuk az oka az ország sok romlásának; hitújításuk hozta a magyarság nyakába a törököket Isten büntetése gyanánt.) — Telegdi Miklós prédikációiból már Virág Benedek közrebocsátott néhányat: Négy prédikáció az anyaszentegyház négy evangélistáinak ünnepeire és a Salve Regina magyarázatja. Pest, 1803. — Szilády Áron szövegkiadása: A keresztyénségnek fondamen-

tomiról való rövid könyvecske. Budapest, 1884. (Hasonmás kiadás a M. T. Akadémia költségén.) — Rupp Kornél szövegkiadása: Telegdi Miklós pécsi püspöknek Felelete Bornemisza Péter Fejtegetés című könyvére. Budapest, 1898. (Régi Magyar Könyvtár.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — U. az: Irodalmi arcképek és szakaszok. Pest, 1873. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Nagy Gyula: Telegdi Miklós pécsi püspök könyvtára 1586-ból. Magyar Könyvszemle. 1880. évf. — Majláth Béla: Telegdi Miklós mester magyar katekizmusa 1562. évből. Budapest, 1883. — Szilády Áron: A keresztyénségnek fondamentomiról való rövid könyvecske. Budapest, 1884. — Walter Gyula: A keresztyénségnek fondamentomiról való rövid könyvecske. Magyar Sion. 1885. évf. — Bunyitay Vince: Telegdi Miklós származása. U. o. 1886. évf. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Brösztel Lajos: Telegdi Miklós élete. Katholikus Szemle. 1885. évf. — Mihályfi Ákos: A papnevelés története. I. köt. Budapest, 1896. — Rupp Kornél: Telegdi Miklós pécsi püspöknek Felelete Bornemisza Péter Fejtegetés című könyvére. Budapest, 1898. — U. az: Telegdi és Bornemisza. Budapest, 1898. — Both Ferenc: Telegdi Miklós élete és művei. Szeged, 1899. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Kollányi Ferenc: Esztergomi kanonokok. Esztergom, 1900. — Mihalovics Ede: A katolikus prédikáció története Magyarországon. Budapest, 1900. — Kudora János: A magyar katolikus egyházi beszéd irodalmának ezeréves története. Budapest, 1902. — Gácser József: Telegdi Miklós nyelve. Budapest, 1905. — Érdujhelyi Menyhért: A katolikus hitelemzés története Magyarországon. Zenta, 1906. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. XIII. köt. Budapest, 1909. — Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Budapest, 1929.

KATOLIKUS VALLÁSOS ÍRÓK ÉS SZÓNOKOK.

A HITÚJÍTÁS szelleme a XVI. század elejétől kezdve győzelmesen tört előre, a Németországból hazatérő ifjak Rotterdami Erazmus és Luther Márton eszméiért lelkesedtek, a pápaságot ostorozó latin és német iratokat mindenfelé szívesen olvasgatták, csak a katolikus papság élte nyugodtan a maga gondtalan életét. A főpásztorok bántó világiassága mellett a szerzetesek erkölcsei is meglazultak. Az erkölcsi megújhodást követelő reformátorok hittudományi bizonyításait senki sem tudta alapos érveléssel és szónoki lendülettel megcáfolni, magának a katolikus papságnak is tetszett igen sok újítás, így különösen a papok házasságának megengedése.

Hiába feszítette meg I. Ferdinánd király minden erejét, hogy megvédje a katolikus egyházat; hiába hozott Oláh Miklós esztergomi érsek az 1560. évi nagyszombati zsinaton számos gyakorlati újítást a katolikus hitélet megerősítésére; hiába jelentek meg a jezsuiták Magyarországon: a protestantizmus olyan erővel terjedt, hogy az 1570-es években már a két legkatolikusabb város, Pozsony és Nagyszombat is, inkább evangélikus volt, mint katolikus; Erdélyben pedig a sok száz előkelő család közül egyedül a Báthoryak maradtak katolikusok. A váro-

sok tanácsai kiűzték a szerzeteseket, a hívek tudni sem akartak a nőtlen világi papokról, a nemesek és főrangúak jobbágyaikkal együtt protestánsokká lettek. Még a ferencrendi szerzetesek tartották fenn magukat legjobban, mert szegénységük és nyájasságuk népszerűvé tette őket s ha egyik helyről elmenekültek, a másik helyen koldulásból is megéltek s igénytelenségükkel és alázatosságukkal némileg elnézővé tették ellenségeiket. A török területen élő magyarok lelki gondozásában és nemzeti összetartásában igen nagy az érdemük.

A katolikus vallásos irodalomban Telegdi Miklós pécsi püspöké az elsőség, de mellette mások is lelkesen dolgoztak. Szántó István, az első magyar jezsuita, missziós utakon járt s szónoklatának erejével sok ingadozó katolikus hívőt tartott meg vallásában; Pécsi Lukács nagyszombati pap a katolikus hitéletet erősítette népies irataival; Monoszlói András pozsonyi kanonok hitvitázó munkákat adott ki a protestáns tanítások ellen. Telegdi Miklós és Pázmány Péter között Monoszlai András az összekötő láncszem. Az 1590-es években az ő könyvei védték a katolikus hitelveket, szertartásokat, szokásokat a protestánsok ellen.

Katolikus vallásos írók és egyházi szónokok:

Monoszlói András veszprémi püspök Telegdi Miklóssal és Pázmány Péterrel együtt annak a Bihar vármegyének szülötte, mely évszázadokon keresztül a kálvinizmus legerősebb vára volt. Nemes családból származott, 1552-ben Nagyváradon született. Bolognában és Bécsben tanult, huszonkét éves korában a nagyszombati latin iskola tanára lett. Buzgó munkásságát és egyházi tevékenységét papi pályáján való előléptetésével több ízben megjutalmazták. Kanonokságot és pré-

postságot nyert, utóbb veszprémi püspökké nevezte ki a király. Negyvenkilenc éves korában, 1601 december 11-én, halt meg Bécsben. A pozsonyi Szent Márton templomba temették el. Végrendeletében nemcsak egyházáról és rokonságáról emlékezett meg, hanem a végvári magyar vitézek számára is tetemes örökséget hagyott vagyonából. A katolikus szószéken és a hitvitázó irodalomban Telegdi Miklós halála után ő vette át elődе hivatását, bátran állt nagyszombati őrhelyén s erélyesen, de nem durva hangon, perlekedett protestáns ellenfeleivel. Magyar és latin nyelven írt munkáinak csak egy része jelent meg nyomtatásban. — Apologia. A közönséges keresztyén hit ágazatinak és az anyaszentegyház bizonyos fő vallásinak oltalma Dávid János felelete ellen, ki ellenzette Telegdi Miklós pécsi püspök írását, melyben nem akarta Luthernek vallását venni. Nagyszombat, 1588. (Nagy olvasottsággal védelmezi a katolikus egyház tanításait, erős elmeéllel támadja a protestánsokat. «Szent Pál azt beszéli, hogy az eretnekek a sátánnak szolgái és sátán bélyegével vannak megjegyeztetve. Ezek közül támada egy Dávid János nevü.» Dávid János prédikátor elég súlytalan ember volt a protestáns hitvitázásban, de a szerző kötelességének tartotta, hogy a katolikus egyház megtámadásáért és a már elhunyt Telegdi Miklós jó emlékéért visszautasítsa az írásos támadást.) — De cultu imaginum. Az üdvösségre intő képek tiszteletéről való igaz tudomány. Nagyszombat, 1589. (Felvilágosító vitairat a katolikusok szentkép-tiszteletéről. Míg előbbi munkáját az esztergomi főkáptalannak ajánlotta, ennek dedikációját a hős törökverő hadvezérhez, erdődi gróf Pálffy Miklós országbíróhoz, intézte.) — De invocatione et veneratione Sanctorum. A szenteknek hozzánk való segítségekrül hasznos könyv a keresztyéneknek igaz hitben való épületekért. Nagyszombat, 1589. (Felhívja olvasói figyelmét a protestánsok megtévesztő állításaira s behatóan magyarázza a katolikusoknak a szentek tiszteletéről vallott álláspontját. Később Gyarmathi Miklós helmeci református pap vitairattal támadt könyvére, erre azonban már nem ő felelt, hanem Pázmány Péter. Meghalt, mielőtt válaszolhatott volna.) — De gratia ac libera hominis et de voluntate Dei. Az Isten malasztjáról, a szabad akaratról és az Istennek akaratjáról való tudomány. Nagyszombat, 1600. (Könyvében megemlékezik Gyarmathi Miklós támadásáról. Azt írja, hogy ha majd visszatér Rómából, meg fogja adni ellenfelének a méltó választ.)

Pécsi Lukács felszentelt katolikus pap, az esztergomi káptalan közjegyzője, az 1590-es években Nagyszombatban élt. Telegdi Miklós és Monoszlói András jóbarátja volt. Irásaiból a szív melege és a természet szeretete sugárzik elő. — A keresztyén szüzeknek tisztességes koszorúja. Nagyszombat, 1591. (Idegen források nyomán írt könyv. A virágok a női erényekre emlékeztetik, a virágokról és erényekről egyforma szeretettel beszél.) — A keresztyén vitézkedésnek tüköre. Nagyszombat, 1595. (Esztergomot 1595-ben rövid időre visszafoglalták a törököktől, ekkor látta a régi prímási székhelyre utazó nagyszombati szerző, mennyire alkalmas a magyar legény a hadi életre, bár szomorúan jegyezte fel azt is, hogy az itthon és külföldön toborzott katonák szinte kedvteléssel pusztítják a maguk keresztény országának földjét és népét. «Mint valami hárpiák és cserebogarak mindent megemésztenek, széjjelröpdösvén mindeneket rútítnak, a vetések elégettetnek, a jegyben való szüzek megszeplősíttetnek, mint barom és oktalan állat elhajtatnak.» Könyvét Bacherius Péter latin munkája nyomán írta, de közbeiktatta a maga eredeti megfigyeléseit is.) — Hasznos orvosság minden lelki betegségek ellen. Nagyszombat, 1597. (Intések a vallásukban megtántorodók számára.) — A testi hét irgalmasságok. Nagyszombat, 1598. (Intések a jó cselekedetekre.) — Szívesen írt latin költeményeket, foglalkozott történelmi tanulmányokkal s kezébe vette a katolikus naptárkészítés ügyét. Nagyszombatban megjelent Calendariomait évről-évre a legjobb krakkói szerzők naptárai után fordította magyarra, így például az 1597. évre: Calendariom. És ez mostani MDXCVII. esztendőben történendő néminemü dolgokról. Az Craccai Bernard Doctor irásából magyarra fordétá Peechi Lukách.

Szántó István jézustársasági atya, latin nevén: Stephanus Arator. Jobbágycsalád gyermeke volt, 1540-ben született a veszprémmegyei Devecser községben. Atyja korán elhunyt, anyját és testvéreit a törökök hurcolták rabságba, öt magát a felvidéki Galgócon nevelték. Mint a nyitrai egyházmegye papnövendéke Rómába került, felvételt nyert a Jézus-Társaság tagjai közé s felszentelése után a nagyszombati, bécsi és gráci iskolákban tanított. 1575-ben a magyarok gyóntatója lett Rómában, innen küldték elöljárói Erdélybe az 1580. év elején. Egyideig Kolozsvárt prédikált, 1582-től kezdve Nagyváradon tanított és

térített. Olyan hatásosan szónokolt, hogy hallgatói nem fértek el a katolikus templomban, ezért a szabad ég alatt a temetőben mondta el beszédeit. Nyilvános hitvitákon harcolt a református lelkipásztorokkal, elsősorban Beregszászi Péter nagyváradi prédikátorral, aki öt István páter uramnak szólítgatta s felvidéki neveltetése miatt tót papnak csúfolta. Hatása alatt kérte a katolikus egyházba való felvételét a serdülő Pázmány Péter, a biharmegyei alispán kálvinista fia, a legnagyobb magyar jezsuita. A protestánsok elől 1585-ben Nagyváradról Gyulafehérvárra távozott s mikor a jezsuitákat elüzték Erdélyből, átvette a vágsellyei kolostor vezetését. Ez volt a magyar jezsuita tűzhely, innen küldték szét hitszónokaikat, itt nevelték iskolaszervezőiket. 1600-tól kezdve a znióváraljai rendházban működött, innen Bocskai István felkelése űzte el. Olmützbe menekült, itt halt meg 1612-ben. Ritka szónoki erejével és tudományos képzettségével kimagaslott kortársai közül, bár kevés magyar írónak volt hozzá hasonló balszerencséje kéziratainak kinyomatásában. Kéziratai vagy megsemmisültek vagy mások írói dicsőségét gyarapították. Hitvitázó prédikációi akkor vesztek el, mikor Bocskai István hajdúi 1605-ben feldúlták a znióváraljai jezsuita kolostort. A Szentírás ószövetségi részét is lefordította magyarra: ezt a kéziratát Káldi György a maga teljes bibliafordításában haszonnal forgatta. (Ezen a fordításán már erdélyi tartózkodása idején dolgozott, élete végén rendjének megbízásából ez volt a főfoglalkozása. Hagyatékából kapta meg kéziratát Káldi György, aki 1612-ben szintén az olmützi jezsuita rendházban élt.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Fraknói Vilmos: Egy magyar jezsuita a XVI. századból. Szántó István élete. Budapest, 1887. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Mihályfi Ákos: A papnevelés története. I. köt. Budapest, 1896. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Kollányi Ferenc: Esztergomi kanonokok. Esztergom, 1900. — Mihalovics Ede: A katolikus prédikáció története Magyarországon. Budapest, 1900. — Kudora János: A magyar katolikus egyházi beszéd irodalmának ezeréves története. Budapest, 1902. —

Gácser József: Telegdi Miklós nyelve. Budapest, 1905. — Érdujhelyi Menyhért: A katolikus hitelemzés története Magyarországon. Zenta, 1906. — Veress Endre: A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig. Kolozsvár, 1906. — Fraknói Vilmos: A római magyar szeminárium története. Katholikus Szemle. 1912. évf. — Velics László: Vázlatok a magyar jezsuiták multjából. Budapest, 1912. — Szittyay Dénes: A nagyváradi disputa 1584-ben. Magyar Kultúra. 1923. évf. — Meszlényi Antal: Adatok az erdélyi vallásszabadság történetéhez. U. o. 1928. évf. — Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Budapest, 1929. — Timár Kálmán: Szántó Arator István nyelve. Magyar Nyelv. 1929. évf. — U. az: Szántó István irodalmi tervei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1930. évf. — U. az: Szántó István nekrológja. U. o. 1930. évf.

KRÓNIKÁSOK, ÖNÉLETÍRÓK, LEVÉLÍRÓK.

A PROTESTÁNS kor magyarnyelvű tudományos irodalmának maradványai közül a történetírás körébe tartozó munkák érdemelnek különösebb figyelmet. Stílusfejlesztő hatás tekintetében ezek állnak legközelebb a vallásos munkák csoportjához.

A nyomtatásban megjelent történeti munkák sorát egy világkrónika nyitotta meg, BENCZÉDI SZÉKELY ISTVÁN gönci református pap könyve: *Krónika e világnak jeles dolgairól.* (1559.) Székely István hatezer évet ölelt fel krónikájában s az első emberpár teremtésétől kezdve az 1557. évig vezette le a világ históriáját. Évszámról-évszámra ment, latin forrásait szárazon kivonatolta. A katolicizmus ellen ádáz harcot folytatott.

HELTAI GÁSPÁR kolozsvári unitárius pap *Krónika a magyaroknak dolgairól* (1575) című munkájában megírta Magyarország történetét a legrégibb időktől a mohácsi csatáig. Legfőbb forrása a Bonfinius-féle história volt, ennek anyagát dolgozta át magyarra. Nem puszta fordítást adott, hanem ügyes írói készségre való kivonatos átdolgozást. Mivel forrásánál körülbelül három évtizeddel ment tovább, a hiányzó emberöltőre nézve Brodarics István és Zsámboki János munkáiból merített. Felekezeti álláspontja nem olyan kirívó, mint Székely Istváné, de protes-

BALASSA BÁLINT DRÁMAI TÖREDÉKE.

Balassa Bálint drámát is írt, de ennek csak töredékei maradtak korunkra. Ebben a töredékben, a *Credulus és Juliá*ban, Credulus, a szerelmes ifjú, hiába eseng ideálja vonzalmáért, Julia könyörtelenül visszautasítja. A magyar irodalomban ez az első kísérlet szerelmi dráma írására. Balassa Bálint a maga életének egyik eseményét öntötte drámai alakba s egyik echós versét is beleszőtte a prózában írt párbeszédek közé. A töredék valószínűleg valamelyik XVI. századi olasz pásztorjáték átdolgozása. Jeleneteiben a két főhős mellett több más személy is fellép, így különösen Sylvanus. A III. scena 3. actusában — a jelenetnek a párbeszédek élére helyezett rövid tartalmi összefoglalása szerint — «Sylvanus az erdei tündér vad Echo asszonnyal énekelve beszélgetvén Juliához való szerelméről, feleleteket veszen Echotul»; a III. scena 4. actusában «Credulus feddőzik Sylvanussal, hogy Juliát tűle elcsalta, de ő először tagadja, osztán végre azt mondja, hogy ő nem erőlködött azon, hanem az reménteln alkalmatosság vagy szerencse szerzötte köztök az szerelmet.»

Kiadások. — Balassa Bálint valószínűleg 1588 táján adta ki drámáját. A négy levélből álló nyomtatványtöredéket a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára őrzi. — Először Erdélyi Pál hívta fel

utána aludni kívánt urunk, de nem alhatott. Nem szólott szinte többet haláláig és nyolc kínos napok után, július 21-ik napján, meghala urunk szép csendesen. Ez lőn vége jámbor magyar királyunknak, kit minden népek siratnak.»

A többi kortörténeti kézirat értékes anyagot őrzött meg a históriai anyaggyüjtés számára, szövegeikből a nyelvtudósok is nem csekély tanulságot meríthetnek, de stílus tekintetében egy sincsen közöttük tanulmányra érdemes. Még kevésbbé tűnik ki a hajlékonyabb előadásra való törekvés a többi tudományág szórványosan fennmaradt termékeiből: abból a néhány ismeretterjesztő munkából, mely a mostoha viszonyok ellenére is megjelent.

Kortörténeti följegyzések szerzői: Bánffy Gergely erdélyi nemesúr; Bornemisza Tamás budai polgár; Borsos Sebestyén marosvásárhelyi polgár; Gyulafi Lestár, a Báthoryak fejedelmi házának diplomatája; Homonnai Drugeth Bálint országbíró; Illésházy István nádor; Zay Ferenc felsőmagyarországi főkapitány. Ezek a darabos magyarsággal író krónikások több-kevesebb szubjektivitással beszélik el koruk néhány emlékezetesebb eseményét; céljuk nem az írói hírnév; nem is gondolnak arra, hogy kéziratait kinyomtassák. Valami nemesebb ösztön hajtja őket, hogy megfigyeléseiket nyersen papirosra vessék; a történetíró és a nyelvtudós hasznát is veszi anyagközlésünknek, de az irodalomtörténet megelégedhetik nevük följegyzésével.

Megjelenik az önéletrajzi forma is. Martonfalvay Imre deák, a Török-család gazdatisztje, elmondja a családhoz intézett memorandumában, mennyit fáradozott Török Bálint és özvegye érdekében, hogyan gyarapította ura és leszármazottai vagyonát, hányszor kockáztatta még életét is tiszttartóságában. S mindezekért mi volt a köszönet? Bár ifjúkorától késő öregkoráig dolgozott, a Török-család végül is nem akart tudni megjutalmazásáról. — Gálfi János erdélyi nemesúr rab-

ságában kezdett önéletrajzának megírásába. Mindig híven szolgálta a Báthoryakat, mégis a huszti börtönbe került s Báthory Zsigmond embertelenül lefejeztette, hiába esedezett hozzá irgalomért az ártatlan nemesúr egyik utolsó levelében: «Kegyelmes uram, én megnyomorodott keserves rabszolga, arcul a földre borulván, szomorú és alázatos ábrázattal sírván könyörgök nagyságodnak, mint természet szerint való kegyelmes uramnak, fejedelmemnek: emlékezzék kicsinységétől fogván való szolgálatomról és boldog emlékezetű kegyelmes uramnak — szerelmes atyjának — való szolgálatomról és mindenek felette az Istennek igazságáról, ki nagyságodat vitte és rendelte fejedelmi méltóságának székibe; szánjon meg nagyságod és könyörüljön nyomorú vénségemen, ne legyen az én véremnek kiontása nagyságod hatalma alatt».

A római történetírói stílus követésére Baranyai Decsi János marosvásárhe lyireformátus kollégiumi igazgató adott mintát Sallustius-fordításával. Ez a könyv nyitja meg az ókori prózaírók magyar fordításainak sorozatát. Klasszikus költőket már a XVI. század folyamán is elég buzgósággal dolgoztak át magyar versekben az ókori görög-latin költészetet kedvelő epikusok, de a prózai fordítás munkája nehezen indult meg. Decsi János a maga úttörő próbálkozásában érdemes stilisztának bizonyult. Helyes stílusérzékkel fordította mind a Catilinát, mind a Jugurthát: A Caius Crispus Sallustiusnak két históriája. Első: Lucius Catilinának a római birodalom ellen való országárulásáról. Második: A numidiai Jugurtha királynak a rómaiak ellen viselt hadáról. Szeben, 1596. (Könyvében inti az előkelő magyar urakat, hogy szabad idejükben foglalkozzanak az irodalommal s ne fecséreljék el életüket mulatozással, vadászással és más effélével. Lám az ókori nagyemberek tudták, hogy nem árt a penna a kopjának, nem ellensége a könyv a paizsnak. A mi főembereink is jó dolgot cselekednének, ha Caesar, Livius, Tacitus és mások írásait magyarra fordítanák vagy pedig a mi időnkben történő dolgokat feljegyeznék.)

A történetírásnál jobban érdekelte a földbirtokos-nemességet a jog. Magyarországon ebben az időben még sehol sem tanítottak jogtudományt, de a gyakorlati életben mégis nagy szükség volt arra, hogy a pereskedők jártasságot szerezzenek a törvénykezés rendtartásában. Mivel latinul inkább csak a papság és az előkelőbb urak egy része tudott, a csak magyarul értő nemesurak Veres Balázs könyvét for-

gatták: Magyar Decretum, kit Veres Balázs a deákból, tudniillik a Verbőczi István Decretumából, melyet Tripartitumnak neveznek, magyarra fordított. Debrecen, 1565. (A biharmegyei nemesúr II. János magyar királynak ajánlotta Verbőczi-fordítását. Ezt a magyar Verbőczit hat esztendő mulva Heltai Gáspár sokak kérésére újból kinyomatta: Kolozsvár, 1571. Több kiadása jelent meg a XVII. században is.)

A prózai stílus vizsgálata szempontjából figyelemre tarthat számot az egykorúak magyar levelezése. Ez az elég változatos tartalmú kéziratos hagyaték esztétikai értelemben levélirodalomnak nem nevezhető, csak hasznos adalék-sorozatul szolgál a nyelvjelenségek, stílusfordulatok és művelődéstörténeti vonatkozások kutatásához. A humanistáknak ugyanebből az időből való latinnyelvű episztolái igazi irodalmi levelek, míg a magyarnyelvű maradványok inkább csak a XVI. századi társalgás hangjának írásban megőrzött emlékei. A levélírók közül különösen Nádasdy Tamás nádor emelkedik ki vonzó egyéniségével és közvetlen stílusával.

Krónikások, önéletírók, levélírók:

Benczédi Székely István a Székelyföldön született, ferencrendi szerzetes volt, 1529-ben a krakkói egyetemen tanult, hazatérve az evangélikus hitújítókhoz csatlakozott, később reformátussá lett. Kezdetben mint tanító, utóbb mint lelkipásztor szolgálta a reformáció ügyét. Abaúj megyében élt, eleinte Szikszón, később Göncön, de megfordult más helyeken is. — Zsoltárkönyv. Krakkó, 1548. (Az ószövetségi psalmusok fordítása prózában.) — Krónika e világnak jeles dolgairól. Krakkó, 1559. (Kedves hőse Mátyás király: «Minden erkölcsébe igen ékes vala és beszédében nyájas és tréfás, kinek az ő jámbor voltát emberi nyelv meg nem mondhatja, sem eleget nem szólhat felőle. Ez járásába gyors vala, beszédébe késedelmetlen és tekintetében kemény, annyira, hogy valamelyfelé eltekintett, ottan megrettentek előtte».) — Kivonatosan újból kiadta krónikáját Toldy Ferenc: XVI. századbeli magyar történetírók. I. köt. Pest, 1854. (Ujabb Nemzeti Könyvtár.)

Heltai Gáspár kolozsvári unitárius pap. Életéről és munkáiról a prózai elbeszélők között. — Krónika a magyaroknak dolgairól. Kolozsvár, 1575. (Mátyás király uralkodását különös figyelemmel tárgyalja.) — Toldy Ferenc szövegkiadása: XVI. századbeli magyar történetírók. I. köt. Pest, 1854. (Ujabb Nemzeti Könyvtár.)

Mindszenti Gábor, a Zápolyai-ház belső embere. János királyt 1540-ben Budáról Erdélybe kísérte s ott volt ura halálos ágyánál. — Kéziratban maradt emlékiratait gróf Kemény József és Nagyajtai Kovács István adták ki: Mindszenti Gábor naplója I. János király élete végszakaszáról 1540. Kolozsvár, 1837. (Erdélyország Történeti Tára.) — Balló István szövegkiadása: Mindszenti Gábor naplója. Budapest, 1900. (Magyar Könyvtár.)

Nádasdy Tamás (1498—1562) [dúsgazdag főrangú család igen művelt sarja volt. Tanulmányait olasz egyetemeken fejezte be, II. Lajos király udvarában több fontos diplomáciai megbízást nyert, a mohácsi csata után János király is, I. Ferdinánd is igyekeztek pártjuknak megnyerni. Buda várát 1530-ban vitézül védte a Habsburg-ház csapatai ellen, de néhány évvel utóbb I. Ferdinánd hívei közé állt. Mint a király titkos tanácsosa és hadvezére sokat fáradt az ország ügyeinek intézésében és kitartóan harcolt a törökök ellen. Főispáni tisztsége mellett horvát bán, országbíró, az országgyűlés elnöke, végül Magyarország nádora lett. A hitújítást, iskolázást, könyvnyomtatást és tudományokat bőkezűen pártolta. Melanchton Fülöp egy hozzá intézett levelében melegen dicsérte jószándékait, Dévai Biró Mátyás az ő védőszárnyai alá menekült szorongattatásának egyik korszakában, Sylvester János az általa felállított könyvsajtón nyomatta ki munkáit. — Leveleinek egy részét Károlyi Árpád és Szalay József adták ki: Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Budapest, 1882. (Nejével folytatott levelezése a főrangúak akkori családi életének tükörképe. A főispán 37 éves, neje 14 éves volt esküvőjük idején, 1535-ben. A politikai és hadi ügyek miatt gyakran voltak egymástól távol, levelezésük a szerető szívek derűs üzenetváltása.)

Irodalom. — Szilágyi Sándor: Erdély irodalomtörténete. Budapesti Szemle. 1858. évf. — Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Flegler Sándor: A magyar történetírás története. Ford. ifj. Szinnyei József. Budapest, 1877. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Helmár Ágost: Heltai Gáspár magyar krónikája. Figyelő. 1877. évf. — Zsilinszky Mihály: A magyar nemzeti történetírás kezdete. Századok. 1878. évf. — U. az: Heltai történeti művei. Budapesti Szemle. 1883. évf. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy

kötet. Budapest, 1891—1914. — Marczali Henrik, Angyal Dávid és Mika Sándor: A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Budapest, 1901. — Payr Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. köt. Sopron, 1924. — Gulyás József: Levélíró magyarok. A szerző Forgácsok című füzetében. Sárospatak, 1926. — Máté Károly: A magyar önéletírás kezdetei. Minerva, 1926. évf.

KALENDÁRIUMOK.

A MAGYARNYELVŰ népszerű tudományos és ismeretterjesztő munkák száma a XVI. században elenyészően csekély a latinnyelvű tudományos irodalom maradványaihoz képest. Aki azt akarta, hogy munkáját a tanultabb olvasók is megbecsüljék, kénytelen volt a latin nyelvhez fordulni. A deákos emberek a magyarnyelvű könyvek közül legföljebb a vallásos és történeti vonatkozású munkák s a szépirodalom egyik-másik terméke iránt érdeklődtek; a latinul nem tudó olvasók elsősorban az imádságoskönyveket és a kalendáriumokat forgatták. Az imádságoskönyv mellett a kalendárium volt a magyar nemesurak és nemesasszonyok legfőbb szellemi tápláléka évszázadokon keresztül.

A korunkig eljutott legrégibb magyarnyelvű naptár 1538 tájáról való. Benczédi Székely István bocsátotta közre Krakkóban *Kalendárium magyar nyelven* címmel. Ettől kezdve a magyar kalendáriumok egymás mintájára készültek: főrészük volt a hónapok és napok jegyzéke a megfelelő csíziós verssel, mellékrészeik az álló- és bolygócsillagokról szóló tudósítások, krónikás följegyzések, jóslások, egészségügyi és gazdasági tanácsok. Valamennyi régi magyar naptár közül messze kimagaslott hírével: a *Löcsei kalendárium*. Négy részre oszlott: a nap-

tárra, a sokadalmak jegyzékére, a prognosztikonra és a krónikára. A naptári részben az egyes napok mellett időjóslások olvashatók, minden hét mellett ott van az evangéliumi szakasz, minden hónap végén a tanácsadó versecske; a sokadalmak jegyzéke a polgári év időrendje szerint hozta a nevezetesebb magyarországi vásárok napját és helyét; a prognosztikon jövendöléseket közölt a csillagok forgásából, szólt a négy évszak időjárásáról, a gazdaság körül ajánlatos teendőkről, a várható termésről, a betegségekről, hadakozásokról és egyéb veszedelmekről; a krónika a magyar történet fontosabb eseményeiről tájékoztatta az olvasót.

A jövő titkaira kíváncsi olvasók az országos vásárok ponyváin szívesen vásárolták a sorsvető könyveket és az álomfejtő füzeteket is. A sorsvető könyvek vagy fortunák a nemesség és köznép egyszerű fejéhez mért szabályokkal nyujtottak feleleteket a jövőjük iránt érdeklődő olvasóknak s még babonásabbakká tették a hiszékeny tömeget. Divatuk a külföldről került Magyarországba. A német, francia és olasz mintára készült jósló szövegnek a XVI. század végétől kezdve (Sorsvetés avagy szerencsekönyv. Bártfa, 1594.) számos utánnyomása készült s az újabb kiadásoknak, az álomfejtő füzetekkel együtt, még a XX. század vásárain is volt keletük.

Irodalom — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Heinrich Gusztáv: A Cisio-Janus történetéhez. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1879. évf. — U. az: A magyar cisiók. U. o. 1880. évf. — Jakab Elek: A kalendáriumokról történelmi és politikai tekintetben. Budapest, 1881. — Majláth Béla: A sorsvető könyvek és egy ismeretlen XVI. sz. magyar Fortuna. Magyar Könyvszemle. 1888. évf. — Récsey Viktor: Pázmány Péternek ajánlott magyar kalendárium. Katholikus Szemle. 1890. évf. — Kanyaró Ferenc: Néhány szó régi naptárainkról. Magyar Könyvszemle. 1897. évf. — U. az: A legrégibb erdélyi magyar és szász kalendárium. Erdélyi Múzeum. 1898. évf. — König György: Kalen-

dáriombeli régi magyar distichonok. Irodalomtörténeti Közlemények. 1900. évf. — U. az: Egy régi magyar csizió. Magyar Nyelvőr. 1900. évf. — Hajnóczy József: Az első lőcsei kalendáriom az 1626-odik évre. Lőcse, 1909. — Sebestyén Gyula: A magyar rovásírás hiteles emlékei. Budapest, 1915. — Dékáni Kálmán: Egy 1631-iki szebeni magyar kalendárium. Erdélyi Múzeum. 1915. évf. — Melegdi János: A legrégibb magyar csizió. Magyar Nyelv. 1918. évf. — Szentjóbi Sándor: A legrégibb magyar csizió. U. o. 1918. évf. — Szily Kálmán: A régi magyar kalendáriumok nyelvi tanulságai. U. o. 1919. évf. — Kertész Manó: Szokásmondások. Budapest, 1922. — Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1920. — Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Budapest, 1929.

A XVI. SZÁZAD LÍRÁJA.

A protestánsok vallásos énekköltése.
A katolikusok vallásos énekköltése.
Murad tolmács himnusza.
Az oktató költészet.
A világi énekköltés.
A népköltészet.
A verselés fejlődése.
Kéziratos énekeskönyvek.

A PROTESTÁNSOK VALLÁSOS ÉNEKKÖLTÉSE.

A reformáció korának lírája túlnyomó részben vallásos költészet. Borúshangulatú protestáns líra ez: a vallásosság és hazafiság eszméinek vallástani és erkölcstani oktatásokkal való összeolvasztása. A hitújító prédikátorok áhítatos versekbe öntötték hitfeleik panaszait s kifejezést adtak Isten irgalmába vetett rendületlen bizalmuknak. Hirdették, hogy az Úr igazságosan ostorozza a nemzetet, de egyúttal bizakodva tanították, hogy nem szabad elcsüggedni. A megtérő bűnösök irgalmat nyernek, a katolikusok hatalma megtörik, a törökök ereje elernyed. Meghátrál minden ellenséges törekvés az isteni akarat korlátlanságával szemben.

A nemzet megsemmisülésének gondolata irtózatos súllyal nehezedett a kedélyekre; ennek a szorongó lelkiállapotnak a protestáns énekszerzők hű kifejezést adtak. Énekeskönyveik ezrével forogtak az evangélikus, református és unitárius hívők kezén.

A vallásos énekköltés művelői között ott találjuk a magyar reformátorok tekintélyes részét. Sokan nyilatkoztak hitük mélységéről istenes énekeikben. Szívósan ostorozták a fösvénységet, istenkáromlást, civakodást, restséget és egyéb bűnöket. A valláserkölcsi életelvek közé

dogmatikus vitatkozásokat is szőttek. Erkölcstan és hitágazattan, vallásosság és hazaszeretet, feddés és tanítás, katolikus-szidalom és török-gyűlölet vegyül ezekben a költeményekben.

Luther Márton szelleme döntő erővel hatott a magyar hitújítókra. Vittenbergai házában szívesen látta a magyar teológusokat; személyes ismeretségben volt Dévai Biró Mátyással, Batizi Andrással, Farkas Andrással, Sylvester Jánossal, Gálszécsi Istvánnal, Szegedi Kis Istvánnal és Heltai Gáspárral; levelezett több más magyar reformátorral. Nemcsak bibliafordítása, katekizmusa, prédikálása és imádságai találtak utánzókra, hanem énekei is. Harminchat énekét és a hozzájuk csatlakozó dallamokat utólérhetetlen szépségűeknek tartották, a megkapóbbakat többször is lefordították magyarra. Különösen három éneke vált népszerűvé: az *Erős várunk nekünk az Isten,* a *Jövel Szentlélek Úristen* és a *Mennyből jövök most hozzátok.* Ezt a három éneket még ma is éneklik mind az evangélikusok, mind a reformátusok.

Már az 1530-as évek elején lelkesen hirdette Luther Márton tanításait Dévai Biró Mátyás kassai prédikátor. Egyetlen fennmaradt költeménye józanul oktató templomi ének. Minden embernek illik megtudni — írja versében —, hogy mi nyitja meg a mennyország kapuját: hit nélkül senki sem üdvözülhet, bízni kell Istenben, forgatni kell a Szentírást. Akik nem látnak jókor üdvösségükhöz, úgy elvesznek az utolsó ítéletkor, mint a földről a por. Emlékezzél meg arra, mit fogadtál a keresztvíznél. Tanuld meg a jámborságot, szeresd atyádfiait, vesd el bűneidet. Jaj

azoknak, akik csak névben keresztyének, akár papok, akár urak, akár parasztok. Fohászkodjunk Istenhez, kérjük őt Krisztus által: «Ótalmazza nyomorult országunkat, Idvösségre viselje mi utunkat». *(Az igaz hit által való üdvözülés módjáról.)*

Batizi András tokaji prédikátor költői működése is az 1530-as években kezdődött. Templomi énekeiben áhítattal fordul az Atyához, a Fiúhoz és a Szentlélekhez; hálát ad a Szentháromság jóságáért; emlékezteti híveit a halál szomorúságára. A negyvennegyedik zsoltárt magyaros szellemben írja át, keseregve emlegeti a törököket s panaszkodik, hogy milyen megalázott a magyarok élete. Kegyetlen ellenség kötözi, kergeti, fogdossa Isten igaz imádóit, a szomszédos népek nevetnek, csúfolnak, szidalmaznak bennünket, ezt érdemeltük nagy bűneinkkel. De szívünk azért mégsem szakad el Istentől, bízunk jóságában, hiszen tudjuk, miért nyomorgattatunk. «Kelj fel már, Úristen, te álmadból, Szabadíts ki minket nyavalyánkból, Az szegény foglyokat fogságból, Hozd ki Mahumet országából.» *(Negyvennegyedik psalmus.)*

A protestáns papköltők közül Szkárosi Horvát András tállyai prédikátor az 1540-es években bátor hangon emelte föl szavát az elnyomott jobbágyok érdekében, haragosan korholta a parasztok nyúzóit-fosztóit, az igazságtalan fejedelmeket, a pénzvágyó urakat és a katolikus papokat. Heves kifakadásai elszánt reformátornak mutatják. Romlást és pusztulást látott maga körül, vigaszt nem talált embertársai cselekedeteiben, egyedül Istenben bízott rendületlenül. «Semmit ne bánkódjál Krisztus szent se-

rege, Mert nem árthat néked senki gyűlölsége.» *(Vigasztaló ének.)* Ámbár megromlott a kereszténység, az igaz hitet vallók Krisztus érdeméből üdvözülni fognak. Körülöttünk itt van az Ántikrisztus országa: a nem igazhitűek bíznak a búcsújárásban, böjtölésben, misézésben, szentek segedelmében, ereklyékben; papjaiknak megtiltják a házasságot, holott a férfiú mellé élettárs kell, amint már Szent Pál is megmondta, hogy a házasság Isten kedve szerint való tiszta élet; a régi próféták és papok is mind családosak voltak. *(Az Ántikrisztus országa ellen.)* Kétféle a hit: Krisztus hite és a pápai hit; amaz az igaz keresztyén hit, emez a csalárd foltos hit. Amit a pápa zsoldján élők hirdetnek, abból semmi sincs meg a Szentírásban; tanításuk a pokolból jött, a népet bálványimádásra hajtják. «Oltalmazz, Úristen, ez nagy foltos hittül, Szabadíts meg immár nagy veszedelemtül, Hogy szakadhassunk el az hitetlenségtül, Oltalmazz pápától és az törököktül.» *(Kétféle hitről.)* Vegyük elő a Szentírást, ne várjuk Isten ostorát, ébresszük fel a magyar népet, mert különben nem sokáig örül megmaradásának. Luther Márton megmutatta az igaz utat, hiába szidalmazzák őt a szerzetesek, hiába zsolozsmáznak a váradi papok Szent László koporsója körül. «Várad! Sok kárt téssz mind ez országnak, Hogy véget nem vetsz az sok vakságnak.» Mirevaló Váradon Szent László nagy érclova? «Oly igen féltem, az török császár Meg ne nyargalná Szent László lovát, Fogva ne vinné sok kövér papját, Az kik kerengik szép koporsóját.» *(Panasza Krisztusnak.)* Bajos az igaz keresztyének dolga, a világ tele van bűnösökkel, rossz fejedelmekkel, gonosz

urakkal. Isten igaz fejedelmeket kíván s a fejedelmek igazságtalanokká lettek, tolvajok társai közé szegődtek, kegyetlenkednek. Jól mondják a próféták — Ezékiel, Szofóniás, Mikeás — hogy az urak prédáló farkasok, vérontók, lélekvesztők, megnyúzzák az embereket, megeszik a nép testét. Vigyázzanak a kegyetlen urak, mert van Isten az égben. Hiába a penészes pénz, arany-ezüst, erős vár; átkozott, aki ezekben bízik. «Példátok volna nektek Móré László, Ki nagy híres vala, mert vala kóborló, Immár török kézben az kegyetlen dúló, Hol mit használ néki az kóborlott sok jó.» Minémük az urak, olyak a parasztok. Hamisságba merült az egész világ, mindenki a poklot keresi. Mégis igazában az urak az okai a sok bűnnek, kimondhatatlan nyomorúságnak: mindenki retteg kegyetlenségüktől, telhetetlenségüktől, hitetlenségüktől. Csak névben keresztyének ezek, valójában bálványimádók; félnek az ellenségtől, de nem félnek Istentől; nincs bennük semmi szeretet, de nincs is velük a mennybéli Úr. «Ím reátok szálla vakság, szemtelenség, Játszik tivéletek az pogán ellenség.» *(Az fejedelemségről.)*

A törököktől sanyargatott nemzet siralmát az 1560-as években Szegedi Kis István baranyai prédikátor tolmácsolta legszomorúbb hangon. «Szánja az Úristen híveinek romlását, Az ő fiainak, leányinak rablását, Noha most eltűri, de el nem szenvedi Nagy szidalom-vallását.» Elvész szerencsétlen országunk, egyik veszedelem a másikat éri, Isten beszédében mi is, választottak, csaknem kétségbe esünk. Igaz, sokat vétkeztünk, de immár ismerjük bűneinket, siratjuk régi hitetlenségünket; azért for-

ditsd haragodat, Uram, a pogány népekre, Mahomet szolgáira, szent igéid csúfolóira. Nem tisztelik ezek a jámbor véneket, nem szánják a csecsemőket, szablyára hányják a keresztyéneket. Nem könyörülnek még a gyermekágyas asszonyon sem; csak az a csoda, hogy nem szakad rájuk az ég és a föld. A gyenge szűzeket megszeplősítik, az elfogottakat mezítelenre vetkőztetik, a rabokat ostorral hajtják maguk előtt. A gyermekek sírva kiáltanak: «Adnál vizet innom édesanyám!» s az anyáknak csaknem meghasad szívük, mert még inni sem adhatnak gyermekeiknek. Undok ételt vetnek a raboknak, nyers lóhust dobnak elébük, csikók vérével itatják a boldogtalanokat. Úgy bánnak a magyarokkal, mint a férgekkel. Aki nem érti nyelvüket, azt arcul csapdossák. Verik a papot és híveit, a gyermekeket elragadják szüleiktől, a házastársat elszakítják házasfelétől. «Sárok vagyunk, Uram, veled nem pörölhetünk, Te szolgáid lévén, csak fejet kell hajtanunk, Keseredett szűből az, mit mostan szólunk, Megbocsássad minékünk.» A kegyetlen nemzet lám el akar fogyatni: ideje lészen már néked is, Úristen, mirajtunk könyörülni. Állj bosszút a pogányok hallatlan undokságaiért; ne mondják szemünkbe: nem segít az Istenünk; mert tisztességednek nagy gyalázatjára esik a mi pusztulásunk. A pogányok minket teéretted kínoznak, szenvedéseinket szent vallásunk okozza; azért, igaz Isten, légy oltalmazója a magad tisztességének. Bizony meg kell látnunk szabadulásunkat és ellenségeink romlását még itt a földön, mint ahogyan megbűnhődött gonoszságaiért a Fáraó, Holofernes, Nabukodonozor, Szennakerib, Antiokus, Heródes. «Ó nyomo-

rult foglyok Istenhez kiáltsatok, Nagy bizodalomban, reménységben legyetek.» *(Magyaroknak siralmas éneke a tatár rablásáról.)*

A prédikátorok a vallásos költeményeket a hit és erkölcs támogatóinak szánták, hangot adtak a keresztény ember töredelmének, megfenyegették az elvetemült embereket. Nyelvük és verselésük darabosságát vallásosságuk őszintesége pótolta. Művészi gond nincs énekeikben; száraz és színtelen az egész egyházi énekköltés; a költői tehetség felcsillanása a ritkább jelenségek közé tartozik.

A hitviták elkeseredett hangja Melius Péter debreceni református lelkipásztor *Igaz Szentírásból kiszedetett énekéből* árad legkomorabban. Ennek a terjedelmes tanítóköltéseknek 1570. évi debreceni kiadása harcias előszóval jelent meg. A szerző nagyságos Mágocsi Gáspár főispánhoz és feleségéhez — az anyaszentegyház hű és igaz dajkáihoz — fordul s felhívja őket az unitáriusok üldözésére. Hamis vadkanok járnak — úgymond — Isten szőlőjében, undok agyaraikkal pusztítják a szőlőtőkék gyökereit és egyes emberek mégis társul adják magukat ezeknek a hazug kanoknak, hamis rókáknak, angyal képébe öltözött farkasoknak és ebeknek. Antikrisztusok csúfolják és köpdösik Krisztust. Azt hazudják, hogy nem vallanak hármas Istent, csak egyet; noha bizonyos, hogy egy az Isten, csak hármas bizonyságú és tulajdonságú: Atya, Fiú, Szentlélek. Undok bálványozók ezek s a világ mégis nagyobb gondot visel a tobzódásra, hogysem e rókák, kanok kiűzésére. «Nincs pénzek az Isten háza építésére, a könyvnyomtatásra, de vagyon a pazarlásra. Kiket

Isten eldüjt hamar. Megáldja Isten a Dáviddal egyetembe, kik e vadkanokat, rókákat kergetik, kiűzik, égetik, mint Isten parancsolja. Hogy megöljék az hamis prófétát, mint Illyés levágatá a Bál papjait. Mint Isten mondja, hogy megöljék az eretnekeket.» Isten éltesse Ungnad Kristóf uramat, az egri kapitányt, hogy a rókákat, kanokat kergeti s «Ti nagyságtokat is kérem, valahol vattok, a Sámson rókáit kergessétek, a megért búzát ne hagyjátok felgyujtani. A ti nagyságtok szegény árvája, a Jézus Krisztus szolgája: Horhi Iház vagy Melius Péter». Az elkeseredett hangú előszó után következő verses munkában maga Jézus Krisztus panaszkodik az átkozott világ ellen s bebizonyítja, hogy a Szentháromság mindegyik személye imádást érdemel. «Az nagy Úristenért mindön emböröket mostan én erre kérök, Hogy amit Istennek szájából én szólok, igazán megértsétök, És ezöket értvén, híven hogy megtartsák, nagy szükség mindeneknek, Mert nem ez velági hazugságot szólok, de lölkiet beszélök.» A szentháromságtagadó unitáriusok még a hitetlen pápistáknál is förtelmesebb emberek: bolondok, bálványimádók, ántikrisztusok. Kárhoztatva tévelygésüket és panaszolva hazugságaikat, felsóhajt Isten fia: «Ó mely nagy káromlás és háládatlanság ez most az Blandratáktul, Mint az zsidók, látván én embörségömet, futának istenségtül, Megtagadák, hogy én sem Isten nem vagyok, nem születtem atyámtól, Sőt hitető névvel engem illetének, hogy nem jüttem Istentül». Hamis eretnekek, szálljon lelkük a pokolra!

A külföldön divatozó haláltánc-költészet szintén helyet kapott a kor irodalmában. A protestáns prédikáto-

rok nem győzték figyelmeztetni híveiket a földi élet mulandóságára. Nem gondol a halál senkivel — panaszolja haláltánc-költeményében Heltai Gáspár kolozsvári unitárius pap — sem a gazdaggal, sem a kegyetlennel; sem a pörösködővel, sem a bölccsel; sem a naggyal, sem a kicsinnyel. Hol vannak a pápák, kardinálisok, pátriárkák; az érsekek, prelátusok, püspökök; a prépostok, kanonokok, vikáriusok; az apátok, priorok, gvardiánok és a számtalan barátok? Hova lettek a császárok, királyok, fejedelmek, kevély grófok, telhetetlen nemesek, híresneves vitézek? Hol immár Páris és Helena, Tarquinius és Lucretia, Plato és Vergilius, Hector és Nagy Sándor, Achilles és Julius Caesar, a nagy mester Aristoteles, az igen erős Sámson, az igen bölcs Salamon? Mindnyájan oda vannak, meghaltak, egy sem menekedett meg közülük. Minden ember követi őket. *(Hogy a halál nem fél sem hatalomtól, sem erőtől, sem tudománytól.)*

Heltai Gáspárnak és a többi protestáns énekesnek búsongásai nem eredeti munkák, hanem a német temetési énekek és haláltáncok fordításai. Legbővebb közülük Pesti György éneke. A gonosz ördög megcsalta Ádámot, elvesztettük ártatlanságunkat, megtaláltuk halálunkat. Alig kergették ki ősatyánkat a paradicsomból, utána ment a Halál, köszönt neki s így beszélt hozzá: Valamikor szép voltál, most nyomorult vagy, büntetésedre engem küldött Isten. Tudtára adom minden embernek, hogy kezemből senki meg nem menekedhetik és soha nekem annyit nem fizethet, hogy tőlem megszabadulhasson. Lássuk csak, mennyien szeretnének tőlem menekülni. Dicsőséges pápa,

lábadat királyokkal csókoltatod, de engem hiába űzöl szenteltvízzel, hiába átkozol ki átkoddal, hiába könyörögsz nekem. Hiába mondod: Halál, ne bánts engem, tied minden jószágom, tied minden dicsőségem. Én azt mondom: Meg kell halnod! A királyok is nagyon jókedvűek, gyönyörködnek a sok ételben-italban, ezer úr van náluk vendégségben, de elváltozik az ő színük is, mikor engem megpillantanak. «Király, nem jártál el az te tisztedben, Eszel, iszol, csak mulattál életedben, Sok adót szedetsz minden esztendőben, De az ellenséggel nem mentél szemben.» Eltávoznak az urak is, életükben sok bajt csináltak, kegyetlenkedtek s annyira nyúzták a szegény embereket, hogy csak a hajuk és szakálluk maradt meg. Elmennek a szépségükben bízó ifjak, elmennek a vitézek, elmennek a gazdag özvegyasszonyok. Elhordom a papokat is, hiába hányják-vetik a bibliát; pedig mi mindent nem adnának azért, hogy egy kissé tovább éljenek. Jaj, panaszkodik a szegény apáca, ifjúságát elvesztegette, magtalanul költözik el, nem marad utána senki: «Halál, ne hagyj, kérlek, addig meghalnom, Bátor csak kevéssé hagyj férjhez mennem.» Csoda hatalma vagyon a Halálnak, kegyetlen a munkája, nem kímél senkit. Azért is vigyázz jó keresztény, hogy elmúlásod Krisztus hitében találjon. Mert a hívő ember nem fél a haláltól. «Lelkünknek tömlöce volt az mi testünk, Ideje volt tűle megszabadulnunk, Csak az Krisztus Jézus bizony életünk, Az mi halálunk bizony nyereségünk.» *(A halálról való emlékeztető ének.)*

A protestáns vallásos líra jelentékeny részét a bibliai zsoltárok verses fordításai alkották. Az evangélikus,

református és unitárius papság a hívők anyanyelvét tette az istentisztelet nyelvévé s így nagy szükségét érezte a magyar egyházi énekeknek. Mivel Dávid király zsoltárai a panasz, bűnbánat, könyörgés, hálaadás és dícséret hangjait megkapó változatokban szólaltatták meg, az 1530-as évektől kezdve többen kísérleteztek az ószövetségi szentírási szöveg egyes zsoltárainak magyar verses fordításával. Nem törekedtek hűségre. Inkább keresztény vonatkozásokkal átszőtt átdolgozást adtak, semmint fordítást. Emlegették a Szentháromságot és a kereszténységet, teret engedtek magyar érzelmeik megnyilvánulásának.

A zsoltárfordítók közül különösen Sztárai Mihály szerzett jó nevet. Ő már nem elégedett meg egy-két zsoltár átdolgozásával, hanem a zsoltároknak egész kis csoportját versbe szedte. A Vulgata psaltériuma nyomán dolgozott, az eredeti szöveg eszméihez hozzáfűzte a maga gondolatait, itt-ott elhagyott néhány kifejezést az eredetiből. Balassa Bálint zsoltárfordításai költői lélekre valló darabok, sőt a legsikerültebb magyar psalmusok Szenczi Molnár Albert föllépéséig. Az egész zsoltárkönyvet legelőször Bogáti Fazekas Miklós unitárius pap dolgozta fel verses alakban. Míg Sztárai Mihály tizenhat, Balassa Bálint pedig csak öt zsoltárt szólaltatott meg magyar nyelven, addig Bogáti Fazekas Miklós rímekbe szedte az egész psaltériumot. Az eredeti szöveg zsidó szelleméhez jobban ragaszkodott, mint kortársai, nem formált keresztényszellemű templomi énekeket a héber költeményekből, ezért fogadták el ótestamentumi hangulatú fordítását a szombatosok is. Bogáti Fazekas Miklós a régi vers-

formák mellett újabb versformákkal is megpróbálkozott s olykor meglepően sikerült strófákat szőtt. Nyelvében nem mutatkozott erőtlenség; itt-ott nyilvánvaló jeleit adta a hajlékonyabb költői előadásnak.

A XVI. századi kéziratos és nyomtatott protestáns énekeskönyvek számos vallásos költeményt, valláserkölcsi oktatást és zsoltárfordítást őriztek meg. Ismertebb nevű énekszerzők:

Barát István kolozsvári protestáns polgár: 69. Psalmus. 1557 körül. (Az énekszerző az 1550-es évek végén, János Zsigmond uralkodása alatt, Kolozsvár városának bírája volt. Leányát, Katalint, Dávid Ferenc hitújító vette feleségül. A 69. zsoltár fordításán kívül más énekét nem ismerjük. Zsoltárfordítása keresztény vonatkozásokkal átszőtt szabad átdolgozás.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896.

Balassa Bálint felvidéki magyar földbirtokos; előbb református vallású, utóbb katolikus. Életéről és munkáiról: a róla szóló fejezetben Számos vallásos éneke maradt fenn, ezek a XVI. század legszebb vallásos énekei. Zsoltárfordításai is különbek kortársai psalmus-átdolgozásainál. Öt zsoltárját ismerjük. — Dézsi Lajos szerint Balassa Bálintnak, mint költőnek, a zsoltárszerző költőkirály, Dávid, a mintaképe; a zsidó király énekeit nemcsak fordítja zsoltáraiban, hanem követi is vallásos költeményeiben. — Balassa Bálint minden munkái. Életrajzi bevezetéssel s jegyzetekkel ellátva kiadta Dézsi Lajos. Két kötet. Budapest, 1923.

Batizi András származásának helye Szatmár megyének Batiz nevű községe. Az 1540-es évek elején a vittenbergai egyetemen tanult, 1545-ben a tokaji gyülekezet evangélikus papja volt. Öt verses bibliai historiát írt, azonkívül tíz éneket. — Énekei: Szentegyházbéli dicséret. (Ezt az énekét Kassán írta.) — A Krisztus születésének históriája. (Karácsonyi ének, inkább elbeszélő költemény.) — A Krisztus Jézusnak isteni és emberi természetéről. (Úrvacsorai ének.) — Húsvét avagy Krisztus feltámadása napjára. (Húsvéti ének.) — Az Krisztus feltámadásáról. (Húsvéti ének.) — Pünkösd ünnepére. (Krisztus magasztalása.) — Pünkösdi ének. (Fohászkodás Krisztushoz.) — Az halálról való emlékeztetés. (Halotti ének.) — 44. Psalmus. (A zsoltár magyaros

átdolgozása.) — A házasságról való ének. (A házasság dícsérete.) — Szilády Áron nyomatékosan utalt Batizi András bibliás szellemére. Az énekszerző még akkor is a Szentirásból meríti képeit és hasonlatait, mikor vallásos buzgólkodásába hazafias érzést vegyít. Didaxisba merült lélek, nyelvében van bizonyos ritmikus tömörség, képein itt-ott megvillan a költőiesség egy-egy sugara. — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. II. köt. Budapest, 1880.

Battyányi Orbán erdélyi protestáns úr Izabella királyné és Martinuzzi György idejében: Az háborúságnak szenvedéséről való ének, 1547. («Ez éneket szerzették Gyula-Fejérvárban, Battyáni Urbán feküvén kór ágyában, Mikor írnak vala ezer ötszáz negyvenhétben.») — 32. Psalmus. («Ez éneket szent Dávid éneklette, Harminckettőd zsoltárában leírta.») — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. IV. köt. Budapest, 1883.

Bogáti Fazekas Miklós erdélyi nemescsaládból származott. Papi pályára készült, jól megtanult latinul és görögül, 1576-ban tordai tanító volt. Szombatos árnyalatú hitelvei miatt 1582-ben kiüldözték Erdélyből, egy ideig Pécsett élt, utóbb visszaköltözött hazájába, 1581-ben Tordán tanított, 1589-ben a kolozsvári unitáriusok papja lett. Itt nyomatta ki utolsó müveit, itt halt meg az 1590-es években. Míg verses elbeszélései nyomtatásban is megjelentek, 1582 táján készített zsoltárfordítása kéziratban maradt. Hogy az eredeti héber szöveg után dolgozott-e vagy más fordítást vett alapul, eldöntetlen. Szelleme minden esetre szorosan hozzásimult Dávid király énekeinek zsidó szellemével. — Bogáti Fazekas Miklós életéről ma sem tudunk sokat, de régebben még személyével sem voltak tisztában, úgy hogy Toldy Ferenc, aki először tanulmányozta behatóbban kéziratos zsoltárkönyvét, még két Fazekas Miklósról beszélt: az elbeszélő költőről és a zsoltárfordítóról. Az utóbbinak zsoltárköltése, szerinte, az énekek melegségére, költői kifejezésére, nyelvére és verselésére nézve mindent meghalad, amit a magyar vallásos költészet abban az időben előállított, csak az a kár, hogy a kézirat rejtekben maradt s nem tehetett az egész magyar vallásos énekköltésre nemesítő hatást. (1867.) Toldy Ferenc még szombatosnak vélte a költőt, de Jakab Elek (1880), Kanyaró Ferenc (1891) és Dézsi Lajos (1895) kutatásai eloszlatták a homályt a vitás kérdésről. A szombatosok az archaizáló formájú unitárius zsoltárokat a

XVII. században átdolgozták és felhasználták a maguk céljaira. Ezt annál könnyebben tehették, mert Fazekas Miklós magyar psalteriumának kéziratai már a XVI. században nagyon elterjedtek.

Bornemisza Péter felvidéki protestáns pap. Életéről és munkáiról: a hitvitázók között. — Énekecske gyermekek rengetésére. (1582-ben közrebocsátott detrekői énekeskönyvében jelent meg. A Balassa Jánosné Sulyok Annának ajánlott vallásos költemény az első magyar gyermekvers. Isten magasztalásával kezdődik, a kicsinyeknek ő a gondviselője, Ádám és Éva vétkét is ő törülte el Krisztus kereszthalálával: «No azért ti mindnyájan kis gyermecskék, Ne féljetek, de Istent dicsérjétek, Szent fiáért mert irgalmas tinéktek, Az keresztség erről bizonyság néktek. Altasson el ő szent lelke tégedet, Világosítsa meg az te elmédet, Vigasztalja mindenkoron szívedet, És neveljen tisztességre tégedet».) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VII. köt. Budapest, 1912—1926.

Dávid Ferenc erdélyi unitárius pap. Életéről és munkáiról: a hitvitázók között. Vallásos költeménye: Vasárnapi prédikáció után való hálaadás. — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VII. köt. Budapest, 1912—1926.

Dévai Bíró Mátyás a mohácsi csata idején még szerzetes volt, de vittenbergai iskolázása eltántorította a katolikus vallástól. Budán és Kassán Luther Márton szellemében hirdette a keresztény vallás tanításait, az egri püspök 1531-ben elfogatta és börtönbe hurcoltatta. Börtönéből kiszabadult ugyan, de éveken keresztül üldözték. Magyarnyelvű könyvei közül csak két kis munkája jutott korunkra: egy rövid hittan és egy ábécés könyv. Vallásos énekei közül fennmaradt: Az igaz hit által való üdvözülésnek módjáról írt templomi ének. Ezt a kis verses tanítását a XVI. és XVII. századi protestáns énekgyüjtemények őrizték meg. Költőiség nincsen benne, de hitét lelkesen fejezi ki: «Az hit nélkül senki nem üdvözülhet, Mint az virág nap nélkül nem zöldülhet». — Szilády Áron kiemeli az énekről, hogy nyelve világos, sorai rövid mondatokból állnak, mondataiban tömör kifejezések vannak. A verselő a tartalom nehézkes volta mellett is oly alakot adott énekének, hogy nemcsak tanítja, hanem buzdítja is a hivő lelket. A maga hitének ereje is kisugárzik strófáiból. — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. II. köt. Budapest, 1880.

Dézsi András debreceni protestáns tanító és prédikátor. Hat verses bibliai históriáján kívül egy éneke is maradt: Halott temetéskor való isteni dicséret. 1550 körül. — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. V. köt. Budapest, 1886.

Dobokai Mihály erdélyi protestáns pap: Szép dicséret. 1565. (Énekét «Ezer ötszáz hatvanöt esztendőben, Régi Kolozsvárnak ű városában, Kisasszony napján rendelék versekben, Kiből dícsírtessék az nagy Úristen».) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VII. köt. Budapest, 1912—1926.

Gyulai István kolozsvári protestáns prédikátor, Heltai Gáspár társa a Szentírás fordításában: Hymnus. 1553. («Segélj meg minket mindeneknek atyja.») — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896.

Hartyáni Imre protestáns énekszerző: 51. Psalmus. — Dézsi Lajos szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VIII. köt. Budapest, 1930.

Heltai Gáspár kolozsvári unitárius pap. Életéről és munkáiról: a prózai elbeszélők között. — Énekei: Keresztyéni panaszolkodás és intés. (A halál könyörtelenségéről panaszkodik.) — Hogy a halál nem fél sem hatalomtól, sem erőtől, sem tudománytól. (Haláltánc-ének. A vak világ, úgymond Heltai Gáspár, fél a haláltól, mert attól tart, hogy a temetés után teljességgel vége mindennek; a keresztyén embernek azonban nem szabad bánkódnia, hanem el kell mondania ezt a verset: «Víg vagyok és nem szomorkodom, Halnom kell ezt igen jól tudom, De mivel tudom hova megyek, Azért vészek igen jó kedvet».) — Szilády Áron rámutatott arra, hogy Heltai Gáspár verses elmélkedései német szöveg nyomán készültek. — Még szorosabb forrásutalást adott Thienemann Tivadar. A kiváló érdemű prédikátor verses szövegei Spangenberg János német hittudós nyomán készült imádságos könyvében jelentek meg: Vígasztaló könyvecske. Kolozsvár, 1553. Haláltánc-költeményét és az élet elmulásáról panaszkodó verssorait német eredetijéből fordította. — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896.

Huszár Gál protestáns pap. Oláh Miklós esztergomi érsek elől 1554-ben Magyaróvárra menekült, itt lelkipásztorrá választották. Az iskolában buzgón tanított, a környéken és Győr várában hatásosan

prédikált. A győri katolikus papság bepanaszolta I. Ferdinánd királynál, de Magyaróvár birtokosa, a protestánsokkal szemben engedékeny Miksa főherceg, megvédelmezte. Magyaróvári «egyházi szolga» korában nyomtatta ki vándorsajtóján Sztárai Mihály komédiáját: Az Igaz Papság Tükörét. A kassai városi tanács meghívására 1560-ban nyomdájával együtt Kassára költözött, itteni papságában még ez évben megzavarták, hiába védte a tanács és a nép. Verancsics Antal egri püspök el akarta fogatni, de mikor a katonaság felvonult ellene, a nép fölzendült s papját Debrecenbe szöktette. Itt Melius Péter segítségével elsősorban mint könyvnyomtató működött. Másfél év mulva továbbment, a komáromiak prédikátora lett, Oláh Miklós esztergomi érsek azonban eljárást indított ellene, úgy hogy csak a magyar katonaság segítségével tudott elmenekülni a városból. 1565-ben Nagyszombatban tartózkodott, innen jutott a nyitramegyei komjáti papságra. Komjátin 1573-ban kinyomtatta Bornemisza Péter prédikációinak egy részét, azután Pápára költözött. Itt halt meg, mint az itteni református gyülekezet lelkipásztora, 1575 október 23-án. Énekeskönyvét először Debrecenben nyomtatta ki, de ebből az 1562. évi kiadásból egyetlen példány sem maradt fenn. Megvan ellenben az 1574. évi komjáti kiadás példánya. — Könyörögjünk az Istennek szent lelkének kezdetű énekét a református énekeskönyvek sorra felvették. (A 72. dicséret.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VII. köt. Budapest, 1912—1926.

István deák protestáns énekszerző: 57. Psalmus. — Dézsi Lajos szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VIII. köt. Budapest, 1930.

Lakatos Péter szebeni polgár: Búcsúzó ének. 1598. (Az énekben egy igaztalanul halálra ítélt férfiú búcsúzik a családtól; a kínzókamrában ül, szeretne menekülni, mindhiába; rettegve gondol kivégzésére, eszébe jut árvaságra kerülő családja, Isten kegyelmében keresi megnyugvását ártatlanul kiomló véréért.) — Kanyaró Ferenc: A Brassai-kódex históriás énekei. Történelmi Tár. 1896. évf.

Melius Péter debreceni református pap. Életéről és munkáiról: a hitvitázók között. Vallásos költeményei még ma is megzendülnek a református templomokban. Egyik-másik énekét, nem ismerve szerzőjüket, a régi katolikusok is átvették. — Krisztus születéséről. (Hálaadó ének.) — Krisztus kínszenvedéséről és feltámadásáról. (Húsvéti

ének.) — Az úrvacsora osztogatásának idején éneklendő isteni dícséret (Krisztust dicsőítő ének.) — Igaz Szentírásból kiszedetett ének. (Terjedelmes hitvitázó vers.) Míg többi éneke a XVI. századi énekeskönyvekben jelent meg (Váradi Énekeskönyv 1566, Szegedi Gergely énekeskönyve 1569, Huszár Gál énekeskönyve 1574, Bornemisza Péter énekeskönyve 1582, Gönczi György énekeskönyve 1592, Bártfai Énekeskönyv 1593), ezt a hitvitázó énekét külön is kiadta nyomtatásban: Debrecen, 1570. — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VII. köt. Budapest, 1912—1926.

Nagy Bánkai Mátyás nagyszombati protestáns pap. Két verses históriája és két éneke maradt. — Az utóbbiak: A nyomorúságokban való vigasztalásról. 1540. — Könyörgés. 1575. — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. IV. köt. Budapest, 1883.

Németi Ferenc tokaji kapitány, a protestáns prédikátorok buzgó pártfogója, 1565-ben halt hősi halált, mikor az erdélyi fejedelemtől elpártolt Balassa Menyhárttal szemben Tokaj várát védelmezte. — Zsoltárfordításai: 43. Psalmus. — 77. Psalmus. — 145. Psalmus. — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VII. köt. Budapest, 1912—1926.

Névtelen protestáns: Jeremiás próféta siralmas panaszolkodásainak ötödik része énekbe szereztetett. (Büneink miatt keményen ostorozol bennünket, Uram, azért éjjel-nappal hozzád kiáltunk. Jaj minékünk! Nem akartunk Isten igaz útjára térni s most házunkat, jószágunkat, édes hazánkat idegenek foglalták el. Ránk küldötte Isten a pogányokat, keserű lett a kenyerünk, megszenvedtünk sok álnokságunkért. A pogányok megrontják szüzeinket, megalázzák asszonyainkat, kegyetlen szívvel kínoznak mindnyájunkat. De ha gyötörtetünk is büneink miatt testünkben, lelkünk nem szakad el Istentől. Bizodalmunk vagyon benned, felséges Isten! «Vedd el rólunk, kérünk téged, nagy haragodat Kegyelmes Uristen tarts meg az mü hazánkat.» — Az ilyen vallásos-hazafias elégiákat nevezte Toldy Ferenc jeremiádoknak, mert az énekszerzők Jeremiás próféta stílusában iparkodtak megindítani hitfeleiket. Vallásos kesergéseikkel a nemzeti siralom szorosan egybeolvad. A bibliai szöveg eszméi, képei és hasonlatai mellé odafüzték a maguk sóhajait és esdekléseit.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896.

NÉVTELEN protestáns: Jeremiás prófétának könyörgéséből. («Emlékezzél meg hatalmas Isten nyomorúságinkról, Tekénts mireánk, állj bosszút immár mi nagy romlásinkról.» Örökségünket pogányok fogalták el, éhségünk csillapítására még csak kenyerünk sincs, ellenségeink éles szablyákat forgatnak fejünk fölött. Miért feledkezel meg keresztényeidről Úristen? Miért hagysz bennünket veszedelemben ennyi ideig?) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896.

NÉVTELEN protestáns: A Magyarország siralma. (Úristen, emlékezzél meg immár a te árva népedről; lássák meg a pogányok, hogy gondot viselsz reánk. Bálványimádók, gyilkosok, paráznák igáját kell viselnünk, levágták vitézeinket, rabul ejtették gyermekeinket, szüzeinket, asszonyainkat. Tudjuk, hogy vétkeztünk, de nincs mit tennünk, hozzád kell folyamodnunk. «Támadj fel azért immár nagy Úristen mimellettünk.») — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896.

NÉVTELEN protestáns énekszerzők az 1566. évi Váradi Énekeskönyvben és több más XVI. századi nyomtatványban és kéziratban. — Dézsi Lajos szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VIII. köt. Budapest, 1930. (Az ismeretlen szerzőjűek közé sorolható Dóci Ilona verses könyörgése is: ezt az éneket valamelyik protestáns verselő szerezte Dóci Ilona nevére.)

PALATICS GYÖRGY protestáns énekszerző: Keresztyén rabok könyörgése. (Az ének szerzője a budai Csonkatoronyban raboskodik s török fogságban sínylődő magyar véreinek vigasztalására könyörög Istenhez: Uram, benned reménykedem, hirdetem igazságosságodat, megnyugszom akaratodban; panasz nélkül viselem sorsomat, mert tudom, hogy a bűnös embernek el kell tűrnie az ostorozást; méltó vagyok minden kínra, alázatos szívvel viselem sorsomat; áldott légy, Istenem, könnyeimet csak te tudod letörülni, egyedül te szabadíthatsz ki fogságomból; mindazonáltal legyen úgy, amint te jónak ítéled, én mindenkor áldani fogom szent nevedet. «Ezerötszáz és hetven esztendőben, Csonkatoronynak erős tömlöcében, Az ki szerzé igen bízik Istenben, Hogy nem hagyja soká az büntetésben.») — Dézsi Lajos szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VIII. köt. Budapest, 1930.

Pap Benedek kassai protestáns polgár: Segítségül hívása Istennek. 1555 körül. — Dícséret Dávid 26. és 27. psalmusából. 1555 körül. — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896.

Pesti György személyéről nincsenek közelebbi adataink. Bizonyára protestáns pap volt. Haláltánca: A halálról való emlékeztető ének. Ennek versfőiben Georgius Literatus Pesti-nek írja magát. Az ének Bornemisza Péter énekeskönyvében jelent meg, de megvan a Csereyné-kódexben és a Lugossy-kódexben is. Szerzésének éve: 1560. «Ezerötszáz és hatvan esztendőben, Böjtmás hónak az tizedik napjában, Halál ábrázatja forgott eszében, Az ki ezeket rendelé versekben.» A mű különös érdekessége, hogy szövege Holbein világhírű haláltánc-képeire vezethető vissza. Pesti György szövegéhez Aemilius Georgiusnak 1542-ben kiadott latinnyelvű verses Holbein-magyarázatai állnak legközelebb. Az Imagines Mortis francia kiadásait számos más kiadás követte s a halálkép-metszetek és a verses kommentárok a magyar irodalomra is megtették a maguk hatását. — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VII. köt. Budapest, 1912—1926. — Dézsi Lajos szövegkiadása: Pesti György haláltánc-éneke Holbein képeivel. Budapest, 1927.

Radán Balázs 1545-ben vittenbergai egyetemi tanuló, 1548-ban debreceni protestáns pap, 1553-ban beregszászi lelkipásztor, itt néhány év mulva megölték: Háborúságnak idején való könyörgés. (Esedezik Istenhez: «Az sok bálványimádástól, rettenetes kárhozattól, Szabadits meg szent nevedért minden eretnekségtől, Antikrisztus szerzetitől, az pápának tévelgésétől». Másrészt: «Veszedelmet az pogányok országunkban tevének, Sokat bennünk megölének és számtalant elvivének, Országunkból kiüzének, nyomorúságot rajtunk tevének».) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. V. köt. Budapest, 1886.

Siklósi Mihály baranyai és sátoraljaújhelyi protestáns pap: 53. Psalmus. — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. IV. köt. Budapest, 1883.

Skaricza Máté református pap, született 1544-ben Ráckevén, tanító volt szülőfalujában, továbbá Pesten, Jászberényben, az 1570-es évek elején a vittenbergai, genfi és páduai egyetemeken tanult, 1572-ben Ráckeve község református lelkipásztora lett, meghalt 1606-ban. —

Megírta Szegedi Kis István református pap életének történetét: Basel, 1585. (Latin életrajzának magyar fordítása Faragó Bálinttól a mezőtúri gimnázium 1906. évi Értesítőjében.) — Öt éneke közül nevezetes Luther Márton megkapó himnuszának (Eine feste Burg ist unser Gott) verses fordítása: Erős várunk nekünk az Isten és fegyverünk ellenség ellen. (Luther Márton az alaphangot a 46. zsoltárból vette s ebből kiindulva fűzte tovább gondolatait. Halhatatlan énekét négyszáz esztendő alatt 140 nyelvre fordították le; a műveltebb nyelvekben több fordítása is van; magyarul legalább félszázan szólaltatták meg versben napjainkig. A régi magyar fordítások szövege nem simul tökéletesen a dallamhoz, mert fordítóink nem tudták megtartani az eredeti sorok rövidebb szótagszámát. A fordítások közül századokon keresztül Skaricza Máté fordítását kedvelték legjobban; ezt a szöveget még a XVII. századi katolikus énekeskönyvek is átvették. holott ez énekgyüjtemények szerzői erősen küzdöttek a protestáns forrásokból eredő énekek ellen. Említhető, hogy egyesek kétségbevonják Skaricza Máté szerzőségét s nála régibb protestáns fordítóban keresik a magyar szöveg íróját, a hagyomány azonban kitart Skaricza Máté személye mellett.)

Sylvester János sárvári evangélikus igehirdető, utóbb bécsi egyetemi tanár. Életéről és munkáiról: a bibliafordítókról és a latin irodalomról szóló szakaszokban. Hat magyar verse maradt fenn. — Dicséret a Krisztus feltámadásáról. (Húsvéti ének.) — Az magyar nipnek, ki ezt olvassa. (Újtestamentum fordításának ajánlása disztichonokban. 24 sor. Lelkes szavakkal buzdítja a magyar népet az Újszövetség olvasására: «Itt vagyon az rejtett kincs, itt vagyon az kifolyó víz, Itt vagyon az tudomány, mely örök életet ád».) — Az Szent Máté írása szerint való evangeliumnak summája rísz szerint. (Máté könyvének tartalma 56 disztichonos sorban.) — Az evangeliumnak rísz szerint való summája, melyet Szent Lukács írt. (Lukács könyvének tartalma 48 disztichonos sorban.) — Az Szent János írása szerint való evangelium rísz szerint való summája. (János könyvének tartalma 42 disztichonos sorban.) — Az apostolok cselekedeteinek rísz szerint való summája. (56 disztichonos sor.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. II. köt. Budapest, 1880.

Szegedi Gergely 1556-ban a vittenbergai egyetem tanulója volt, ide Kálmáncsehi Sánta Márton debreceni pap segítségével utazott ki.

Mivel hazajövet Kassán hatásosan prédikált, a kassai városi tanács meghívta lelkipásztorának, de a debreceni városi tanács is ragaszkodott személyéhez. Debrecenben mint prédikátor Melius Péterrel egy időben működött, évekkel utóbb eltávozott a városból, ekkor bajba került, mert Verancsics Antal egri püspök 1569-ben elfogatta. Szegedi Gergely régebben katolikus pap volt, ezért a régi egyház hívei fogadalomszegőnek tekintették s az egri püspök meg akarta büntetni. További sorsának nincs nyoma. Kortársai jó szónoknak tartották, Szenczi Molnár Albert pedig azt írja zsoltárfordításairól, hogy Sztárai Mihályéi mellett ezek a legszebbek a tőle ismertek közül. Tíz magyar zsoltárán kívül négy vallásos éneke maradt fenn. — A veszedelmekről, melyekkel Isten Magyarországot ostorozza. (A régi protestáns énekeskönyvek kedvelt éneke.) — Az Úr Krisztus születése ünnepére. (Átment a katolikus énekeskönyvekbe is.) — Pünkösd ünnepére. (Pünkösdi ének.) — Az Úrnak szent vacsorájáról. (Úrvacsorai ének.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896.

Szegedi Kis István református pap 1505-ben született Szegeden. Szegény sorsban nőtt fel, társainak tanításával keresett pénzt, így élt a krakkói egyetemen is. Már harmincnyolcéves volt, mikor beiratkozott a vittenbergai egyetemre s megnyerte Luther Márton és Melanchton Fülöp barátságát. Hittudományi doktori oklevéllel tért vissza hazájába. 1544-ben Tasnádon vállalt prédikátori és tanítói tisztet, ekkor érte életének első nagy megalázása és szenvedése: Martinuzzi György váradi püspök és erdélyi kincstartó kiüzette Tasnádról, a katonák kifosztották mindenéből, elrabolták kétszáz darab könyvét is, őt magát a csapat kapitánya félholtra verte. Bujdosása egy időre Gyulán ért véget, itt tanító lett, 1546-ban a ceglédi iskolához ment át, két év mulva Makóra távozott, majd a temesvári protestánsok templomában és iskolájában prédikált és tanított. Mikor 1551-ben Losonczi István elűzte Temesvárról, a békési reformátusok között telepedett le, de a temesvári királyi katonaság 1552-ben, rövid idővel a vár török megszállása előtt, innen is megszalasztotta. Újból elrabolták mindenét. Most Tolnára került iskolaigazgatónak Sztárai Mihály pap mellé, 1554-ben a baranyamegyei Laskó község papja lett s egész Baranya szuperintendensévé választották. A nép szerette, prédikátortársai megbecsülték. 1558-ban

a somogymegyei Kálmáncseh községbe hívták meg lelkésznek, innen gyakran bejárt Szigetvárra, hogy a várőrség nemesi tisztikara előtt prédikáljon. A magyar területre való átjárása nem tetszett a pécsi bégnek és a kaposvári agának, akadt ellensége és árulója a saját hívei között is, így került török fogságba 1561-ben, így szenvedett újra kegyetlen bántalmakat, bár a kálmáncsehiek minden követ megmozgattak érdekében. Mikor a pécsi béget Szolnokra helyezték át, foglyát ide is magával vitte; ekkor már János Zsigmond erdélyi fejedelem is tárgyalni kezdett a béggel s Melius Péter debreceni papot és Czeglédi György váradi prédikátort követségbe küldte Szolnokra, hogy ajándék adásával szabadítsák ki fogságából a bilincsbe vert lelkipásztort. Ami nem sikerült a fejedelemnek és a református papságnak, azt végbevitte egy haldokló magyar asszony: ez megfogadtatta gazdag férjével, hogy kiváltja fogságából Szegedi Kis Istvánt, ha elfogadja a ráckevei papságot. A férj megtette hitbuzgó felesége utolsó kívánságát, nagy összeget adott a bégnek, ez elengedte rabját, így került a megkínzott prédikátor 1563-ban Ráckeve községbe, itt is maradt haláláig, 1572 május 1-ig. Szegedi Kis István életéről elég sokat tudunk, mert egyik kortársa, a ráckevei születésű Skaricza Máté, már korán közreadta latinnyelvű életrajzát. Családi életéről is tájékozva vagyunk. Háromszor nősült: Cegléden, Tolnán és Ráckevén; számos gyermeke született; ezek közül az egyik, ifjabb Szegedi Kis István, papi pályára készült s külföldi egyetemek látogatása közben hunyt el. A sokat sanyargatott öreg prédikátor korának egyik legképzettebb hittudósa volt, megbecsülték Németországban is. Itt jelentek meg latinnyelvű teológiai művei, ezek egyikét 1586-ban németre is lefordították. (Speculum Romanorum Pontificum: Spiegel des weltlichen Römischen Papsts.) Öt magyar énekét a régi magyar protestáns énekeskönyvek őrizték meg. — A Szentléleknek segítségül hívásáról való dicséret. (Ének a prédikáció előtt. Ma is megvan a református énekeskönyvekben.) — Az anyaszentegyháznak siralmas panaszolkodása a Krisztus előtt az ő ellenségének ellene. (A katolikusoktól és mohamedánoktól egyaránt fenyegetett protestánsok siralma.) — Hogy az Úristen az ő híveit minden gonosztól megoltalmazza az ő nevének dicsőségéért. (Ezt az éneket egy időben az unitáriusok is énekelték.) — Szegedi Istvánnak a török rabságából kiszabadulásáért való hálaadása. («Példát vehet minden én-

rólam, Ki valék nyomorúságban, Istenhez kiálték nyavalyámban, Meghallgata engem imádságomban.») — A magyaroknak siralmas éneke a tatár rablásáról. (Az ének 1566-ból való; a szerző neve a versfejekben. Az utóbbi költeményről Arany János a magyar nemzeti versidomról szóló értekezésében azt írja, hogy kétségkívül nemzeti versalakú. A strófák csakugyan gyökeres magyarsággal, tiszta magyar ütemekkel zengenek: «Kegyelmes az Isten, nem ver örökké minket, Egy szempillantásig hagyott most csak el minket, De örökké való irgalmasságából Ismét felemel minket».) — Szegedi Kis István énekeit — mondja Szilády Áron — erős hit jellemzi. Előadása egyszerű, világos, természetes. Templomi énekeiben a biblia hangja az uralkodó, siralmas énekét népies észjárás és népies kifejezések teszik kedvessé. Nemzeti érzelme nem nyilatkozik kirívó módon s a korabeli vitatkozók nyersesége még ott sincs meg benne, ahol hitágazati különbségeket érint. — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896.

Szepetneki János szamosvidéki protestáns énekszerző: Bátorítás halál ellen. 1555. («Ezer ötszáz ötvenöt esztendőben, Ez éneket szerzék Szamos mentében, A halálra való készületiben, Szepetneki János az Krisztushoz mentében.») — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896.

Szerémi Illés baranyai protestáns pap: Az igaz hütnek hasznáról. 1561. («Az mely embernek jó hüte vagyon, Annak Szentlélek szívében vagyon, A Krisztusnak is lakása ott vagyon.») — Cantio pulchra. 1564. («Emléközzél meg te gyarló ember az te Istenedről.») — Istenünkhöz való szép dícséret. 1580. («Nincs drágább marhája embernek lelkénél, Azt erősben féltsed minden drága kincsnél, Hogy meg ne rútítsad gonosz életeddel, Mert nem lészesz részes mennyben az úr Krisztussal.») — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VII. köt. Budapest, 1912—1926.

Szkárosi Horvát András a gömörmegyei Szkáros községből származott s a zemplénmegyei Tállya református papja volt. Itt írta verseit 1542-től 1549-ig. Ezeket a gúnyolódó, feddő és oktató énekeket Bornemisza Péter 1582. évi énekeskönyve őrizte meg, de egyikmásik megvan egyéb régi kéziratos és nyomtatott énekgyüjteményben is. — Vigasztaló ének. (Jézus Krisztus segítségül hívása.) — Az Ánti-

krisztus országa ellen. (Gúnyolódik, hogy a katolikusok a szentektől mindenféle földi segítséget kívánnak. Magasztalja a házasságot.) — Az fejedelemségről. (Az urak ostorozása számos bibliai vonatkozással.) — Kétféle hitről: a Krisztusbéli és a pápai foltos hitről. (Pellengérezi a katolikus egyház szertartásait s keserű humorral szól a hívők farsangi mulatságairól. «Ütközet nagy lesz mindenkor a farsangban, Mikor Cibere bán beszáll az Bánságban, Konc vajda haragszik, dúlfúl haragjában, Mert nincs tisztessége az negyvenhat napban. Ó mely szemérem ez a sós szalonnának, Az disznósódarnak, hogy füstön hallgatnak, De csak lencse, borsó tisztességben vagynak, Az szegény kapások halat nem kaphatnak.») — Az fösvénységről. (Számos szentírási példa arra nézve, hogy milyen rettenetes bün a szegény embereket kizsákmányoló fösvénység és kapzsiság.) — Az Istennek irgalmasságáról és ez világnak háládatlanságáról. (Sohasem volt annyi gonoszság a világon, mint amennyi most van; nagy a tudatlanság az emberek között; búcsújáróhelyekre futkos a nép; a barátok és apácák nem becsülik meg a szent házasságot, böjtölnek, zsolozsmáznak, gonoszul beszélnek; az urak üldözik a jámbor igehirdetőket, félnek a házas papoktól, de nem félnek a hamis eskütől, káromkodástól, uzsoraságtól, dúlástól, részegségtől, paráznaságtól; süket az egész nemzet, nem fog rajta a jó tanács; ezért ver minket ostorral Isten, ezért uralkodik rajtunk a török.) — Az átokról. (Mózes átkozódása és a zsidó nép sorsa a magyarságra alkalmazva. Hiába fáradoznak a prédikátorok, gonosz a nemzet. «Ám Budáról az törökök igen prédikálnak, Nagy zengéssel mint az sáskák mireánk kiáltnak.») — Pál érsek levelére való felelet. (Verses válasz Várdai Pál esztergomi érseknek, a török miatt akkor már Nagyszombatban élő főpapnak, egyik pásztorlevelére. Az érsek a király helytartója és Esztergom vármegye örökös főispánja: vajjon Szent Péter volt-e királyi helytartó, Szent Pál viselt-e ispánságot? «Ebből látjuk, hogy te érsek nem vagy az Krisztussal.») — Panasza Krisztusnak, hogy ellene támadnak ez világiak. (Elveszett az esze a világnak, az urak nem tisztelik Isten beszédét, a papok a római pápát követik.) — Emberi szerzésről. (A szerzetesek szidalma s befejezésül ez a vallomás: «Ez éneket költé egy barátból lött pap, Bánta bolondságát, elrúgta csuklyáját».) — Szilády Áron szerint a XVI. század első felében élő magyar verselők között senki sem írt erő-

teljesebb nyelven Szkárosi Horvát Andrásnál. Gúnyba mártott nyilaival egészen elárasztja ostrom alá fogott tárgyait. Modora ugyanaz, ami a magyar népnek ma is a sajátja. Hangjával a legkomolyabb dolgot is nevetségessé tudja tenni, néha ráhagyással vagy tódítással csúfolódik, máskor célzatosan tett kérdéssel szorít igenlő feleletre, majd ellentéteivel és hirtelen fordulataival sujt le, olykor egészen az aljas határáig bocsátkozik, de egypár szóval mindig innen marad. Vallásosan hazafias verselő, egyszersmind a Farkas András által kezdett politikai költői irány követője. Mig azonban Farkas András egészen János király embere s ennek még a törökkel kötött szövetségét is helyesli, addig ő különbség nélkül zúgolódik a fejedelmek és urak ellen s a törököt Isten átkának vallja. Rombolásra kész természet, bár nem tudja, mit és hogyan kellene és lehetne a romok helyére állítani; lelkesedik az elnyomottak ügyéért, de a mindent feláldozó készségen túl mitsem tud értük gondolni. Szertelen kifakadásainak egyrészt a földesúri jogok gyakorlásával üzött visszaélések, másfelől a reformáció lassú terjedése miatt érzett elégedetlenség voltak az okai. Ez utóbbit a kapzsi uraknak és az ugyancsak földesúri jogokat birtokló katolikus papságnak tulajdonította. Útjába esett mind a két társadalmi osztály, gúnyolódva és elkeseredetten vívta ellenük vallási és politikai küzdelmét. — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. II. köt. Budapest, 1880.

Sztárai Mihály baranyai evangélikus pap. Életéről és munkáiról: a verses elbeszélők és drámaírók között. Tizenhat zsoltárán kívül öt vallásos éneke maradt fenn. — Az Úristennek való hálaadás és könyörgés. (Prédikációt megelőző ének.) — Semmiből teremté az Úristen az embert. (Ének Krisztus születése ünnepére.) — Mi atyánk Atyaisten. (Ugyanarra az alkalomra.) — Minden embereknek mi örömet mondunk. (Ugyanarra az alkalomra.) — Az penitenciáról és hitről. (A jámborokat a mennyei üdvösséggel vigasztaló, a gonoszokat a pokol kínjaival fenyegető ének.) — Zsoltárfordításai többé-kevésbé keresztény keretek közé helyezett szabad átdolgozások. (A 10, 12, 15, 23, 26, 28, 29, 32, 34, 36, 37, 64, 65, 74, 92, 94. psalmus.) — A zsoltárfordító Sztárai Mihály — mondja Szilády Áron — mintha nem is volna egy személy a tüzes hitvitázóval és a gúnyolódó komédiaíróval. Zsoltárai a hit és buzgóság szenvedélytől mentes for-

rásából fakadnak. — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. V. köt. Budapest, 1886.

Tinódi Sebestyén lantos és énekmondó. Életéről és munkáiról: a róla szóló szakaszban. Valláserkölcsi oktatása: Hadnagyoknak tanuság, mikor terekkel szömbe akarnak öklelni. (Ezt az énekét 1550-ben Kassán írta s 1554. évi kolozsvári verses kötetében nyomatta ki. Éneke két részből áll: első felében a hadnagyokat istenfélelemre és bátorságra oktatja, második felében a csatába induló hadnagyok számára imádságot ír elő. Veszítse el Isten a pogány törököket, adjon győzelmet a keresztény magyaroknak, így rohanjunk az ütközetbe: «Jézust, Jézust üvöltsünk, ropp, csatt, patt». — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. III. köt. Budapest, 1881.

Tordai Benedek protestáns énekszerző: 30. Psalmus. — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. II. köt. Budapest, 1880.

Tordai Névtelen, protestáns énekszerző: Uram Isten magasságban. 1544. — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. II. köt. Budapest, 1880.

Tuba Mihály semptei protestáns pap az 1560-as években: Az új esztendőre való dícséret. — Az halálról. — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VII. köt. Budapest, 1912—1926.

Ujlaki Péter protestáns énekszerző: 3. Psalmus. — Dézsi Lajos szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VIII. köt. Budapest, 1930.

Valkai Kelemen protestáns pap, ifjú korában a krakkói egyetem tanulója, egyesek szerint később Gyula város bírája: Isten előtt való igazulás. 1545. — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. II. köt. Budapest, 1880.

Végkecskeméti Mihály, másként Kecskeméti Vég Mihály, protestáns pap, egyesek szerint Kecskemét város bírája: 55. Psalmus. — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. IV. köt. Budapest, 1883.

Toldy Ferenc szerint a XVI. századi protestáns költők között hiányzott egy olyan lírikus, aki költői tehetségével utat jelölt volna énekszerző társainak. Az egyenlő műveltségi fok egyformává tette ezt a költészetet. Az énekszerzők többnyire költői hivatás nélkül verseltek, lelkesedtek az igazért és a jóért s feddő költeményeikben nem ritkán melegítő, sőt megindító hatást gyakoroltak. (A magyar nem-

zeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1862.) — Szilády Áron szerint a protestáns költészet vallásos alaphangjába fokozatosan erősödő hazafias színezet szövődött be, de azért a politizáló hazafiság hangja nem zavarta a költemények arányosságát. A nyelv és szellem egyre több népi szellemmel olvadt össze; a tárgybeli változatossággal együtt a verselés is váltogatta formáit. Bár a költemények mindegyikét a régiség nemes rozsdája borítja, belőlük a szerzők egyéniségét is magunk elé állíthatjuk. (Régi magyar költők tára. II. köt. Budapest, 1880. IV. köt. Budapest, 1883.) — Beöthy Zsolt szerint a protestáns vallásos költeményeket az egyhangú és darabos külalak mellett mély hit és komor erkölcsi felfogás jellemzi. Nemcsak a templomi énekekből tükröződik vissza komor szellem, hanem az otthoni lelki épülésre készült vallásos versekből is. Tiszteletreméltó bátorsággal ostorozzák a magyarok büneit, őszinte keserűséggel hangoztatják a bűnbánatot, töredelmes lélekkel várják Isten igazságtételét. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — Bodnár Zsigmond szerint a protestáns vallásos költészet pedagógiai irányú: javítani, nemesbíteni, erkölcsileg emelni, nem pedig gyönyörködtetni akar. A búsongó protestáns papoknak szegényes élete örökösen kockán forgott; hol valamelyik katolikus főpap küldötte ellenük katonáit, hol egy várparancsnok fogatta el őket, hol a katolikus nép tört rájuk, hogy földúlja házukat és kiirtsa életüket; viszont ők sem hagytak békét a katolikus papoknak, mert meg voltak győződve hitük igazságáról; ahol nem üldözték őket, ők üldöztek másokat; úton-útfélen prédikáltak a régi egyház romlottságáról; s ha érezték, hogy a hatalmasok velük tartanak, kiüzték a katolikus papokat a plébániákról és maguk ültek bele, míg a felsőbb hatalom vagy a nép elpártolása újból ki nem kergette őket, hogy másutt találjanak ideiglenes szállásra. Ezek a vallásos lelkesedésükben annyira nyugtalan emberek sok szent éneket írtak, de igazi poétai természet kevés volt közöttük. Vallásos lírájukból hiányzott az a középkori szent gyöngédség, vonzó jámborság, idilli vonás, amely a lelkek édesgetője és magához vonzója. Az eredetiség sem sajátjuk. Nem kérdezték, plágium-e, amit tesznek, vagy nem, mikor jól-rosszul átdolgozták a német és latin énekeket. Mind átdolgozásaikban, mind eredeti próbálkozásaikban sok a tanító, hitvitázó és

történeti elem. Szeretnek polemizálni, kifogyhatatlanok a szóban, alig tudják bevégezni verseiket. Néha már csak azért is bőbeszédűek, hogy az énekszerző neve és egyéb mondanivalója elférjen a versfejekben. A hosszadalmas ének jó szolgálatot tett az istentiszteletnél. Amint eltüntek a katolikus szertartások, a protestáns istentiszteletben nem maradt más hátra, mint a prédikáció, a könyörgés meg az ének. A jámbor hívők szívesen énekelték a hosszadalmas énekeket is, mert mély vallásos érzés, Isten igaz félelme s a Gondviselésbe vetett határtalan bizalom uralkodott bennük s nem bántotta őket az énekekből előtörő vallásfelekezeti súrlódás és korlátoltság, az egyoldalú buzgóság és gyülölködő fanatizmus. (A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891.) — Horváth Cyrill szerint a protestáns prédikátorok sem menekülhettek a középkori katolikus himnuszok fenséges költészetének varázsától; ezért felhasználták a régi katolikus énekeket, elhagyták a dogmatikai felfogásukkal ellenkező részeket, a régi strófákba belevitték új tanításaikat. Ennek a protestáns lírának nincsenek igazi költői talentumai, az énekek nyelve darabos, hangulata sötét. Az üldözött vad és a kétségbeeső ember elszántságával menekülnek Istenhez, tőle várják az üldözések és háborúk nyomorúságainak enyhítését. Ellenségeik fejére átkot mondanak, feltámasztják az ótestamentum judaizmusának zordonságát. Az időszerű vonatkozásokat szívesen szövik költeményeikbe; kitéréseik, magyarázataik, támadásaik meg-megrontják az énekek hangulatának egységét. A haza sorsa iránt való érdeklődés épen olyan erős ebben a lírában, mint a később utána következő katolikus egyházi énekköltésben. (A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899.)

Kiadások. — A XVI. századi protestáns vallásos énekek szövegeit őrző nyomtatott énekeskönyvek közül az elsőt Gálszécsi István evangélikus prédikátor és gyulai tanító adta ki: Énekes könyv. Krakkó, 1536. (Perényi Péternek ajánlva kótákkal jelent meg. Csak töredékeit ismerjük. Mind a három fennmaradt éneke Luther Márton énekeskönyve nyomán készült prózai fordítás rímek nélkül. Gálszécsi István 1524-ben a bécsi, 1526-ban a krakkói, 1532-ben a vittenbergai egyetem tanulója, 1536-ban a zemplénmegyei Gálszécs község iskolamestere, később a Maros és Körös közének reformátora. Énekeskönyvén kívül kinyomatott egy kis hittani könyvet is: A keresztyéni

tudományról való rövid könyvecske: Krakkó, 1538. Ezt a könyvét Bod Péter még látta gróf Bethlen Kata könyvei között, a grófnő könyvtárából a nagyenyedi református kollégium könyvtárába került s itt pusztult el ez az egyetlen példány az 1849. évi szabadságharc viharaiban.) — Székely István énekeskönyve: Istenes énekek. Krakkó, 1538. (Elveszett.) — Kálmáncsehi Sánta Márton énekeskönyve. (Ma már egyetlen példányát sem ismerjük. A könyvről a nyomtatás helyének és idejének megjelölése nélkül megemlékezik Ujfalvi Imrének 1602. évi debreceni énekeskönyve. Kálmáncsehi Sánta Márton a mohácsi csata idején a krakkói egyetem tanulója volt, 1541-ben Vittenbergában tünik fel, itthon Sátoraljaújhelyen, Mezőtúron, Munkácson, Beregszászon és Erdélyben terjesztette előbb Luther Márton, utóbb Kálvin János tanításait. Mint debreceni református pap halt meg 1557-ben. Énekeskönyve voltaképen graduale volt azaz nem a népéneklés céljaira készült, hanem a pap, a kántor és a kar használatára. A graduáléneklést később a gyülekezeti éneklés kiszoritotta a templomokból.) — Huszár Gál énekeskönyve: Isteni dicséretek és psalmusok. Debrecen, 1560. (Elveszett.) — Szegedi Gergely énekeskönyve. Debrecen, 1562. (Elveszett.) — Váradi énekeskönyv: A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretek. Várad, 1566. (Egyetlen fennmaradt példányát a wolfenbütteli hercegi könyvtár őrizte meg.) — Szegedi Gergely: Énekeskönyv. Debrecen, 1569. (Egyetlen példánya a boroszlói egyetem könyvtárában maradt fenn.) — Huszár Gál: A keresztyéni gyülekezetekben való isteni dicséretek és imádságok. Komjáti, 1574. (Egyetlen példánya az eperjesi evangélikus kollégium könyvtárában maradt fenn.) — Énekeskönyv. 1579. (Elsősorban a debreceni reformátusok használatára.) — Bornemisza Péter: Énekek három rendbe. Detrekő, 1582. (Első részében dicséretek és zsoltárok, második részében vallásos és oktató elmélkedések, harmadik részében bibliai históriák vannak.) — Énekeskönyv. 1590. (Elsősorban a debreceni reformátusok használatára.) — Gönczi György: Keresztyéni énekek. Debrecen, 1592. (Számos kiadása jelent meg. Gönczi György a vittenbergai egyetemen tanult, 1571-ben váradi prédikátor, 1575-ben debreceni pap, 1577-ben a tiszántúli református egyházkerület szuperintendense, 1595-ben halt meg Debrecenben.) — Bártfai énekeskönyv. Bártfa, 1593. (Utóbb még több kiadása jelent meg.) — Ujfalvi Imre: Halotti ének. Debre-

cen, 1598. (Utóbb még több kiadása jelent meg.) Ujfalvi Imre Vittenbergában és Heidelbergben végezte tanulmányait, 1596-ban a debreceni református kollégium tanára, 1599-ben debreceni pap. Mivel egyházkormányzati és személyi kérdésekben összetüzött a tiszántúli református egyházkerület vezető embereivel, 1610-ben megfosztották lelkészi állásától s börtönbe zárták. 1614-ben halt meg.) — A XVI. századi protestáns énekeskönyvek évtizedről-évtizedre bővültek. Gönczi György énekeskönyvének a XVII. század első negyedében közrebocsátott kiadásaiban már 224 ének foglalt helyet: ebből 21 ének közel háromszáz esztendőn keresztül megmaradt a református énekeskönyvekben. Egyes énekszövegekhez és dallamaikhoz szívósan ragaszkodtak mind az énekeskönyvek egybeállitói, mind a hívők. A tudományos érdeklődés csak a XIX. század utolsó negyedében fordult a régi énekek kritikai kiadása felé. — Régi magyar költők tára. II—VI. köt. Szilády Áron jegyzeteivel. Budapest, 1880—1896. VII. köt. Szilády Áron és Dézsi Lajos jegyzeteivel. Budapest, 1912—1926. VIII. köt. Dézsi Lajos jegyzeteivel. Budapest, 1930. — Szegedi Gergely énekeskönyve. Szilády Áron jegyzeteivel. Budapest, 1893. (Az 1569-ből fennmaradt egyetlen példány hasonmás-kiadása a M. T. Akadémia költségén.)

Irodalom. — A felsorolt kiadásokhoz csatolt magyarázatokon kívül Révész Imre: A magyarországi ref. egyház közönséges énekeskönyvéről az énekek szerzőinek névsorával. Debrecen, 1866. — Bartalus István: Magyar egyházak szertartásos énekei a XVI—XVII. században. Pest, 1869. — Balogh Ferenc: A magyar protestáns egyház történetének részletei. Debrecen, 1872. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Jakab Elek: Bogáti Fazekas Miklós. Keresztény Magvető. 1880. évf. — Kálmán Farkas: Éneklő kar avagy azoknak a tudósoknak és poétáknak életrajza, kik által a magyarországi reformátusok most használatban levő énekeskönyvében foglalt énekek szereztettek. Budapest, 1880. — U. az: Bornemisza Péter énekeskönyve. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1883. évf. — Kardos Albert: A XVI. század magyar lírai költészete. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1883. évf. — Erdélyi Pál: Gálszécsi István énekeskönyvének töredéke 1536-ból. Magyar

Könyvszemle. 1887. évf. — Kohn Sámuel: A szombatosok. Budapest, 1889. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Jakab Elek: Még egyszer Bogáti Fazekas Miklósról. Keresztény Magvető. 1891. évf. — Kanyaró Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Szathmáry József: A ref. templomi énekeskönyv története. Protestáns Szemle. 1892. évf. — Dankó József: Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae. Budapest, 1893. — Földváry László: Szegedi Kis István élete. Budapest, 1894. — Dézsi Lajos: Bogáti Fazekas Miklós élete és költői működése. Budapest, 1895. — Farkas Lajos: Zsoltárköltészetünk Szenczi Molnár Albert előtt. Protestáns Szemle. 1895. évf. — Kanyaró Ferenc: A legrégibb unitárius énekeskönyvekről. Magyar Könyvszemle. 1895. évf. — Farkas Lajos: Zsoltárköltészetünk Szenczi Molnár Albert előtt. Protestáns Szemle. 1898. évf. — Barla Jenő: Szegedi Gergely és énekeskönyve. Budapest, 1899. — Erdélyi Pál: Énekeskönyveink a XVI. és XVII. században. Magyar Könyvszemle. 1899. évf. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Barla Jenő: Skaricza Máté élete. Budapest, 1901. — Bartha József: A magyar katolikus énekköltészet a XVIII. századig. Katholikus Szemle. 1901. évf. — Császár Ernő: A magyar protestáns zsoltárköltészet a XVI. és XVII. században. Irodalomtörténeti Közlemények. 1902. évf. — Kanyaró Ferenc: Bogáti zsoltárai az árulók és üldözők ellen. Keresztény Magvető. 1902. évf. — U. az: Bogáti magyar szabású zsoltárai. U. o. 1903. évf. — U. az: Bogáti zsoltára a jezsuiták ellen. U. o. 1903. évf. — Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Faragó Bálint: Szegedi István élete. Mezőtúri ref. gimnázium értesítője. 1906. — Thury Etele: A dunántúli református egyházkerület története. I. köt. Pápa, 1908. — Elek Oszkár: A halál motívuma és a haláltánc. Athenaeum. 1908. évf. — Kemény Lajos: Sziráki Balázs. Irodalomtörténeti Közlemények. 1908. évf. — Faragó Bálint: Szegedi Kis István. Protestáns Szemle. 1909. évf. — Obál Béla: Hungarica Vitebergensia. Halle, 1909. — Frick József: A középkori magyar himnuszköltészet. Kolozsvár, 1910. — Szügyi József:

A magyar ref. énekeskönyv multja. Debrecen, 1910. — Ujvárossy Szabó Gyula: A magyar verses oktató költészet története 1772-ig. Budapest, 1910. — Divéky Adorján: Gálszécsi István énekeskönyvének újabb töredéke. Magyar Könyvszemle. 1911. évf. — Szilády Áron: Gálszécsi István énekeskönyvének első íve. Irodalomtörténeti Közlemények. 1911. évf. — Dézsi Lajos: Régi magyar verseskönyvek ismertetése. U. o. 1911. évf. — Sztripszky Hiador és Alexics György: Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbeli román fordításban. Budapest, 1911. — Endreffy János: Magyar káté-énekek a XVI. században. Székács-emlékkönyv. 1912. — Horváth Cyrill: Luther énekei és első protestáns énekszerzőink. Heinrich-emlékkönyv. Budapest, 1912. — Borbély István: A legrégibb unitárius templomi énekeskönyvek. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1913. évf. — Péter Mihály: Gálszécsi István és működésének első nyomai. Protestáns Szemle. 1913. évf. — Borbély István: Bogáti Fazekas Miklós zsoltárfordítása. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1914. évf. — Kálmán Ödön: Bogáti Fazekas Miklós zsoltárfordításaihoz. U. o. 1914. évf. — Borbély István: Heltai Gáspár költeményei. Keresztény Magvető. 1915. évf. — Schiller István: Bogáti Fazekas Miklós élete és vallásos tárgyú költészete. Budapest, 1915. — Payr Sándor: Batizi és Melanchton. Evangélikus Egyházi Élet. 1915. évf. — Thury Etele: Batizi és a szántói iskola. Protestáns Szemle. 1915. évf. — Zoványi Jenő: Adatok a magyar protestantizmus multjából. Protestáns Szemle. 1915. évf. — Alszeghy Zsolt: A magyar reformáció és ellenreformáció temetési énekei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1916. évf. — Payr Sándor: Dévai Mátyás Luther Márton házában. Protestáns Szemle. 1917. évf. — Harsányi István: A reformáció hatása a magyar közművelődésre. Sárospatak, 1918. — Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Budapest, 1922. — Thienemann Tivadar: XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1922—1923. évf. — Beöthy Zsolt: Romemlékek. I. köt. Budapest, 1923. — Dézsi Lajos: A magyar haláltáncról. Magyar Bibliofil Szemle. 1924. évf. — Payr Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. köt. Sopron, 1924. — U. az: Luther és az egyházi ének. Teológiai Szemle. 1926—1927. évf. — Enyedy Andor: Magyar református kátéirodalom. U. o. 1928. évf. — Gulyás Pál: Németi Ferenc zsoltárfordító halá-

lához. Protestáns Szemle. 1928. évf. — S. Szabó József: Ki volt az 1556. évi váradi énekeskönyv emendatora. Debreceni Szemle. 1929. évf. — Kozáky István: Holbeins Einfluß im ungarischen Todesgedicht an Georgius Pesti. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter. 1929. évf. — Szabolcsi Bence: Tinódi zenéje. Zenei Szemle. 1929. évf. — Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Budapest, 1929.

A KATOLIKUSOK VALLÁSOS ÉNEKKÖLTÉSE.

Az egyházi ének Isten dicsérete dalban. A középkori szerzetesek áhítatos latin versekkel és lélekemelő dallamokkal adtak kifejezést vallásos érzelmeiknek; legszebb költeményeiket a középkor vége felé már magyarra is lefordították; egy részüket a nép énekelte is. Nem mise közben énekeltek, hanem litániák, körmenetek és búcsújárások alkalmával.

Az egyházi énekek olyanok, mint a népdalok: a szöveg csak a dallammal s a dallam csak a szöveggel élvezhető igazán. Az egymással szorosan egybeolvadó két elem ritka lelki gyönyörűség forrása.

A katolikusok vallásos költészete a reformáció korában alig fejlődött. A számban egyre jobban megfogyatkozó katolikus hívőknek és papjaiknak meg kellett elégedniök a középkorból fennmaradt énekekkel. A protestáns hitújítók eleinte maguk is szívesen merítettek ebből a középkori katolikus énekkészletből, csakúgy mint utóbb, a XVII. században, a katolikusok is a protestánsok egyházi énekeiből. Bár a katolikus papság korán észrevette hívei nehéz helyzetét, énekeskönyv kiadásáról csak a XVII. században gondoskodott. Nem csodálható, hogy a katolikus hívők ajkán igen sokszor protestáns templomi ének zen-

dült meg a reformáció korában. Ezért rendelte el az Oláh Miklós esztergomi érsek elnöklete alatt tartott 1560. évi nagyszombati zsinat mind a magyar, mind a latin vallásos énekek megrostálását. A zsinat kimondotta, hogy a katolikus templomokban csak azokat az énekeket szabad megtűrni, melyeket a magyar papság száz év előtt — még Mátyás király korában — helybenhagyott: «nehogy a jámbor indulatú magyar nép istenesség színe alatt félrevezettessék, mint ahogy napjainkban, szívünk fájdalmára, több helyen tapasztaltuk».

Telegdi Miklós az 1560. évi nagyszombati zsinat idején már felszentelt pap volt és a nagyszombati latin iskolát igazgatta; annál megbízhatóbbak tehát hitelesség szempontjából a prédikációs gyüjteményébe felvett katolikus egyházi énekek. Nyolc ének foglal helyet prédikációinak két kötetében (1577—1578), gyökeresen katolikus szellemű mind a nyolc; a protestáns énekköltészettel csak annyi a kapcsolatuk, hogy egy részüket a XVI. századi református és evangélikus énekeskönyvek is átvették. Megvannak ezek az énekek a XVII. századi katolikus énekgyüjteményekben is.

Latinból való fordítás valamennyi, dallamuk is külföldi eredetű. Öt közülük karácsonyi, egy újévi, kettő pedig húsvéti ének. Nehézkes nyelvük és gyönge ritmusuk középkori eredetre vall: mennyivel mások a XVII. században írt magyar katolikus énekek. Az utóbbiak sem közelítik ugyan meg a XVIII. század katolikus szövegeit és dallamait, de a nyelvi és verselési fejlődésnek mégis sokkal magasabb fokát mutatják, mint a Telegdi Mik-

lóstól feljegyzett félig középkori, félig XVI. századi énekek.

Az első karácsonyi ének első versszaka már a Winkler-kódexben is felbukkan. A kódexben így hangzik: «Ez dicséretös gyermök Ez napon szileték Egy szeplőtelen szűztől Mi idvösségönkért Ha nem sziletött volna Mi mind elvesztönk volna Engödetlenségért Ó én édös Jézusom Ki miértönk sziletél Oltalmazz pokoltól». Telegdi Miklós könyvében: «Dicséretes az gyermek Ki ez nap születék Egy szeplőtelen szűztől Vigasztalásunkra Ha nem született volna Mi mind elvesztünk volna Ó mi üdvösségünk Egyetlenegy Jézusunk Ki miértünk születél Oltalmazz pokoltól». A továbbiakban a XVI. századi szöveg önállóan megy tovább.

Amint megállt a templomi énekköltés, úgy némult el a többi katolikus szellemű költői törekvés is. Az evangélikusok és reformátusok bő lírája és epikája mellett a katolikus költészet meddő és hangtalan volt. Még a katolikusokat támadó protestáns versek is felelet nélkül maradtak, csak egy ismeretlen énekszerző, a Felnémeti Névtelen, fordult Luther Márton és Kálvin János papjai ellen *Jer, mi emlékezzünk az Luther-papokról* kezdetű költeményében. Megváltoztak immár — mondja az énekszerző — a protestáns prédikátorok. Régebben szegényen prédikáltak, olcsó ruhát viseltek, megelégedtek egy darab kenyérrel; most ahhoz szegődnek, aki jól tartja őket és sok pénzt ad nekik, mert Judás tüszője van az oldalukon. Annyira szánják a szegény községet, hogy a bírókkal szedetik be bérüket s el nem engednének belőle egy

fillért sem, csakúgy, mint a kegyetlen ispánok. Pénzért prédikálnak, Isten igéjével kereskednek. Míg Isten fiának csak egy alsó és egy felső ruhája volt s az is rossz vala, ők drága palástokat szabatnak testükre s házastársukat kényesen öltöztetik. «Ő házastársokot oly igen tarkázzák, Aranyas fedéllel fejeket burejtják, Drága gereznákkal testeket fedezik, Őket ékesejtik, hogy inkább szeressék.» Krisztus csak a szájukban van, de nincs az életükben; nyelvükkel igen vallják, de életükkel tagadják. Az oltáriszentségben Krisztus szent teste és vére csak puszta jel előttük; sem oltár, sem mise templomaikban; Isten házát istállóvá tették. Holt hitet hirdetnek cselekedet nélkül.

Telegdi Miklós esztergomi érseki helytartó korában nyomatta ki a magyar katolikusok nyolc régi egyházi énekét: Az evangéliomoknak magyarázatja. I. köt. Bécs, 1577. II. köt. Nagyszombat, 1578. — A nyolc éneket Horváth Cyrill a középkori magyar versek sorozatába iktatta, hivatkozva Oláh Miklós 1560. évi nagyszombati zsinatának szigorú rendelkezésére. «A nagyszombati aula emberei bizonyosan számon tartották, hogy cantilenák dolgában mit örököltek a régiektől. Telegdi iratokból, nálánál öregebb egyénektől tudhatta, melyek voltak a magyar katolikusok régi egyházi énekei, sőt mint 1535-iki születésű egyre-másra gyermekkorából is emlékezhetett. Annyi bizonyos, hogy a komoly tudós és vitatkozó, a reformációnak félelmes ellenfele, tudta, mit beszél s nem juthatott arra a gondolatra, hogy híveinek a zsinat világosan kifejezett szándéka ellenére eretnek-gyüjteményekben kinyomtatott eretnek származású énekeket ajánljon.» (Régi magyar költők tára. I. köt. 2. kiad. Budapest, 1921.)

A Felnémeti Névtelen a hevesmegyei Felnémet községben szerzette énekét: Cantio. 1565. — Toldy Ferenc hívta fel rá a figyelmet: «Ének a Luther-papok ellen, melyet egy régi könyvbe beírva találtam s mely egyéb hasonlókkal együtt nyomatlan maradt, miután ilyek terjesztésére az ez időben kirekesztőleg protestáns nyomdászok

sajtóikat egyáltalában nem használtatták.» (A magyar költészet története. I. köt. Pest, 1854.) — Az ének szövege Szilády Áron szövegkiadásában: Régi magyar költők tára. VII. köt. Budapest, 1912. — A szöveghez írt kiadói jegyzetek szerint a Luther-papok alatt itt a kálvinisták is értendők. «Különösen kortörténeti szempontból becses e szatira, habár hogy hatást kelthessen, kétségtelenül túloz vagy egyes szórványos eseteket általánosít. A protestáns papoknak a katolikus egyház tanaitól és szertartásaitól fokozatos távolodása, a tanításuk és magánéletük közti diszharmónia érdekesen van feltüntetve, sőt a hívek szaporodásával a papok igényeinek növekedésére, a szükölködő életnek a jó móddal felcserélésére, ami feleségeik ruházatán is megtetszik, találóan utal.» (Jegyzetek a Régi magyar költők tára VII. kötetéhez. Irta Szilády Áron. Sajtó alá rendezte és folytatta Dézsi Lajos. Budapest, 1926.)

Irodalom. — Péterffy Károly: Sacra concilia ecclesiae romano-catholicae in regno Hungaria celebrata. Két kötet. Pozsony. 1741—1742. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. I. köt. Pest, 1854. — Horváth Cyrill: A Batthyány-kódexről. Irodalomtörténeti Közlemények. 1906. évf. — Frick József: A középkori magyar himnuszköltészet. Kolozsvár, 1910. — Horváth Cyrill: Régi magyar költők tára. I. köt. 2. kiad. Budapest, 1921. — Szilády Áron és Dézsi Lajos: Jegyzetek a Régi magyar költők tára VII. kötetéhez. Budapest, 1926. — Téglás Béla: A történeti pasquillus a magyar irodalomban. Szeged, 1928.

MURAD TOLMÁCS HIMNUSZA.

A MAGYAR vallásos lírának maradt egy mohamedán tollból származó emléke is. Murad tolmács — egy Konstantinápolyban élő magyar költő — a XVI. század második felében versekbe foglalta a mohamedán vallásnak Isten személye iránt érzett rajongását, hogy kedvet ébresszen egykori honfitársaiban a török vallás iránt. Anyanyelvét nagyon szerethette, mert serdülő ifjú korában került Törökországba s még késő vénségében is magyarul verselt.

Mindenekelőtt Isten nevét említsük — kezdi zsoltárszerű énekét Murad tolmács — folyamodjunk hozzá, így kezdjünk mondanivalóinkhoz. Szükséges, hogy az ember példát vegyen másokról, őrizze magát a gonosztól, eszében tartsa Isten parancsolatait, engedelmeskedjék az isteni írásoknak. Boldogok a jók, akik teljes szívvel szolgálják Istent; bizony, ha elmúlik a földi lét és gonosz volt az ember élete, hiábavaló minden bűnbánat; megbünteti Isten a gonoszokat és a hitetleneket. Imádjuk Istent, engedelmeskedjünk parancsolatjainak, csodáljuk nagyságát! Emberi ésszel nem tudjuk felfogni, milyen erős és bölcs az Úr, hely és idő nem korlátozza nagyságát, nincs kötve jövéshez, menéshez, álláshoz, üléshez, alváshoz, fáradáshoz. «Ember hallásához az ő hallása, Ember látásához az

ő látása, Ember tudományához tudománya: Nem hasonló soha az ő nagysága.» Sötét éjtszakában is lát az Isten, egy hajszál sincs tudtán kívül, érti a föld valamennyi nyelvét. Tökéletes az Isten, szolgáljuk őt, dicsérjük őt. A bűnösöket megostorozza, a könyörgő kérését teljesíti, meghall mindent, mert mindenütt jelen van. Ehhez hasonló gondolatok követik egymást Murad tolmács himnuszában: vigasztalás, fenyegetés, Isten-magasztalás szinte kiapadhatatlan gondolat-ismétlésekkel, vissza-visszatérő jámbor intésekkel, oktatásokkal, elmélkedésekkel. Megemlíti a prófétákat, Jézust, Mohamedet, a bibliát és evangéliumot, mint Isten eljövetelének követeit. Gyakorlati tanácsokat is ad: «Nyelveteket erősen megtartsátok, Semmi gonoszt senkire ne szóljatok, Mert ha egy szót szóltok, tizet hallotok, Magatoknak kész bánatot fogadtok». Keveset együnk, sokat böjtöljünk, ne italozzunk, sokat sírjunk, mindenkor imádkozzunk. Kérjük Istentől bűneink bocsánatát, bízzunk jóságában, ne engedjünk az ördögnek. Irgalmazz Isten nekünk és hozzátartozóinknak, vigasztald az árvákat és nyomorultakat, mentsd meg a szegény foglyokat. «Az mi császár urunknak adj jó szerencsét, És ellenségire nagy győzedelmet, Minden dolgában megsegéljed őtet, Árnyékában nekünk adj nyugodalmat!»

Murad — a tehetséges magyar ifjú, később a fényes porta tisztviselője — a mohácsi csatában került a törökök fogságába. Ekkor tizenhétéves volt, katolikus papnak készült, latinul jól tudott s nemesurát mint íródeák kísérte Mohács mezejére. A keresztény ifjúból buzgó muzulmán lett. Nyelvtudása utat tört számára Konstantinápolyban; magyarul, horvátul, latinul, törökül, arabul és perzsául egyformán beszélt. Rusztem nagyvezér dragománná, azaz portai tolmáccsá neveztette ki.

Martinuzzi György meggyilkolásának évében, 1551-ben, mint török követ Erdélyben járt, az akkori zavaros időkben fogságba vetették, két évig tartották elzárva, míg végül a nagyvezér kiváltotta rabságából. Évtizedekig élt még Törökországban. Löwenklau János német császári követségi alkalmazott és útleíró néhány érdekes dolgot jegyzett fel róla 1585-ben. Murad bég ekkor már hetvenöt éves volt, régebbi elökelő állását elvesztette, szegényes sorsban tengődött; azzal kereste kenyerét, hogy török szövegeket fordított latinra s kéziratáért pénzt kapott a Törökországban megforduló követségek tagjaitól. Portai szolgálatából azért bocsátották el, mert részeges volt. — Vallásos szellemű török és latin prózai munkái ma is megvannak a londoni British Múzeumban, az oxfordi Bibliotheca Bodleianában és a bécsi Nemzeti Könyvtárban. Irodalmi működésével az volt a célja, hogy az izlám megismerését terjessze és híveinek számát növelje. Magyarnyelvű verses szövegét az 1580-as évek elején írta. Ekkor már nehéz helyzetben élt s írói alkotásával a nagyvezér kegyeibe akart jutni. A hetven éves magyar-török író három oszlopban jegyezte fel versét kéziratának lapjaira: magyarul, latinul és törökül; mind a három szövegét latin betükkel is, arab betükkel is leírta; mind a három nyelven azonos tartalmú strófákban magasztalta Istent. Ezzel a háromnyelvű költeményével nemcsak a magyar irodalomba, hanem a török költészetbe is beleírta nevét.

Kiadások. — Murad tolmács magyar himnusza 114 versszak, ugyanennyi a latin és török strófák száma is. A háromnyelvű kézirat szövege 1926-ban bukkant fel Oxfordban, mikor a Bibliotheca Bodleiana török kéziratait rendezték. A kézirat a XVII. században került Törökországból angol földre. Teljes szövegkiadása hasonmással Babinger Ferenctől az Ungarische Bibliothek következő kötetében: Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit. Nach Handschriften in Oxford und Wien bearbeitet von Franz Babinger, Robert Gragger, E. Mittvoch und J. H. Mordtmann. Berlin és Leipzig. 1927.

Irodalom. — Babinger Ferenc: Der Pfortendolmetsch Murad und seine Schriften. Megjelent az Ungarische Bibliothek említett kötetében. Berlin és Leipzig, 1927.

AZ OKTATÓ KÖLTÉSZET.

A VALLÁSOS lírától a világi lírához a házasságról szóló énekek és az asszonyokról írt versek szolgálnak átmenetül. A rómaiaknál annyira divatos nászdaloknak — az epithalamiumoknak — divata Magyarországon is otthonossá vált, csakhogy a magyar énekszerzőket nem a római minták ihlették, hanem a Szentírás szelleme s a hitújítás tanításai.

A magyar nép mindig sokat adott a házi tűzhely megbecsülésére s a protestáns papok még jobban igyekeztek emelni a családi élet tisztaságát. A lakodalmakra készített rigmusokban és a házasélet énekeiben nincs érzéki hang. A tréfaszó is csak ott bukkan elő, ahol a női gyöngeségeket csipkedik. Egy névtelen nagyszombati énekes Nyilas István nagyszombati polgár lakodalmára írta a *Házasok énekét*. (1548.) A költemény első részében a férj szól a házasélet kötelességeiről, második részében a feleség válaszol bizodalmas hangon. Sokszor kértem én az Istent — mond a férj — hogy társat mutasson nekem, akivel holtig éljek: Isten téged adott nékem társul segítségemre, ékességemre, tisztességemre. Vedd eszedbe, mire intlek, hadd maradjunk holtig becsületben. Ha engedelmesen hallgatod beszédemet, mindenki dícsérni fog; ha szeretettel élünk együtt, Isten áldása lesz raj-

tunk. «Nálad hagyom az én hitem, drága zálogom, Szerelmemet egyetembe véle ajánlom, Az mai nap én magamat néked ajánlom.» Az asszony így válaszol urának: Kedves a beszéded, drága az intésed, kincs minden szavad; az Úristen minket együtt soká éltessen, mindennemű sok gonosztól megoltalmazzon. Adjon az ég nekem olyan malasztot, hogy jól szolgálhassak kegyelmednek s szívedből elűzzem a bánatot. Kedves legyen erkölcsöm, engedelmes legyen beszédem. «Ó mely szívem szerint kérem az nagy Úristent, Hogy éltesse együtt vélem te kegyelmedet.»

Egy másik névtelen szerzőjű költeményben, az *Asszonyok intésé*ben, egy ifjú férj tanítja házastársát a jó feleség kötelességeire. (1548.) Félig tréfás, félig komoly vers ez az asszonyok hibáiról. A feleség nyájas legyen élete párjához, édes urának szólítsa őt, vendégeiket fogadja vidám arccal, a vendégségben meggondoltan beszéljen; ballagjon az úton ura után, palástját annak vállára ne rakja; takaros öltözetben járjon, becsülje meg ruháját; a piacon ne őgyelegjen, ne töltse beszélgetéssel az időt; őrizkedjék a tékozlástól, becsülje meg a búzát-lisztet; ne térjen be a korcsmába, csak otthon igyék bort; tartsa tisztán a házat, söpörjön gyakorta: ha mindezt a tanácsot megfogadja, ura minden vagyona övé marad s tisztessége lesz mindenütt. Ha azonban nem fogadja meg ura szavát, megcsúfolják az ifjak, elmondják az asszonyt csácsogó szajkónak, feneketlen kasnak, jeles borcsiszárnak; elmondják a férjet asszony-szamarának. S akkor: «Isten ne mentsön, Bottul, pálcátul az te háta-

dat, Piros orcádat szégyenvallástul, Hátadnak hosszát szép sudár pálcától».

Az emberek gyarlóságainak megfigyelése a vallásos énekekben bőségesen jelentkezik, de itt-ott önállóan is felbukkan s nem egyedül a valláserkölcsi oktatás céljait szolgálja. GERGELY debreceni protestáns énekszerző versbe szedte: *Micsodás az fesvény ember?* (1555.) «Csuda dolgot beszéllenék, ha meghallgatnátok.» Egy vadállatról lészen beszédem: arra kérlek benneteket, óvjátok magatokat ettől a vadtól, a fösvény embertől. Szeme mint a macska vagy a bagoly szeme; szája mindig tátva és mindent lenyel; nyelve tüzes, mint a kénkő; foga élesebb a farkas fogánál. Repül oda, ahol hasznot remél; nem megy örömest olyan helyre, ahol nincsen haszna. Úgy nyeli el és úgy emészti meg az embereket, mint a struccmadár a vasat. Ha csak a nevét hallja is a szegénységnek, elüti a nehézség, annyira fél. Remeg attól is, hogy kárt vall hamisan gyüjtött prédájában; megijed a falevél zörgésétől. Sajnálja magától az ételt és italt, de ha ingyen vendégségbe hívják, akkor nekiül az ételnek. Életében csak egyszer tesz hasznot, amikor meghal. «Az örökös őutána telik marhájával, Gazdagon él nagy fesvényen gyüjtött jószágával, Sippal-dobbal kíméletlen költi barátival.» Senki se kívánjon ilyen gazdagságot, mert az ilyen undok vadat még a mennyországba sem engedik be. Jusson eszedbe, hogy mezítelenül jöttél e világra, mind itt marad, amit szereztél, jobb tehát, ha a nyomorultakra ruházod vagyonodat. Büntesse is meg az Úristen a fösvényeket Tantalus nagy kínjával! «Jól esmérlek, kik űzitek az nagy fösvén-

séget, Most nem bántlak, de megmondlak másszor, ha nem tértek».

A szerencse állhatatlanságáról, Isten ostorozásának elszenvedéséről és az özvegyasszony szomorú sorsáról szól a *Horvát Helena* nevéhez fűzött ének. (1566.) «Én Istenem, hogy elvivéd az én szerencsémet, Ifjúságban kell viselnem én özvegységemet, Nagy bánattal kell megennem az én kenyeremet.» Az énekszerző a korán özvegységre jutott feleség ajkára adja a hitvestársukat vesztett nők örök panaszát: minden másképen volt régen, a jólétet szegénység váltotta fel, nem vigasztalhatja meg semmi a bánatos szívet; nem visel senki gondot az özvegy ruházatára, nem oltalmazza senki a hideg ellen, nyomorogva kell másokat szolgálnia, még a föld is sír alatta. «Ha testemben, én Istenem, ezeket szenvedem, Én lelkemben, bizony hiszem, hogy megkönnyebbedem, Mert Istennek ígéretit bizonnyal elhiszem.» Bár mindenki utáljon, csak te szeress, Istenem, a te kezed vezéreljen, hogy mindhalálig megőrizhessem tisztességemet!

Ilosvai Selymes Péter résztvett egy keresztelőben s ennek örömére megírta a *Sokféle neveknek magyarázatját*. (1578.) Költeményét három részre osztotta: az elsőben a keresztség szentségéről elmélkedett, a másodikban a babonás szokások ellen emelt szót, a harmadik a férfiak és nők keresztneveinek magyar jelentését világította meg. Ebből a verses tanításból is kiderül, hogy Ilosvai Selymes Péter nyilteszű, tanult ember volt; igaz, hogy a katolikusokat nem szívelte, másrészt azonban meglepő az akkori kor általános gondolkodásával bátran szembe-

szálló felfogása. Magzatot ad Isten — úgymond — egyeseknek, de ezek nem fogadják tisztességes módon az ég áldását; az egyik haragszik, ha gyermeke van; a másik örül ugyan a fiúnak, de könnyes szemmel látja a lányt. Ha fiú helyett lány születik, ilyenkor átkot mondanak, néha a hírhozó is alig szaladhat el a gazda haragja elől. «Szégyenemre ez énnékem, bátor ám meghaljon, Kisebbségemre leányom mert énnékem vagyon.» Annál nagyobb az öröm fiú születésekor. A gazda lakomát csap, szól a hegedű, gátat tölthetsz a sok komával. A gazdának hízelegnek, a gyermek körül babonás dolgokkal forgolódnak, hogy valaki meg ne igézhesse az újszülöttet. Mindez nem jól van így: «Vegyük azért mind jó neven Isten ajándékját, Vagy fiat ád vagy leányt ád, azért adjunk hálát, Isten ajándékjában mi ne tegyünk választást, Iszonyú sok babonának mi ne adjunk szállást».

Dedekind Frigyes németországi evangélikus pap Grobiánjának is megjelent a magyar versbeszedése: *Grobián verseinek magyar énekbe való fordítása.* (1592.) A gúnyos költeményt Csáktornyai Mátyás ültette át latinból, hogy felvilágosítsa olvasóit az illedelmes viselkedés szabályairól. Grobián: a nyers paraszt. Ezzel a névvel személyesítették meg a német faragatlanságot, az evés-ivás durva tempóit, a társadalmi fellépés barbárságát. A latin tanító költemény csakhamar megjelent német és angol fordításban is, a mérhetetlen durvaságot jelentő grobián szó helyet kapott a nyugati nemzetek köznyelvében, egy képzelt személyből így lett élő alak. Csáktornyai Mátyás verses fordítása tele van trágár népiességgel, a művelődéstörténeti

érdekességű megfigyeléseket hozzákapcsolja a magyar viszonyokhoz, az irónikus illemszabályok nyerseségeit kedvvel élezi ki. A magyarok között csakúgy megvolt a grobianizmus, mint a németek közt.

Oktató költemények, házasságról írt tanító énekek és asszonyokról szóló tanulságos versek szerzői:

Armbrust Kristóf nagyszebeni eredetű protestáns nemes, I. Ferdinánd király kedvelt embere, magyar királyi kancelláriai tisztviselő, utóbb kamarai főszámvevő: Gonosz asszonyembereknek erkelcsekről való ének, kit szerze szebeni Ormprust Christoff. (Ezt az énekét az 1550. évi augsburgi birodalmi gyülés idején írta német nyelven, azután egy barátja kérésére magyar nyelvre fordította. Énekével meg akarta bosszantani szállásadó-asszonyát, egy házsártos német «ebagnőt», ki «magyarokat csudaképen igen gyülel vala». Versének az a tanulsága, hogy mindenki őrizkedjék a nőktől, mert az ördög az asszonyok által cselekszik.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1883.

Asszonyok intése: a Lugossy-kódex őrizte meg. Eredeti latin címe: Adhortatio mulierum. Igen ügyesen felépített refrénes költemény. Az ismeretlen költő csípős megjegyzésekkel fűszerezve állítja össze az egyszerűbb asszonyok számára akkortájt általánosan kötelező házirendet. «Asszony, szép társam és szép virágom, Ha Isten minket ketten öszvebír: Tanítlak tégöd, kérlek hogy ne bánjad». — Szilády Áron szerint ez a gúnyolódva tanító alkalmi ének a XVI. századi magyar versirodalom egyik legnevezetesebb darabja. A költemény rímtelen strófái jól elgondoltak, természetes fordulattal következő refrénjei keményen font ostorhegy sudaraként perdülnek vissza, kompozíciója gyakorlott érzékre vall, kora erkölcsi állapotát keresetlen színekkel festi. «A cinizmusát nem rejtegető énekesnek berekesztő négy sora arra az egykedvűségre emlékeztet, mellyel a munkáját végzett muzsikus cigány a maga szerszámát hóna alá vagy a hátára veszi s odább áll.» — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. IV. köt. Budapest, 1883.

Ádámi János kolozsvári protestáns polgár: Az igaz, jámbor és tökéletes barátságról való ének. Kolozsvár, 1599. (A kis nyomtatvány verses szövege «minden igaz, barátság-szerető embereknek tanuságukra

szerzettetett».) — Minerva és Pallas egymással vetekednek e mostani világ állapotja és a jó szerencse felől, végre Minerva meggyőzettetik és Pallast barátjának fogadja. Kolozsvár, 1599. (Együtt jelent meg az előbbi énekkel. «Minden gyámoltalanoknak vigasztalásukra irattatott ugyanezen autor által.»)

Batizi András tokaji református pap. Életéről és munkáiról: a protestáns vallásos énekek szerzői között. — A házasságról való ének. 1546. (Lelkesen dícséri a férj és feleség szent társulását. «Semmi nem egyéb az szent házasság, Hanem tisztaság és nagy jámborság, Istentől szerzett igaz társaság, És törvény szerént való nyájasság.» A házasságot Isten azért akarta, hogy sokasodjék az emberi nem, legyen az asszony a férfiú segedelmére s a jámbor szövetség távoztassa el a gyarló embertől a paráznaságot. «Asszonyembernek ez az ő tiszti: Hogy az ő férjét igen szeresse, Urának mondja, őtet böcsülje, Néki engedjen, őtet tisztelje.» Szeressék egymást a házastársak, legyenek istenfélők, gyermekeiket igaz hitben neveljék. «Ezeket szerzé szépen versekben Batizi András egy jó kedvében, Születet után ennyi időben: Ezerötszázban és negyvenhatban.») — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. II. köt. Budapest, 1880.

Csáktornyai Mátyás erdélyi református pap. Életéről és munkáiról: a széphistóriák írói között. — Grobián verseinek magyar énekbe való fordítása, melyekben az jó tisztességes erkölcsnek regulái visszavaló értelemmel vannak megiratván. Kolozsvár, 1592. (Ad notam: Hegedősök, néktek szólok, meghallgassátok.)

Besenyei Jakab szilágymegyei, tasnádi protestáns tanító és prédikátor: Az házasságról való szép ének. 1562. («Vannak sokan, kik házasságot útálnak, Noha szüzességet ők nem tarthatnak, Ezeket intem megházasodjanak, Veszedelmet fejekre ne hozzanak.») — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VII. köt. Bpest, 1912—1926.

Gergely debreceni protestáns énekszerző: Micsodás az fesvény ember itt megírattatik. 1555. («Ez éneket Döbröcönben valaki szörzötte, Versfejekben az ő nevét de ő felvetötte, Fesvényekről ötvenötben nagy örömmel írta.» A versfejekből kibetűzhető: Csinálá ezt Gregorius. Az ének éle néhány szükmarkú debreceni polgár ellen irányul.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896.

Házasok Éneke: a Lugossy-kódexben és Bornemisza Péter énekeskönyvében maradt fenn. Az ének hangja kellemes zsongású, a családi élet bensősége kedvesen tükröződik minden strófájából, a férj a maga tekintélyét aggodalmasan őrizve szól hitvestársához: «Piros gyenge szép orcádra tekintetemben, Vedd eszedbe mire intlek nagy örömemben, Hogy mind holtig maradhassunk tisztességünkben». — Az ismeretlen szerzőt Toldy Ferenc Nyilas Névtelenének nevezte, Szilády Áron pedig arra a kérdésre, hogy ki lehetett ez a névtelen alkalmi költő, a következő választ adta: «Talán Nagy Bánkai Mátyás vagy egy másik tanítója az 1548-ban már fennállott nagyszombati protestáns felekezetnek. Éneke magán viseli a jegyesek sorsa iránt érdeklődő tiszteletet. Nem tolakodó lakodalmi poéta, inkább a meghívott tisztes vendégek vagy rokonok egyikének látszik. Üres jókívánattal, hízelgő szóval nem alkalmatlankodik, erkölcsi leckével se kíván terhére lenni a boldog jegyeseknek: de lelke és kora moralizáló szokásának s követelésének mégis megtartásával s kielégítésével ügyesen használja a párbeszéd alkalmas alakját». — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. IV. köt. Budapest, 1883.

Ilosvai Selymes Péter nagyidai református tanító, utóbb vándorló énekes. — Sokféle neveknek magyarázatja. Hely és év nélkül. (Az ének befejező versszaka szerint: «Másfélezer hetvennyolcban ez éneket szerzék, Mikor Thúri Pál kis leányát ők megkeresztelék, Mindeneket kér, hogy néki bocsánat adassék, Tisztességgel minden jámbor ma nagy vígan lakjék». A szerző bőségesen körülírja a keresztnevek jelentését s a nevek viselőihez buzdító szózatot is intéz: «Lám az Péter erős, indulhatatlan kőszikla, Azért kérek minden Pétert, magát ahhoz tartsa, Az úr Krisztus kőszikláját erős hittel vallja, Ha nem vallja, az ő nevét bátor megtagadja». Pál nevét sokféleképen magyarázzák; latin értelme: kisded, görögül: csendes, zsidóul: választott. János: Isten ajándéka, András: férfi, István: korona, Imre: szelid, György: szántólegény, Mátyás: Isten ajándéka, Miklós: erős nép győzője, László: népének tisztessége, Sándor: oltalmazó, Ferenc: szekrénytörő, Mária: keserűség, Ilona: választott, Margit: gyöngy, Zsófia: bölcseség, Anna: tiszta, Borbála: pogány leány, Katalin: tiszta. Thuri Pál kis leánya is a Katalin nevet kapta a keresztségben. «Első ajándéka légyen Thuri Katuskának, Hogy ékesen mosolyogjon

ő édes anyjának, És nagy híven szolgálhasson ő édes atyjának, És lehessen megtartója a szép tisztaságnak.» — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. IV. köt. Budapest, 1883.

Névtelen: Cantio jucunda de Helena Horvát. (A Csereynékódex őrizte meg két változatban: az egyik teljes szöveg, a másik töredék. Az éneket Kentelke helységben, Szolnok-Doboka vármegyében, írta az ismeretlen énekszerző. «Ez éneket az ki szerzé szomorú kedvében, Ezer ötszáz és hatvanhat az jó esztendőben, Kentelkiben ezt így szerzé siralmas szívében.») — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VII. köt. Budapest, 1912—1926.

Névtelen: Mennyegzői vers. 1560 előtt. — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896.

Paniti János nagyszombati protestáns polgár: Házasoknak könyörgési. 1554. («Az mi házasságunk az keresztyéneknek Tükör és jó példa legyen mindeneknek.») — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896.

Pécsi János kolozsvári protestáns prédikátor és tanító: Az házasok életéről való szép ének. Kolozsvár, 1580. (Heltai Gáspárné műhelyében jelent meg. Latin címe: Oeconomia coniugalis. Ad notam: Beszélék Ábrahám atyánknak dolgáról.)

Sziráki Balázs protestáns deák: Ének a házasoknak. 1550. («Lásd meg kegyes Atyánk mi házasságunkat, Lelki-testi jókkal víg társaságunkat, Adj te kedved szerint nékünk magzatokat, Nagy szép engedelmes fiakat, lányokat.») — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896.

Tar Benedek szegedi protestáns prédikátor: Házasságról való dícséret. 1541. (Népies humorral írt költemény. A házasuló férfi jámbor feleséget keressen, ne fusson a gazdagság után, hasonló életsorsú és hasonló korú nőt vegyen el. A férj legyen szigorú feleségéhez, mert az asszonyok szeretnek a piacra járni, ott ihognak-vihognak, a gonosz ifjaknak bűnre okot adnak. «Gyakran üsse nékik sompálca hátokat, Hogy ők ne nyargalják csak az piacokat.») — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. II. köt. Budapest, 1880.

Tinódi Sebestyén lantos és énekmondó: Hadnagyoknak tanuság, mikor terekkel szömbe akarnak öklelni. (Megjelent verseinek gyüjteményében: Cronica. Kolozsvár, 1554.) — Sokféle részögösről.

(Ugyanott.) — Az udvarbírákról és kulcsárokról. (Ugyanott.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi Magyar költők tára. III. köt. Budapest, 1881.

Vilmányi Libécz Mihály protestáns pap. Abaúj megyéből származott, a krakkói egyetemen tanult, Krakkóban ő gondoskodott Benczédi Székely István világkrónikájának kinyomtatásáról. Székely István gönci prédikátor volt s mikor Libécz Mihály Abaújból Lengyelországba ment, reá bízta kéziratát. Így jelent meg Krakkóban 1559-ben Krónika Ez Világnak Jeles Dolgairól s ebben Libécz Mihály tízsoros verse: Corrector pio lectori. Disztichonaiban mint a krónika korrigálója buzdító szavakkal fordul a jámbor olvasókhoz: örüljön minden magyar, mert ebben a könyvben magyari nyelven olvashatja a régi idők történetét; ha pedig bárki is feltűnő szólásra találna a krónikában, vegye magyarázatul a könyv székely szólását, gondoljon a régi székelyek nyelvére «Kiknél tiszta magyar nyelv maradéka vagyon.» (A tíz sort latinul is versbe öntötte; ezek a disztichonok jóval könnyebben gördülnek, mint a magyarok.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896.

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. Két kötet. Pest, 1854. — Régi magyar költők tára. II—VI. köt. Szilády Áron jegyzeteivel. Budapest, 1880—1896. VII. köt. Szilády Áron és Dézsi Lajos jegyzeteivel. Budapest, 1912—1926. VIII. köt. Dézsi Lajos jegyzeteivel. Budapest, 1930. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Ujvárosi Szabó Gyula: A magyar verses oktató költészet története 1772-ig. Budapest, 1910. — Thienemann Tivadar: XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1922—1923. évf.

A VILÁGI ÉNEKKÖLTÉS.

Fölötte meglepő, hogy a XVI. századi magyar világi lírának, Balassa Bálint költeményein kívül, alig maradt néhány hiteles szövegű emléke. Vallásos szellemű oktató versekben nem szűkölködött a protestáns kor, de a hitélettől különálló líra ritka jelenség.

Megható bús éneket írt Bornemisza Péter. *Cantio optimája*ban megsiratja hazája sorsát, panaszosan szól hányatott életéről, égő vágyódással tekint szülőhelye felé. Távoznia kell Magyarországból s nem tudja, mikor láthatja még egyszer Budát. «Az fölföldet bírják az kevély némötök, Szerémséget bírják az fene törökök, Vajjon s mikor leszön jó Budában lakásom!... Engemet kergetnek az kevély némötök, Engem környülvettek az pogán törökök, Vajjon s mikor leszön jó Budában lakásom!» Az egész költemény mindössze hat strófa, de annyi fájdalom van benne, hogy aki egyszer elolvassa, nem feledi el. A szülőföld iránt érzett olthatatlan vágyódást, a nemzet nyomorúságával való egybeolvadást, a hontalanság és üldözöttség érzelmeit kevés régi magyar vers fejezi ki tömörebben. Az énekszerző stílusa meg-megzökken, vissza-visszatérő sorai érdesen helyezkednek el az egyes strófák végén, mégis szép a vers, mert költői lélek műve. Olyan az egész, mint egy szívbe markoló jajkiáltás.

Hogy a humanista műveltségű előkelő ifjak szívesen foglalkoztak a szerelmi énekköltéssel, azt nemcsak Balassa Bálint dalgyüjteménye bizonyítja, hanem Dobó Jakab neve és emléke is. Ennek a főrangú énekszerzőnek — az Eger védelmében híressé vált Dobó-család sarjának — költeményei elvesztek, de írói megbecsülését mutatja, hogy Balassa Bálint versben vitázott vele.

Az első névszerint ismert magyar költőnő: Telegdi Kata. Az előkelő úrnő Zokoly Miklós földbirtokos-nemesúrnak volt a felesége s Báthory Istvánnéhoz 1599 előtt írt levelébe szőtte bele alkalmi versét. Levelének tárgya költői vetélkedés, humanista hajlamú nők tudóskodó eszmecseréjének nem mindennapi írásos emléke. Báthory Istvánné dicsekedve írta neki, hogy van egy barlangja és forrása, ez az isteneknek szentelt hely Pallas és Minerva oltalma alatt áll; erre válaszolt elmésen és tréfásan Telegdi Kata. Prózája szinte észrevétlenül megy át versbe. Ritmusos rövid soraiban emlegeti a gyöngyöket és gyöngyhalászokat, a kis nyulakat és vadászebeket; beszél kertecskéjéről és virágairól, a csergő patakról és éneklő madarakról; dícséri Dianát, a völgyek és mezők vadászát, szemben Pallasszal, a várakat és városokat lakó istenaszszonnyal.

Néhány mohamedán vallásra áttért magyar is megszólalt régi anyanyelvén. Nem sok renegát akadt, de azért a nemesek között is, a jobbágyok sorában is támadtak hitehagyottak. A szultáni kormányzatnak szüksége volt magyarul tudó emberekre s azokat a magyarokat, akik keresztény vallásukat a török hittel cserélték fel, szívesen

jutalmazták különféle tisztségekkel. A szultánoknak és a nagyvezéreknek számos magyar nyelven író deákjuk volt, ezek jól tudtak latinul és törökül, de legszívesebben és legnagyobb nyelvi készséggel magyarul írtak. A budai basák különös szeretettel alkalmazták a magyar deákokat s diplomáciai ügyeikben is szívesen éltek tanácsukkal. A levélírásban a gondolat a török úré volt, a magyar kifejezés érdeme a deáké. A renegát deákok szíve Szent István országához húzott, gazdáikat barátságosakká iparkodtak tenni magyar véreik iránt, az erdélyi fejedelmeket rangban és megbecsülésben a német császári ház fölé helyezték. Musztafa basa magyar deákja ura nevében ekként címezte levelében a Habsburg-uralkodót: «Tekintetes és nagyságos úrnak, Rudolf királynak, nékünk tisztelendő barátunknak»; de Bocskai István, a magyar deák javaslatára, már így kapta levelét Ali basától: «Az tekintetes és böcsületes fölséges István királynak, a tiszteletös, vitézlő magyar királynak, nékem jóakaró barátomnak és szerelmes atyámfiának».

Hitehagyott magyar volt az a MEHEMED nevű mohamedán is, akinek *Fekete szemü, szemöldökü* kezdetű énekét 1588 körül jegyezték fel egy gyüjteményes kéziratba. Szeretlek én — mondja dalában szerelmesének — szeress te is; kérlek, ne hagyj el engemet. Ó mely fényesorcájú vagy! Mikor nem látlak, búsulok; se élhetek. se halhatok, se ülhetek, se járhatok, se ehetem, se ihatom; szeretlek én, te is szeress. «Egy divinyi ezt megírta, Meddig az eszivel bírta.» A költő nógrádmegyei, divényi születésű renegát volt, innen a neve: Divényi Mehemed. A szülőfalu-

ját védelmező várat, a Felvidék egyik fontos erősségét, 1574-ben foglalta el a budai basa; ekkor a vitézül védekező magyar őrség részint elesett, részint fogságba került.

A Divényi Mehemed költeményét megőrző török kéziratban van egy vegyesnyelvű szerelmes vers is: az *Én nem bántom te kegyelmed, jöszte szívem énvelem* kezdetű ének. Ez az érdekes verses emlék magyar és török sorok keverékéből áll: makaróni-vers. Magyarul és törökül egyaránt jól tudhatott szerzője. Jöjj szívem — mondja szerelmesének a férfi után epedő nő — ne kínlódjon testem-lelkem hűtlenséged miatt. Szeretlek téged parancsolóm, szép holdam, szemem világa; ha ezüst képedet megpillantom, lelkem mindjárt a tiéd, kegyelmes szeretőm. Mióta te, ó Isten képmása, városunkban kereskedő lettél, azóta a mi bazárunkban csupa szerelmi fájdalom jajdul; nem csoda, ha csélcsap vagy, te paradicsomi ciprusfa; de azért mégse menj el, lelkem éltetője. Rabod vagyok, jer szívem, jer lelkem, jer! — A költemény öt versszakból áll, minden versszak negyedik sorában megismétlődik a refrén: «Jere szivem, jere lelkem, jere i mah-i sanam». A verset valószínűleg nem törökül tudó magyar, hanem magyarul tudó török írta. Erre vall különösen a bazár emlegetése, a képek és hasonlatok keleti eredete és a török kifejezések uralkodó volta. A magyar mondások mintegy be vannak ágyazva a török alapszövegbe.

Világi énekek szerzői:

Bornemisza Péter felvidéki protestáns pap. Életéről és munkáiról: a hitvitázók között. Egyetlen világi tárgyú költeménye, a Cantio

Optima, a Vasady-kódexben maradt fenn. A költemény strófái refrénben végződnek: «Vajjon s mikor leszön jó Budában lakásom». Dallama a «Mindenek meghallják és jól megtanulják» nótájára. (Az utóbbi sorral kezdődik a 127. psalmus régi református fordítása.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VII. köt. Budapest, 1912—1926.

Dobó Jakab báró (1562—1585) az egri hős testvéröccsének, Dobó Domokosnak, fia és Balassa Bálint nejének, Dobó Krisztinának, unokatestvére. Fiatalon hunyt el: lovaglás közben nyakát szegte. A dúsgazdag ifjúnak Balassa-lány volt az anyja, ezen a réven is rokonságban állt a Balassákkal. Egyik költeményének tárgyát és versformáját Balassa Bálintnak abból az énekéből ismerjük, amelynek élén ez az utalás áll: «Az Dobó Jakab éneke, az «Már szintén az idő vala kinyílásban» ellen szerzett ének.» Ebből az ellendalból kiderül, hogy Dobó Jakab megdícsérte dalában azt a művészt, aki Cupidót gyermeknek, vaknak, szárnyasnak és mezítelennek ábrázolta; míg vele szemben Balassa Bálint arról verselt, hogy ennek az ábrázolásnak nincsen igazsága. — «Dobó Jakab mint a főrangú lirikusok egyik korai jelensége kíván figyelmet»: írja az ifjúsága első virágjában elhunyt báróról Négyesy László. (A Pataki Névtelen és Dobó Jakab. Irodalomtörténet. 1916. évf.)

Mehemed mohamedán énekszerző: Madzsar Türki. (Divényi Mehemednek ezt az arab betükkel feljegyzett, hét strófából álló költeményét Gévay Antal fedezte fel 1839-ben a Bécsi Nemzeti Könyvtár egyik török kódexében. A Türki név a szerelmi dal egyik török műfaja. Madzsar Türki: magyar szerelmi dal.) — Toldy Ferenc szövegkiadása: A magyar költészet kézikönyve. I. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. — E. Mittwoch és J. H. Mordtmann szövegkiadása az Ungarische Bibliothek egyik kötetében: Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit, Nach Handschriften in Oxford und Wien bearbeitet von Franz Babinger, Robert Gragger, E. Mittwoch und J. H. Mordtmann. Berlin és Leipzig, 1927.

Névtelen mohamedán énekszerző: Gazel-i türki we-magyari. (Az arab betükkel feljegyzett, öt strófából álló költeményre E. Mittwoch és J. H. Mordtmann német filológusok 1927-ben hívták fel a figyelmet. A szöveg ugyanabban a gyüjteményes bécsi kéziratban maradt

fenn, mely a Divényi Mehemed nevéhez fűzött éneket is megőrizte. Gázel: a lírai költemény egyik török műfaja.) — A Mittwoch-Mordtmann-féle szövegkiadás az Ungarische Bibliothek egyik kötetében jelent meg: Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit. Nach Handschriften in Oxford und Wien bearbeitet von Franz Babinger, Robert Gragger, E. Mittwoch und J. H. Mordtmann. Berlin és Leipzig, 1927.

Telegdi Kata — nemzetes és vitézlő Kisvárdai Zokoly Miklós földesúr hitvestársa, utóbb özvegye — a szabolcsmegyei Kisvárdából levelezett rokonával, a szatmármegyei Ecsed várában lakó Ecsedi Báthory István főispán nejével. Öt levele maradt fenn a XVI. század végéről, ezek egyike foglalja magában Dianát és Pallast emlegető ritmusos sorait. Verse megírásakor férje még élt, mert levele elején az előkelő úrnő a következőket írja róla Báthory Istvánnénak: «Magam állapotja felől, szerelmes asszonyom, azt írhatom: Istennek hála, mind Erzsókkal össze, jó egészségben vagyok, de uram ő kegyelme igen beteges, most mégis jobbadán vagyon». Leánya, Zokoly Erzsébet, később Melith Péter nemesúrhoz ment nőül. Maga Telegdi Kata 1601-ben halt meg. Leveleit a gróf Zichy-család nógrádmegyei zsélyi levéltára őrizte meg. — Lukcsics Pál szövegközlése: Költői vetélkedés két főnemesi udvar között a XVI. század végén. Irodalomtörténet. 1930. évf.

Irodalom. Toldy Ferenc: A magyar költészet kézikönyve. I. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. — Régi magyar költők tára. II—VI. köt. Szilády Áron jegyzeteivel. Budapest, 1880—1896. VII. köt. Szilády Áron és Dézsi Lajos jegyzeteivel. Budapest, 1912—1926. VIII. köt. Dézsi Lajos jegyzeteivel. Budapest, 1930. — Takáts Sándor: Rajzok a török világból. Három kötet. Budapest, 1915—1917. — Négyesy László: A Pataki Névtelen és Dobó Jakab. Irodalomtörténet. 1916. évf. — Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit. Nach Handschriften in Oxford und Wien bearbeitet von Franz Babinger, Robert Gragger, E. Mittwoch und J. H. Mordtmann. Berlin és Leipzig, 1927. — Lukcsics Pál: Költői vetélkedés két főnemesi udvar között a XVI. század végén. Irodalomtörténet. 1930. évf. — Hajnóczy Iván: Egy XVI. századi költőnő. U. o. 1930. évf. — Waldapfel József: Telegdi Kata levelének verses részei. U. o. 1930. évf.

A NÉPKÖLTÉSZET.

A XVI. SZÁZADI világi líra emlékeinek legnagyobb része megsemmisült, pedig a virágénekeket — a szerelmi költeményeket — ebben a korban is széltében dalolták.

A régi magyar költészet szerelmi dalait nemcsak azért nevezték virágénekeknek, mert sok volt bennük a kedveskedő virágnév, hanem azért is, mivel a virág alatt az éneklő legény szerelmesét értették: ő volt a dal rózsabimbója és liliomszála.

A magyar virágénekeknek képekben bővelkedő nyelvéről és költői leleményéről már SYLVESTER JÁNOS elismeréssel írt 1541. évi Újszövetség-fordításában, pedig az akkori egyházi férfiak nem a legjobb szemmel tekintettek a szerelmi dalokra. A katolikus és protestáns papok egyaránt kárhoztatták éneklésüket. Sylvester János maga is megvetette ezeket a népies szerelmi énekeket, ha mindjárt a biblia képes nyelve mellé helyezte is ékes nyelvüket. Nevezetes nyilatkozata a képes beszédről: «Ilyen beszéddel tele a Szentírás, melyhez hozzá kell szokni annak, az ki azt olvassa. Könnyű pediglen hozzászokni a mi népünknek, mert nem idegen ennek ez ilyen beszédnek neme. Él ilyen beszéddel naponkint való szólásában, él énekekben, kiváltképen a virágénekekben, melyekben csodálhatja minden nép a magyar népnek elméjének éles voltát

a lelésben, mely nem egyéb, mint magyar poesis. Mikoron ilyen felséges dologban ilyen alávaló példával élek, a ganéjban aranyt keresek, nem azon vagyok, hogy a hitságot dícsérjem. Nem dícsérem amiül az ilyen énekek vannak, dícsérem a beszédnek nemesen való szerzését». (Újtestamentum magyar nyelven. Újsziget, 1541.)

Bornemisza Péter dorgáló szavakkal fordult prédikációiban a magyar néphez, amiért álnok mesék, fajtalan beszédek és szerelmi énekek hallgatásában találja örömét. «Immár csak mind hazugságnak hallgatására és hitságos mulatságokra vágyódnak mindennek fülei: tisztátalan és fajtalan beszédnek hallgatására, hazug és álnok tanácsra, hamis és eretnek tanításra, rágalmazók, gyalázók, fondorlók sugarlásaira, trágár és penészes csúfságra, bába beszédre, álnokul költött fabulákra királyfia kis Miklósról, poéták óriásiról, Apolloniusról és egyéb hitságról, virág- és szerelemének hallgatására, lant, síp, dob, trombitaszóbeli hajja-hujjára és temény ezer csácsogásokra.» (Negyedik része az evangéliumokból és az epistolákból való tanuságoknak. Sempte, 1578.)

Az üldözött szerelmi énekköltés csak titokban virágozhatott. Szerzőik és éneklőik restelték a dalokat leírni s a mégis feljegyzett nótákat az egyházi rend tagjai és a vallásos hívők megsemmisítették.

A nép közt járó énekmondók közül többet névszerint ismerünk. — Tinódi Sebestyén említ egy Kármán Demeter nevű hegedőst, akinél szerinte «jobb nincs a rác módban». Ez a rác mód valószínűleg délszláv modorú énekmondást jelent, nem pedig szerb nyelvű éneklést, bár

lehet, hogy Kármán Demeter nemcsak előadásának stílusában követte a rác énekeseket, hanem tudott is szerbül. — Hegedűs Sebestyén Kassán lakott s egy gúnyos verse miatt tömlöcbe került. A városi tanács vizsgálatot indított ellene, mivel azonban nem tudták rábizonyítani a névtelenül írt személyeskedő rigmusok szerzőségét, végre is szabadon bocsátották. — Egy másik énekmondó, Hegedős Márton, dicsekedve említette énekében, milyen sokat keresett mesterségével, de azért sorsát mégsem dícsérheti, mert keresményét eldorbézolta, egészsége tönkrement, ruhája lerongyolódott, vándorlásai temérdek csapszéki cívódással jártak. — Moldovai Mihály hegedős is panaszkodik ránk maradt énekében, hogy milyen szomorú a sorsa. Előbb deák volt, azután követ faragott, fazekat gyártott, katonáskodott, így ment át lassan az énekmondásra és muzsikálásra. Hol jól ment a dolga, hol megverték. Jutalma nem egyszer az volt, hogy bolondot űztek belőle s még enni sem adtak neki. — Egy névtelen lantosról tudjuk, hogy valamikor nagyurak mulattatója volt, de öreg korában megvakult és koldus lett.

Nem mindegyik lantos és hegedős foglalkozott énekmondással, hanem voltak olyan muzsikusok is, akik csak hangszereikkel szórakoztatták a mulató társaságokat. Az egykorú hivatalos katonai följegyzésekből kiderül, hogy a várőrségek hadinépe között lantosokat, hegedősöket és síposokat is tartottak. Katonai fizetést adtak nekik. A vitézeket muzsikájukkal és énekükkel lelkesítették. A vándor énekmondók helyzete később egyre nehezebb lett, mert a cigányok lassankint kiszorították őket. A cigá-

nyok a szöveget is, a dallamot is a magyaroktól tanulták, rendesen kettesben barangoltak, az egyik hegedűn játszott, a másik tamburát pengetett. Nemcsak muzsikáltak, hanem énekeltek is.

A szerelem lírája és a hegedősök énekköltése mellett felbukkan a rejtelmes esetek epikája is. A mondaképződésre különösen Szerémi György XVI. századi latin krónikásnak a Jagellók és János király koráról szóló emlékirata vet fényt. A népies gondolkodású királyi káplán sok mendemondát írt össze kéziratos munkájába: V. László királyról például bizton tudja, hogy a romlott ifjú uralkodót Szilágyi Mihály fullasztotta a Duna közepébe, miután egy nagy követ kötött a nyakába; Mátyás királynak az lett a vége, hogy az urak egy asztalra fektették, Zápolyai István egy karddal hátulról átdöfte, de olyan kegyetlenül, hogy a haldokló három nap és három éjjel ordított fájdalmában; János királyt Fráter György mérgezte meg Erdélyben. II. Lajos király halálának elbeszélése nem mindennapi regényes történet. A királyt a csata végzetes kimenetele után Tomori Pál kalocsai érsek és Zápolyai György, a trónra szánt János vajda testvéröccse, közrefogják s a Csele-patak mocsaras vidékei mentén a dunaszekcsői plébániára viszik. Miközben a király a plébánián vacsorázni kezd, Tomori Pál egy másik házba megy; ekkor Zápolyai György nekitámad II. Lajosnak: «Te táncos király, te szatócs király, te igazságtalan király! Elvesztetted Magyarországot!» Megragadja a fegyvertelen uralkodót, tőrét három helyen oldalába döfi. A borzasztó hírt mindjárt megviszik Tomori Pál szállására, az érsek csapa-

távál együtt a plébániára siet, megöli a gyilkost, de ennek emberei is talpra állnak s elkeseredett vérengzés indul meg a két csapat között. A falu kigyullad, a harcosok a lángok között viaskodnak, míg végre Zápolyai György pártja győz, Tomori Pál legényeit levágják. A testvérharc kilobbanásával megijednek a vitézek, Tomori és Zápolyai holttestét a falu templomába helyezik el, a király tetemét pedig az éj sötétségében visszaviszik a Csele partjára, gödröt ásnak neki, abba rejtik. — Mindezekről a mesélgetésekről nem tud egyetlen más történetíró sem, csak az akkori nemesség és parasztság egy részének felizgatott képzelete teremtette meg az egész mendemondát. Szerémi György azt állítja, hogy az egész dolgot az egyik ott harcoló katonától hallotta. Ezt el is hihetjük neki. Bizonyára számos ilyen ijesztő változatot koholtak más nevezetes eseményekről is.

A titokzatosság belenyúlt az emberi élet minden részébe. Féltek az istentelen gonosztevőktől, rettegve gondoltak a nem e világból való rejtelmes hatalmak bosszújára. A túlvilági lények gonosz cselekedeteiben való hit részint a vallásból ment át a népköltészetbe, részint az egyszerűbb lelkek maguk alkották meg az ördögökről és boszorkányokról szóló ijesztő meséket.

A kor népies képzeletvilágába Bornemisza Péter írásai nyujtanak legközvetlenebb bepillantást. A hírneves prédikátor az *Ördögi kísértetek*ről (1578) szóló munkájában számos babonás szokást jegyzett fel, csodálatos történetekről számolt be, sőt bájoló imádságok szövegeit is közölte.

Minden városban, minden faluban, minden házban otthonos a babona — úgymond Bornemisza Péter — holott a babona nem Isten követése, hanem az ördög szolgálata; nem isteni, hanem ördögi bizodalom. Isten azt rendelte, hogy kenyeret együnk, bort igyunk, minden adományát jámborul használjuk; viszont az ördög módot talál benne, hogy mindennel gonoszul éljünk. Isten azt kívánja, hozzá imádkozzunk, tőle kérjük az áldást; míg az ördög százezer babonát eszel ki Isten gyalázatjára.

Férjhez akarsz menni: borsot hajigálsz égő kemencébe s azt hiszed, feleségül vesz, akit szeretsz; magadhoz akarod szoktatni más ember fiát: békát teszel egy fazékba hangyás helyre, azután elfutsz, hogy ne halld a béka sikoltását, mikor csípik a hangyák, mert megsüketülsz; tizenöt nap mulva vond csak meg gereblyével, akit szeretsz, utánad fut az (úgy gondolod!); mikor esküsztök, pénzt ejtesz le a pap előtt és azt mondod: ezen én bárányt veszek és én farkas leszek («Átkozott latrok, hogy nem könyörögtök Istennek, hogy ő tegye a te férjedet ollyá, mint a bárány; te pedig miért akarsz farkas lenni az uradon, ez-e Isten parancsolatja?»); gyermeked születik, kiadod az ablakon, kerüljék meg vele a házat, azt véled, sokáig él a gyermeked; el akarod kerülni apád szidalmait, emberfejet főzöl lúgban, azzal mosod meg apád fejét s azt mondod az Isten házában: amint a holt ember feje senkire nem feddik, úgy az én apám is énreám ne feddhessen («Bolond! nem veszed eszedbe, hogy az apádnak halálát kéred, hogy olyan legyen, mint a holt ember feje!»); megmar a dühös eb, bűbájos mondókát mondasz, hogy

ne ártson a marás: tisztes imádsága ez is a hazug ördögnek! Mindez sátáni álnokság, rettenetes és éktelen mesterség, visszaélés az Istentől szerzett jókkal.

Igazán jól mondjuk mindennapi imádságunkban: Ne vigy minket kísértetbe! Mindig nyomunkban settenkedik és mint az éhes oroszlán úgy rohan ránk a pokolbeli ellenség, az ördög, más néven Asmodeus, Belzebub, Béliál, Démon, Diabolus, Mammon, Sátán és egyéb neveket hordozó kísértő. Nagy az ördög hatalma, egyedüli védelmünk vele szemben Krisztus ereje. Ím halljatok néhány álmélkodást keltő ördögi kísértést s vegyétek észbe, hogy a bájolás ördögi találmány.

Szomszédunkban, Apaj községben — csak egy mérföld ide hozzánk, sempteiekhez — egy nemes bájoló asszony Szentgyörgy napján két koszorút csinált csipkefából, azokat dézsába tette s rájuk fejte tehenei tejét, hogy tejüket más el ne vehesse, sőt a másé is odagyűljön; azután eltette tövises koszorúit és sok vajat gyüjtött bájolásával. Félesztendő mulva egy hajigáló ördög jelent meg házában, több csintalanság elkövetése után elővette a két csipkekoszorút s azzal verte, törte, faggatta az asszonyt. A szolgáló felkiáltott: Jaj, szegény asszonyomat mint veri! És őt is keményen arcul csapdosta az ördög.

Magam szemével láttam több különféle gonosz dolgait a sátánnak. Nyitra vármegyében megfordultam egy olyan házban, ahol a gonosz lelkek hajigáltak. Este a vacsorán mellettem ült a szolgabíró, ezt a sátán úgy meghajította, hogy betört a feje; mellettem is hajigált és ütötte a falat, de még csak ruhámhoz sem ért. Szép dícsé-

reteket és könyörgéseket mondtam a házban, imádságot hagytam a ház lakóinál, el is távozott onnan a sátán.

Egy Anna nevű világtalan pápai asszony jött hozzám Semptére; ezt az igen értelmes és istenszerető nőt szörnyű látásokkal rettenté az ördög. Számtalan dolgai között elbeszélte, hogy jő elébe eb, disznó, ló és egyéb undok képben a gonosz szellem: reá röhög és fojtó szagával csaknem megöli. Látta ez az asszony azt is, hogy egy nagy fán sok apáca és barát ült, ott égtek a tűzben megkötözve.

A boszorkányokról is sokat mondhatnék. Ezek különféle károkat művelnek, éjjelenkint macska képében szökdécselnek és lovagolnak, egymás között részegeskednek, táncolnak, paráználkodnak. Pozsony felé 1574 tájában sokat megégettek közülük. Vallatásuknál szörnyű dolgok tűntek ki: királyné asszonyuk van, a sátán rettenetes cselekedeteket művel szavukra, de mind csak azért, hogy végre is elpusztítsa őket. A hitetlen keresztyénekbe belebújik az ördög, segíti őket bűnös dolgaikban s végül nem tudnak megszabadulni tőle.

Prédikátortársam, Huszár Gál, beszélt egyszer egy bűbájos emberrel, ez az ördögi praktikájú férfi kígyóból ételt főzött s aki főztjéből evett, megértette az állatok beszédét. Mikor szolgája alattomban evett az ételből, a szolga előtt sem maradt titok a tyúk, ló, tehén beszéde. Meghallották azt is, miként adta hírül egy légi követség a verebeknek, hogy egy szamár elöntött egy zsák búzát az úton s így a madarak vígan lakomázhatnak a búzából.

Semptén, 1577-ben, Szent Jakab napján — meséli tovább Bornemisza Péter — prédikációm után forgószél

támadt. A szél keményen forgolódott a házak előtt, a port az égig vitte fel, megérkezett az én házam elé is, de én az Úr nevével elküldtem. Kénköves szagot hagyott maga után, úgy tűnt el, de bosszúját mégis megállta: tizenketten estek döghalálba házam népéből; hat meghalt, hat megéledt közülük; nekem semmi bajom sem lett. (Nem mintha nem érdemeltem volna még nagyobb büntetést is, de az Úr akarata nélkül nem árthat senki még egy hajszálamnak sem s az Úr az ő szent fiának érdemét tekinti a bűnös ember megítélésében.)

Mondhatok egy csodadolgot egy babonás, bálványozó, pápista asszonynak megtéréséről is. 1577-ben iskolamesteremet, Lethenyei Pált — kit azután később Isten lelkipásztorságra hívott — Semptéről Macházára s több más környékbeli falura küldtem. Egynéhány ördöngösök sokképen káromolták az ő tanítását, de akadt köztük egy megtérő is: Tardoskeddi Szerencse Benedekné. Ez az asszony, mikor Lethenyei Pál egyszer is, másszor is feddené őt bűbájossága és bálványozása miatt, erősen gondolkodik magában s egy éjjel imádkozni kezd. Látván az ördögök, hogy elvágyódik tőlük, rajta ütnek, rettenteni és kínozni kezdik, az asszony nagyokat sikolt és elviteti magát a prédikátorhoz. Sok dolog volna megírni, mint kínlódott néhány hétig, mert az ördög megfogta nyelvét-fülét s ő maga beszélt az asszony testéből. A prédikátor a szomszédsággal együtt imádkozott a megszálltért, az asszonnyal is el-elmondatta az imádságot s most már hol az asszony szólt, hol az ördög beszélt az asszony szájával. Egynehány napra mond az asszony: Látom az

Atyaistent és az ő megfeszült szerelmes Fiát és a szenteket és az ördögöket és íme a Fiú a kezét nyujtja. S mindjárt meg is könnyebbül az asszony és hálát ad Isten jóságáért. És mond: Most bizonnyal értem, hogy nem a szentek érdeme, hanem csak a Jézus Krisztusé segíti a bűnös embert, mert csak ő nyujtja nekem az ő kezét. És elbeszélé régi gonosz életét, bujaságát, bálványozását, bájolásait; és nem akart eltávozni a prédikátor házától, hanem éjjel-nappal tanult és imádkozott. Mikor meggyógyult az asszony, Lethenyei Pál írásba foglalta, hogy az ördög nevében minémű imádsággal művelte régebben a bájolást? Az asszony annakelőtte azt gondolta a maga ördöngös imádságairól, hogy Isten nevében cselekszik, mert ráolvasásait nagyanyjától és egy misemondó paptól tanulta. «Íme nyolcat — írja Bornemisza Péter — előszámlálok bennük.»

Az első: a csúzról való bájoló imádság. Rögös nagy úton megy az Isten s találkozik a hetvenhétféle veres csúzzal. Monda a sok csúznak áldott Urunk Isten: «Hova indultatok ez rögös régi nagy úton?» Megszólala hetvenhétféle veres csúz: «Ha minket azon kérdesz Urunk Úristen, hova megyünk, mink is elmegyünk ez fekete föld színére; áldott ez testbe, teremtett ez lélekbe: szálas húsát szaggatjuk, piros vérét megisszuk, száz tetemét tördeljük; száz ízit, száz porcikáját». Hogy azt hallá áldott Urunk Úristen, ekképen szóla: «Tük se mehessetek ez fekete föld színére, ez én adottam testbe, teremtettem lélekbe; tük is siessetek el az tenger szigetibe, kegyetlen óriásoknak szálas húsát szaggassátok, piros vérét megigyátok».

A csúzok elsietének és menének tenger szigetibe. «Ez embernek szeméből, szájából, fejéből, orcájából, piros véréből, szálas húsából, száz tetemiből kisiessen és eloszoljon hetvenhétféle csúz: folyó csúz, veres csúz, kék csúz, fehér csúz, szederjes csúz, köszvény, fájdalom, kelevény; kioszoljon, kiromoljon hetvenhétféle nyavalya ez emberből.»

A javasasszony ezt a mondókát elmormolta a csúzos beteg mellett s a ráolvasás végén megnevezte a beteg nevét. Ha torokfájást akart gyógyítani, bűvös imádságát rövidebbre fogta: «Föld-édesanya, teneked mondom először: ennek e torkában erős pőrös torok ereszkedett, torok gyíkja, béka levelegje, nyak foga; oszoljon, romoljon, benne meg ne maradhasson erős pőrös torok gyíkja, béka levelegje, nyak foga; disznó szakája, kelevénye oszoljon, romoljon; Istennek hatalmából, Boldoganya parancsolatjával». Ősrégi szöveg lehet ez, egyes szavait ma már nem is lehet megérteni. Míg a többi gyógyító szózatban többnyire erős a Krisztus-hívés, itt a pogány hagyomány csak a végén keveredik némi keresztény vonatkozással.

A fejfájásról való báj elmondja, hogy «Nemes asszonyom, Boldoganya, bemene szent templomba, leüleplék az ő áldott aranyas szent székibe, az ő áldott szent fejét megesé fene füstcsúz, fene füstkelevény, lefüggeszté az ő áldott szent fejét» s úgy szomorkodék. Látá azt az ő áldott szent fia s monda: Ó én szent anyám, miért függeszted le szent fejed, miért vagy szomorú? Monda Mária: Ó én áldott szent fiam, hogyne volnék szomorú, mikor az én áldott szent fejemet kínok gyötrik s hetvenhét fájdalom sanyargatja testemet. Hogy azt hallá áldott Urunk

Úristen, ekképen szóla: Ne ijedj meg én szent anyám, Mária, íme én megszorítom az én aranyos keszkenőmmel a te áldott szent fejedet, hadd fusson ki belőle a szenvedés s ne maradjon meg testedben a hetvenhét fájdalom. És Urunk hatalmából minden kín elhagyta Máriát. «Ez mai dicsőséges napon én is megszorítottam ez embernek fejét ez kendetlen keszkenővel, bűnös szájamból szent igéket reá mondottam: Ne ijedj el szent anyám Mária, én vagyok mindennél nagyobb orvos, te vagy mindennél nagyobb bájos.»

Mária alakja jelenik meg a csonttörésről és ficamodásról szóló ráolvasásban is. Jézus felül szent szamarának nyergetlen hátára, elindul a paradicsomba, de nem mehet be a paradicsom kapuján, mert szent szamarának lába megbotlik, csontja kimegy helyéből. Megszomorodik Jézus s lefüggeszti áldott szent fejét. Látá azt az ő szent anyja s monda: Ó én szent fiam, miért függeszted le szent fejedet, miért vagy szomorú? Monda áldott Urunk Isten: Ó én szent anyám, Mária, hogyne volnék szomorú, mikor kívül maradtam a paradicsom kapuján, mert szent szamaramnak lába megbotlék, lába kicsuklott, a csont kiment helyéről, a velő kiment helyéről, az ér kiment helyéről, a vér kiment helyéről. Hogy ezt hallá Urunk szent anyja, ekképen szóla: Ne ijedj meg én áldott szent fiam, íme én az én szent kezemmel megfogom szent szamaradnak lábát, szent szájamból szent igét mondok, szent leheletemet reá lehelem: «Csont megyen csonthoz, velő megyen velőhöz, ér megyen érhez, ín megyen ínhez, vér megyen vérhez. Én is e mai napon megfogtam az én bűnös kezem-

mel ez oktalannak avagy embernek lábát avagy kezét. Én is szent igét reá mondom, bűnös szájamból leheletemet reá fújom, hogy helyekre menjenek».

Az igézet ellen küzdő bájoló imádságban azt olvassuk, hogy nemes Asszonyunk Mária bemegy szent fiával a templomba, ott leül aranyos székébe, maga elé teszi fia bölcsőjét, belefekteti Jézust s ekként cselekszik megigézése ellen: Menj el én szerető szentem, Nestorid asszony, hozzad a Jordán vizét, hadd fürösztöm meg benne az én áldott szent fiamat. Meg is fürösztik Jézust a szent Jordánvízben, azután a vizet és benne Jézus igézetét szent Nestorid asszony elönti a piros márványkövön. «Ez mai dicsőséges napon — fejezi be mondókáját a javasasszony — ez s ez emberen ugyan ne maradhasson meg férfi igézeti, leány igézeti, asszonyi állat igézeti, Istennek hatalmából, Boldogasszony parancsolatjából.»

Az ökleletről való ráolvasás így gyógyítja a sebesülést és daganatot. «Kergetik vala mi Urunkat az gonosz zsidók; megfogják, felfeszítik magas keresztfára, töviskoronával koronázák, hegyes csúcsával öklelék, vasszeggel szegezék.» Meglátá azt az ő szent anyja s kesergő szavakra fakadt: «Ó én áldott szent fiam, nem csudálom, hogy teneked felindult a te kelevényed, nám téged megfogtak az gonosz zsidók, felfeszítettek magas keresztfára, töviskoronával koronáztak, hegyes csúcsával ökleltek, vasszeggel szegeztek: ím én megnyomom az te áldott öt mély sebeddel, az én szent hét epeségemmel, Szent Jánosnak ő arany gyűrűjével. Amint megnyomá Szűz Mária az ő áldott szent fiának, én is ez embernek ugyan megnyomom, Úr-

istennek öt mély sebével, Asszonyunk Máriának szent hét epeségével, Szent Jánosnak ő arany gyűrűjével».

Majd mindegyik bájoló imádságban van elbeszélő rész és párbeszéd, ebből ágazik ki az egyéni ráolvasás. Egyik mondóka sem puszta próza, hanem többé-kevésbé ritmusos szöveg. Ezt a szöveget a bájoló asszony vagy férfi mélyen az emlékezetébe véste s titkát csak ritkán osztotta meg mással. Gyógyítása valóságos vallásos szertartás volt, csodatevő erejében ő maga is bízott, betegei is hittek.

Tardoskeddi Szerencse Benedekné a hitbuzgó protestáns prédikátor sok rábeszélésére és áhítatos prédikációira annyira megtért Istenéhez, hogy még a nagyanyjától tanult titokzatos szövegeket is tollba mondta. Másik bájoló mestere, Bornemisza Péter szerint, egy katolikus pap volt, ez az állítás azonban — a szerző pápista-gyűlölete miatt — kétségbe vonható, bár az sem lett volna különös eset, ha a nép között forgolódó egyszerűbb barátok ájtatos ráolvasások szövegeivel cserélték volna ki a régi pogány mondókákat. Akár részt vett valamelyik katolikus pap a bájoló szövegek terjesztésében, akár csak puszta ráfogás ez a hír, a népműveltség és a népköltészet kutatóinak örvendeniök kell, hogy ezen a nyomon közelebb juthatnak a régi századok népies képzeletvilágának ismeretéhez.

Bornemisza Péter azért foglalkozott bővebben ezekkel a bájolásokkal, mert örült Szerencse Benedekné megtérésének: a szegény asszony nem is tudta, hogy Isten ellen cselekszik, mikor betegeire ráolvasott, de az Úr végre

megkönyörült rajta, szent lelkével megvilágosította s az ördögöt elriasztotta testéből és lelkéből. Vedd eszedbe jámbor olvasó — vonja le a tanulságot Bornemisza Péter — hogy a bájolás a hazug és gyilkos ördög találmánya. Az ördöngös bájolók Jézus Krisztusra és a Szűz Máriára kitalált dolgokat költenek, hozzájuk kötik s nevükben a tengerbe küldik a betegségeket, szentnek nevezik a szamarat is, szóval ezer hazugságra tanítják a szegény bolond emberi nemzetet. Ó de nyomorult volna az ember az ördög miatt, ha Istenünkben szabadítója nem volna!

Nemcsak a nép rettegett a félelmes túlvilági erőktől, hanem papjainak képzeletét is benépesítették a kísértetek árnyai. *A füzesi lélekjárás* története Dobokai Mihály németi református lelkipásztor feljegyzésében maradt fenn: egész kis novella 1587-ből. Erdély egyik falujában, a szamosvidéki Füzesen, Bonczhidai Bálint református prédikátort és családját hónapokon keresztül kínozza a gonosz lélek, a prédikátor sírva megy paptársához, Dobokai Mihályhoz, magával viszi falujába, hadd lássa meg ő is, hogyan dühösködik a sátán. Alig érnek a házba, rejtelmes hajigálás kezdődik, a láthatatlan ellenség megdobja almával a vendéget, kikapja a szilvát Bálint prédikátor feleségének kezéből, szidalmakat szór az egyik ott időző ember ellen. Gyertyát gyujtanak, könyörögnek az Úristenhez, zsoltárt énekelnek; mindhiába; mikor lefeküsznek — egy szobában az egész család, a vendég és a szolgálóleány — a gonosz lélek megkezdi munkáját a sötétben: csemcseg, süvölt, táncnótát fúj, rángatja az ágyneműt. A két pap szembeszáll a kísértettel, meg akarják törni hatalmát: «Te

sátán, ki az Isten színének látásától megfogyatkoztál, ki veszedelemnek tagja vagy, kényszeritünk tégedet az Ábrahámnak, Izsáknak, Jákobnak és mennynek-földnek hatalmas Istenének az ő hatalmas nevére és az ő szent fiának, a názáretbeli Jézus Krisztusnak szent nevére, hogy megmondjad, ki bocsájtott tégedet ide és mivégre jöttél ide?» A láthatatlan ijesztő nem engedelmeskedik a jámbor igéknek, tovább dühöng a szobában, míg végre megszelídül és bőbeszédűen felelget a két pap kérdéseire. Elmondja, hogy ő egy Bertalan nevű gazdag ember elkárhozott lelke, földi életében gonoszul élt, ezért büntette meg Isten ezzel a nyugtalansággal. Most Isten akaratából nagy hivatást teljesit: «Jól tudja kegyelmetek, a nagy Isten minemű nagy éhséggel és döghalállal veré meg e földet, de lám sehol senki meg nem jobbula; e széles világon igen gonosz emberek vannak. Engemet azért küldött, hogy e széles világon, noha eléggé prédikálják a megtérést hirdetvén, de senki nem fogadja, azont hogy én is hirdessem, sőt minden prédikátorok a prédikálószéken is erősen hirdessék a penitenciatartást, intsék a népet: térjenek meg az Úristenhez; paráznaságot, szitkot, minden gonoszságot hagyjanak el; még csak az bestyéjét se mondják, mert közel vagyon az ítéletnek napja és ha meg nem térnek, bizony az Úristen mindeneket a nagy, rettenetes kínra veti és kőbálvánnyá változtatja». Az istenfélő társalgás után megígéri a kísértet, hogy nem kergeti tovább Bálint prédikátort és házanépét, ígéretét meg is tartja, nyom nélkül eltűnik Füzesről. — Így olvassuk a rejtelmes történetet Dobokai Mihály irásában. Az esetnek, úgylátszik, egész

Erdélyben nagy híre kerekedett, mert a németi prédikátor egyenesen a Báthory-fejedelmi udvar felszólítására írta meg jelentését. Egyik pap sem mert csalást sejteni a történtekben, a felizgatott népképzelet részesei voltak, együtt haladtak a tömeghisztéria többi áldozatával.

Budai Ferenc históriai lexikonától kezdve (1804) számos olyan könyv jelent meg, amelyekben mondai színű vagy népies származású feljegyzések találhatók a török hódoltság korából. Ezeket nem fogadhatjuk el hiteles emlékeknek. A családtörténeti hagyományok egybeállítói és a népköltési termékek gyüjtői a XIX. században olyan élénk képzelettel és kritikátlan lelkesedéssel dolgoztak, hogy szövegeiknek az előbbi századokba való visszahelyezése nem volna tudományos eljárás. — A források közelebbi megjelölése s ezekből a mondák egybeállítása Szendrey Zsigmond anyaggyüjteményében: Magyar népmondatipusok és tipikus motivumok. Ethnographia. 1923. évf. — U. az: Történeti népmondáink. U. o. 1926—1927. évf.

A magyar ősvallás emlékeivel foglalkozó tudósok egyike, Barna Ferdinánd, keresztény valláshoz idomított pogánykori imádságoknak vélte a Bornemisza-féle nyolc ráolvasást. (A finn költészetről. Pest, 1872.) — Greguss Ágost felhívta a figyelmet a bájoló imádságok párhuzamos gondolataira és betűrímeire: ezek a régi szövegek, szerinte, a magyar nép között a XVI. században divatozó javasversek maradványait őrzik. (Tanulmányai. I. köt. Pest, 1872.) — Szilády Áron a Bornemisza Péter könyvében feljegyzett bájolások megvilágítására több XIX. századi népies ráolvasást adott ki: ezekben a népköltési szövegekben rá lehet ismerni a XVI. századi mondókák gondolataira és kifejezéseire. (Magyar Nyelvőr. 1873. évf.) — Horváth Cyrill a nyolc ráolvasó imádságot a középkori szövegmaradványok sorába vette fel s hatot közülük verses alakban közölt: ezek a versek nem éneklésre, hanem recitálásra valók, mint a népnek több ritmusos köszöntője, találós meséje és egyéb mondókája. (Régi magyar költők tára. I. köt. 2. kiad. Budapest, 1921.)

Kiadások. — A II. Lajos király haláláról szóló monda az 1526—1542. években képződött: Szerémi György emlékirata Magyarország romlásáról. Közli Wenzel Gusztáv. Pest, 1858. (Monumenta

Hung. Hist. Script.) — A Bornemisza-féle nyolc ráolvasás az Ördögi Kisértetek 805—809. levelén olvasható. (Sempte, 1578. A kötet a Bornemisza-féle prédikációs gyüjtemény negyedik részének folytatása; az utóbbi rész a 647. levélen végződik, az Ördögi Kisértetek kötete pedig a 647. levéllel indul meg s 283 lapot foglal magában.) — A nyolc imádság újabb kiadása Barna Ferdinánd akadémiai értekezésében: A finn költészetről, tekintettel a magyar ősköltészetre. Pest, 1872. (Előzőleg a Vasárnapi Ujság 1867. évf. szept. 8-iki száma közölt két mutatványt a nyolc imádságból.) — Thury Etele is közzétette mind a nyolc szöveget: Bornemisza Péter könyve az Ördögi Kisértetekről. Ethnographia. 1913. évf. (A pápai református főiskola könyvtárában őrzött példány nyomán.) — Megvan a nyolc bájoló imádság a középkori magyar verseknek Horváth Cyrilltől egybegyüjtött és magyarázott gyüjteményében is: Régi magyar költők tára. I. köt. 2. kiad. Budapest, 1921. (Verses sorokba tördelve hat ráolvasás: Csúzról való báj, Akinek fejét megmenté hogy ne fájjon, Akinek a torkába ereszkedett, A menyelésről, Az ökleletről, A gilisztáról. Prózában két ráolvasás: Az igézetről, A hasfájásról. Horváth Cyrill szerint lehetséges, hogy az utóbbi két bájolás is vers, a ritmus lüktetése jól érezhető bennük, csakhogy az eredetileg versnek készült részekhez később toldások járultak, ezért ritmikai tagolásuk akadályokba ütközik.) — Dobokai Mihály szövegét Dézsi Lajos közölte: Ördögi kisértet- és lélekjárás 1587-ben. Ethnographia. 1928. évf. (A kéziratot a zsélyi levéltár őrizte meg, de van egy kézirata a zayugróci levéltárban is.)

Irodalom. — Az imént említett könyveken és értekezéseken kívül a következő munkák: Régi magyar költők tára. II—VI. köt. Szilády Áron jegyzeteivel. Budapest, 1880—1896. VII. köt. Szilády Áron és Dézsi Lajos jegyzeteivel. Budapest, 1912—1926. VIII. köt. Dézsi Lajos jegyzeteivel. Budapest. 1930. — Szilády Áron: Három hegedüs-ének. Századok. 1882. évf. — Erdélyi László: Szerémi György és emlékirata. Budapest, 1892. — Szádeczky Lajos: Szerémi György élete és emlékirata. Budapest, 1892. — Erdélyi Pál: A virágének. Ethnographia. 1899. évf. — Szilády Áron: A XVI. századi líra. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Beöthy Zsolt: Virágénekeink egy tanusága. Alexander-emlékkönyv. Budapest, 1910. — Vid Jeromos: Szerémi György

emlékiratainak művelődéstörténeti vonatkozásai. Budapest, 1910. — Tolnai Vilmos: Erdősi Sylvester János a virágénekekről. Magyar Nyelv. 1911. évf. — Dézsi Lajos: Tinódi Sebestyén. Budapest, 1912. — Eckhardt Sándor: Balassi Bálint irodalmi mintái. Budapest, 1913. — Takáts Sándor: Rajzok a török világból. I. köt. Budapest, 1915. — Réthei Prikkel Marián: A régi magyar énekmondók. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1917. évf. — Takáts Sándor: A régi Magyarország jókedve. Budapest, 1921. — Kertész Manó: Szokásmondások. Budapest, 1922. — Trócsányi Zoltán: A régi magyar irodalom breviáriuma Gyöngyösiig. Berlin, 1925. — Solymossy Sándor: Mohács emléke a néphagyományban. Mohácsi emlékkönyv. Szerk. Lukinich Imre. Budapest, 1926. — Szabolcsi Bence: Tinódi zenéje. Zenei Szemle. 1929. évf.

A VERSELÉS FEJLŐDÉSE.

A középkori hangsúlyos versformák ebben a században több új magyar versformával gyarapodnak, emellett feltűnnek a görög-latin verselést utánzó klasszikus metrumok is.

A hangsúlyos verselés a középkori kísérletekhez viszonyítva mind a változatosság, mind a folyamatosság dolgában kielégítő fejlődést mutat. Igaz, hogy a sorok még most is legtöbbször nehézkesen döcögnek, a ritmust megmegrontja a kifejezésekkel való küszködés, a rímelés ritkán gyönyörködtető, de a verselők egy része most már le tudja küzdeni a kolostori verselés szembeszökő kezdetlegességeit. Az egyházi énekköltők egyike-másika gördülékeny strófákat alkot, Balassa Bálint megteremti a Balassa-versszakot, csak az elbeszélő költők bajlódnak keservesen a négyesrímű tizenkettősökkel, az epikának ezzel a szerencsétlenül megválasztott hagyományos versformájával.

A görög-római versformákat ebben a században alkalmazzák először magyar nyelvre. A klasszikus minták átültetése kétféle módon történik. A verselők nagyobb része pusztán a szótagok számát utánozza minden időmérték nélkül, egyesek azonban megpróbálkoznak az antik méretű verselés szabályos alkalmazásával is.

Az időmérték nélkül szűkölködő, rímes sapphói versszakok eléggé gyakoriak; ez a hangsúlyosan használt ókori strófa olykor még az elbeszélő költeményekben is felbukkan. A sapphói versalaknak szótagszám szerint készült rímes másolataihoz dallamot is kölcsönöznek a külföldről s az antik metrumból hangsúlyossá formált magyar vers szövege nemzetközi melódiával hangzik fel a protestáns templomokban. Ugyanígy jelenik meg egyes énekeskönyvekben az alkaiosi és asklepiadesi vers is. A latin prozódia szabályait az óklasszikus lírai formákban nem tudják követni.

Annál meglepőbb Sylvester Jánosnak a hexameterekben és pentameterekben mutatkozó biztos verselése. Új Testamentumának 1541. évi kiadásában olyan szabályos disztichonok jelennek meg, hogy helyenkint alig érezzük bennük az új forma meghonosításával járó nehézségeket.

Irodalom. — Arany János: A magyar nemzeti versidomról. Új Magyar Múzeum. 1856. évf. — Arany János prózai dolgozatai. Budapest, 1879. — Ferenczi Zoltán: A népies versalakok története műköltészetünkben. Kolozsvár, 1879. — Négyesy László: A mértékes magyar verselés története. Budapest, 1892. — Fabó Bertalan: A magyar népdal zenei fejlődése. Budapest, 1908. — Seprődi János: A magyar népdal zenei fejlődése. Erdélyi Múzeum. 1908. évf. — Gábor Ignác: A magyar ősi ritmus. Budapest, 1908. — Horváth János: Magyar ritmus, jövevény versidom. Budapest, 1922. — Gábor Ignác: A magyar ritmus problémája. Budapest, 1925. — Szabolcsi Bence: Adalékok a régi magyar metrikus énekek történetéhez. Irodalomtörténeti Közlemények. 1928. évf. — U. az: Pótlás a régi magyar metrikus énekekhez. U. o. 1929. évf.

KÉZIRATOS ÉNEKESKÖNYVEK.

A XVI. SZÁZADBAN a tanult ember fogalma egybeolvadt a pap fogalmával; csak az igen előkelő és gazdag nemesek taníttatták fiaikat még akkor is, ha gyermekeik nem készültek az egyházi pályára. A papság érdeklődése mindenekelőtt a hittudományi és gyakorlati vallásos kérdések felé irányult. A világi énekköltést megvetették, az egyházi énekekre nagy gondjuk volt. A kéziratokban forgó vallásos költeményekből időnkint kiválogatták a legszebbeket, gyüjteményekbe foglalták őket s a gyüjteményeket kinyomtatták. (Gálszécsi István: 1536, Székely István: 1538, Huszár Gál: 1562, Szegedi Gergely: 1569, Bornemisza Péter: 1582, Gönczi György: 1592, Ujfalvi Imre: 1598; továbbá több más gyüjtő kisebb jelentőségű énekeskönyve, a Váradi Énekeskönyv, a Debreceni Énekeskönyv, a Bártfai Énekeskönyv.)

A nyomtatott énekeskönyveken kívül a XVI. század protestáns korszakából több verses kódex is jutott korunkra. Ezek az irott könyvek is csaknem mind vallásos szövegeket őriztek meg.

Szertartásos énekgyüjtemény nélkül nem lehetett el a protestáns gyülekezet, ezért a lelkipásztor valami hozzáértő pappal vagy deákkal graduált iratott, ennek segítségével énekelt a kántor és a kar a templomban. A szertartásos

éneklés a XVII. század első felében még virágzott, azután megkezdődött hanyatlása s az egymást előírásosan váltogató isteni dícséreteket a gyülekezeti közös éneklés váltotta fel.

A XVI. századi protestáns szellemű, vallásos tartalmú kéziratos énekeskönyvek közül időrendben legelső a:

Batthyány-kódex. — A régibb tudományos kutatók ezt az írott könyvet tekintették a középkori katolikus kódexirodalom zárókövének. A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár őrizte meg. 225 levél. Ismeretlen szerkesztői katolikus karkönyvből dolgozták át protestáns graduállá. Ez a legrégibb református rituális énekeskönyv. Hangjegyekkel is el van látva. Másolásának ideje: 1556—1563. A Keserüi Dajka János és Geleji Katona István által szerkesztett XVII. századi református Öreg Graduál forrásul használta. Merítettek belőle a XVII. századi unitáriusok is. Szövegeit Volf György még a katolikusok vallásos költészetéhez számította (1890), de Horváth Cyrill kétségtelenné tette, hogy a kódex protestáns jellegű (1905).

A Batthyány-kódexen kívül különösebb figyelmet érdemel a XVI. század végéről való Nagydobszai-graduál és a két Sárospataki-graduál. Az előbbit a somogymegyei nagydobszai református gyülekezet őrizte meg, az utóbbi kettő a sárospataki református főiskola tulajdona.

A világi tartalmú verses szövegeket őrző XVI. századi kéziratok közül értékes maradvány a:

Csereyné-kódex. — A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumé. Özvegy Cserey Jánosné Zathureczky Emilia ajándéka. 73 levél. Javarészben Balázs deák írása 1565-ből. Vallásos énekek és históriás költemények vannak benne. Tinódi Sebestyénnek Jason királyról szóló históriája és Pesti Györgynek a Halál képéről szóló verse ebben a kódexben maradt fenn.

Kiadások. — A XVI. századi verses kódexek lapjain megőrzött költeményeket elsősorban a Régi Magyar Költők Tára kötetei közölték. (II—VI. köt. Szilády Áron jegyzeteivel. Budapest, 1880—1896. VII. köt. Szilády Áron és Dézsi Lajos jegyzeteivel. Budapest, 1912—1926. VIII. köt. Dézsi Lajos jegyzeteivel. Budapest, 1930.) — Nyelv-

emléktár. XIV. kötet. Batthyány-kódex. Budapest, 1890. (Volf György kiadása.) — A többi közlés jegyzéke az itt következő Irodalom során.

Irodalom. — A régebbi cikkekről és eredményekről is beszámol Erdélyi Pál értekezése: Énekeskönyveink a XVI. és XVII. században. Magyar Könyvszemle. 1899. évf. — Horváth Cyrill: A Batthyány-kódexről. Irodalomtörténeti Közlemények. 1905. évf. — Kanyaró Ferenc: A Batthyány-kódex mint unitárius graduál. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1907. évf. (E téves nyomokon járó értekezéshez kapcsolódnak Horváth Cyrill és Kardos Albert helyreigazító észrevételei ugyanezen folyóirat 1908. évf.-ban.) — Dézsi Lajos: A Csereyné-kódex. Irodalomtörténeti Közlemények. 1911. évf. — Borbély István: A legrégibb unitárius templomi énekeskönyvek. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1913. évf. — Seprődi János: A Batthyány-kódex jelentősége. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület hetedik vándorgyűlésének emlékkönyve. Kolozsvár, 1913. — Jenei Ferenc: A világi irodalmi műfajok kéziratos énekeskönyveinkben. Budapest, 1929.

OSZK Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

BALASSA BÁLINT.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Balassa Bálint élete.
Balassa Bálint vallásos énekei.
Balassa Bálint vitézi énekei.
Balassa Bálint szerelmi énekei.
Balassa Bálint lírája.
Balassa Bálint drámai töredéke.
A Balassa-irodalom.

BALASSA BÁLINT ÉLETE.

A MAGYAR irodalomban Balassa Bálint az első kimagaslóbb lírai egyéniség. A vallásos és szerelmi költészet nagytehetségű művelője és a vitézi élet hivatott énekese volt. Munkássága a következő évszázadban egész költői iskolát teremtett.

BÁRÓ BALASSA BÁLINT (1551—1594) előkelő, gazdag családból származott. Gyermekéveit a Felvidéken töltötte. Mivel atyja, Balassa János, a törökök ellen folytatott harcokban forgolódott, nevelésére anyja, Sulyok Anna, ügyelt fel. Protestáns vallású szüleinek udvari papjai tanították. Egyik nevelője Bornemisza Péter volt, korának híres prédikátora. Mikor a tehetséges ifjú felnőtt, atyjával együtt résztvett az 1572. évi pozsonyi országgyűlésen. Az udvar részéről a királyi étekfogói tisztséggel tüntették ki s az egyik udvari ünnepélyen őt bízták meg azzal, hogy a Habsburg-udvarban egybegyűlt külföldi előkelőségek előtt bemutassa a magyar táncot. Olyan juhásztáncot járt az udvar gyönyörűségére, hogy Istvánffy Miklós érdemesnek találta megörökíteni emlékét történeti munkájában. Azontúl néhány éven keresztül az egri vitézek között élt. Ekkor szeretett bele báró Ungnad Kristóf egri várparancsnok nejébe, Losonczy Annába, de szerelmének épen úgy nem kedvezett a szerencse, mint hadi pályájának. 1575 nyarán Báthory

István erdélyi fejedelem fogságába esett. Az erdélyi fejedelem harcban állt Miksa királlyal, egyik vezére szétverte Balassa Bálint csapatát, a költő megsebesült és fogságba került. A törökök többízben sürgették kiadatását, de az erdélyi fejedelmi udvar elhárította fejéről a veszedelmet. Szabadságát 1577-ben nyerte vissza. Báthory István ekkor már lengyel király volt s a költő huzamos időt töltött mellette Lengyelországban. Szolgálataival gyanússá tette magát a Habsburg-ház előtt, úgyhogy hazatérése után, 1578-ban, kénytelen volt hűséget esküdni Rudolf magyar királynak. Eger környékén folytatta vitézi életét. Szüleinek elhunytával nagy vagyon szállt reá és öccsére, szívesen látták a legelőkelőbb házakban is. Miután elunta a vitézi életet, 1584-ben megnősült. Unokatestvérét, Dobó Krisztinát, Várday Mihály királyi főpohárnok özvegyét, vette feleségül s ezzel megkezdődtek életének nagy szenvedései.

Házasságkötése után sógora, Dobó Ferenc, főbenjáró perrel támadta meg. Dobó Ferenc azt állította, hogy sógorát unokanővérével kötött házassága a vérfertőzés bűnébe sodorta. A királyi hivatalok és egyházi hatóságok részéről megkezdődtek a zaklatások. Balassa Bálint, hogy meghurcoltatásának végét szakassza, 1586-ban áttért a katolikus vallásra, de célját nem érte el. Rudolf király a magyar tanácsurak kérésére megkegyelmezett ugyan neki, de az esztergomi szentszék érvénytelennek nyilvánította házasságát, sőt egyetlen fiát, mint vérfertőző viszonyból és törvénytelen ágyból származott szülöttet, megfosztotta örökösödési jogától. A költő helyzete egyre

rosszabbodott. Ellenségei kárörvendve hallották az esztergomi papok ítéletét, pörösködő rokonai diadalmaskodtak, neje elhagyta. Mivel indulatos ember volt és nemestársaival szemben is többrendbeli erőszakosságot követett el, újabb és újabb perekbe bonyolódott. Nem lévén maradása hazájában, 1589 őszén elhagyta Magyarországot. Lengyelországba bujdosott, Krakkótól Danzigig sok földet bejárt s ismeretlen viszontagságok után 1593 őszén tért vissza hazájába, hogy résztvehessen a törökök ellen viselt háborúban. Felkereste az Esztergomot ostromló magyar vitézek táborát; itt esett el, Esztergom falai alatt, 1594 május 26-án. Negyvenhárom éves volt. Halálos ágyánál két barátja állott: hű tanítványa, Rimay János és egy vágsellyei jezsuita, Dobokay Sándor. Hibbei birtokán temették el, Liptó megyében. Hét év mulva meghalt egyetlen fia is.

Balassa Bálint erőszakos ember volt, fékezhetetlen várúr, környezetének és alárendeltjeinek zsarnoka. Ha egyéniségét költeményeitől különválasztva nézzük, kevés rokonszenves vonást találunk életében. Olyan volt, mint a legtöbb törökkori Balassa: rakoncátlan vérű, féktelen indulatú, szenvedélyesen pörösködő, önzőn hatalmaskodó, kiszámíthatatlanul szeszélyes. Elbízott kíméletlenségével sok fájdalmat okozott másoknak. Nemestársait meg-megfenyegette, jobbágyait durván zsarolta, török foglyait kegyetlenül kínozta. Életét mohón és könnyelműen élte ki. Míg jobbérzésű kortársai nagy alapítványokkal és jótéteményekkel egyengették a magyar művelődés útját, ő hatalmas vagyont pazarolt el léha kedvteléseire.

Nemzete ügyéért való elszánt harcbaszállása szebbé teszi emlékét. Irodalmi műveltsége is enyhít emberi arcképének nyers vonásain.

Szerelmi viszonyai hirhedtté tették. A könnyelmű nőszemélyeknél szerencsés volt; a női becsületükre büszke leányok és asszonyok visszautasították. Házasságával balul járt.

Levelezésében és költeményeiben számos nő nevét említi. Egyik sem tett lelkére olyan nagy és állandó hatást, mint elérhetetlen eszményképe: Losonczy Anna. Az egri hős leányát, Losonczy István önfeláldozásának emlékére, a király fiúsította, a szép és gazdag hajadon Eger kapitányához, a későbbi horvátországi bánhoz, báró Ungnad Kristófhoz, ment nőül s Balassa Bálint akkor sem kellett neki, mikor özvegységre jutott. Ez a visszautasítás a mellőzött és megalázott szerelmes keserű fájdalmával gyötörte a költőt és sok fájdalmas dalának vált ihletőjévé.

Volt néhány lelkes barátja, ez talán némileg kárpótolta szerelmi csalódásaiért. Hogy ezzel a néhány barátjával jól bánt s hogy ezek lelkesedtek verseiért, legjobban talán Rimay János példája mutatja. Rimay János már az 1580-as években javítgatta Balassa verseit, maga is írt vallásos és szerelmi énekeket Balassa modorában, mikor pedig mestere 1589-ben elbujdosott az országból, leveleket váltottak egymással. Balassa egy alkalommal Landsberg helységből két könyvet küldött neki újévre s ajándékához hozzácsatolta három versét is. Halálos ágya mellett, Esztergom alatt, ott volt Rimay

János is; őt bízta meg azzal, hogy hősi halálát megénekelje. Így jelent meg, halála után négy évvel, a hálás tanítvány verses megemlékezése: *Az nagyságos Gyarmathi Balassa Bálintnak Esztergom alá való készületi.* Dicsőítő költeményén kívül még egy másik munkát is adott ki a Balassa-testvérpár emlékére. Ez a könyve elveszett, de kéziratából kiderül, hogy előbeszédében lelkesen védelmezte a költőt. Rimay János egybegyüjtötte mestere vallásos és világi énekeit is, magasztaló előszót írt a kéziratoskönyv elé s bár gyüjteménye nem jelent meg nyomtatásban, előbeszéde a harcok mezején elesett költő ritka megbecsülése. Míg az idősebb kortársak Istentől-embertől elrugaszkodott, garázda embernek tartották a költőt, Rimay János figyelmébe ajánlotta a magyar nemzetnek, hogy szeretettel emlékezzék elhúnyt nagy fiáról: «Teneked azért, magyar nemzet, úgy ajánlom ez könyvet, hogy ítélettel olvasván minden részét, holta után is megbecsüld azt, aki — életében való kis becsületével — ily virágzó, éles és tudós elmét viselt előtted s aki nagy hasznodra is tudott volna lenni, ha elméjével te tudhattál volna élni».

Adatok Balassa Bálint életéhez:

1229. — II. Endre király idejében él Detre felvidéki nemesúr, a Balassa-család első ismert öse. (A család a honfoglalás korához csatolta eredetét. Hagyománya szerint a XIII. századi oklevelekben említett Detre úr nádor és főispán volt.)

1526. — Balassa Ferenc horvátországi bán hősi halált halt a mohácsi csatában. (Nyolc fia volt; köztük Balassa János, a költő atyja, és Balassa Menyhért, a hírhedt kalandor.)

1549. — A költő atyja, Balassa János, feleségül veszi Sulyok Balázs felvidéki nagybirtokos leányát, nemes Sulyok Annát. (Házassá-

gukból négy fiú és két leány születik. Két fiú korán elhal, Bálint és Ferenc életben marad. A szülők lelkes reformátusok.)

1551. — Balassa Bálint születésének éve. (A születés közelebbi dátuma ismeretlen; lehet, hogy már 1550-ben életben volt a költő. Nem tudjuk azt sem, hol született; bizonyára atyjának valamelyik felvidéki várában. Még neve írása sem egységes; egyesek Balassinak, mások Balassának írják. Helyesen: Balassa. A nevet a XVI. században még felváltva Balassinak és Balassának mondták, de a XVII. századtól kezdve állandósult a Balassa-családnév. Ez a név valószínűleg a család egyik ősének, Balázsnak, keresztnevéből származik. A költő sajátkezű névaláírásai: Balassi, Balassy, Balassa.)

1554. — A költő atyja 13.500 rajnai forintot kölcsönöz I. Ferdinánd királynak, ezért a király Liptóújvár birtokába helyezi. Itt tölti gyermekéveit a költő. (Gyermekkoráról csak néhány csekély jelentőségű adat maradt. Atyja egy alkalommal egyik tiszttartójának panasza miatt a nógrádmegyei Divény várában nagyon megverte s ezért a bosszúálló költő utóbb, huszonhét éves korában, összeverte az öreg tiszttartót, ráfogván, hogy nem akar elszámolni. Régi okiratokból és levelekből arra lehet következtetni, hogy egy időben Besztercebányán iskolázott. Tanult a Batthyányak udvarában is, sőt már igen fiatalon három lóval szolgált egy kipróbált kapitány kardja alatt. A fegyverforgatásban, lovaglásban, vadászatban, solymászatban, agarászatban jó mesterei lehettek. Mint felvidéki nemesúr németül, tótul, lengyelül korán megtanult, tudott törökül és latinul. Valószínű, hogy atyja menekülésének idején a krakkói egyetemet is látogatta.)

1561. — A gyarmati és kékkői Balassa-család Balassa Menyhért személyében bárói rangot nyer I. Ferdinánd királytól. (A rangemelést nem ennek a sokszoros árulónak, hanem inkább Balassa Jánosnak érdemeiért kaphatta volna a család. A költő atyja több helyen, így különösen Szolnok táján, szerencsésen harcolt a törökkel, megkapta a jász kapitányságot, birtokadományokban részesült s I. Ferdinánd király egy főnemesi küldöttség élén 1552-ben őt küldte Genuába, hogy üdvözölje és hazakísérje a Spanyolországból érkező Miksa főherceget.)

1562. — Bornemisza Péter protestáns prédikátor udvari pap és nevelő lesz Balassa János családjában. (Tíz esztendőnél tovább

időzik itt, Balassa János magával viszi még az országgyülésre is, bizalmát teljes mértékben bírja. A Balassák kitartóan védik a nagyhírü prédikátort. Ha Bornemisza Pétert a katolikusok valahonnan megszalasztják, többnyire valamelyik Balassa védelme alá menekül.)

1569. — Miksa király a pozsonyi országgyülésen elfogatja Balassa Jánost és sógorát, Dobó Istvánt, az egri hőst. Azzal vádolják őket, hogy összeesküvést szőttek a Habsburg-ház ellen s János Zsigmond uralkodása alatt egyesíteni akarják Erdélyt és a királyi Magyarországot. Az országgyülés nem tudja megmenteni a bebörtönözéstől a két előkelő urat, az eset nagy megdöbbenést kelt az egész országban, a hírt Bornemisza Péter viszi meg Pozsonyból Liptóújvárra Balassa Jánosné Sulyok Annának. (Ebben az évben jelenik meg a Balassa-nemzetség kárára a Balassi Menyhért árulásáról szóló komédia is.)

1570. — Balassa János, felesége segítségével, megszökik pozsonyi börtönéből s Zólyomon keresztül lengyelországi birtokaira menekül. (A közvélemény mellette foglal állást, ő maga tiltakozik a hamis vád ellen. Birtokait a bécsi udvar lefoglalja.)

1572. — Balassa Bálint, szüleinek vigasztalására, kinyomatja Bock Mihály német munkájának magyar fordítását. Atyjának megpróbáltatása véget ér. Miksa király újból kegyeibe fogadja s az 1572. évi pozsonyi országgyülésen kitüntetésekkel halmozza el Balassa Jánost. Balassa Bálint királyi étekfogó lesz s abban a kegyben részesül, hogy a királyi udvar egyik ünnepségén magyar táncot lejt. (Istvánffy Miklós történeti munkája szerint: «Miután az asztalokat kihordták, a vitézlő fiatalság és a nemesifjak táncra állottak fel a palota nagytermében. Közülük az imént kegyelmet nyert Balassa János huszonegy esztendős fia, Bálint, nyerte el a pálmát oly tánccal, melyet a külföldiek magyar táncnak, mi magunk pedig a juhászok sajátos és külön táncának ismerünk. A császár és király s a fejedelmi vendégek nagy gyönyörüséggel nézték őt, amint Pánt és a Szatirokat utánozta: leguggolt, majd táncolás közben a magasba szökkent, majd megint szétdobott lábbal a földre dobbant».)

1574. — Ez év táján kerül Balassa Bálint Eger várába. Itt éli vitézi életét több más főrangú ifjúval együtt. (A vár parancsnoka Losonczy Anna férje: báró Ungnad Kristóf.)

1575. — Június havában Balassa Bálint Eger várából Erdély felé vonul, hogy csatlakozzék a Báthory István erdélyi fejedelemmel hadban álló Békes Gáspár seregéhez. Huszárait a huszti kapitány szétveri, őt magát fogságba ejti s előbb Kőváron őrzi, majd az erdélyi fejedelem udvarába küldi. A súlyosan sebesült leventével jól bánnak, de Murád szultán a temesvári basa útján a maga számára követeli a foglyot. Báthory István könyörög a nagyságos basának és a felséges szultánnak, hogy hagyja nála Balassa Bálintot, mert ha kiadja foglyát, nem lesz becsülete a magyarság előtt. («Könyörgök azért te nagyságodnak — írja a temesvári basához az erdélyi fejedelem — tekintsen kegyelmesen az én könyörgésemre és mentsen meg engem ez nagy gyalázattul, mindazonáltal mindenekben az hatalmas császár és te nagyságod jó akaratja légyen. Mikor egy szolgánk az Balassa János fiát megfogta, egy bottal ütötte volt agyon, kibe megsiketült és az kórság is gyakorlatossággal üti el, úgy annyira vagyon, hogy sem élhet, sem halhat, elvajudt.» A költőt eszerint a harc hevében félholtra verték, úgy hogy egy ideig süketté és nehézkórossá lett. A Balassa-családot ez időben más csapás is érte. A budai basa és a székesfehérvári bég július havában elfoglalta Balassa János két régi várát, Kékkőt és Divényt, s ezzel ismét tovább terjesztette a hódoltság határait. A török nagyon haragudott a Balassákra, mert az öreg Balassa kegyetlenül kínoztatta török rabjait még fia elfogatása után is. «Törekedjetek az én fiam szabadításáért és én nem kínozlak titőket.»)

1576. — A törökök újból követelik Balassa Bálint kiadását, de Báthory Istvánt lengyel királlyá választják s ő foglyát Gyulafehérvárról Lengyelországba szökteti. (Balassa János annyira félti fiát, hogy előzőleg már hűséget igér a török portának, ha visszaadják Bálint szabadságát. Ez a hír nagy megbotránkozást támaszt a bécsi udvar hívei között. Bálint vígan él a krakkói, varsói, danzigi lengyel társaságokban, szeptember havában Báthory István kegyességéből visszanyeri szabadságát, de egyáltalában nem siet haza. (Egyik levelében elmondja, miért nem maradt továbbra is Lengyelországban, ahol István király olyan jól bánt vele s a lengyelek annyira kényeztették. Nem a pénz szűke, nem valami nő szerelme indította hazájába, hanem az, hogy hűtlenséggel gyanusított familiáját ól elhárítsa az árulás rágalmát.)

1577. — Balassa Bálint hazatér. Sok mulatozása miatt későn érkezik; atyját már nem találja életben. Özvegy édesanyja fogadja Liptóújváron. Innen és Zólyomból több levelet ir a maga ügyében. Még rokonsága is fél a vele való érintkezéstől, mert nem tudják, hogy a bécsi udvar hogyan ítéli meg lengyelországi dolgait. (Lengyelországban hűséget esküdött Báthory Istvánnak, a német Habsburgok gyülölt ellenfelének.)

1578. — Anyja halála. A pozsonyi országgyülésen hűséget esküszik Rudolf királynak. Huszonhét éves. Különböző erőszakosságokat követ el: Pozsonyban megveri elhunyt atyja egyik tiszttartóját; Liptóújváron bebörtönözi egyik adósát; a vihnyei fürdőben összeveri az egyik gazdag felvidéki polgár unokaöccsét. Selmecbánya városa panaszt emel ellene a királyi hatóságoknál. Pöre van több nemesúrral is. Pénzt akar szerezni, ezért embertelenül kínoztatja török foglyait. (Egyik levelében meghagyja, hogy mivel a törökök Haszán agáért nem adnak megfelelő váltságdíjat, a kezes török rabok fogait húzzák ki s mindegyikre hetvenöt botot vágjanak «három újjnyi temérdek pálcával».)

1579. — Szeretne visszatérni Lengyelországba, utóbb beáll az egri vitézek közé. A bécsi haditanács ötven lóra való havi járandóságot utal ki számára azaz ötven huszár hadnagya lesz. (Családja ez időtájt szeretné összeházasítani Krusith Ilonával, egy előkelő és gazdag felvidéki úr gyermekével, de a leány nem fogadja szívesen közeledését.)

1580. — Ott van a Hatvant elfoglaló magyar vitézek között, török foglyokat ejt, kirabolja a házakat és boltokat. (Viselt dolgainak emléke megvan Salánki Györgynek a nádudvari csatáról szóló históriás énekében: «Lovaggal, gyaloggal, vitéz Balassa házakat, pénzes boltokat tör vala».)

1581. — Alsóbb rangú tiszti helyzetéből szeretne előlépni s kéri a bécsi haditanácsot, nevezze ki újvári, veszprémi, palotai vagy zólyomi kapitánynak. Kérelmeit nem teljesítik. (Nagyobb tekintélye van vármegyéjében: Liptó vármegye közgyülése őt kívánja főispánnak s minden nemesi kúria és jobbágytelek után pénzt szavaz meg számára, hogy liptóújvári vára köré új kőfalat vonathasson.)

1582. — Mivel hiába folyamodik jobb katonai állásokért, távozni akar Egerből. Összetűz a zólyomi kapitánnyal, ez feljelenti. Bajtár-

saival is többször összezördül. Egy alkalommal bírság fizetésére ítélik. Sok baja van adósságaival és kölcsönügyeivel. (Ideje jórészét nem is Egerben tölti, hanem Liptóban, Zólyomban, Trencsénben. Májusban egyszerre két nőtestvére megy férjhez, a meghívókat ő bocsátja ki Liptóújvárról.)

1583. — Odahagyja egri szolgálatát, bár azontúl is résztvesz kisebb hadi vállalatokban és vitézi rablásokban. Hasztalan folyamodik a tokaji kapitányságért. A hadi tanács száz lóra való kapitányságot szán neki Léva várában, de ezt nem fogadja el, mert nem akar Dobó Ferenc parancsnoksága alatt szolgálni. Viszálykodása és pörös ügyei több nemesúrral. Merénylete egy özvegyasszony ellen. (Ez év május havában egy felvidéki mészárosmester özvegye Besztercebányáról Zólyom felé gyalogol; Zólyom közelében meglátja őt Balassa és csatlósa; Balassa leszáll a lóról, ostromolni kezdi az asszonyt, letépi róla fejkendőjét, pruszlikját, kötényét, már-már leteperi, mikor utasok érkeznek s a sikoltozó asszony segítségére rohannak. Balassa lóra pattan, elvágtat. Zólyom város tanácsa a bécsi udvarnál feljelentést tesz a «lovag» ellen. Ezt megtudja Balassa s otromba hangú szitkozódó levelet ír a tanácsnak.)

1584. — A törökök feljelentik a bécsi udvarnál, hogy a békeszerződés ellenére hadat visel és fegyveres társaival együtt fosztogatja a vásárokat. A hatvani országos vásár kirablása nem sikerül ugyan, mert a török katonaság megvédi a vásárosokat; meghiúsul a szécsényi rajtaütés is; a gyarmati sokadalom megtámadását szintén elhárítja a török; de a dömsödi vásárról már elhurcolják a portékát, rabul ejtenek hét gazdag kereskedőt, ekkor rájuk ront egy török csapat, kiszabadítja a foglyokat s ötven magyart fog el a Balassa vezérlete alatt fosztogató martalócok közül. Ez év decemberében Balassa Sárospatakra megy s karácsonykor feleségül veszi unokatestvérét, Várday Mihály özvegyét, Dobó Krisztinát. (A költő ekkor harminchárom éves, neje huszonöt. Az esküvő váratlanul történik. Balassa csekély kísérettel megérkezik Sárospatakra, a református istentisztelet után előáll Dobó Krisztinával s a magával hozott pap előtt megköti a házasságot. Utána felmennek a várba, lefegyverzik az őrséget, az ellenállókat kikergetik, a többit hűségükre esketik. Igy akarják megfosztani Dobó Ferencet a maga várrészétől. Az őrség azonban csakhamar magához tér meglepetéséből,

a várat visszafoglalja s Balassát nejével és szolgáival együtt kiutasítja Patakról. A menyegzőt Szikszón tartják meg egy szatócs feleségénél.)

1585. — Dobó Ferenc barsmegyei főispán és kerületi generális — az egri hős fia, Dobó Krisztina testvére — elégtételt követel a királyi udvartól a sárospataki vár megtámadásáért: Balassa Bálint a vár elfoglalásával hűtlenséget, házasságával vérfertőzést követett el, mindkettőért külön-külön fejvesztés és jószágvesztés jár, az elkobzandó birtokra bejelenti igényét. A vizsgálatot elrendelik, a törvénykezési eljárás megindul, az egész ország álmélkodva hallja a történteket. A meghurcolt párnak az év végén gyermeke születik: Balassa János. (Azt híresztelik róla, hogy atyja töröknek akarja nevelni, mohamedán módra kereszteltette, Musztafa nevet adott neki. Ez az otromba ráfogás legjobban mutatja, mennyi elkeseredett ellensége volt a rossz természetű költőnek.)

1586. — Balassát egyre súlyosabb gondok gyötrik. Érzi a közvélemény megvetését, neje elhidegülését; pénze nincs, birtokainak elzálogosításával szerez pénzt; egész falukat köt le kisebb-nagyobb kölcsönökért. Hogy szorongatott helyzetén könnyítsen, augusztus 24-ikén az esztergomi káptalan előtt áttér a katolikus vallásra. Ügyében most már az esztergomi szentszék ítélkezik s — törvénytelennek nyilvánítja fiát! (Katolizálásával egyelőre nem ért el semmit, sőt súlyosabbá tette helyzetét, mert a katolikus egyházjog még szigorúbban ítélkezett az elsőfokú unokatestvérek házasságában, mint a protestáns, azonkívül a magyar jog szerint is súlyosan törvénybe ütköző dolgot művelt. Homály fedi, hogy nejével együtt ki vette rá erre az elhatározásra. Hitehagyásáért a reformátusok is felbőszültek ellene, elsősorban a Balassa-nemzetség tagjai.)

1587. — Öccsével együtt erősen sanyargatják liptóújvári jobbágyaikat. Erőszakosságaik ellen a liptómegyei Lehoczkyak protestálnak. A törvénytelennek nyilvánított házasságkötés ügyében Dobó Krisztina egyedül jelenik meg a pozsonyi országgyűlésen. (A rendek megkezdik, de nem fejezik be a kínos ügy tárgyalását.)

1588. — Becsületsértési ügyek, birtokperek, elzálogosítások. Öccsével együtt újból sanyargatja a liptói parasztokat. Ismételten kéri katonai alkalmazását a hadi tanácstól. Rudolf király a magyar urak kérésére amnesztiát ad és pertörlést rendel el házassága ügyében.

Főbenjáró pöre megszünik. A szentszék is törvényesíti házasságát. (Feleségétől elvált s engedelmet nyert új házasság kötésére.)

1589. — Családi viszályok, pörösködések, anyagi bajok. Szeptember táján Lengyelországba bujdosik. (Lóra ülve egyedül távozott. Nagy elkeseredéssel mondta barátainak, hogy bujdosását jószágaira leselkedő nagybátyjának, Balassa Andrásnak, és Losonczy Annának köszöni, aki Ungnad Kristóf halála után nem hozzá, hanem Forgách Zsigmondhoz ment feleségül.)

1590. — Néha egy-egy levelet ír haza bujdosásából. (Ez év februárjában meghal Dobó Krisztina. A megelőző évben ment férjhez Petheő Gáspárhoz.)

1591. — Bujdosásában eljut a Keleti-tenger mellé. Feljelentik a hadi tanácsnál, hogy magyar katonákat hívogat Lengyelországba. Foglalkozik bor szállításával is. (Öccséhez Krakkóból azt írja, hogy ha valami méltó tiszttel bíznák meg, szívesebben szolgálna otthon, mintsem verset faragjon idegenben, de mit tegyen, ha nem juttatnak neki tisztességes szolgálatot; csak nem lehet bíró falujában, Hibbén; inkább marad Lengyelországban, ahol hercegekkel mulathat, míg otthon csak háborgatják; ha megkapná Palota vagy Tata kapitányságát, búcsút mondana haszontalan időtöltéseinek s hazajönne vitézi életre.)

1592. — Lengyelországból visszatér Liptóújvárra. Az eperjesi törvényszék előtt nyilvánosan bocsánatot kér, mert Ernő főherceget megsértette két folyamodványában. A nagyszombati szentszék előtt anyagi dolgok miatt pört indít Losonczy Anna ellen. (Egykori ideálja ügyvédje útján megvetően nyilatkozik róla: az ilyen vérfertőző ember nem indíthat ellene pört.)

1593. — A bécsi udvar nem ad neki megfelelő alkalmazást, mert megbízhatatlan embernek tartja. Vagyonának már csak romjai vannak meg. Csekély jövedelmét lengyelországi borszállítással s lovak eladásával szaporítja. Nagyobbára Liptó megyében tartózkodik, de megfordul egyebütt is. Július 1-én Pozsonyból keltezett levelében a vagyonából kiforgatott ember keserűségével írja: «Mint sehonnai vagyok és az egy lakóhelyem is elkelvén tőlem, csigává kell lennem: hátamon lészen házam». November havában ott van a török elleni harcon Kékkő, Divény és más várak ostrománál. (A szerencsés hadjáratban családjának legféltettebb várai felszabadulnak a török megszállás alól.)

1594. — Esztergom ostromakor, május 19-én, ágyúgolyó találja. Mikor a tábori seborvos hozzáfog lábai levágásához, Vergilius sorait idézi: «Nunc animis opus est, Aenea, nunc pectore firmo». (Most van szükség, Aeneas, bátorságra és erős kebelre.) Utolsó szavai: «Krisztus meghalt énérettem és én hogy kételkedjem? Te katonád voltam, Uram, a te seregedben jártam». Halálos ágyán levelet ír Mátyás főhercegnek, fiát az ő kegyébe ajánlja. Május 26-án meggyónik Dobokay Sándor jezsuita atyának s ezen a napon, vagy május 27-én, meghal. Negyvenhárom éves. Július 31-én a tatárok ellen vívott csatában hősi halált hal öccse, Balassa Ferenc is. (A költő holttestét szülei mellé, a liptómegyei Hibbe község templomába, viszik. Ugyanide temetik öccsét is.)

1595. — Megjelenik a Balassa-testvérpár halálára írt latin versek gyüjteménye. (Epitaphia. Bártfa, 1595.)

1598. — Rimay János kinyomatja a Balassa-testvérpárt magasztaló magyar verses füzetét. (Az nagyságos Gyarmathi Balassa Bálintnak Esztergam alá való készületi. Bártfa, 1598.)

1601. — Boroszlóban, december 18-án, meghal a költő egyetlen gyermeke, Balassa János. A tizenhat éves ifjú a boroszlói jezsuita-kollégiumban tanult. (A Balassa-nemzetség többi ága azontúl is virágzott. A nemesi és bárói ág egyes familiáit a Habsburgok bárói és grófi rangra emelték. A grófi ág 1807-ben, a bárói ág 1899-ben halt ki. A népes nemzetségnek egyik neves tagja volt az a báró Balassa Bálint hontmegyei főispán és magyar költő, akit az uralkodóház 1664-ben tüntetett ki a grófi ranggal.)

1633. — Ezidőtájt nyomatják ki először Balassa Bálint költeményeit, még pedig az istenes énekeket, Rimay János énekeivel egy kötetben. (A bártfai első kiadás után számos új kiadás.)

1874. — A Magyar Történelmi Társulat zólyommegyei kirándulásakor Deák Farkas a báró Radvánszky-család radványi kastélyában megtalálja Balassa Bálint világi énekeinek kéziratos gyüjteményét. (Ennek alapján jelenik meg Szilády Áron első teljes Balassa-kiadása 1879-ben.)

1894. — A Balassa-nemzetség családi levéltárából előkerül Balassa Bálint olajfestésü arcképe. (Erdélyi Pál hívja fel rá a figyelmet, midőn a férfiágon kihalt nemzetség levéltárát átveszi a Magyar Nemzeti Múzeum számára.)

1898. — A Magyar Tudományos Akadémia és Liptó vármegye emléktáblával jelöli meg Balassa Bálint hibbei sírját. (Földi maradványai ma is ott nyugosznak.)

1923. — Dézsi Lajos közrebocsátja Balassa Bálint minden munkáit. (A költő verseinek teljes gyüjteménye nagyértékü magyarázatokkal.)

A költő regényes életpályája megragadta a későbbi évszázadok szépiróinak képzeletét. Balassa Bálint alakja Kisfaludy Sándortól és Kölcsey Ferenctől kezdve számos verses elbeszélésben, regényben és drámában feltünik. — Kisfaludy Sándor: Balassa Bálint. Verses elbeszélés három énekben. (Kisfaludy Sándor munkái. VIII. köt. Pest, 1838.) — Kölcsey Ferenc: Balassa. Epigrammszerü verses jellemkép. (Kölcsey Ferenc minden munkái. I. köt. Pest, 1840.) — Jósika Miklós: Jósika István. Regény. Pest, 1847. (Egyik részében szerepel a költő.) — Gaál József verses elbeszélése Balassa Bálintról három énekben. (Országgyülési Almanach. 1847.) — Lisznyai Kálmán: Balassa Bálint börtöndalai török fogságában. Lírai helyzetdalok. (Új palócdalok. Pest, 1859.) — Tóth Kálmán: Dobó Katica. Szinmü. (Nemzeti Szinház. 1861.) — P. Szathmáry Károly: Balassa Bálint. Regény. Budapest, 1887. (Egyik novellájának hőse is Balassa Bálint: Egy magyar költő a XVI. században. Koszorú. 1865. évf.) — Rákosi Jenő: Az ezredév ünnepe. Vizió. Budapest, 1896. (Alkalmi egyfelvonásos.) — Farkas Ödön: Balassa Bálint. Dalmü. 1896. (Tóth Kálmán szinmüve nyomán.) — Martos Ferenc: Balassa Bálint. Szinmü. Budapest, 1902. (Előadták a Nemzeti Szinházban.) — Emőd Tamás: Históriás ének Bús Bálint deákról. Verses elbeszélés. (A Holnap. Nagyvárad, 1908.) — Hangay Sándor: Ének Balassa Bálintról. (Fekete haj árnyékában. Versek. Budapest, 1914.) — Vándor Iván: Balassa Bálint szerelmei. Regény. Budapest, 1917. — Pekár Gyula: Magyar költők szerelmei. Regényes életképek. Budapest, 1920. — Herczeg Ferenc: A fogyó hold. Regény. Budapest, 1922. — Dormándi László: Sólyommadár. Regény. Budapest, 1927. — Somfay Margit: Vénusz jegyében. Regény. Budapest, 1928.

Irodalom. — Balassa Bálint rövid életrajza Toldy Ferenctől: Magyar költők élete. I. köt. Pest, 1870. — Bővebb életrajza Szilády Árontól: Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. Budapest, 1879. —

Életrajzi adalékokat többen adtak közre, így Toldy Ferenc, Szalay László, Thaly Kálmán, Ipolyi Arnold, Károlyi Árpád, Szilády Áron, Tagányi Károly s különösen Illéssy János. Valamennyi adalék felhasználása és megjelölése Erdélyi Pál részletes Balassa-életrajzában: Balassa Bálint. Budapest, 1899. (Magyar Történeti Életrajzok.) — Ferenczi Zoltán rövidebb Balassa-életrajza: A régi magyar költészet. Budapest, 1904. (Remekírók Képes Könyvtára.) — Széchy Károly: Báró Balassa Bálint és gróf Zrínyi Miklós. Budapest. 1905. (A Franklin-Társulat Magyar Remekíróinak Balassa-kiadása.) — Kardos Albert: Balassa Bálint. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Dézsi Lajos: Balassa Bálint minden munkái. Két kötet. Budapest, 1923.

OSZK

BALASSA BÁLINT VALLÁSOS ÉNEKEI.

Balassa Bálint verses munkái: vallásos énekek, vitézi dalok és szerelmes versek. A szilajtermészetű levente épen olyan gyermeki odaadással fordult Istenhez, mint prédikátor-kortársai. Istenes énekeinek gyüjteménye a XVI. század vallásos költészetének értékes emléke. Kesergőhangú vallásos énekeiben a protestáns prédikátorok eszméi és érzelmei költői nyelven és dallamos formában jelentek meg.

Pusztában zsidókat vezérlő jó Isten — sóhajt fel a költő — könyörgök, légy vezérem. Őrizz meg a gonosztól, építsd fel elmémet bölcsességgel, adj hitet szívemnek, ne hagyj el bujdosásomban. Hadd térjek vissza valamikor édes hazámba, hadd találjam mindazokat jó egészségben, akik szomorú szívvel váltak el tőlem. Látod, mindenfelől körülfogott a veszedelem, nincs emberi segítségem, csak imádkozni tudok. Ne hagyd el nyomorult hívedet, megtért az már bűneiből. Felejtsd el gonoszságaimat, úgy sincs hová lennem. Bocsásd meg ifjúságom vétkét, sok hitetlenségét, undok fertelmességét. Viseld gondomat, mert egyedül rád maradtam, beléd helyezem minden reménységemet. Úgy hullasd rám, Uram, régi szolgádra jótéteményedet, mint ahogyan hullatod a harmatot a tavaszi virágra. Segítségül hívlak téged, mert megsokasod-

tak ellenségeim s el akarják fogyasztani életemet. Alnok mesterkedésekkel törnek ellenem, nyelvük rágalmakat szór rám éjjel-nappal. De igaz bírót hívok ellenetek baziliskus-szemű álnok ellenségeim; bírót, aki jól látja, mi van a szívetekben s mi van az én szívemben. Én lelkem, ne botránkozzál meg, gondolj arra, hogy bízhatol Istenedben: ellenségeiden bosszút áll ő, de tégedet megáld.

Egyik istenes éneke sajátságos fordítás. A német protestáns költők Horatius Melpomene-ódáját sokszor feldolgozták vallásos költeménynek: egy ilyen keresztényszellemű Horatius-átköltést fordított magyarra *Ó szent Isten, kit kedvedben* kezdetű istenes énekében. A jellegzetes antik vonatkozások hiányoznak verses fohászkodásából, ezeket a forrásául szolgáló külföldi protestáns himnusz bibliás kifejezéseivel pótolta.

Mint kortársai, ő is nagy áhítattal forgatta Dávid király psalmusainak latin szövegét. Hat zsoltárt öntött magyar versekbe. Ennek a hat zsoltárnak megvan a maga irodalomtörténeti jelentősége: a magyar vallásos költészetben Szenczi Molnár Albert részére Balassa Bálint tört utat nyelvének szép kifejezéseivel és versformáinak könnyedebb szövésével.

Balassa Bálint vallásos munka kiadásával kezdte meg írói pályáját: Beteg lelkeknek való füves kertecske. Krakkó, 1572. (Ezt a könyvet Bock Mihály német munkája után fordította akkor, midőn atyját hűtlenséggel vádolták s Balassa Jánosnak Lengyelországba kellett bujdosnia Miksa király haragja elől.) — Míg ez a munka protestáns szellemű, másik fordítása katolikus szerző nyomán készült: Campianus Edmondnak okai. Bécs, 1607. (Nem fejezte be Campianus-fordítását, de kiadója, Dobokay Sándor jezsuita, elkészítette a befejezést s előszóval

és ajánlással is ellátta a kötetet.) — Vallásos költeményeit nem nyomatta ki. Annál jobban olvasták gyüjteményüket a XVII. században. Huszonhat istenes éneke az 1630-as évektől kezdve a XIX. század elejéig több mint negyven kiadásban forgott közkézen. (Ezek az istenes énekek Rimay János vallásos énekeivel állandóan egy kötetben kiadva láttak napvilágot.)

Kiadások. — Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. Szerkesztette, jegyzetekkel s bevezetéssel ellátta Szilády Áron. Budapest, 1879. — Balassa Bálint minden munkái. Életrajzi bevezetéssel s jegyzetekkel ellátva kiadta Dézsi Lajos. Két kötet. Budapest, 1923.

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 2. kiad. Pest, 1868. — Szilády Áron: Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. Budapest, 1879. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Erdélyi Pál: Balassa Bálint. Budapest, 1899. — Széchy Károly: Báró Balassa Bálint és gróf Zrínyi Miklós. Budapest, 1905. — Kardos Albert: Balassa Bálint. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Eckhardt Sándor: Balassa Bálint irodalmi mintái. Budapest, 1913. — Dézsi Lajos: Balassa Bálint minden munkái. Két kötet. Budapest, 1923. — Waldapfel József: Balassi költeményeinek kronológiája. Irodalomtörténeti Közlemények. 1926. évf. — U. az: Adalékok Balassi istenes énekeinek mintáihoz. U. o. 1927. évf.

BALASSA BÁLINT VITÉZI ÉNEKEI.

Balassa Bálint dúsgazdag földbirtokos volt, ősi főrangú családból származó férfiú, vitéz katona; hazájáról nem gondolkodhatott másképen, mint korának legmagyarabb nemesei. Hazaszeretete egészen a XVI. századé: lángolóan szereti ősei földjét, elszántan buzdít a török ellen való küzdelemre s bízik Istenben, hogy megsegíti az ezer sebből vérző nemzetet. Magyarország a kereszténység védője, a katolikus és protestáns nyugat pajzsa, a pogány törökkel szemben Európa végvára. Gyászban az ország, boldogtalan a lakossága, az ellenség rettentő erővel támadja, de a magyar kard diadalmasan piroslik a pogány ostromlók vérétől.

Nincs szebb dolog a végvárak életénél. Ha elérkezik az áldott szép pünkösd gyönyörű ideje, megindulnak a végbeli ifjú vitézek. A pünkösd illatozásra nyitja a rózsákat, megszólaltatja a fülemüle torkát, sokszínű ruhákba öltözteti a fákat. Virágoznak a bokrok, megtisztulnak a folyóvizek, vígadnak a paripák. A végbeli jó vitéz katonák bejárják az illatos mezőket; ki a lovát gondozza, ki fegyvert tisztítgat, ki vígan lakozik barátjával. Megindul minden teremtett élet, kitisztul az ég, jó időt él mindenki Isten kegyelméből. Szól a sok szép madár, illatot lehelnek a mezők, szép harmatot ád az ég. Ellenség hírére

vitézeknek szíve gyakorta ott felbuzdul. Csak jókedvében is próbára indul a vitéz: harcol, öl, foglyot ejt, megsebesül, vére lecsordul homlokán. Véres zászlók alatt lobogós kopjákkal harcolnak a vitézek, bátran nyargalnak a sík mezőn, jó szerecsen lovak ugrálnak alattuk. Ha elfáradnak a csatákban, megpihennek a mezőn. A jó hírért, névért és a tisztességért harcolnak ők. Ellenséget látnak, örömmel kiáltanak, kopját törnek egymással. Sétáló palotájuk a mező, az erdő; tanulóiskolájuk a harctér; mulatásuk az éhség, szomjúság, fáradság. Fejeket szednek éles szablyáikkal, de sokan véresen terülnek el a viadal helyein: sok vad s madár gyomra gyakran koporsója vitézül holt testüknek.

És ezt az országot kell elhagynia a leventének. Isten hozzád kereszténység pajzsa, édes hazám, Magyarország. Istennek ajánlva legyetek egri vitézek, végeknek tüköri. Adassék egészség mindnyájatoknak, nektek is ráró szárnyon járó gyors paripák, akiknek hátán a jó vitéz itjak gyakorta kergetik az ellenséget, hol pedig megszaladnak előle. Legyen békesség mindenkinek, sok fényes szerszámnak, tündöklő seregnek. Maradjon nálatok jó emlékezetem vitéz legények, kiket felemeltem, tartottam, neveltem. Sík mezők, kősziklás hegyek, völgyek, erdők, Isten hozzátok. Ég áldjon vitéz atyámfiai, meghitt jóbarátaim; ha rátok gondolok, hullanak könnyeim. Maradjon Isten veletek is angyalképet mutató szép szűzek, ti pedig verseim tűzben égjetek el.

Kiadások. — Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. Szerkesztette, jegyzetekkel s bevezetéssel ellátta Szilády Áron. Budapest, 1879. —

Balassa Bálint minden munkái. Életrajzi bevezetéssel s jegyzetekkel ellátva kiadta Dézsi Lajos. Két kötet. Budapest, 1923.

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 2. kiad. Pest, 1878. — Szilády Áron: Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. Budapest, 1879. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Erdélyi Pál: Balassa Bálint. Budapest, 1899. — Széchy Károly: Báró Balassa Bálint és gróf Zrínyi Miklós. Budapest, 1905. — Kardos Albert: Balassa Bálint. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Eckhardt Sándor: Balassi Bálint irodalmi mintái. Budapest, 1913. — Dézsi Lajos: Balassa Bálint minden munkái. Két kötet. Budapest, 1923. — Waldapfel József: Balassi költeményeinek kronológiája. Irodalomtörténeti Közlemények, 1926. évf.

BALASSA BÁLINT SZERELMI ÉNEKEI.

Balassa Bálint vallásos és vitézi énekköltése a magyar prédikátor-verselésnek és hegedős-költészetnek továbbfejlődése; szerelmi lírája idegen minták hatása alatt áll. Mint szerelmi költő elsősorban a külföldi humanista poéták versei után igazodott s a XV. és XVI. századi latin poézis divata szerint írta költeményeit. Az ókori római költők is hatottak egyik-másik költeményére, de nem ezek voltak kedvenc poétái, hanem az ólatin klaszszikusokat utánzó újlatin verselők. Szerelmi költészetének jellemvonásai nagyjából azonosak a renaissance és hitújítás korabeli humanista szerelmi költemények jellemvonásaival. Nem annyira átélt lelki eseményeknek ad kifejezést verseiben, mint inkább udvarolgat és kesereg, hogy meghódíthassa imádottját. Igy tettek az akkori külföldi latin lírikusok is: bókoltak és esdekeltek, képeiket és hasonlataikat az óklasszikai római költőkből kölcsönözték, egymás fráziskészletéből bőven merítettek. A humanista poézis a szerelmi költészetben európaszerte kifejlesztette a maga nemzetközi sablonját. Azok a hölgyek, akiket Balassa Bálint megénekelt, ugyanolyanok, mint azok, akikről az újlatin költők zengedeztek: a föld legszebb teremtményei, tökéletes eszményképek, csak az a hibájuk, hogy nem hajlanak ostromlójuk szavára. Az ideál

elragadó, de kegyetlen. A Cupido nyilától megsebzett költő kétségbeesetten gyötrődik, szeretné meghódítani szívtelen hölgyét, udvarol neki életre-halálra, dícséri és kérleli, példákkal és hasonlatokkal hozakodik elő, hátha fel tudná gyujtani ideáljában a viszontszerelem lángját. Ebben az elégikus hangú udvarló verselésben a bók, a szánalomkeltés és a szemrehányás egyaránt nagyszerepű. A költő tollára ókori mitológiai vonatkozások tódulnak; túlzás túlzást ér; a hölgy szépségének festésében és a szerelmi szenvedés kínjainak ecsetelésében nincs határ. Olyan belső tűz emészti az esdeklő-bókoló költőt, hogy az élet már nem adhat neki örömet, a halál szinte megváltás volna számára. Egy jó szót kér csupán hölgyétől, kínzójától és reményétől, gyilkosától és megváltójától.

Szerelmi költeményei közül a Juliáról szerzett énekekben nyilatkozik meg legjobban lelkének sok keserűsége. Ezeket a virágénekeket a feleségétől való elválása után írta. A ciklus első költeményét «akkor szerzette, hogy a felesíge idegensígét és hamisságát eszébe kezdte venni, kin elkeseredvén, jutván annak a szerelmesinek igazsága eszibe, akit ok nélkül bolondul elhagyott volt felesigíért». Második költeményét «akkor szerzette, hogy az ő felesíge idegensíge miatt az rígi szeretőin kezdett szívében megindulni». Régi szerelmem nagy tüze — úgymond — már szinte hamuvá vált, de ím, nem tudom, mi lelt, hogy megint felgerjed bennem a láng. És nem látom semmi módját, miként oltsam szerelmi lángomat. Úgy vagyok, mint a mérges nyillal lőtt vad, a nyilvas nem szakadt ki testemből, fetrengek, sem élni, sem halni nem tudok. Cupido

áldozata lettem, belém lőtte nyilát ez az áruló gyermek, fellobbantotta bennem a régi érzelmet. Átkozott, miért gyujtottál olthatatlan lángra, miért teszel eszelőssé! Gerjessz arra, akit nekem adhatsz, ne gyullassz nyerhetetlen nőre vagy végezd búmat halálommal. Felelt Cupido: Sokat kínoztalak kesergő régi hívem, de ne bánkódjál most már semmit, mert hamar megvidítlak; amott jön Julia, szemében nyilam, szemöldökében kézijam, ajkán színem, orcáján fáklyám, beszédében mézem; ami szépség, kedvesség, ékesség van bennem, mind ott rejtezik szavában; Diana neki adta erkölcsét, Minerva elméjét, Mercurius beszédét. Így szólt Cupido és én feleltem: Mit tréfálsz; minek csalsz meg Juliával; tudom én kicsoda ő; örökké sért ő engem lelkemnek szörnyű kínjára. És felelt Cupido: Nem csallak, sőt megáldalak, fölgerjesztem hozzád az ő édes szerelmét, meglásd, jóra fordul sorsod; hozzád való gyülölsége eloszlik, idegensége meglágyul, szerelme felébred irántad: ez lesz ama Julia, kinek ábrázatja úgy fel van metszve szívedben, mint pecséten a címer.

Hogy Juliára talála, így köszöne neki a költő. «Ez világ sem kell már nekem, Nálad nélkül szép szerelmem, Ki állasz most én mellettem: Egészséggel, édes lelkem!» Bús szívem vídámsága vagy, lelkemnek édes kívánsága vagy, boldogságom egyedül te vagy. Drágalátos palotám, jóillatú rózsám, gyönyörű kis violám élj sokáig! Élj, élj, életem reménye! Szívem meggyullad szerelmedben, lelkem csak tégedet óhajt. Íme, így köszönék örömömben, térdet és fejet hajtottam előtte s mindezeken Julia mosolygott.

Milyen Julia szépsége? Hét fő csillag forog az égen, mind a hét Julia szépségének jegyében tündököl. Fehér ábrázatot mutat a hold, Julia is fehér. Mint a fényes nap, olyan fényes az ő ábrázatja. Édes szóval tudós, mint Mercurius. Két szép szemével mindenkit legyőz, miként a Mars csillag. Vénusz is egyben, mert mindenkor ékes. S amint Jupiter sok jót ád az embereknek, épen úgy boldog mindenki, akire Julia pillant. De olyan is Julia, mint Saturnus, a haragos természet csillaga: kedvetlen hozzám. Ha rám néz, elenyészik szívem vídámsága.

Micsoda nékem Julia? Örömöm és gyötrelmem. Egyetlen lélek, aki bír velem, ő az én életem. Ha rám néz, elvesztem eszemet. Fájdalmas szívem orvossága, szemem világa, szerencsés csillagom ő, kívüle nem kell a világnak semmi vígsága. Dicsőséges orcája olyan, mint a paradicsomban termett rózsa; testszín ruhája, mintha Vénuszt födné; fényes haja tündöklik. Ha táncol, mintha sík jégen csúsznék; lépjen bárhova, csodálva kíséri sok szem. Ha mellém kerül, úgy vagyok vele, amint a bölcsek írják az elkárhozottról: a pokol kányái szaggatják szívemet.

Ha látni akarsz két eleven kutat, nézd meg két szememet. Sírok, mert szerelmesem háladatlan; kiapadhatatlan könnyeket hullatok, mert szívem gyötrelme szörnyű. Nézd meg véghetetlen szerelmemet, látni fogod a pokol égető tüzét. Látni akarsz szörnyű mély sebeket? Pillants szerelmemtől sebesült szívembe. Nyomorult lelket akarsz látni? Nézz árva fejemre. Ó jaj, ennyi kín jár az igaz szerelemért, ennyi vergődés Juliáért.

De mi dolog is, Úristen, hogy ezen az egy asszonyon kívül senki sem tetszik nekem a világon? Holott ez az egy asszony haraggal tekint rám, utál és elfordul tőlem. Úristen, hogyan lehet ily nagy kegyetlenség fészke ekkora asszonyi szépség. Mi haszon nékem élnem, ha nem hajt esedezéseimre, nem válaszol leveleimre, csak mosolyogja kínomat. Mi haszon nékem hegyeken, völgyeken bujdosva kóborolnom? Bolyongok, mint a fene párduc; esőben, hóban, tövisbokorban nyomorgok; bejárom a medvék barlangjait; menekülök szerelmem elől, mindhiába; akárhol járok, akármit csinálok, mindenütt velem van Julia képe. Nem tudom elűzni személyét, szépségére gondolok mindenütt.

Édeset keserűvel elegyítő gyermek, ádáz Cupido, miért adtál nekem mérget a méz között? Eb-orca, megcsaltál engem, ígérted a jót, felgyujtottad szerelmemet s hamisan félrevezettél, elidegenítetted tőlem szerelmesemet, keménnyé tetted szívét, égeted az én szívemet. Így feddtem őt s megszólalt Cupido: Hitvány ember, ok nélkül szidalmazol; hirtelen akarnál nagy jóhoz jutni, de vajjon hozott-e még gyümölcsöt fa, minek előtte nem virágzott; bolond te, nem tudod-e, hogy a tűrés hozza meg a hasznot; ne kételkedjél, bizony tiéd lesz Julia, boldoggá tesz téged, noha most kipróbál.

Szép fülemüle, te zöld ágak között mondod el énekedet, mennybéli szép harmat öntöz téged, míg engem könnyhullás áraszt el. Várom Juliám irgalmát s ő olyan kemény, mint a vas. Fülemüle, te nem érzed a verőfény hőségét, mert hűvös árnyékban ülsz, míg engem a szerel-

mem lángja éget; én vasban ülök, te szabad vagy; oda röppensz, ahova kívánságod űz. Te tavasz időben mondod szép énekedet, én nyárban és télben számlálom kínjaimat; te egészséges vagy, engem megsebzett a szerelem nyila; te boldog állapotú vagy, én boldogtalan. Csak egyben egyezünk, hogy éneket mondasz te is, éneket mondok én is.

Szólok a darvaknak. Mindennap hangos szóval repültök darvaim, rátok nézek s keserves könnyeket hullatok. Eszembe jut szép szerelmesem s megújulnak lelkem kínszenvedései. Látom, darvak, hogy arra repültök, ahol szívem szerelme lakik; vajjon emlékezik-e még rám, ki valamikor oly híven szolgáltam őt! Idegen országban bujdosom, mint a szegény zarándok; ruhám sötét, szívemet kín gyötri; s nincs szárnyam, hogy ahhoz mehetnék, aki után sóhajtozom. Nektek, darvak, szárnyatok van, repülhettek; leszálltok ott, ahol jókedvetek tartja; szomjúságtokat szép forrásból csörgő tiszta vízzel olthatjátok s megláthatjátok a paradicsomot is: szerelmesem lakóhelyét. Ne siess, kedves darvam, hadd üzenjek tőled, vagy ha ez nem lehet, hadd írjam fel nevemet melledre véremmel, hadd ismerje meg szerelmesem, hogy csak érette tűrök és élek. Adjon a jó Isten neki egészséget, tündököljék jókkal, mint mezők virága. «Sok háborúimban; bujdosó voltomban, midőn darvakat látnék, Szép renden repülni s affelé haladni, hol szép Julia laknék, El-fel fohászkodván s utánuk kiáltván, tőlük én így üzenék.»

A madarászok szóval, kiáltással, jóbánással megtanítják sólymaikat a szelídségre, a rárókat is kézhez szok-

tatják, csak én nem tudlak kezemhez szoktatni téged, édes vad párom. Ha hozzám hajolnál, véremet hullatnám érted; de hasztalan minden szó, siralom, lángolás és írás: Isten mennyei orcát adott neked s még sem indulsz meg kínjaimra. Sírva éneklem énekemet s nem kegyelmezel rabodnak.

Idővel elomolnak a paloták, házak, városok; idővel elmulik az erő, kincs, gazdagság; idővel elhullanak a rózsák, liliomok, ibolyák. Elvész a királyi méltóság, hamuvá lesznek a kövek; por lesz a hírnévből, dicsőségből, szépségből. Még a föld is megöregedik, megfogyatkoznak a hegyek, elapad a tenger; elsötétül a nap, elkopik a márványkőbe metszett írás, mindennek végeszakad; meglágyul a keménység, jóra fordul a gyűlölség, változik és megsemmisül a világ: csak az én szerelmemnek nem lesz soha vége.

A magyar nemeskisasszonyok és nemesasszonyok mellett feltünik a lengyel citerás leány alakja is. «Szít tüzet Zsuzsánna szívemben magára.» Kis szája, szép orcája, mint a pünkösdi rózsa; fényes haja, mint az arany sárgája. Szerelmes szeme angyali fényt mutat, szerelmes szíve mennyei színt tükröz, citerájának szózatja elkergeti a búmat. «Vénusz fattya lelkem hatja, ha szózatját hallhatja.» Nincs bánatom, ha őt láthatom. Kártyát játszom véle, színt vet a tromfomra, jó jel a szerelmes embernek. Enyém ez a szép személy, vígan élek vele. Lengyel szép Zsuzsánna vervén citeráját és mondván utána gyönyörű nótáját: eszemet vesztve süllyedek el szerelmével. De itt van egy másik Zsuzsánna is, a szép német leány. Bécsben lakik Tie-

fengraal uccáján; orcája piros rózsa, ajaka szép kláris. Van egy huga, Anna Mária, őt is sok vitéz úrfi kívánja; aranyszínű a haja, gyöngy a foga, tiszta mézű a szava. Ballagtam egyik társammal, rájuk találtam, szerelmükbe estem. Jókedvvel megismerkedtünk, kezet fogtunk egymással, az uccáról a házba léptünk s mint a fürge méhek szegfű virágáról, úgy szedtük a mézet egymás ajakáról. Fölösleges tovább beszélnem; elég hogy megvolt minden édesség, ölelés, csók, tánc, gyönyörűség, tréfálás. «Kurta oktáván, a sovány böjtben, Pozsony városából kimentemben, Szerzém ezeket ilyen versekben, A másfélezerben és nyolcvankilencben, Hogy bécsi virág juta eszemben.»

Megjelenik az echós vers is. Ezt a verses játékot a XVI. és XVII. században nagyon szerették. A külföldi példa hatott, a magyar költő is találkozik Echóval, a visszhanggal, kérdéseket intéz hozzá s Echó hűségesen felel kérdéseire minden versszak végén. Lehet-e jót remélnem? Echó: Nem. Amint látom ő gyűlöl. Echó: Öl. Rajtam nem is könyörül. Echó: Örül. «Egy sűrű erdőben én úton mentemben felszóval így éneklék, Kérdezkedésemre verseim fejébe Echótul ily választ vék.» Más alkalommal nyolc ifjú legény — Credulus és hét társa — kérdezi az erdőben Echótól, hogy mi a neve mátkájuknak? A versszakok végén mindegyik megkapja a feleletet: Anna, Orsolya, Sára, Margit, Zsófia, Mária, Kata, Márta. Ezt az éneket az szerzette, akit a hamisság a világ határára kergetett: «Édes hazájából, jóakaróitul siralmason búcsúzván».

Balassa Bálint szerelmi költeményei a költőnek egész sereg tartós és futólagos szerelmi viszonyáról értesítenek. (Bebek Judit, Morgai

Kata, Krusith Ilona, Tholdy Mihályné, Csáky Borbála, Hagymásy Kristófné, Sanyiki Krisztina, Várday Mihályné, Dobó Krisztina.) Az alkalmi szerelmi vallomások és bókversek csoportjából kiemelkednek azok a dalok, melyekben a költő egy főideál, az esdekléseire nem hajló imádott nő után epekedik. Megközelíthetetlen szépségű hölgyét Júliának nevezi. Ehhez a költött nevű eszményképéhez írta szerelmi költésének java termését: a Júlia-dalokat. Hogy ki volt szerelmi lírájának ez az ihletője, erről a kérdésről egész kis irodalom keletkezett. Szilády Áron úgy vélte, hogy Losonczy Anna iránt gyúlt olthatatlan szerelemre s hozzá írta legszebb költeményeit. Ez az előkelő nő Temesvár hős védőjének, Losonczy Istvánnak, volt a leánya s 1567-től kezdve báró Ungnad Kristóf egri főkapitánynak a neje. Balassa Bálintot nem szívelte. Első ura halála után újból férjhez ment, hiába esengett kezéért a költő. (Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. Budapest, 1879.) Károlyi Árpád, Kardos Albert és Torma Károly más és más Anna-teóriákat állítottak fel, míg végre Illéssy János levéltári kutatások adataival igazolta Szilády Áron föltevésének helyességét. (Balassa Bálint Annája. Századok. 1898. évf.)

Két nagyobb szerelmi énekciklusa: a Júlia-dalok és a Coelia-dalok; amabban huszonöt, ebben kilenc virágének. A Coelia-ciklus lengyelországi bujdosása idejéből való: hogy ki rejtőzik a Coelia elnevezés alatt, még csak nem is sejtjük. A Júlia-dalokat Losonczy Annához akkor írta, mikor elvált nejétől s szerette volna elnyerni Losonczy Anna kezét. Elhibázott lépés volt. Az előkelő özvegy úrnő nem vehette jó szívvel, hogy a rossz hírben álló költő szerelmes verseket ír hozzá. Nemcsak a kor vallásos felfogása és erkölcsi meggyőződése tiltakozott az ilyen botrányos közeledés ellen, hanem az eladólányos anya méltósága és büszkesége is. A költő «fajtalan» versei nem emelték háza tekintélyét, megírásukért méltán neheztelt. Balassa Bálint szerelmi énekköltése, az akkori közfelfogás szerint, komoly emberhez méltatlan, latorszerű — latricanus — foglalkozás volt. A katolikus és protestáns közvélemény egyformán megegyezett abban a felfogásban, hogy a virágének-költészet — Geleji Katona István szavaival élve —: «fajtalan fűzfapoéták szemtelen beszéde».

Szerelmi költeményeit és egyéb nem-vallásos verseit a Radvánszky-kódex őrizte meg. A 184 lapra terjedő csonka kéziratban az 1—148.

lapig vannak a Balassa-versek, innen a 175. lapig Rimay János énekei, a 184. lapig más szerzők költeményei. Balassa istenes énekei nincsenek meg a kéziratban. Az utóbbiaknak önálló nyomtatott gyüjteményeiből és a Radvánszky-kódex világi verseiből állította össze a költő összegyüjtött költeményeinek sorozatát Szilády Áron (1879) és Dézsi Lajos (1923).

Kiadások. — Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. Szerkesztette, jegyzetekkel s bevezetéssel ellátta Szilády Áron. Budapest, 1879.— Balassa Bálint minden munkái. Életrajzi bevezetéssel s jegyzetekkel ellátva kiadta Dézsi Lajos. Két kötet. Budapest, 1923.

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 2. kiad. Pest, 1868. — Szilády Áron: Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. Budapest, 1879. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Erdélyi Pál: Balassa Bálint. Budapest, 1899. — Széchy Károly: Báró Balassa Bálint és gróf Zrínyi Miklós. Budapest, 1905. — Kardos Albert: Balassa Bálint. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Eckhardt Sándor: Balassi Bálint irodalmi mintái. Budapest, 1913. — Dézsi Lajos: Balassa Bálint minden munkái. Két kötet. Budapest, 1923. — Waldapfel József: Balassi költeményeinek kronológiája. Irodalomtörténeti Közlemények. 1926. évf.

BALASSA BÁLINT LÍRÁJA.

Balassa Bálint vallásos énekköltése messze felülmulja valamennyi költő-elődjének és kortársának vallásos énekköltését. Vitézi lírájának sincsen versenytársa a maga századában. Jelentősége mégis a szerelmi költészetben a legnagyobb.

A magyar líra a középkorban és a reformáció korában tanító elemekkel átszőtt vallásos költeményekből állott, ezzel szemben Balassa Bálint virágzóvá tette a szerelmi költészetet. Igaz, hogy szerelmi énekeinek jelentékeny csoportját idegen költemények nyomán dolgozta ki, de képzeletének játékával és nyelvének ujságával még így is az eredetiség benyomását kelti. Külföldről átplántált új iránya számára új költői stilust teremtett. Nyelve színesebb volt az addigi magyar költők nyelvénél, kifejezései nagyobb bőséggel áradtak, fantáziája elevenebben működött. Képeinek gazdagsága különösen meglepő. A természeti jelenségeket is belevonta költészete körébe s először éreztette a tavaszi tájkép szépségeit.

Szerelmi költeményeiben föltűnően érezhető a nemzetközi humanista költői modor hatása. Alaphangja ugyanaz, mint két XV. századi újlatin költőé: a nápolyi olasz Angerianusé és a konstantinápolyi görög Marullusé. Nemcsak hangulatot kölcsönzött mestereitől, hanem számos kifeje-

zésüket, jelzőjüket, hasonlatukat és képüket is átvette. Utánozta szerkezeti fogásaikat is. Szerelmi költeményeinek elbeszélő részleteit az ő példájukra szőtte strófáiba. A természet szépségeiről, különösen a májusi újjászületés gyönyörűségéről, szintén a humanista költők befolyása alatt énekelt. Szóval a középkor végén és az újkor elején felvirágzó renaissance-költészet nagy hatást tett költői irányára. De nemcsak Angerianusból és Marullusból merített, hanem felhasznált több más humanista írót, így Aeneas Sylviust és Fulgosiust is. Aeneas Silvius, XV. századi olasz humanista, Eurialusról és Lucretiáról írt latin regényével, Fulgosius, egy XVI. századi latin példatár szerzője, moralizáló meséivel hatott rá. Míg Angerianus és Marullus a szellemeskedő virágos beszédre tanították, Aeneas Sylviustól bókokat, Fulgosiustól oktató példákat tanult el. Néhol csak az alapgondolatot használta fel másutt lefordította a tetszetősebb strófákat is. Hangulatkölcsönzései és szólás-átvételei helyenkint meglepők. Szívesen forgatta az ókori klasszikusokat is, elsősorban Ovidiust. Nagy nyelvtudása képessé tette, hogy a latin költőkön kívül német, török, olasz és szláv költőkből is meríthessen. Tanulsággal olvasta Regnart Jakabnak, a Habsburg-család udvari karmesterének, német dalgyüjteményét. A török költőkből főképen három énekéhez kölcsönzött anyagot, de a török dalok egyebütt is hatottak költészetére. Tanult Petrarcából és Tassóból is. Tót, rutén, lengyel és oláh jobbágyainak egyszerű nótázása szintén megtermékenyítette líráját. Általában költeményeinek reánk maradt gyüjteményében a verses átdolgo-

zások sűrűn keverednek eredeti költeményekkel. Olykor maga is jelezte, hogy költeménye fordítás. Néha betű szerint fordított, máskor csak hangulatot kölcsönzött mintáiból. Többnyire bőbeszédűbb volt, mint forrásai; ez azonban jórészt a magyar nyelv akkori nehézkesebb kifejező képességének következménye. De azért távolról sem lehet a költőt iskolás utánzónak nevezni. Önállósága nemcsak nyelvének eredeti szépségeiből és verselésének korát megelőző változatosságából tűnik ki, hanem abból is, hogy érezteti tudta a bánkódó lélek vívódásait s újlatin mestereivel ellentétben lehetőleg kerülte az ókori mitológiai vonatkozásokat. Ő sem tudott ugyan megszabadulni Cupido, Venus, Mars, Ulisses és a többi görög-római alak emlegetésétől, de ez a hagyományos ékesség nem nyomta el verseinek igazi közvetlen költői elemeit.

Újonnan alkotott dallamos strófái meglepő fejlődést jelölnek a nehézkes régi versalakokkal szemben. Versformáinak egy részét maga gondolta ki, egy részét a régibb magyar költészetből vette, egy részét a néptől tanulta el, egy részét idegen költőktől kölcsönözte.

Legkedveltebb versformája a Lucretia-versszak és az ebből fejlesztett Balassa-strófa volt. Költeményeinek több mint egyharmadát Eurialus és Lucretia széphistóriájának (1577) nótája szerint írta:

Engem már szép Vénusz ő édes fiával, Cupidóval, sirasson;
Nyavalyás voltomban, mint régi szolgáját, keservesen megszánjon;
Ha eszébe jutok, fohászkodásokkal engemet ő óhajtson.

A belső rímekkel gazdagabban feldíszített Balassa-strófa verselése szerint:

Vitézek, mi lehet
E széles föld felett
Szebb dolog a végeknél?
Holott kikeletkor
A sok szép madár szól,
Kivel ember ugyan él:
Mező jó illatot,
Az ég szép harmatot
Ád, ki kedves mindennél.

Kedvelte a négyesrímű nyolcast. A felező sormetszettel nem sokat törődött, bár van számos gondosan verselt strófája:

Ez világ sem kell már nekem
Nálad nélkül szép szerelmem,
Ki állasz most én mellettem:
Egészséggel, édes lelkem!

Változatos strófa-szerkezetekben alkalmazta a felező tizenkettest. Négyesrímű versszakai mellett hármasrímű:

Ha ki akar látni két eleven kútat,
Kik ű forrásokból szüntelen kifolynak:
Nézze két szememet, kik mindenkor sírnak.

A harmadik sort olykor tervszerűen tizenhárom szótaggal cseréli fel egyes költeményeiben:

Áldott szép pünkösdnek gyönyörű ideje,
Mindent egészséggel látogató ege,
Hosszú úton járókat könnyebbítő szele!

Szivesen alkalmazza ezt a szótagszaporítást négyesrímű tizenkettes sorokból alkotott strófáiban is «az Toldi Miklós éneke nótájára»:

Már csak éjjel hagyna énnékem nyúgodnom,
Ha nappal miatta nyughatatlankodom;

De lám éjjel-nappal érte csak kínlódom,
Gyakran költ álmombul róla való nagy gondom.

Gyakori versformája «a Palkó nótájára» írt strófafaj. Hogy mi volt ez a Palkó nótája, közelebbről nem tudjuk. A négyesrímű tizenkettősökből álló strófa harmadik sorában a teljes sor helyett félsor áll:

Lelkemet szállotta meg nagy keserűség,
Csak nagy bánat lészen életemben már vég,
Ó én szívem mint ég,
Hogy szerelem miatt örök kínba esék.

Néha a harmadik sorban elhelyezett hatszótagú sort megcseréli a negyedik sorral:

Segélj meg engemet, én édes Istenem,
Reménytelenségben ne hagyj elsüllyednem,
Im minden elhagyott, nincsen hová lennem,
Nem tudok mit tennem.

A tizenhármas, tizenkettős, nyolcas és hetes sorokból, ezek felezéseiből és összerakásából a rímek játékával olykor meglepően eleven és kifejező strófákat költ:

Szít tüzet Zsuzsánna szívemben magára,
Cupidóval üzet szerelme dolgára;
Mert kis szája,
Szép orcája:
Mint pünkösdi új rózsa;
Fényes haja:
Nap csillaga
Vagy sárarany sárgája; —
Vékony derekacskája!

Verseit kész dallamokra írta: magyar és idegen nóták melódiáira. Magyar dallamokra, például: a Toldi Miklós nótájára, a Palkó nótájára, ad notam Csak Búbánat. Német

dallamra két versét szabta, olaszra négy versét, tót-lengyel nótára szintén négy versét; egy éneke horvát, két éneke oláh, két éneke török dallamra készült. Erős zenei érdeklődése volt, a különböző melódiákat nagy fogékonysággal olvasztotta lelkébe. Melódiái közül alig egy-kettőnek ismerjük első forrását: a mintául szolgáló dallam igazi szerzőjét; olyan dallam azonban, mely a nagyhírű Balassa-strófa versformáját követi, több is van mind a régi magyar énekeskönyvekben, mind a mai magyar népköltésben; s van ehhez nagyon hasonló melódia a Marot-Beza-Bourgeois-féle francia hugenotta zsoltárkönyvben is.

Balassa Bálint lírája eszerint különböző költői irányok hatásait érezteti. Alapjában véve a latinos-görögös humanista ízlés poétája, de tanult a magyar népdalokból s a török, lengyel, tót, horvát, oláh népköltészetből is, német és olasz költők szintén hatottak rá. Szókincsét, kifejezéseit, hasonlatait, képeit szívesen gyarapította a korabeli magyar széphistóriák és a Szentírás nyelvi és költői értékeivel. Mindez azonban csak másodlagos hatás; igazi példaképe a külföldi humanista líra. Forrásait nem egyszer ő maga is jelzi. («Marulus poéta azt deákul írta, ím én pedig magyarul.» «Török szíp versekből szerelmese felől csak nem régen fordítá.» «De voce ad vocem ex Angeriano.») — A forráskutatásban Szilády Ároné az úttörés érdeme, bár ő, számos alapos szöveg-egybevetése ellenére is, tartózkodott a külföldi hatás erősebb hangsúlyozásától s még erősen kiemelte a költő lírájának a magyar népköltéssel való kapcsolatát. (Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. Budapest, 1879.) — Újabb forrásnyomozás után Eckhardt Sándor rámutatott arra, hogy Balassa költeményei nem népies jellegű alkotások, hanem a nemzetközi humanista sablon hatása alatt készült versek. (Balassa Bálint irodalmi mintái. Budapest, 1913.) — Ferenczi Zoltán is úgy találta, hogy a nagynevű lírikus nem a magyar népköltés nyomán indult, hanem az akkor divatos újlatin költőket vette mintákul s az olasz renaissance tudós poétáinak példájára akarta

megteremteni a vulgaris nyelvű nemzeti költészetet. (A «lingua vulgaris» a magyar irodalomban. Akadémiai Értesítő. 1921. évf.) — Gondos egybeállítást adott közre Balassa forrásairól s az énekeiben különkülön mutatkozó idegen hatásokról Dézsi Lajos. (Balassa Bálint minden munkái. Két kötet. Budapest, 1923.) — Zolnai Béla vizsgálatai szerint az első magyar műdalköltő, a népies színvonalon messze felülemelkedve, még a platoni spiritualizmust is megszólaltatta a magyar líra nyelvén. Humanista költő-típus volt: életművében a XVI. század neoplatonikus eszmevilága is helyet foglal. (Balassi és a platonizmus. Minerva. 1928. évf.)

Versformáiról Dézsi Lajos többek között a következőket írja: A magyar költészet Balassa Bálint fellépése idején még nem állott a fejlődésnek azon a fokán, hogy kielégíthette volna azt a költőt, akinek ízlése a klasszikus és humanista latin, a német, lengyel és olasz költészeten finomult. Balassa Bálintnak az általa olvasott költemények versformai nagy változatossága azt a gondolatot sugallta, hogy átültetésükkel a magyar költészetet gazdagítsa s maga is új versformákat alkosson. Mintáinak ritmusát nem követte, csak a sorok szótagszámát és a strófafajokat vette át, azokba magyar ritmust plántált s ezzel nemzetivé avatta az idegen versidomot. Mintegy százöt kétségtelenül tőle származó költeménye több mint harminc versalkatban jelenik meg. Mivel istenes énekei mintegy ötven kiadásban közel kétszáz esztendeig forogtak közkézen, kéziratos szerelmes verseit pedig kézről-kézre adták, verseskönyvekbe másolták, utánozták, szinte kiszámíthatatlan a magyar versforma fejlődésére gyakorolt hatása. Csak Szenczi Molnár Albert hasonlítható hozzá százötven zsoltárának száz kiadásával. (Balassa Bálint minden munkái. II. köt. Budapest, 1923.)

Balassa Bálintnak kerek számban száz költeménye jutott korunkra: közülük negyedszáz a vallásos ének; a többi legnagyobbrészt szerelmi költemény; a vitézi énekek száma elég kevés. (Legszebb és legismertebb versei: Bocsásd meg, Úristen, ifjúságomnak vétkét; Pusztában zsidókat vezérlő jó Isten; Kegyelmes Isten, kinek kezében életemet adtam; Adj már csendességet, lelki békességet, menybéli Úr; Áldott szép pünkösdnek gyönyörü ideje; Vitézek, mi lehet e széles föld felett szebb dolog a végeknél; Ez világ sem kell már nekem; Én édes szerelmem, egyetlenegy lelkem, mi hasznom nékem élnem; Lelkemet

szállotta meg nagy keserüség; Ó, én édes hazám; Te szép fülemile; Szabadsága vagyon már én szegény fejemnek; Idővel paloták, házak, erős várak, városok elromlanak; Mindennap jó reggelt erre repültök el, szálldogálván darvaim.) — A kétségtelenül hiteles Balassa-verseken kívül van számos ál-Balassa-vers is. Dézsi Lajos negyvenegy ilyen verset közölt a maga teljes Balassa-kiadásában. A Balassa Bálintnak tulajdonított költemények közül kettő Thaly Kálmán «felfedezése»; kettő a XVII. századi Borbély-kódexben fordul elő; harmincnak szöveghelye a XVII. századi Vásárhelyi-kódex; hét bünbánati zsoltár a XVII. századi katolikus vallásos könyvekben bukkan fel. Mindezeket a költeményeket egyes lelkes Balassa-kutatók tulajdonították a költőnek, nagyobbára a nyelv és verselés alapján. — Az ál-Balassa-versek sorában leghíresebb a Boldogtalan vagyok kezdetű, híres versszakával: «Őszi harmat után végre mikor aztán fujdogál a hideg szél; Nem sok idő mulván sárgul, hulldogálván fáról a gyönge levél; Zöld erdő harmatját, piros csizmám nyomát, hóval lepi be a tél». Ezt a bujdosó éneket legelőször Thaly Kálmán közölte. (Szépirodalmi Figyelő. 1862. évf. Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. II. köt. Pest, 1864.) A szöveget, állítása szerint, a Magyar Tudományos Akadémia kézirattárának egyik gyüjteményében találta, de ezt a gyüjteményt azóta sem látta senki. Ellenben van egy hasonló kezdetű töredék a XVII. századi Szencsey-kódexben és van egy teljesebb szövegü ponyvatermék 1770-ből a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában. Az utóbbinak szövegét rekonstruálta Thaly Kálmán s ő tulajdonította Balassa Bálintnak az így közreadott költeményt. Szilády Áron elfogadta ezt az állítást, helyet adott könyvében a Boldogtalan vagyok szövegének s így ment át a köztudatba, hogy ezt a nem mindennapi szépségü régi éneket Balassa Bálint írta Magyarországból való kibujdosásakor, 1589-ben.

Eldöntetlen kérdés, vajjon Eurialusnak és Lucretiának széphistóriáját Balassa Bálint írta-e? Ezt a XVI. századi elbeszélő költeményt Szilády Áron Balassa Bálint versei közé sorozta (Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. Budapest, 1879.), ugyancsak az ő versei sorában közölte Dézsi Lajos is. (Balassa Bálint minden munkái. II. köt. Budapest, 1923.) Kétséges, vajjon Balassa Bálint-e a szerzője? (A költemény tárgyalása a széphistóriákról szóló szakaszokban.)

Mindössze egy elbeszélő versecskéje maradt a költőnek: «Egy horvát virágének nótájára. Aenigma. Jelentem versben mesimet, De elrejtem értelmemet. Kérem édes szeretűmet, Fejtse meg nekem ezeket». A költő verses mesét mond: minap két hattyút látott egy tóban, szerelmesen úsztak, de egy keselyű rájuk csapott, a nőhattyút elrabolta párjának, magára maradt társa azt sem tudta, hova legyen bánatában. Ez a kis találós mese voltaképen lírai allegória. Valaki elvette a költőtől szerelmesét s ő bánatában halálát óhajtja. A horvát virágénekre való hivatkozása valószínűleg csak a dallamra vonatkozik, nem a szövegre. Ez az aenigma a Radvánszky-kódex első verse. A kódex helyesírásával: «Elseő egy Horuath Wiragh Ének Notajara Aenigma. Jelentem uersben messimet; de el reitem értelmemet kérem édes szeretőmet: Feitse megh nekem ezeket».

Apró elbeszélő elemek más költeményeibe is beszűrődnek. Szereti a szerelmi példákat. A Radvánszky-kódex 30. éneke egész kis szerelmi példatár «a Toldi Miklós nótájára». Arra felel benne, hogy mekkora a szerelem hatalma. Ádámot Éva vitte az első vétekre, Sámson két szeme a szerelem áldozata lett, Herculesnek is a szerelem vette el az eszét. Aristoteles hiába volt bölcs, felesége megnyergelte; Salamon is mi hasznát látta tudós elméjének, mikor szeretője pogánnyá tette; Dávidnál ki volt jámborabb és Absolonnál ki volt szebb, mégis vétettek Isten ellen, mert szerették az asszonyt. Mi vitte Medeát és Helenát arra, hogy az egyik Jasont, a másik Párist szeresse? Nagy a szerelem ereje. Priamus királyságát veszté el miatta, Aeneas ezért vívott meg Turnussal, a sienai Lucretiának a szerelem volt a gyilkosa. És annyi más példa: Ariadne és Theseus, Pyramus és Tisbe, Theagenes és Charikleia, Gisquardus és Sigismunda, Hero és Leander, Penelope, Dido, Magelona. Nincs senki olyan eszes és erős, hogy meg ne tévessze a szerelem. Engem is legyőzött — úgymond — az én szerelmesem.

Kiadások. — Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. Szerkesztette, jegyzetekkel s bevezetéssel ellátta Szilády Áron. Budapest, 1879. — Balassa Bálint minden munkái. Életrajzi bevezetéssel s jegyzetekkel ellátva kiadta Dézsi Lajos. Két kötet. Budapest, 1923.

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 2. kiad. Pest, 1868. — Szilády Áron: Gyar-

mathi Balassa Bálint költeményei. Budapest, 1879. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Erdélyi Pál: Balassa Bálint. Budapest, 1899. — Széchy Károly: Báró Balassa Bálint és gróf Zrinyi Miklós. Budapest, 1905. — Kardos Albert: Balassa Bálint. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Eckhardt Sándor: Balassi Bálint irodalmi mintái. Budapest, 1913. — Dézsi Lajos: Balassa Bálint minden munkái. Két kötet. Budapest, 1923. — Babits Mihály: Balassa. Nyugat. 1925. évf. — Waldapfel József: Balassi költeményeinek kronológiája. Irodalomtörténeti Közlemények. 1926. évf. — Gragger Róbert: Türkisch-ungarische Kulturbeziehungen. Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit. Berlin és Leipzig, 1927.

BALASSA BÁLINT DRÁMAI TÖREDÉKE.

Balassa Bálint drámát is írt, de ennek csak töredékei maradtak korunkra. Ebben a töredékben, a *Credulus és Juliá*ban, Credulus, a szerelmes ifjú, hiába eseng ideálja vonzalmáért, Julia könyörtelenül visszautasítja. A magyar irodalomban ez az első kísérlet szerelmi dráma írására. Balassa Bálint a maga életének egyik eseményét öntötte drámai alakba s egyik echós versét is beleszőtte a prózában írt párbeszédek közé. A töredék valószínűleg valamelyik XVI. századi olasz pásztorjáték átdolgozása. Jeleneteiben a két főhős mellett több más személy is fellép, így különösen Sylvanus. A III. scena 3. actusában — a jelenetnek a párbeszédek élére helyezett rövid tartalmi összefoglalása szerint — «Sylvanus az erdei tündér vad Echo asszonnyal énekelve beszélgetvén Juliához való szerelméről, feleleteket veszen Echotul»; a III. scena 4. actusában «Credulus feddőzik Sylvanussal, hogy Juliát tűle elcsalta, de ő először tagadja, osztán végre azt mondja, hogy ő nem erőlködött azon, hanem az reménteln alkalmatosság vagy szerencse szerzötte köztök az szerelmet.»

Kiadások. — Balassa Bálint valószínűleg 1588 táján adta ki drámáját. A négy levélből álló nyomtatványtöredéket a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára őrzi. — Először Erdélyi Pál hívta fel

rá a figyelmet: Balassa Bálint. Budapest, 1899. (Hasonmás.) — U. az: Balassa Bálint komédiája. Magyar Könyvszemle. 1900. évf. (Hasonmás.) — Dézsi Lajos: Balassa Bálint minden munkái. II. köt. Budapest, 1923. (Szövegkiadás.)

Irodalom. — Erdélyi Pál: Balassa Bálint. Budapest, 1899. (A töredék ismertetése és Balassa Bálint szerzőségének igazolása.) — Eckhardt Sándor: Balassi Bálint irodalmi mintái. (A szövegben előforduló több rövidített személynév teljes alakjának megfejtése.) — Alszeghy Zsolt: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914. (A töredéknek nincs jelentősebb szerepe a magyar dráma fejlődésében.) — Dézsi Lajos: Balassa Bálint minden munkái. II. köt. Budapest, 1923. (Utalás arra, hogy a töredék valamely olasz pásztordrámának vagy pásztorregénynek átdolgozása.) — Waldapfel József: Balassi költeményeinek kronológiája. Irodalomtörténeti Közlemények. 1926. évf. (Valószínűsége ellenére sem egészen bizonyos, hogy a töredéknek Balassa Bálint a szerzője.)

A BALASSA-IRODALOM.

Balassa Bálint vallásos énekeit a XVII. és XVIII. században sokszor kinyomtatták, de világi versei közel háromszáz évig hevertek kéziratban. Ezeket a kiadatlan költeményeket Deák Farkas fedezte föl 1874-ben, a Magyar Történelmi Társulat egyik vidéki kirándulásán, a báró Radvánszky-család zólyommegyei, radványi levéltárában. A költeményes kéziratot, a Radvánszky-kódexet, a XVII. században másolták. A Magyar Történelmi Társulat Szilády Áront bízta meg a sajtó alá rendezés és jegyzetezés munkájával. Így jelent meg az első tudományos Balassa-kiadás. (1879.) A második teljes kiadást Dézsi Lajos adta közre. (1923.) — A költő életrajzát legrészletesebben Erdélyi Pál írta meg. (1899.) — Munkásságának méltatói közül Toldy Ferencen és Beöthy Zsolton kívül kiemelhetők: Szilády Áron (1879), Bodnár Zsigmond (1891), Erdélyi Pál (1899), Horváth Cyrill (1899), Széchy Károly (1905), Eckhardt Sándor (1913), Dézsi Lajos (1923).

Balassa Bálint költői tehetségéről már kortársai elismeréssel nyilatkoztak. Rimay János szerint az egykorú verselők között Balassa Bálinté az elsőség, mert ő hangjának csodálatos kellemességével és nyelvének kifejező harmóniájával minden más írót jóval fölülhaladta. Ő a sas, a többiek csak apró madarak. — A későbbi írók Czvittinger Dávid és Bod Péter írói lexikonaitól kezdve alkalomadtán juttattak egy-egy dicsérő szót a költőnek, de még Toldy Ferenc is csak rövi-

den foglalkozhatott vele, mivel világi verseinek gyüjteménye ismeretlenül lappangott. Toldy Ferenc a Radvánszky-kódex ismerete nélkül is helyesen méltatta érdemeit. Szerinte Balassa Bálint énekeit a képes költői nyelv és a versek dallamos lebegése jellemzi. A magyar líra neki köszöni első technikai reformját. Ő volt az, aki az addig uralkodó hosszú sorú és egyhangú rímelésű strófák helyett más versszakokat hozott be s így Szenczi Molnár Albertet példaadólag megelőzte. (A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 2. kiad. Pest, 1868.) — A Radvánszky-kódex fölfedezése után Szilády Áron állapította meg a költő helyét költészetünk fejlődésében. Szerinte Balassa Bálint új korszak megnyitója, mert irodalmunkban a költői tehetséggel először ő párosított szélesebb látókört és fejlettebb ízlést. (Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. Budapest, 1879.) — Beöthy Zsolt szerint Balassa Bálint költészetének legfényesebb oldalát virágénekei alkotják. Ezek egy alapjában nemes, de féktelen és ingatag természetnek mély költői megnyilatkozásai. Érzésének páratlan heve hatja át valamennyit. Most elbúsult, majd sóvár és tüzes hangja, csapongó képzeletének gazdagsága, nyelvének zengzetessége és könnyed dallamossága valamennyi magyar lírai költő fölé emelik a XVIII. század végéig. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — Bodnár Zsigmond szerint Balassa Bálint vallásos költeményeiből sehol sem ütközik ki a katolikus szempont: énekelheti őket a protestáns is, a katolikus is. Világi költeményeinek nagy része kiváló figyelmet érdemel, bár képeit olykor mód nélkül halmozza, olykor erőltetve rakosgatja egymás mellé, úgy hogy a sok kép és hasonlat untató egyhangúságot szül. Sok baja van a nyelvvel is: rímelése számos helytelen szó- és mondatfűzésre és oda nem illő gondolatra kényszeríti. Néhány kitűnő sor és versszak után egy-egy ízetlen következik, melyben vagy az értelem hiányzik vagy a gondolat nem illik oda vagy a kép erőltetett. (A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891.) — Horváth Cyrill szerint Balassa Bálint ma is költő, de igazi nagysága korával összehasonlítva tárul fel. Úgyszólván puszta sivatagban teremtett magyar költői világot. Ez a világ mindenestől az övé, gazdag lírája nagy időn át uralkodik, őt utánozza a többi költő. Amihez hozzányúlt, mindenen meglátszik tehetségének nyoma, le a versformáig, melynek hosszú sorait az ő

középrímei tördelték rövidekre, egyhangú csoportrímeit az ő változatos rímelése oldotta fel, dallamtalan menetébe az ő művészete öntött elevenséget. (A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899.) — Erdélyi Pál szerint a magyar líra Balassa Bálinttal kezdődik: a magyar líra történetében ő az első nagy alak. Újító és úttörő, mint minden géniusz. (Balassa Bálint. Budapest, 1899.) — Széchy Károly szerint Balassa Bálint költeményei még idegenből kölcsönzött részleteik ellenére is megragadják az olvasót, mert a költő az idegen anyagba úgy illesztette bele a maga élményeinek szálait, hogy költői szövése egészen új lett. (Báró Balassa Bálint és gróf Zrínyi Miklós. Budapest, 1905.) — Hogy Balassa Bálint mennyiben volt eredeti költő s mit vett át a külföld irodalmából, hogy a humanista szerelmi költők hogyan hatottak rá s ő hogyan olvasztotta magába az idegen hatásokat: ennek a kérdésnek megoldásához Eckhardt Sándor adott értékes egybevetéseket. (Balassi Bálint irodalmi mintái. Budapest, 1913.) — Dézsi Lajos a következőket emelte ki a költőről. Balassa Bálint fellépése korszakalkotó a magyar líra történetében. A magyar világi lírának ő a megteremtője. Eredeti tehetség, nem szolgai utánzó. A magyar lírikusoknak költői kifejezésben, nyelvben, versformában két évszázadon át ő a mintaképe. Két ember élt benne: az erőszakos, szenvedélyes, könnyelmű főúr s a jobb óráiban magábaszálló, lelke mélyén vallásos, hazája sorsán csüngő, igaz szerelemért epedő lélek. Érezte, hogy nevét a magyar nyelv és irodalom fejlesztésére és gazdagodására szolgáló munkássága örökké fenn fogja tartani, ezért gyüjtötte össze és őrizte meg gondosan költeményeit. (Balassa Bálint minden munkái. Budapest, 1923.)

Kiadások. — Balassa Bálint költeményeit a XVI. század utolsó évtizedében már általánosan olvasták és másolták, de a kéziratok terjedésével együtt járt a szövegek romlása is. Maga a költő panaszosan említi Rimay Jánoshoz intézett egyik levelében, hogy másolói mennyire megváltoztatják és izetlenítik verseinek szövegeit. A másolatok hanyagsága annál sajnálatosabb, mert Balassa Bálint eredeti kéziratai közül csak leveleinek és nyugtáinak egy része maradt fenn. Költeményeinek több saját kezével írt kézirata volt ugyan, ezek azonban nem jutottak korunkra. Elvesztek a Balassa-versek XVII. századi gyüjteményes kéziratai is, kivéve a zólyommegyei Radványban őrzött Radvánszky-

kódexet. E kéziratos könyv másolójának neve ismeretlen; Szilády Áron és Erdélyi Pál szerint Balassa Bálint deákja, Hartyáni Imre, a másoló; ez a feltevés azonban még csak nem is valószínű. Szétszórva nem egy Balassa-verset őriztek meg török-kori kódexeink, így különösen a Vásárhelyi Daloskönyv és a Mátray-kódex. (Mindezekről behatóan tájékoztat Dézsi Lajos kiadása: Balassa Bálint minden munkái. Budapest, 1923.) — A költő első nyomtatásban megjelent munkája: Beteg lelkeknek való füves kertecske, melyben sokféle jószagú és egészséges füvek találtatnak, mely füvek által a lelkek mindennemű betegségekben, fogyatkozásokban megelevenedhetnek és megújulhatnak. Ehhez foglaltatott egy szép tudomány: tudniillik miképen kelljen embernek magát biztatni a nyomorúságnak, üldözésnek és kínnak idejében. Melyet Gyarmathi Balassi Bálint fordított németből magyarra az ő szerelmes szüleinek háborúságokban való vigasztalására. Bock Mihály által szereztetett németül. Krakkó, 1572. (A protestáns szellemű vallásos könyv német eredetijét Bornemisza Péter juttatta a Balassa-családhoz: Würtz-Gärtlein Für die Krancken Seelen. Darinnen viel wolriechende heilsame Kreuter zu finden Durch welche die Seelen in allen ihren Kranckheiten und gebrechen erquickt und gelabt werden mögen. 1562. A német imádságoskönyv prédikátor-szerzője elmondja előszavában, hogy valamiképen Isten gyógyszereket teremtett a beteg testnek, azonképen a beteg lélek számára is rendelt orvosságot: a Szentírást. Ebben a bibliás szellemben készültek imádságai. A magyar fordításban Bornemisza Péternek nagy része lehetett: a mester és tanítványa valószínűleg együtt végezték a fordítást. Könyvüket a XVI. és XVII. században többször kinyomtatták. Az első kiadás egyetlen példányát a sárospataki református főiskola könyvtára őrzi. Szövege megvan Bornemisza Péter 1577-ben megjelent Vigasztaló Könyvecskéjében is.) — Credulus és Júlia. (Ez a névtelen szerzőjű drámatöredék a bártfai sajtó terméke 1585 tájáról.) — Ha Balassa Bálint írta Eurialusnak és Lucretiának széphistóriáját, ezt a nyomtatványt is be kell iktatni a Balassa-kiadások közé, de a szerzőség itt sokkal kevésbé igazolható, mint a Júlia-drámánál. — Campianus Edmondnak, Jézus neve alatt vitézkedett teológusnak és nem régen Angliában a közönséges keresztyén hitért mártiromsággal koronázottnak, tíz magyarul írott okai, kikben azt adja tudtokra az angliai tudós aka-

demikusoknak, mi vitte ötet arra, hogy egyedül az egész Angliában lakozó kálvinistáknak a hitnek dolgában bajt miért [legyen küldeni. Balassa Bálinttól iratott. Bécs, 1607. (A költő kéziratos fordítását Dobokay Sándor jezsuita atya fejezte be és nyomatta ki. Ajánlása az 1596-ban elhúnyt Losonczy Anna második férjének, Forgách Zsigmond földbirtokosnak szól.) — Istenes énekek. (Első kiadása valószínűleg 1633 táján került ki a bártfai nyomdából. Az elveszett első kiadással együtt 1806-ig negyvenkét kiadását ismerjük. A XVII. században húsz, a XVIII. században huszonhárom kiadása jelent meg. Nyomdahelyek: Bártfa, Lőcse, Várad, Bécs, Kassa, Pozsony, Kolozsvár, Debrecen, Nagyszombat, Buda, Vác, Pest. A kiadások ismertetése Dézsi Lajos Balassa-könyvében: Balassa Bálint minden munkái. Budapest. 1923.) — Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. A Magyar Történelmi Társulat megbízásából szerkeszté, jegyzetekkel s bevezetéssel ellátta Szilády Áron. A Radvánszky-kódexben foglalt énekekkel kiegészített első teljes kiadás. Budapest, 1879. (A kötetet a Magyar Történelmi Társulat ötszáz példányban nyomatta. Előzőleg Toldy Ferenc vállalkozott a gyüjtemény sajtó alá rendezésére, csak halála után vette át a megbízást Szilády Áron.) — Szemelvényes gyüjteményeket többen is közreadtak, így Erdélyi Pál (Magyar Könyvtár, 1900), Ferenczi Zoltán (Remekírók Képes Könyvtára, 1904), Széchy Károly (Franklin-Társulat Magyar Remekírói, 1905). — Balassa Bálint minden munkái. Életrajzi bevezetéssel s jegyzetekkel ellátva kiadta Dézsi Lajos. Két kötet. Budapest, 1923. (A minden további Balassa-kutatás számára nélkülözhetetlen gyüjtemény a Genius kiadásában jelent meg. Teljes magyarázatos kiadás. Még a Balassának tulajdonított vagy a vele közelebbi kapcsolatba hozott régi énekeket is közli.)

Irodalom. — Czvittinger Dávid: Specimen Hungariae literatae. Altdorf, 1711. — Bod Péter: Magyar Athenás. Nagyszeben, 1766. — Budai Ferenc: Magyarország polgári históriájára való lexikon. I. darab. Nagyvárad, 1804. — Toldy Ferenc: A magyar költészet kézikönyve. I. köt. Pest, 1855. — Nagy Iván: Magyarország családai. I. köt. 1857. — Szalay László: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. Pest, 1859. — Thaly Kálmán: Két régi költemény. Szépirodalmi Figyelő. 1862. évf. — U. az: Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. Két kötet. Pest, 1864. — Toldy Ferenc:

A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 2. kiad. Pest, 1868. — U. az: Adalék I. Balassa Bálint életéhez. Századok. 1873—1874. évf. — Ipolyi Arnold: Veresmarti Mihály élete és munkái. Pest, 1875. — Thaly Kálmán: Balassa Bálint és újra felfedezett versei. Századok. 1875. évf. — Károlyi Árpád: Dobó István és Balassa János összeesküvésének történetéhez. Budapest, 1879. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — U. az: Balassa Bálint ismeretlen költeményeiről. Századok. 1879. évf. — Szilády Áron: Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. Budapest, 1879. — Károlyi Árpád: I. Balassa Bálint életéből. Századok. 1882. évf. — Szilády Áron: Észrevételek Károlyi Árpád I. Balassa Bálint életéből c. közleményéhez. U. o. 1882. évf. — Kardos Albert: A XVI. század magyar lírai költészete. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1883. évf. — Geiringer Lajos: Balassa egy költeményének versformájáról. U. ö. 1883. évf. — Kardos Albert: Balassa Bálint és Losonczy Anna. Századok. 1884. évf. — Gajári Lajos: Balassa Bálint virágénekeiről. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1886. évf. — Torma Károly: Balassa Bálint ismeretlen költeményei. Századok. 1889. évf. — Csillag Mór: Balassa Bálint báró virágénekeiről. Budapest, 1890. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I. köt. Budapest, 1891. — Szilády Áron: Balassa Bálint életéhez. Irodalomtörténeti Közlemények. 1893. évf. — Négyesy László: Balassa Bálint. Pallas-lexikon. II. köt. Budapest, 1893. — Tagányi Károly: A Balassa-névről. Századok. 1895. évf. — Illéssy János: Két adat Balassa Bálint életrajzához. Irodalomtörténeti Közlemények. 1895. évf. — U. az: Balassa Bálint nyugtái. U. o. 1896. évf. — U. az: Balassa Bálint lakodalma. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1896. évf. — Kardos Albert: Balassa Bálint és Dobó Krisztina. U. o. 1897. évf. — Illéssy János: Balassa Bálint és Dobó Krisztina. U. o. 1897. évf. — Baráth Ferenc: A két Balassa Bálint. Vasárnapi Ujság. 1897. évf. — Jedlicska Pál: Adatok Erdődi báró Pálffy Miklós korához. Eger, 1897. — Illéssy János: Balassa Bálint Annája. Századok. 1898. évf. — U. az: Újabb adatok Balassa Bálint lakodalmának történetéhez. Egye-

temes Philologiai Közlöny. 1898. évf. — Erdélyi Pál: Balassa-versek-e? Irodalomtörténeti Közlemények. 1898. évf. — Ferenczi Zoltán: Vásárhelyi daloskönyv. Budapest, 1899. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Erdélyi Pál: Balassa Bálint. Budapest, 1899. — U. az: Balassa Bálint levelei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1899. évf. — Illéssy János: Adatok Balassa Bálintról. U. o. 1900. évf. — U. az: Balassa Bálint és a zólyomiak. Századok. 1900. évf. — U. az: Balassa Bálint népszerűsége. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1900. évf. — Sárosi Bella: Balassa Bálint. A Kisfaludy-Társaság pályadíjával koszorúzva. Budapest, 1900. — Richter Ede: Két epizód Balassa Bálint életéből. Századok. 1902. évf. — Császár Ernő: A magyar protestáns zsoltár-költészet a XVI. és XVII. században. Irodalomtörténeti Közlemények. 1902. évf. — Illéssy János: Adatok Balassa Bálintról Liptó vármegye levéltárából. U. o. 1903. évf. — Lukinich Imre: Adalék Balassa Bálint életéhez. Erdélyi Múzeum. 1903. évf. — Bán Aladár: Balassa Bálint élete és költészete. Pozsony, 1903. — Baros Gyula: Radványi verseskönyvek. Irodalomtörténeti Közlemények. 1903—1904. évf. — Báró Radvánszky Béla: Balassa és Rimay barátsága. Budapesti Szemle. 1904. évf. — U. az: Rimay János munkái. Budapest, 1904. — Pereszlényi Zoltán: Balassa Bálint hamvai. Liptószentmiklós, 1904. — Széchy Károly: Báró Balassa Bálint és gróf Zrínyi Miklós. Budapest, 1905. — Dézsi Lajos: Balassa és Rimay istenes énekeinek bibliografiája. Budapest, 1905. — Harmos János: Balassa Bálint szerelmi költészete. Budapest, 1905. — Kálmán Sámuel: Balassa Bálint és Amade László. Budapest, 1905. — Kardos Albert: Balassa Bálint. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Balassa emlékezetének Liptó vármegye közönsége. Liptószentmiklós, 1906. — Harmos Sándor: Balassa Bálint virágénekeinek sorrendje. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1907. évf. — Erdélyi Pál: Barakonyi Ferenc költeményei. Kolozsvár, 1907. — Frick József: Pázmány imádságos könyvének hét bünbánó zsoltára. Kalazantinum. 1918. évf. — Illéssy János: Balassa Bálint egy pere. Irodalomtörténeti Közlemények. 1910. évf. — Czóbel Ernő: Bock Mihály Füves Kertecskéjének magyar kiadásai. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1910. évf. — Ferenczi Zoltán: Rimay János. Budapest, 1911. — György Lajos: Balassa Bálint egyik

költeményéről. Irodalomtörténet. 1912. évf. — Bod Károly: Balassa Bálint latricanus verse. U. o. 1913. évf. — Eckhardt Sándor: Balassi Bálint irodalmi mintái. Budapest, 1913. — U. az: Balassi két verséhez. Irodalomtörténet. 1914. évf. — Takáts Sándor, Eckhardt Ferenc, Szekfü Gyula: A budai basák magyarnyelvü levelezése. I. köt. Budapest, 1915. — Ferenczi Zoltán: Balassa Bálint és Ferenc haláláról. Akadémiai Értesitő. 1916. évf. — Takáts Sándor: Zrinyi Miklós nevelőanyja. Budapesti Szemle. 1916. évf. — Alszeghy Zsolt: Epigon lirikusaink a XIX. századig. Irodalomtörténeti Közlemények. 1917. évf. — Király György: Balassi Bálint In Somnium c. költeménye. Irodalomtörténet. 1917. évf. — Kőmives Kolos: Nyéki Vörös Mátyás élete és munkái. Csorna, 1918. — Ferenczi Zoltán: A «lingua vulgaris» a magyar irodalomban. Akadémiai Értesitő. 1921. évf. — Takáts Sándor: Régi idők, régi emberek. Budapest, 1922. — Thienemann Tivadar: XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetü müvei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1922—1923. évf. — U. az: Régi magyar kapitányok és generálisok. Budapest, 1923. — Dézsi Lajos: Balassa Bálint minden munkái. Két kötet. Budapest, 1923. — Borbély István: A magyar irodalom története. I. köt. Kolozsvár, 1924. — Alszeghy Zsolt: A magyar líra megteremtője. Élet. 1924. évf.—Eckhardt Sándor: Balassa Bálint. Napkelet. 1924. évf. — Harsányi István: Adalékok a Balassa-irodalomhoz. Irodalomtörténeti Közlemények. 1924. évf. — U. az: Balassa Istenes Énekeinek függelékében közölt két ének szerzője. U. o. 1925. évf. — Babits Mihály: Balassa. Nyugat. 1925. évf. — Waldapfel József: Balassi költeményeinek kronológiája. Irodalomtörténeti Közlemények. 1926. évf. — U. az: Adalékok Balassi istenes énekeinek mintáihoz. U. o. 1927. évf. — Gragger Róbert: Türkisch-ungarische Kulturbeziehungen. Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit. Berlin és Leipzig, 1927. — Dézsi Lajos: Adatok Balassa Bálint életéhez. Irodalomtörténeti Közlemények. 1928. évf. — Zolnai Béla: Balassi és a platonizmus. Minerva. 1928. évf. — Csonkás Mihály: Balassa-e vagy Balassi? Magyar Nyelv. 1928. évf. — Waldapfel József: Balassi-e vagy Balassa? U. o. 1929. évf. — Jenei Ferenc: A világi irodalmi műfajok kéziratos énekeskönyveinkben. Budapest, 1929.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A XVI. SZÁZAD
VERSES ELBESZÉLÉSE.

Bibliai históriák.
Históriás énekek.
Tinódi Sebestyén.
Ókori görög-római széphistóriák átdolgozásai.
Középkori latin széphistóriák átdolgozásai.
Olasz széphistóriák átdolgozásai.
Német széphistóriák átdolgozásai.
Délszláv széphistóriák átdolgozásai.
Szilágyi és Hajmási Históriája.
Toldi Miklós Históriája.

BIBLIAI HISTÓRIÁK.

A PROTESTÁNS papok nemcsak prózában fordították a Szentírás szövegét, hanem versben is. Kifejlődött a bibliai epika: az ószövetségi történetek rímes feldolgozása. Ezeknek a valláserkölcsi verses elbeszéléseknek terjesztésével azt akarták elérni a protestáns prédikátorok, hogy híveik még jobban megismerjék az Ótestamentum hőseit s a prózai bibliafordítások hatását megerősítsék a verses fordításokkal. Vételeknek tartották volna, ha valamelyik verselő változtatni mert volna a bibliai szövegen, legföljebb azt tartották jogosultnak, hogy a fordító erkölcsi oktatásokat szőjön a szent elbeszélésekbe. Ez a bibliai epika nagyon száraz. A költői önállóság nyomai csak ott fedezhetők fel egyes költeményekben, ahol a jámbor szerzők felhívják az olvasó figyelmét valamilyen erkölcsi mozzanatra vagy kifejezést adnak katolikusellenes álláspontjuknak, esetleg hazafias érzelmeiknek.

Nemcsak a bibliai históriák, hanem általában a nyomtatásban megjelent magyar verses munkák között is a legrégibbek egyike FARKAS ANDRÁS verses elmélkedése *Az zsidó és magyar nemzetről.* (1538.) Jersze emlékezzünk az örök Istenről — mondja a búsongó protestáns prédikátor — emlékezzünk Isten nagy hatalmasságáról, mellyel Scythiából Magyarországba hozá a régi magyarokat, vala-

mint Fáraó király markából kivezette a zsidó népet. Oszszuk kétfelé énekünket, hogy világosabb legyen a dolog: először szóljunk a zsidókról, amint őket Isten Egyiptomból kivezeté; azután szóljunk a magyarokról, ahogyan Isten őket Scythiából kihozá. Most elmondja az énekszerző Mózes történetét a Szentírás szerint, azután elbeszéli a magyarok honfoglalását a hazai krónikák szerint; ismét visszatér a zsidók történetére Saul, Dávid, Salamon és utódaik korában s folytatólag vázolja a magyarok históriáját Szent Istvántól János királyig; a zsidók megölik Jézust, a rómaiak elpusztítják Jeruzsálemet, csakúgy, mint ahogy a magyarok közé is elérkeztek a jámbor igehirdetők s az ellenség itt is megnyomorította az országot. Okuljunk immár hívő lélekkel az Úr választott népének és a magyar népnek történetéből. Mindaddig hatalmas és boldog volt a mi nemzetünk, míg meg nem feledkeztünk Isten sok jótéteményéről s haragra nem indítottuk őt hitetlenségünkkel. Fájdalom, vakok voltunk, hamisak voltunk, hálátlanok voltunk. Bosszantani kezdtük Istent kincseinkben való elbízottságunkkal, dorbézolásokkal, parázsnaságokkal, rettenetes bűnökkel; Isten haragja ellenünk gerjedt, bosszuló ostora reánk szállott; meghasonlás, irigység, gyülölség támadt közöttünk, üldözni kezdtük egymást, elvesztettük szomszédos tartományainkat; végezetre kihozá ránk népét a török császár, mint ahogyan Nabukodonozort is ráküldte Isten Jeruzsálemre. A hitetlen pogányok felégették és kirabolták országunkat; sok népet elhajtottak az Alföldről, Csallóközből, Zalából, Somogyból és Szerémből. «Kik megmaradának ilyen nagy

romlástól, János királt királlá koronázák, Ah király meglátá, hogy ő nem bírhatja Pogán törököknek temérdek sokaságát: Bölcsen cselekedék: frigyet vélek vete, Hogy csak épölhetne ah megnyomorodott ország.» Másfelől azonban a magyar urak elhajlának koronás királyuktól, pártot ütének János király ellen, királyt emelének Németországból, a sok pártoskodással elveszték a Felföldet s még jobban megnyomorodott az ország. Mindezeket Isten gonoszságunk miatt küldötte ránk: egyfelől megvert bennünket a pogány törökkel, másfelől megvert a némettel; így mutatta meg, hogy ő a bűnöknek erős bosszúállója. Isten azonban irgalmas. Jámbor igehirdetőket bocsátott közénk; jaj nekünk, ha üldözni kezdjük Isten igéjét. Inkább adjunk hálát az Úrnak, hogy nem enged elveszni régi nagy bűneinkben, hanem megvigasztal bennünket az ő igéjével. Hallgassuk az igét, valljuk meg bűneinket, kövessük Istent, ő megbocsát nekünk: «És annak felette jó Magyarországot Esmét feltámasztja és esmét hatalmat ad».

Az 1540-es évektől kezdve egyre jobban gyarapodott a bibliai epikusok száma. A tetszetősebb és tanulságosabb ószövetségi történeteket többször is feldolgozták, de az újszövetségi történetekhez csak elvétve nyúltak. A ránk maradt szövegekből az ószövetségi Szentírás tartalmának jó részét egybe lehet állítani.

Bibliai históriák szerzői:

Baranyai Pál székesfehérvári protestáns pap: Az tékozló fiúról. 1544 körül. (A sapphói versformát utánozza, de rímekkel és időmérték nélkül.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. II. köt. Budapest, 1880.

Batizi András tokaji református pap: Az drága és istenfélő vitéz Gedeonról szép história. 1540. («A Bibliából írta magyar nyelvre Batizi András és rendölte versekbe Kiskarácson után ennyi üdőben: Ezer és ötszáznegyven esztendőben.») — Az istenfélő Zsuzsánna asszonnak históriája. 1541. («Dániel próféta ezt régen megírta És az Bibliából magyarra fordítá Az Batizi András ő betegségében: Ezerötszáz negyven és egy esztendőben.») — Jónás prófétának históriája. 1541. (Példa a hívőknek arra, hogy amint Isten meghallgatta a cethal gyomrában könyörgő prófétát, akként hallgat meg bennünket is, ha hozzá kiáltunk nyomorúságunkban.) — Meglött és megleendő dolgoknak teremtéstül fogva mind az ítéletig való históriája. 1544. (Nabukodonozor király és Dániel próféta történetének versbe foglalása.) — Izsák pátriárkának szent házasságáról való szép história. 1546. («Ezekből megértjük, hogy Isten szerzője A szent házasságnak és ő megszentelője.») — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. II. köt. Budapest, 1880.

Békési Balázs protestáns deák: História Sodoma és Gomora veszödelmérül. 1559. (Az énekszerző Gyula városában élt: «Nevét megtaláljuk az versek fejében».) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896.

Biai Gáspár temesvári énekszerző: Dávid királyról és Bethazabea Uriásnak feleségéről való história. 1544. (Az énekszerző nevét régebben Bajnay Gáspárnak olvasták ki a versfejekből.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. II. köt. Budapest, 1880.

Bornemisza Miklós protestáns pap: História miképen a szent Eleázár pap Antiochus király alatt az Istennek törvényének megtartásáért mártiromságot szenvedett az ő feleségével és hét fiaival egyetemben. Hely és év nélkül. (Valószínüleg Bártfán nyomtatták ki a XVI. század végén. Szövegét 1568-ban írta szerzője. Nevét a kor szokása szerint a versfőkbe rejtette el. Eleázár megkínzásának történetéből azt a tanulságot vonja le, hogy amint a zsidókat nem hagyta el Isten, azonképen a magyarokat is kiveszi majd a pogányok kezéből. Könyörög is az Úr segítségéért: «Ellenségit immár te seregednek, Szégyenítsd meg immár az te népednek, Irgalmas Istene légy híveidnek, Diadalmát rontsd meg ellenséginknek». A história újabb kiadása: Debrecen, 1605. Szövege megvan a Lugossy-kódexben és a Kuun-

kódexben is.) — Dézsi Lajos szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VIII. köt. Budapest, 1930.

Bornemisza Péter felvidéki protestáns prédikátor. Életéről és munkáiról: a hitvitázók között. Költeményei 1582. évi énekeskönyvében és több más régi nyomtatott könyvben és kéziratban. — Ének Szent János látásáról. (János apostol Jelenései alapján.) — Az teremtésről. (Ádám utódainak verses története Mózesig.) — Az ítéletről. (Az utolsó ítélet félelmes jeleneteinek versbe szedése valamilyen középkori eredetű latin költemény alapján.) — Isten városáról, az mennyországról való ének. (A menny és pokol leírása valláserkölcsi tanításokkal. A török és a zsidó tévelygő sötétségben lakik, a pápaság kincses ördög hegyén imádkozik, nem járunk egy úton az Úr akaratából. Förtelmes élet, gonosz paráznaság, tömérdek bűn van közöttünk, de mi ne Lucifer kísértéseinek engedjünk, hanem Krisztust kövessük. «Rút és iszonyú undok az pokol, nem kell az minekünk; Szép az mennyország, rakva sok kinccsel, arra fohászkodunk.») — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VII. köt. Budapest, 1912.

Csikei István protestáns pap: Az Ilyés prófétáról és Ákáb királyról való história. 1542. (Példa arra, hogy Isten nem hagyja el a benne bízókat. «Csak mü is bizzunk ő felségében És higgyjünk ő istenségében.») — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára, II. köt. Budapest, 1880.

Decsi Gáspár tolnai református pap: História a Dávid királynak Uriásnak feleségével való vétkéről. Hely és év nélkül. (A visszataszító szerelmeskedést a paráználkodással járó veszedelmek feltárására használta fel a szerző. Históriáját 1579-ben írta Tolna városában, a Duna mentén. A mű többször is megjelent nyomtatásban.)

Dézsi András debreceni protestáns tanító és prédikátor. Egyike a bibliai epika legszorgalmasabb művelőinek. Verses átdolgozásaiba az elbeszélés egyes nyugvópontjain erkölcsi intéseket illesztett be, olykor pedig fölsóhajtott az egek Urához a török igában szenvedő haza nyomorúsága miatt. Népies magyarsággal írt, a terjengősséget elég jól elkerülte. — Világ kezdetitül lött dolgokról. 1550 körül. (Megemlékezés a Szentírás legnevezetesebb személyeiről.) — Izsák áldozatjáról. 1550 körül. («Ezt Moizses írja első könyvében, Ő könyvének huszonkettöd részében.») — Makhabeusról. 1549. (A história

végén jámbor intések: ne bántsátok a szegény köznépet, ne sanyargassátok az özvegyeket és árvákat, büntessétek meg a gonosztévőket, óvakodjatok a rágalmazástól és káromkodástól, ne részegeskedjetek, hallgassátok Isten igéjét. «Csak hagyjunk el immár sok gonoszságot, Tészen Isten vélünk irgalmasságot, Megszabadítja jó Magyarországot, Megépíti ez nagy pusztaságot.») — Az levitáról história, melyben látjuk, mely retteneteskép az Úristen az paráznaságot és egyéb gonosz fertelmes cselekedeteket megbüntet. 1549. (A Birák Könyvében olvasható visszataszító történet megverselése abból a célból, hogy «vegyük eszünkbe magunkat és térjünk penitenciára».) — Moyses és Jósue hadáról az Amálek ellen. 1550. (Isten megjutalmazza és romlással sújtja a népeket. Akaratából kaptuk meg Magyarországot, csak azután úgy ne járjunk, mint ahogyan Amálek király országa járt. «Megvetéd magyar nép Isten mondását, Nem kedveléd az ő szent oktatását.» Köztünk a török, csak Istenben bízhatunk.) — Az ifjú Tóbiásnak házasságáról való história énekbe szereztetett. 1550. («Ezeket énekbe az mely ember szerzé, Nevét versfejekben szépen kijelenté.») — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. V. köt. Budapest, 1886.

Dobai András felvidéki protestáns pap: Az utolsó ítéletről. 1540. (Máté evangéliuma alapján. «Ez éneköt szerzék az nemes felföldön, Patak városában az Bodrog mentében, Mikor írnak vala ennyi esztendőben: Ezerötszáz után negyven esztendőben.») — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. II. köt. Budapest, 1880.

Erdéli Máté unitárius énekszerző. Nevének változatai: Szentgratianus Máté, Gratianos Máté, Gárgyános Máté. Erdélyi ember volt, innen jött ki Magyarországra. Melius Péter haragosan nyilatkozott róla írásaiban, mert a Szentháromság-tagadók vallásfelekezetéhez tartozott. A Szentgratianus név mögött valószínűleg erdélyi helynév lappang: Szentgerice. Három bibliai históriája maradt fenn. — Az Szent János Baptistának feje vételéről való szép ének. 1560. (Keresztelő Szent János története. Az énekszerző panaszkodik a katolikusok ellen: «Tömlöcözik most az Krisztus híveit, Mint rigen az zsidók predikátorit.») — Szent István haláláról való ének. 1560 körül. (Az első keresztény vértanu mártirságának története.) — Karácsonyi ének. 1560. (Jézus születésének története.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VII. köt. Budapest, 1912—1926.

Farkas András esztergomi származású protestáns prédikátor. A vittenbergai egyetem tanulói közé 1531 október 18-án jegyezték be ezen a néven: Andreas Lupus Strigoniensis. Reformátori munkásságáról nincsenek megbízható adataink. A protestáns papok közül egyik barátja volt Gálszécsi István, vele együtt nyomatta ki 1538-ban azt a könyvet, melynek első részét Gálszécsi István írta prózában (A keresztyéni tudományról való rövid könyvecske), második részét Farkas András versben. (Az zsidó és magyar nemzetről.) Ez az 1538. évi krakkói kiadás elveszett, de Farkas András versét több régi kézirat és nyomtatvány őrzi. A 354 sorból álló verses munka latin címe: Cronica de introductione Scyttarum in Ungariam et Judeorum de Aegypto. (Befejező sorai: «Farkas András szerzé ezeket énekbe, Keserölvén az nyomorult országon. Igen szánja vala, hogy az hitetlenek Istennek híveit széllyel üldözik vala. Kis karácson után immár írnak vala. Az ezerötszázban harmincnyolc esztendőben. Amen».) — Mint általában a XVI. századi verses maradványokhoz, Szilády Áron ehhez az énekhez is értékes jegyzeteket fűz. Azon verses maradványok közül — úgymond — melyek a hazai reformáció korából származnak s a vallásos alaphanggal és tartalommal együtt a politizáló hazafiságot is költői tényezőként mutatják fel, ezt mondhatjuk legrégibbnek. Farkas András énekében a nyelv régisége s a hang naivsága és bensősége a belső értéknél sokszorta becsesebb. A költői alakításra való törekvésnek nyoma sincs az énekben, az előadás kezdetleges, a dorgáló intések úgy tünnek fel az elősorolt események között, mint a folyam medrében a kavicsok. A soroknak még rímelése sincs. Ellenben megvannak az ének hangjegyei, ezeket Mátray Gábor megfejtette s énekre és zongorára átírva kiadta. — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. II. köt. Budapest, 1880.

Fekete Imre protestáns deák: Az erős és istenfélő vitéz Sámsonról história. 1546. («Sokat Szentírásból eddig emlékeztünk, De Sámson dolgáról mi elfeledkeztünk, Melynek ő mivoltát kell eszünkbe vennünk, Emlékezetképen mostan véle élnünk.») — Sámuel, Saul és Dávid históriája. 1546. (Talán a legdöcögőbb nyelvű és leggyöngébb ritmusú bibliai história a XVI. század egész énekköltésében. A kortársak ízlésének fejletlenségére vall, hogy a Heltai-Hoffgreff-féle énekeskönyv ezt a gyarló szárnypróbálgatást is érdemesnek ítélte a kinyomtatásra.) —

Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. II. köt. Budapest, 1880.

Fráter Gáspár nagyszombati protestáns énekszerző: História a pogán Antiochus királynak kegyetlenködéséről az Zsidóországban és az Istennek rajta lett igaz ítéletiről és büntetéséről. 1560. («Ez éneket szörzé Szombat városában, Szegény Fráter Gáspár egy gondolatjában, Az halálról való egy gondolatjában, Ezör esztendőben ötszáz és hatvanban.») — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VII. köt. Budapest, 1912—1926.

Gyöke Ferenc protestáns pap: Igen szép história, mely a Machabeusokból írt második könyvből szereztetett versekben Ceglédi Nyiri János által. Hely és év nélkül. (A cím vallomása szerint Ceglédi Nyiri János református lelkipásztor a szerző, a versfők szerint: «Gyöke Ferenc az bibliában találta». Plágium bajosan tehető fel. Talán a könyvnyomtató vétette el a dolgot, mikor valaki hozzájuttatta a kéziratot.)

Illyefalvi István erdélyi protestáns pap: Jephta sive Tragoedia Jephtae ex Georgio Buchanano ungaricis versibus reddita. Kolozsvár, 1590. (A szerző a kisküllőmegyei Radnót községben Buchananus György angolországi író latinnyelvű iskolai drámája nyomán szerzette magyarnyelvű verses elbeszélését. Hőse, Jephta zsidó vezér, kénytelen feláldozni leányát Jehovának, mert fogadalmat tett, hogy hazatérésekor az Úr tiszteletére megöleti azt, aki először elébe kerül. A költeményt, címe után ítélve, régente szomorújátéknak tartották, de már Toldy Ferenc rámutatott arra, hogy elbeszélő költemény.)

Ilosvai Selymes Péter nagyidai református tanító, utóbb vándorló énekszerző: Az nagy szent Pál apostolnak életéről és haláláról szép história a Szentírásból. 1564. (A terjedelmes bibliai históriát Szatmáron írta: «Lőn ennek írása az nemes Szakmárban, Egy jámbor lakatgyártónak házában, Nem csuda ha vétek vagyon az írásban, Sok reszelő, fúró kárt tett nékem írásban».) — Ptolomeus királynak históriája, miképen Moisesnek öt könyvét nagy költséggel hetvenkét tolmács által zsidó nyelvből görögre fordíttatá. 1570. (Tartalma szerint ez is zsidó história, bár a szerző Aristeas görög könyvének latin fordítása után dolgozott. Egyes helyeken közbeszőtte gondolatait, intéseit, megjegyzéseit. A magyar urak, szerinte, jó példát vehetnének a köny-

vek iránt érdeklődő, bőkezű Ptolomeus királytól s jól tennék, ha nemcsak a maguk számára kaparnának, hanem Isten tisztességére is költenének. Szűkmarkúak az urak, inni azonban tudnak, torkuk mondhatatlanul híres. «Engem rágalmazónak nem mondhattok, Mert látjátok, hogy én igazat szólok.» Csodálatos, mennyi bort kortyantotok magyar urak! «Ha el nem hagyjátok erkölcsötöket, Magyarországnak mondjatok jó éjet.» Vagyonotok nem szaporodik, pénzeteket elveritek, bűnösök vagytok. Ez éneket az énekmondó: «Szerzé el-benn során Szilágyországban, Kusalkőben, az egy havas oldalban, Egy cellában azaz egy füstös házban, Elvégezte el-fenn egy som-bokorban».) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. IV. köt. Budapest, 1883.

KÁKONYI PÉTER baranyamegyei hercegszőlősi protestáns pap: Az Asverus királyról és az istenfélő Eszter királyné asszonyról való história. 1544. («Ez éneket szerzé veszteg ültében az Kákonyi Péter neves Szölösben, Ezer ötszáz negyvennégy esztendőben, Csütörtökön az farsangnak végében.») — Az erős vitéz Sámsonról szép história 1545 körül. (Tanulság: «Asszonyállat miatt Sámson így járt vala».) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. II. kötet. Budapest, 1880.

KÜKÜLLEI NÉVTELEN protestáns énekszerző: Historia Abigail uxoris Nabal. 1560. (Dávid és Abigail története. «Ez históriát szerzék ilyen rendben Erdélbe, az Kis Küküllő mentében, Ezer ötszáz és hatvan esztendőben, Kiben dicsirtessék az Isten, Amen.») — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VII. köt. Budapest, 1912—1926.

MUNKÁCSI JÁNOS protestáns pap: A nagy Tóbiásnak élete. Hely és év nélkül. (A verses históriát az abaújmegyei Regéc községben 1600-ban írta a szerző.)

NAGY BÁNKAI MÁTYÁS nagyszombati protestáns pap: História az Jákob patriárka fiáról Józsefről. 1556. («Józsefnek megmondom az ő krónikáját, Teljes életének nagy háborúságát, És rabsága után ő nagy uraságát, Vigasztalom véle szüvem szomorúságát.») — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. IV. köt. Budapest, 1883.

NAGYFALVI GYÖRGY erdélyi protestáns énekszerző: Chain és Ábel históriája. 1557. («Ez éneket mostan szörzék versökben, Az szent Bibliábul szörzék énekben, Bánfiak Hunyadján, Kalotaszegben, Kisasszony

estin szörzék ezt versekben.») — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896.

Névtelen protestáns szerző: Penitenciára intő história. 1550 körül. (Manasses bünhödése és Nabukodonozor barommá változása. Tanulság: Istent ne misékkel és búcsújárásokkal engeszteljük, hanem igaz hittel a Szentírás igéi szerint.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896.

Névtelen protestáns énekszerző: Az három istenfélő férfiakról, kik az igaz hitnek vallása miatt az égő kömencébe vettettenek, de Istentől megtarttattanak. 1550 körül. («Illik emlékeznünk régi ó törvényről, Babilóniának az ő királyáról, És Istennek hatalmasságáról.» Tanulság: Isten megmenti a hozzá fohászkodókat, de a bálványimádástól el kell szakadnunk.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896.

Névtelen protestáns énekszerző: Az babilóniabeli Bél és Sárkány bálványistenekről való história. 1550 körül. (Töredék Dániel történetéből.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896.

Névtelen protestáns énekszerző: Az nagy Ábrahám pátriárkának körösztiről való szép história Móses próféta irásából. 1555. («Ez szent históriát az ki versökben irá, Földében lakó nép ötet megnyomorítá, Édös hazájától az pogán megfosztá, Nyomorúságában ezzel magát biztatá.») — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896.

Sarlóközi Névtelen protestáns énekszerző: Optima historia de extremo iudicio. 1552. (A latin című, de magyar szövegű bibliai história a Szentírás alapján leírja az utolsó ítélet jeleneteit s javulásra inti a kereszténveket. «Az ki szerzé ez énököt versökben, Másfél ezör ötvenkét esztendőben, Nagykarácson estin szörzé versökben, Mondja lakását ő az Sarlóközben.») — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896.

Szeremlyéni Mihály kanizsai énekszerző: Egyiptombéli kijövéséről Izraelnek. 1544. (Mózes életének története. «Ez éneket Kanizsának várában Szeremlyéni Mihál pap bánatjában Az zsidókról minap szerzé énekben Tizenötszáz negyvennégy esztendőben.») — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. II. köt. Budapest, 1880.

Székely Balázs krakkói egyetemi tanuló, később szatmármegyei reformátor: Az szent Tóbiásnak egész históriája az szent Bibliából énekbe szereztetett. 1546. («Ezt emlékezetre egy vadon erdőben Székel Balázs szerzé Erdőd vára mellett, Kiskarácson napján az új esztendőben, Az ezerötszázban és az negyven hatban.») — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. II. köt. Budapest, 1880.

Sztárai Mihály baranyai szuperintendens: Az istenfélő Eleázár papról és az kegyetlen Antiokus királyról való história. 1546. (A zsidó pap és gyermekei meghaltak Istenért: nagy példa a kereszténységnek, hogy ők is ekképen oltalmazzák hitüket.) — Szent Illyésnek és Ákháb királynak idejében lött dolgokból. 1549. (Ezt a bibliai históriáját a hamis papok megszégyenítésére rendelte versekbe az énekszerző.) — Az Holofernes és Judit asszony históriája. 1552. («Ezt a nagy Úristen megíratta münékünk, Hogy ő benne légyen minden mi bizodalmunk.») — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. II. köt. Budapest, 1880. V. köt. Budapest, 1886.

Sztárai Miklós tordai unitárius pap: A vízözönnek históriájáról való szép ének. Kolozsvár, 1581. (Noe története. A históriát 1576-ban a küküllőmenti Balázsfalván írta a szerző: «Tanólságra nékünk ezt szerzék versekben, Im az Balázsfalván Kikellő mentében, Másfélezerhetven és hat esztendőben, Kiből dicsírtessék az egy Isten, Ámen». Az énekszerző, Nicolaus Starinus, a versfőkbe rejtette nevét. Elbeszélésének egyik helyén bosszúsan kikel a római pápa ellen, mert a böjtölés és a papi nőtlenség elrendelésével megszegte Isten parancsát. «Im Rómából pápa ezt tőlünk megtiltja, Az ételben való válogatást hagyja, Pénteken, Kántoron húst ne együnk, mondja, Isten rendelését ő ezzel felbontja.»)

Tinódi Sebestyén lantos és énekmondó: Judit asszon históriája. 1540 körül. (A szerző ezt a bibliai történetet még Török Bálint szigetvári udvarában írta. Legkoraibb munkáinak egyike. Verseinek 1554. évi gyüjteményében jelent meg.) — Dávid király mint az nagy Góliáttal megvítt. 1549. (Az éneket Kassán írta s verseinek 1554. évi gyüjteményében nyomatta ki.) — Jónás prófétáról. 1553. (A töredékes bibliai história a Lugossy-kódexben maradt fenn.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. III. köt. Budapest, 1881. — U. az: VI. köt. Budapest, 1896.

Tolnai György, más néven Nagy Tolnai György, bécsi egyetemi tanuló, utóbb protestáns pap: Az szent Jóbról. 1545 körül. (Az istenfélő Jób története arra tanít bennünket, hogy ne zúgolódjunk, ha vagyonunk elvesz: «Hálaadásokkal csak szenvedjetek, Az Istennek nagy hálákat adjatok, Ő adta ajándékát úgy bírjátok, Lelketeket csak Istenre bízzátok».) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. IV. köt. Budapest, 1883.

Torkos János erdélyi protestáns énekszerző: História az Absolonról, miképen támadott az ő atyja Dávid király ellen és országából kiüzte és miképen lett néki halála. 1561. (A bibliai történet végén intés a keresztényekhez: Isten haragja rettenetes, nem kíméli a bünösöket, csak a benne bízókat kedveli; nincs nála személyválogatás, a szegényeket úrrá teszi, a királyokat levonja székükből; a bálványimádókra különösképen haragszik, azért a főembereknek szorgos gondjuk legyen arra, hogy a bálványozást eltávoztassák és igaz tudományt prédikáltassanak.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VII. köt. Budapest, 1912—1926.

Vajdakamarási Lőrinc erdélyi unitárius papról néhány korjellemző életrajzi adat maradt fenn. A kolozsmegyei Gyerővásárhelyen lelkészkedett, az 1592. évi tordai unitárius zsinat bizalmából a dévavidéki unitárius gyülekezetek konfirmálására három prédikátortársával együtt megbízást nyert, nem sokkal utóbb a kalotaszegi egyházkör esperesi tisztjét is reá ruházták, de lelkipásztori hivatására nem bizonyult méltónak, ezért az 1597. évi kolozsvári unitárius zsinat megfosztotta papságától s ennek jeléül papi köntösét és süvegét az egész zsinati gyülekezet előtt levonta róla. Vádlói ugyanis azt állították, hogy lelkipásztorhoz nem illő viseletével kárt okozott egyházának s éktelen káromkodásával megbotránkoztatta a hívőket. Az elítéltetéséről szóló magyarnyelvű jegyzőkönyv ma is megvan ez erdélyi unitárius egyházközönség levéltárában. Az ítélet megengedte, hogy az elítéltnek szabadsága legyen lelke megtisztítására és cselekedetei megigazítására, szóval az eklézsia kiengesztelésére. A bűnbocsánat reménye annál inkább megillette Lőrinc papot, mert ártatlannak vallotta magát s infámisoknak állította tanuit. — Jason király házasságáról szóló széphistóriáján kívül maradt egy vallásos szellemű verse: Szép tanulság a jövendő rettenetes ítélet napjáról. Kolozsvár, 1591. (Míg mások

erős vitézekről és hadakozásokról írnak, úgymond a szerző, ő a magyar nemzet lelki üdvösségét munkálja; ezért versében az utolsó ítélet után következő büntetésekről és jutalmakról szól.)

Zombori Antal protestáns énekszerző: Historia sacra. Debrecen, 1583. (Eleázár papról és fiairól. Egyetlen példánya a British Museumban. Ugyanennek a bibliai történetnek még két magyarnyelvű verses feldolgozása maradt fenn a XVI. századból: Sztárai Mihályé és Bornemisza Miklósé.)

Kiadások. — A verses bibliai történeteknek jelentékeny része kéziratban maradt, másik része nyomtatásban is megjelent. — Egykorú nyomtatott gyüjteményük a Heltai-Hoffgreff-féle kiadásban: Énekeskönyv. Kolozsvár. Év nélkül. — Továbbá Bornemisza Péter kötetében: Énekeskönyv. Detrekő, 1582. — Az önállóan megjelent énekek címei Szabó Károly munkájában: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — A kéziratban maradt és kinyomtatott szövegek magyarázatos gyüjteménye: Régi magyar költők tára. II—VI. köt. Szilády Áron, VII. köt. Szilády Áron és Dézsi Lajos, VIII. köt. Dézsi Lajos jegyzeteivel. Budapest, 1880—1930.

Irodalom. — Mátray Gábor: Történeti, bibliai és gúnyoros magyar énekek dallamai a XVI. századból. Pest, 1859. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Szilády Áron: Régi magyar költők tára. II—VII. köt. Budapest, 1880—1912. — Nagy Sándor: Adalékok XVI—XVII. sz. elbeszélő költészetünkhöz. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1885. évf. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Erdélyi Pál: Énekeskönyveink a XVI. és XVII. században. Magyar Könyvszemle. 1899. évf. — Badics Ferenc: XVI. századi elbeszélő költészetünk. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Thury Etele: Batizi Andrásról. Protestáns Szemle. 1915. évf. — Kelemen Lajos: Vajdakamarási Lőrinc pap. Erdélyi Irodalmi Szemle. 1929. évf.

HISTÓRIÁS ÉNEKEK.

A HISTÓRIÁS énekek történeti tárgyú verses elbeszélések. Szerzőik többnyire magyar történeti eseményeket szedtek rímekbe, de néha megpróbálkoztak világtörténeti részletek versbefoglalásával is. Ha nem egykorú eseményeket dolgoztak fel, a latin krónikák szövegeit követték, egyébként pedig úgy számoltak be az eseményekről, ahogyan hallották megtörténtüket. Mivel a históriás énekek az eseményeket alakítás nélkül adják, költői értékük csekély, de nyelvi és történeti szempontból méltánylásra tarthatnak számot. Volt idő, mikor ezek a verses krónikák pótolták a hiányzó magyarnyelvű történeti irodalmat.

Szerzőik vagy deákos műveltségű verselők voltak vagy vándor énekesek. Az énekes megjelent az esemény színhelyén, beszélt a környék népével és a hadakozó vitézekkel, azután versbe foglalta a történt dolgokat. Históriás versét énekszóval és hangszerének kíséretével adta elő hallgatóságának. Az énekmondó és zenélő vándorokat — a lantosokat és hegedősöket — a gazdagabb nemesházakban és a várakban szívesen látták, ők pedig rajta voltak, hogy élesszék a hazafiság tüzét.

A XVI. században még annyira megvolt a históriás énekmondás divata, hogy egy külföldi utazó figyelmét is

fölkeltette. 1573-ban megfordult Magyarországon Sidney Fülöp neves angol költő és esztétikus s tíz évvel később kiadott angol könyvében így emlékezett meg az énekmondók hősdalairól: «Magyarországon minden lakomán és ilyen összejöveteleken olyan szokást láttam, hogy őseiknek a vitézségéről énekeik vannak, melyekről ez a nagyon katonás nemzet azt gondolja, hogy a derék vitézség legfőbb lángralobbantói». (Defense of Poesy. 1583.) Az előkelő angol úr a költészet erénynevelő hatásának fejtegetésében többek között a magyar énekekre is hivatkozik, hazája népies költészete a magyar hősdalokra emlékezteti s mikor otthon mámorba ejti lelkét a Percy és Douglas viszályáról szóló hősi ének, visszagondol magyarországi emlékeire. Sidney Fülöp nemcsak jeles írói tehetség volt, hanem széles látókörű, művelt utazó is; a magyar hegedős-énekek tartalmáról bizonyára megbízható magyarázatokat kapott vendéglátó felvidéki és dunántúli barátaitól.

Az értékesebb históriás énekszerzők nem a köznép soraiból kerültek ki, hanem a deákos műveltségű verselők közül. Tinódi Sebestyén is a latin iskolákban vetette meg írástudása alapját, mások prédikátori tisztük vagy tanítói foglalkozásuk mellett foglalták versekbe koruk eseményeit és krónikás olvasmányaik tartalmát.

Az egykorú hadi eseményeket megörökítő históriás énekek nagyobb értékűek, mint a régebbi történeti munkák szövegeit versbe foglaló krónikák. Az utóbbiakban a száraz elbeszélésen és gyarló rímelésen kívül nem adtak mást az énekszerzők, az előbbiekben szabadabban alakí-

tották elbeszélésüket, sőt itt-ott némi élénkséget is vittek darabos előadásukba.

Tárgya miatt érdemel figyelmet Tőke Ferenc históriás éneke: *Sziget ostroma.* Az énekszerző mindjárt az ostrom évében, 1556-ban, szerzette versét. Mondanivalóit nem könyvekből merítette, hanem a törökökkel diadalmasan hadakozó szigetvári vitézek elbeszéléseiből. Ali basa jól felkészülve indul a vár ellen: «A vén bassa szerencsés ember vala, Hadakozat dolgába tudós vala, Abban soha szégyent nem vallott vala, Nagy örömest azért felkészült vala». Szigetvár kapitánya, Horvát Markó, vitéz ember, seregét jó egyetértésben tartja, Istent igaz hittel imádja. Mindössze száz lovasa és ötszáz gyalogosa van, azonkívül sok nő és gyermek is beszorul a várba. Ali basa nagy táborral zárja körül a várost, ágyúkkal rontja falait, de az őrség nem ijed meg a pogányoktól, ki-kicsap a falak mögül, sok törököt hány kardélre. Tizenegy napig harcolnak a törökök s nem mennek semmire, bár a környékbeli parasztokkal tizenkétezer szekér fát hordatnak a város alá, hogy keresztül hatolhassanak a Szigetet körülvevő ingoványokon. Nagy nehezen mégis bevonulnak a városba s megkezdik a várba menekült magyarok ostromát. «Csoda bátor a magyar nép Szigetben, Mert ők vannak egymáshoz egyességben.» Még a sebesültek sem kímélik magukat, rácsapnak a törökökre, kiverik őket a városból. «Jancsár-aga féltiben szűkölt vala.» A törökök újból összeszedik magukat, kegyetlenül törik a vár falait, az árkokat megtöltik fával. Horvát Markó vitézei sem nyugodnak, puskaport szórnak a fára, felgyujtják a rőzsét

s nagy kárt tesznek az ostromlókban. «Szigetiek között az Isten vala, Mert az ő szent igéje köztök vala.» Hiába igérnek a törökök fűt-fát a védőcsapatnak, hasztalan kecsegtetik kincsekkel Horvát Markót, az ostromlottak nem adják meg magukat. «Ali bassa esék gondba, bánatba, Szakállát is megszaggatta gondjába.» Negyven nap mulva elvonulnak a pogányok, de hat nap mulva újból visszatérnek; ismét megkezdik a vár vívását, ismét sikertelenül. Végre elvonulnak. Isten megmutatta kegyelmességét, a keresztények megszégyenítették a pogányokat. Hetvenhét napig tartott az ostrom, száztizenhat magyar esett el a vár védelmében, sokan megsebesültek, nyolc asszony is halálát lelte. «Kik sebesedtenek vagy meghóltanak, Méltók, hogy dícséretben maradjanak, Mert véreket érettünk kihullatták És testeket érettünk szaggattatták.»

Sziget második ostromát egy névtelen énekszerző foglalta versekbe: *História az Szigetvárnak veszéséről.* (1566.) «Emléközzünk mi nagy veszedelmünkről, Országunkban nem régen lött dolgokról, Sziget romlásáról és vevéséről, Szoltán Szulimán császárnak haláláról.» A császár 1566-ban számtalan néppel indul Sziget alá, a vár kapitánya, Zrínyi Miklós, semminek véli a császár hadát, de «a reménség, látjátok, megcsalá». Először negyvenezer török rohan a várnak, másodszor nyolcvanezer megy neki, harmadszor százezer embert bocsát rohamra a császár. «Semmit az törökök ott nem nyerének, Mert magyar vitézek emberködének, Zrini Miklósnak szavához hallgatnak, Megesküdtek, hogy mindnyájan meghalnak. Ezen a török császár megbúsula, Vén szakálát erősen vonogatja, Népének

számtalan kárát hogy látja, Basáknak, bégöknek halálát szánja.» Kudarcot vall a negyedik, ötödik és hatodik támadás is. Most kétszázhúszezer ember indul a vár ellen, a hetedik támadással sem érnek el semmit, a császár bánkódik: «Úgy annyira, hogy megbetegült vala, Bánatjában és ű ezt mondja vala: Azt az embört elveszesse az Allah, Ki ez várat legelőször fundálta». Újból megkezdődik a küzdelem, felhágnak a falakra, vágják a magyart, hull a török. Néhány nap mulva meghal Szulimán szultán. Most harcba indul az egész pogány tábor; a magyar vitézek érzik, hogy elérkezett utolsó órájuk; a vár piacán megsemmisítik hadi szereiket, ruháikat, drágaságaikat; megölik egymás feleségét. Az egyik asszony arra kéri urát, öltöztesse fel vitéznek, adjon alá jó lovat, vigye a törökre, hadd ontsa ő is a pogányok vérét; így is történik, a férj és a feleség együtt harcolnak és együtt vesznek el. A végső csatában Zrínyi Miklós már nem vesz részt, mert megsebesülve fekszik halálos ágyán. «Szegény magyarok ott igön veszének, Fő horvátok, némötök meghalának, Huszonötön csak bennök maradának, Kik az nádasra kiszaladtak vala.» Zrínyi Miklós fejét a törökök megküldik a magyar királynak s megfenyegetik őt, hogy úgy jár, mint a bán, ha meg nem hódol a török császárnak. «Kérjök Istent, hogy már az több várakat, Tartsa meg országunknak maradékát, Az mi nagy köntösönknek fél gallérát, Rontsa meg már az ördögnek országát.»

A végvárak életére jellemző egy névtelen énekszerzőnek az 1560-as években *A gyulai vitézekről* írt költeménye. «Emlékezzünk az király végházárul, Körös mellett

az Vég-Gyula várárul, Vég-Gyulában gyulai vitézekrül.» Egybegyűlnek a vitézek, azt mondja Hegedüs János: Hat hónapja nem kaptunk zsoldot, szolgáinkat csak hazugsággal tartjuk, lovainkat zabszalmával hízlaljuk; ha akarjátok, édes társaim, menjünk a kapitányhoz, kérjük tőle hópénzünket; ha nem adja meg, rontsunk rá. A vitézek jóváhagyják a tanácsot, Kerecsényi László kapitány elé mennek, Hegedüs János ezt mondja neki: «Meghallgassad te gyulai kapitány, Most minékünk hópénzünket megadjad!» Kerecsényi László haraggal kiált a vitézekre: «Mire mostan hogy reám támadtatok? Uratok volnék, azt mindnyájan tudjátok! Mégis mostan reám panaszolkodtok. Azt is bizony jó bizonnyal tudjátok, Vég-Gyulában törököt nem hoztatok, Az karóban egy fejet sem töttettek». A vitézek haragosan hallják, hogy ők eddig hiába ették a király cipóját; elszélednek; utóbb Beke Pál szavára elhatározzák, hogy szerencsét próbálnak a török ellen, de kapitányuknak semmit sem adnak a zsákmányból: «Az rossz ebnek semmit benne ne adjunk, Csak mi magunk szépen mind felosztozzunk.» Másfélszázan kiszöknek Gyulából, átkelnek a Tiszán, elérnek a kecskeméti pusztákig, Bugac táján megpihennek. Egyszerre csak közeledik félezer török, Beke Pál felsóhajt: «Ezek vadnak ötszázan vagy hatszázan, Mi peniglen vagyunk csak másfélszázan, Sok törökkel szemben menni hiában!» Hegedüs János pirongatja: «Mire mostan Beke Pál megijedtél, Vég-Gyulábul minem azért kijöttél, Hogy te mostan török elől elbujnál? Lám te is jó vitéznek tartod magad, Vég-Gyulában mikor iszod borodat, Az vitézek előtt hányod maga-

dat. Itt megválik majd az, ki vitéz leszen, Bátor szive az kinek helyén leszen, Ha törökkel szemben menése leszen!» Beke Pál nem bánja: Felőlem nekimehetünk a törököknek, sokszor harcoltam már velük, a futást sem szégyeltem, ha erősebbek voltak. A két fél összeroppan, a törökök Allaht kiáltanak, a magyarok Jézust hívják segítségül. «Szegény magyarokban sokan meghalának»; meg is futnak a törökök elől, de újból viadalt tartanak s levágják és megszalasztják a pogányokat. Hegedüs Jánost a holtak közül élesztik életre akképen, hogy Beke Pál nagy felszóval kiáltozza a viadal helyén: «Hol vagy mostan vitéz Hegedüs János, Hol vagy mostan én édes atyámfia, Élsz-e még ez világon vagy megholtál?» A holtak testei között megszólal Hegedüs János: «Imhol vagyok én, édes atyámfia, Im még élek, de már csak alig vagyok». Szekereket szereznek, a halottakat és a törökök fejeit rájuk rakják, így vonulnak be Gyula várába. Hegedüs János azt mondja Kerecsényi László kapitánynak: «Igen örülsz te az gazdag prédának, De nem szánod sok jó vitéz halálát, Mert te azzal egy szálat sem gondolnál, Ha mindnyájan mi oda vesztünk volna, Csak tenéked gazdag prédát hozhatnánk!» A magyar vitézek holt testeit magyar módon temetik: sírjaikhoz kopjákat tűznek; a török fejeket karóba húzzák.

A vitéz Turi György haláláról szóló énekben egy ismeretlen énekes a hírneves kanizsai kapitány hősi tetteinek állított emléket 1571-ben. A magyar urak — panaszolja a névtelen költő — nem akarják fizetni vitézeiket, a királynak sincs pénze zsoldra, bezzeg a törökök nem

sajnálják a jó ellátást a maguk hadi népétől, híven is szolgál a legénységük, vígan nyargalnak, ahová csak mennek. Turi György még ilyen nehéz sorsban is úgy harcol, hogy Isten után egyedül benne reménykednek a magyarok. «Ez egy ember vala csak már előttünk, Isten után akiben reménylettünk, De nem soká lehete mi közöttünk, Mert halálát nem szánta miéröttünk.» A rettegett bajvívó kis csapattal tör elő Kanizsa várából, hogy útját állja a a rabló pogánynak; szét is szór néhány száz törököt s kiszabadítja keresztény rabjaikat; nem habozik rácsapni az ellenség derékhadára sem, bár látja a maga elégtelen erejét; ekkor azonban mindenfelől körülfogják. «Ebek, engem pórázon nem hordoztok» kiált fel a hős, mikor észreveszi, hogy élve akarják elfogni. Sisakját ledobja, pallosát vérben fürészti, úgy küzd, míg meg nem ölik. A győztes ellenség Konstantinápolyba küldi a fejét, hadd örvendjen a császári udvar is a ritka zsákmánynak; itthon mindenki siratja sorsát; könnyeket hullatnak utána gyermekei, özvegye, testvérei, szolgái; megkönnyezi maga a király is. «Az fejedelemnek megírták vala, Az felség siratlan nem tűrte vala, Az vitéznek halálát szánja vala, És szívében igen kesergi vala.»

Salánki György verses krónikájának, *A nádudvari török veszedelem történet*ének (1580), hőse Sásvár bég. «Paraszt nemzetségből Sásvár származott, Keresztyénből kegyetlen pogánnyá lött, Rajtunk való dühösségért úrrá lött, Mert különben nem nyerheté bégséget.» A magyar parasztból török úrrá lett szolnoki bég kegyetlenül üldözi a magyar nemeseket, vérszomjas gonoszságától mindenki

retteg, renegát-voltát elvakult embertelenségével takargatja. «Ha magyar vér csak egy csepp bennem volna, Kimetszeném mondom a nagy Allahra», szól környezetéhez nem egy alkalommal. Az énekszerző szomorúan említi: «Igy valakik mitőlünk elszakadtak, Mahometnek vallására állottak, Marháinkat inkább dúlták-fosztották, Gyermekinket inkább ölték-vagdalták». Sásvár bég egyszer kieszeli, hogy ismét zavartanul rabolhat; meglepi Eger környékét, a keresztény falvak lakosságát részint leöli, részint rabszíjra fűzi, így tér vissza Hatvanba; majd bégtársaival együtt újból kiindul Szolnokból, Szabolcs megyéig hatol, temérdek foglyot ejt, de a hajdúmegyei Nádudvar mellett találkozik Geszti Ferenc kapitány diósgyőri vitézeivel. A magyar kapitány rácsap a törökökre, kiszabadítja keresztény foglyaikat, űzőbe veszi az ész nélkül futó ellenséget; maga Sásvár bég is sírva vágtat öccsével együtt a Kunságon keresztül Szolnok várába.

Tardi György históriás éneke, *A szikszói győzelem* (1588), a magyarok egyik fényes diadalát ünnepli. A budai tartomány török katonasága rablásra indul, elvonulnak Eger mellett, elérkeznek Szikszóig, a várost felgyujtják, házait kirabolják, lakóit rabbá teszik. Nagy a rémület az egész Felvidéken, mindenki fut, csak a végvárak magyar legénységének van helyén a szíve. Az Úristen megparancsolja angyalainak: «Menjetök el Egörben Rákóczinak Mondjátok meg, mint az én hű szolgámnak, Üljön hamar hátára fölovának». Eger kapitánya, Rákóczi Zsigmond, segítséget kér a szomszédos kapitányoktól, a segédcsapatok megérkeznek, egyesült erővel rátörnek a törökökre,

hatalmas harc támad, végül nagy vérontás és sok fogoly ejtése után a magyarok győznek. Ennek a hazafias lélekkel megírt históriás éneknek érdekes mozzanata Isten angyalának megjelenése Rákóczi Zsigmond előtt. Az egri kapitány, harcba-szállását megelőzően, álmában kapja meg a biztató égi üzenetet.

Az egykorú magyar események megverselői közül Csanádi Demeter versbe szedte János Zsigmond erdélyi fejedelem történetét; Szerdahelyi Mihály elbeszélte, hogyan robbantotta szét Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem a Kendi-féle összeesküvést; névtelen énekszerzők Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem havasalföldi hadjáratáról, Kalajlikoz Ali budai basa életéről és egyéb históriai dolgokról tudósítanak.

A régibb magyar események versbe-szedőinek legfőbb forrása Bonfinius volt, de használták mellette Turóczi János, Heltai Gáspár és Székely István krónikáit is. A latin históriai szöveget egyhangú rimes versekben dolgozták át, olykor egybeolvasztották két-három forrásuk adatait. Farkas András párhuzamot vont a magyarok és zsidók története közt, Gosárvári Mátyás megírta a húnok történetét, Temesvári János megénekelte a tatárjárás borzalmait, Valkai András az egész magyar történetet versbe öntötte s feldolgozta Bánk bán históriáját. A Hunyadiak korából merítettek tárgyat históriás énekeikhez Nagy Bánkai Mátyás, Görcsöni Ambrus, Bogáti Fazekas Miklós, Temesvári István.

A középkori és újkori világtörténelem és egyháztörténelem néhány mozzanatának szintén akadt históriás

énekese. Sztárai Mihály Athanasius püspökről és az angol Cranmerus Tamásról írt egy-egy krónikás verset, Valkai András megénekelte Alboin longobard király halálát és V. Károly császár tuniszi hadjáratát, Tőke Ferenc az olasz Spira Ferenc doktor szomorú esetét szedte rímekbe, Bogáti Fazekas Miklós Castriot Györgyről írt verses históriát. Az előttük fekvő latin szövegek történeti anyagát a krónikás hűségével kivonatolták.

Históriás énekek szerzői:

Bogáti Fazekas Miklós: Az ötödik része Mátyás király dolgainak mind haláláig. Kolozsvár, 1577. (Voltaképen folytatása és befejezése Görcsöni Ambrus verses krónikájának. Mátyás király utolsó évein kívül II. Ulászló és II. Lajos uralkodásáról és a kettős királyválasztásról is megemlékezik. A szerző Bonfinius munkája mellett Heltai Gáspár krónikáját és Brodarics István monografiáját is használta. Mátyás királyt dícséri, de egyben megírja róla, hogy második felesége megrontotta régi erkölcseit, magyar szokásait. Ezért a nagyurak: «Királyt lágy erkölcséért igen szólják, Csaknem szemében pirongatják, Hogy a nyerget a hátára felrakták, Hogy annyira adta magát asszonynak».) — A nagy Castriot Györgynek históriája, kit a török Szkender bégnek hívott, ki Hunyadi Jánossal kétfelől vítt a törökre különb-különb csodaszerencsével vitézi dolgainak históriája hat részben. Kolozsvár, 1592. (Az albán hős históriáját a Marino Barlette-féle népszerű latin életrajz nyomán szedte versbe a szerző. «Magyar nemzetnek írom ezt példában, Epirus lenne az Erdélyországban, Szű, kéz kellene a török torkában.» Míg előbbi históriás énekét 1576-ban Tordán írta, ezt a krónikás szövegét 1579-ben Tötör helységben, Szolnok-Doboka megyében, foglalta versbe. Az előbbinek is, ennek is még egy kiadása jelent meg.)

Csanádi Demeter erdélyi unitárius pap: Vita Joannis Secundi electi Hungariae regis, scitico sermone a Demetrio Chanadi, eiusdem principis secretario miserabiliter decantata. Hely és év nélkül. (Kevés életrajzi adattal, de annál több vallásos elmélkedéssel szól II. János magyar királynak, azaz János Zsigmond erdélyi fejedelemnek sorsáról. «Scitico

sermone» ír, tehát magyar nyelven; «miserabiliter decantata», vagyis igénytelen énekszóval. A szerző János Zsigmond titkára volt; ura viszontagságos életéből szomorú tapasztalatokat vont le: «Dicsősége világnak csak olyan, mint árnyék, Maradása csak addig vagyon, míg az jégnek, Urak, királyok, országok az Úr Istennek, Vannak erős kezében ü szent fölségének. Ezekről tanuságunk Szentírásból vagyon, Királyok országlása hogy Istentől vagyon, Hogy születésnek, halásnak ideje vagyon, Építésnek, rontásnak rendeltetve vagyon». Énekét 1571-ben Tordán írta a szerző. «Azki szerzé ezeket nem régen énekbe, Nevét megjelentette verseknek fejébe, Sok változásról való emlékezetibe, Hogy ember megtekintse magát életibe.» A história többször is megjelent nyomtatásban.) — Dézsi Lajos szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VIII. köt. Budapest, 1930.

Farkas András protestáns pap: Cronica de introductione Scyttarum in Ungariam et Judeorum de Aegypto. Krakkó, 1538. (Ez a kiadás elveszett, de szövegét Hoffgreff György és Bornemisza Péter énekeskönyvei megőrizték. Vehető vallásos elmélkedő költeménynek is, de még inkább bibliai históriának. Az énekszerző párhuzamba állítja a zsidók és magyarok történetének hasonló mozzanatait. Kezdetlegesen versel, de annál erősebb hittel oktat és fedd. Dicséri János király bölcseségét, amiért szövetségre lépett a törökkel; tömérdek sokaságukat úgysem győzhette volna le. Verses szövege mellett hangjegyek is vannak.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. II. köt. Budapest, 1880.

Gosárvári Mátyás erdélyi nemes: A régi magyaroknak első bejövésekről való história, Atillával miképen telepedtenek le Sicambriában és mily nagy vérontással férkeztenek be Pannoniába. Kolozsvár, 1579. (A hunok története Heltai Gáspár krónikája nyomán. Szerzője hunyadmegyei vámszedő volt. Verses krónikáját Atilla birodalmának felbomlásával és a székelyek megtelepedésével fejezte be. A székelyekről ezt írja: «Ezek magukat elnevezték vala, Magyar nevet róluk tagadták vala, Székely nevet maguknak adtak vala, Magukat székelynek nevezték vala».)

Görcsöni Ambrus erdélyi énekszerző: Históriás ének a felséges Mátyás királynak, a nagyságos Hunyadi János fiának, jeles viselt dolgairól, életiről, vitézségiről, végre az ő e világból való kimulásáról.

Kolozsvár, 1577. (Az 1570-es évektől kezdve több kiadása jelent meg. Heltai Gáspár is kinyomtatta 1574. évi Cancionaléjában. A Hunyadi-család történetét olvassuk benne 1485-ig. Két hőse: Hunyadi János és Hunyadi Mátyás. A szerző Ungváron írta munkáját. Valószínűleg egy elökelő főúri család íródeákja volt. A versfők szerint: Ambrosius Literatus de Gercian dicit cronicam. Forrása: Turóczi János latin krónikája. A história folytatását és befejezését Bogáti Fazekas Miklós írta meg. A Heltai Gáspártól közreadott szövegen kívül a XVII. század végéig négy kiadását ismerjük. Népszerű volt nótája is, a verses krónika első sora: «Árpád vala fő az kapitányságban».)

Heltai Gáspár kolozsvári unitárius pap. Életéről és munkáiról: a prózai elbeszélők között. Nagy Bánkai Mátyás Hunyadi-históriájának kiegészítésére versbe foglalta a Hunyadi János származására vonatkozó mende-mondát. Eszerint a nagy hadvezér Zsigmond király természetes fia volt; anyja egy Hunyadvár alatt élő szép oláh leány, aki később Bothi Voik bajnok neje lett. A feltűnően gyönge verses históriát Nagy Bánkai Mátyás műve elejére tűzte az énekszerző s így jelent meg a história Cancionaléjának 1574. évi kiadásában. — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. IV. köt. Budapest, 1883.

Ihász Névtelene: Icon vicissitudinis vitae humanae. Hely és év nélkül. (Az ismeretlen felvidéki énekszerző a vers latin címe szerint az emberi élet forgandóságának képét akarta megfesteni az egyik budai basa sorsában. A vitéz embert, a török császár vejét is, elérte a török nagyurak végzete: nem mult ki természetes halállal. Kalajlikoz Ali basának ez a verses emlékezete 1587 után készült. Szövegét három töredékes nyomtatvány őrizte meg. Mivel az egyik csonka példány Ihász Gábor ajándékából került a M. T. Akadémiába, Toldy Ferenc a névtelen szerzőt Ihász Névtelenének nevezte el.) — Szilády Áron szövegkiadása: Ihász Névtelene. Irodalomtörténeti Közlemények. 1893. évf.

Nagy Bánkai Mátyás nagyszombati protestáns pap: História az vitéz Hunyadi János vajdáról. Debrecen, 1574. (Több kiadása is volt a XVI. században. Szerzője valószínűleg a nyitramegyei Bánka községben született. Nevének változatai: Bankai, Bancsai, Báncai, Bánkai Nagy Mátyás. Históriás énekében Turóczi János és Székely István krónikáját használta forrásul. Elmondta benne Hunyadi János csatáit a nagy hadvezér nándorfehérvári győzelméig és haláláig. Hőse külsejét

ekképen rajzolja: «Nagy szép közép ember és tömérdek nyaku Hunyadi János vala, Haja nagy szép fodor és gesztenye színü vitézi feje vala, Nagy öreg szemei, kegyes tekinteti kegyelmességgel vala, Fejedelemséghez illendő erkölcse neki mindenben vala». Heltai Gáspár ezt a verses krónikát is kiadta 1574. évi Cancionaléjában s elejére odacsatolta a maga históriás versét Hunyadi János származásáról.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. IV. köt. Budapest, 1883.

NÉVTELEN: História az Szigetvárnak veszéséről, melyet Zolimán török császár megvévén, kezéhöz kapcsola. Kolozsvár, év nélkül. («Az ki szörzé ez éneköt versökben, Ezör ötszáz hatvanhat esztendőben, Körösztyénöknek nagy pusztulásában, Az ű lelkének keserü voltában.» A 344 sorra terjedő verses krónika szövegét egy töredékes nyomtatvány, továbbá a Lugossy-kódex és a Mihály deák kódexe őrizte meg. Néhány mozzanata átment a Zrínyiászba is, még pedig Schesaeus Keresztély közvetítésével, aki ennek a históriás éneknek szövegét forrásul használta a maga latin hősköltemények megírásában.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VII. köt. Budapest, 1912—1926.

NÉVTELEN: Cantio de militibus pulchra. 1561 tájáról. (A latin cimü, de magyar szövegü elbeszélő vers a gyulai őrség bugaci győzelmét mondja el. Kéziratban maradt. Szövegét a Kuun-kódex őrizte meg. 174 sor. A jellemző párbeszédekkel megtüzdelt, balladaszerü költemény eleven beszédü énekszerző müve. Verselése szembetünően gyönge.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VII. köt. Budapest, 1912—1926.

NÉVTELEN: A vitéz Túri György haláláról. Hely és év nélkül. (Az 1570-es években készült elbeszélő vers megvan a Lugossy-kódexben is. Szerzője valószínüleg az elesett hős környezetéből került ki. Naiv lelkesedéssel mutatja be a vitézeiben és Istenében bízó bajnokot: «Tisztes öreg és vastag ember vala, Idejének szintén jobbjában vala, Vitézi fejében szép két szem vala, Mindennemü jóság őbenne vala.» A vakmerő várkapitányról és csapatvezérről később Zrínyi Miklós is emelkedett hangon emlékezett meg Szigeti Veszedelmében, emlékét századokkal utóbb Takáts Sándor újította fel történeti munkáinak lapjain, vitézi tetteit Vargha Gyula énekelte meg tüzes románcok-

ban.) — Dézsi Lajos szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VIII. köt. Budapest, 1930.

NÉVTELEN: História, melyben a felséges Bátori Zsigmondnak erdélyi fejedelemnek 1595. esztendőben való viselt hadai írattattanak meg. Kolozsvár, 1596. (Csonka nyomtatvány. A török ellen viselt győzelmes hadjárat történetét Jacobinus János erdélyi fejedelmi titkárnak Kolozsvárt 1596-ban kiadott latin prózai munkája nyomán foglalta versbe az ismeretlen énekszerző.)

NÉVTELEN erdélyi énekszerző: Verses krónika a török császárokról. (Töredékes kolozsvári nyomtatvány: a török szultánok életrajza I. Bajazettől II. Szelimig. Az ismeretlen szerző valószínűleg ferencrendi szerzetes volt, mert krónikáját «egy puszta klastromban, székelyek városában» írta, szívéből óhajtva a törökök kiverését, a magyar haza felszabadulását és a protestáns vallások gyöngülését. Talán ez az egyetlen históriás ének a XVI. században katolikus ember tollából. 1597-ből való.) — Lukinich Imre szövegkiadása: Egy históriás énektöredék a XVI. századból. Kalazantinum. 1899. évf.

NÉVTELEN dunántúli énekszerző: A csepregi zsinatról. (A kéziratban maradt históriás ének szerzője, egy ismeretlen református prédikátor, gúnyolódva és haraggal mondja el az 1596. évi csepregi protestáns papi gyűlés történetét. A zsinaton Nádasdy Ferenc vasmegyei főispán aláíratta a birtokain élő lelkipásztorokkal az ágostai hitvallást, a helvét hitvallású papokat pedig kiutasította jószágairól. Az énekszerző elkeseredve gyalázza Reczés János csepregi evangélikus esperest, Nádasdy Ferenc egyik fő tanácsadóját.) — Payr Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. köt. Sopron. 1924.

NIKOLSBURGI NÉVTELEN: Igen szép história a Kenyérmezején Kenésy Pálnak és Báthory Istvánnak a törökökkel megvívásáról. (Erdélyben, a Szászsebes közelében fekvő Kenyérmező síkján, Báthory István magyar, székely, szász és oláh vitézei megütköznek a törökökkel s Kinizsi Pál hadainak megérkezése után diadalt aratnak a pogányon. Harmincezer törököt vágnak le a mezőn, sokat megölnek a hegyeken és völgyeken, de súlyos a vesztesége a kereszténységnek is. «Nyolcezer holt volt meg szegény keresztényben, Kétezren holtak ugyan az Marosban, Az szegény szászokban és az oláhokban, Kiknek holttesteket mind kivonták vala, Pogányok holttestét hagyták halak gyom-

rában.» Az 1568-ban írt históriás ének kéziratát a késmárki evangélikus liceum könyvtára őrizte meg. Mivel az ismeretlen szerző a morvaországi Nikolsburg várában foglalta versbe elbeszélését, Toldy Ferenc Nikolsburgi Névtelennek nevezte el az énekest. A históriás ének forrása: Bonfinius történeti munkája.) — Pekár Károly szövegkiadása: Históriás ének a kenyérmezei viadalról. Budapesti VII. ker. István-úti áll. gimnázium értesítője. 1905. — Dézsi Lajos szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VIII. köt. Budapest, 1930.

Salánki György: Historia cladis turcicae ad Nadudvar nec non victoriae ungarorum duce magnifico domino Francisco Geszti. Kolozsvár, 1581. (A verses história szerzőjéről annyit tudunk, hogy Borsod megyében lakott s a nádudvari győzelem évében, 1580-ban, írta históriás énekét. Valószínű, hogy Geszti Ferenc környezetében élt. Pártfogója nem sokáig maradt Borsod megyében, győzelmes ütközete után Erdélybe költözött s itt élt mint gazdag földbirtokos és Déva ura.)

Szerdahelyi Mihály erdélyi énekszerző: Igen szép história, miképen az árulók el akarták az erdélyi vajdát árulni és egész Erdélyországot pogány kézben ejteni, azoknak az uraknak veszödelmökről. (Szövege a Decsi-kódexben maradt fenn. Szerzője 1594-ben, Kolozsvárt írta históriás énekét. Báthory Boldizsárnak Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem ellen szött összeesküvéséről s az elfogott urak kivégzéséről szól verses krónikájában. A vérengző fejedelmi udvar érdekében készült irányzatos mű nemcsak história, hanem egyben politikai vers is.) — Thaly Kálmán szövegkiadása: Ismeretlen históriás énekek. Századok. 1871. évf.

Sztárai Mihály baranyai és tolnai protestáns pap: Historia de vita beati Athanasii Alexandriae episcopi fidelissimi. Debrecen, év nélkül. («Tolna várasában az Duna mentében, Az ezerötszázban és az ötvenhétben, Egy nyomorult ember ezt írta versekben, Nevét megjelenté az első részében, Kiből dícsértessék az nagy Isten. Ámen.» A több mint másfélezer sorra terjedő krónikás verset eszerint 1557-ben írta a szerző. Szent Atanáz életét katolikus-ellenes felfogással, de a hírneves egyházatya megbecsülésével beszélte el. A protestánsok elítélték a katolikusoknak a szentek iránt tanusított rajongását, az első keresztény századok pátriárkáit azonban tisztelték, mert felfogásuk szerint a régi egyházatyák az evangéliumi hit ősi egyszerűségében őrizték Jézus Krisztus

egyházát. A szerző forrásai: Joannes Aretinus, Rufinus, Epiphanius.) — História Cranmerus Tamás érseknek az igaz hitben való állhatatosságáról, ki mikor az pápa tudományát hamisolnája, Angliában Mária királné asszony által szörnyű halált szenvedett. Debrecen, 1582. (Az angol érseket 1556-ban végezték ki. Történetét 1560-ban foglalta énekbe Sztárai Mihály. Forrása Foxe Jánosnak prózában írt latinnyelvű egyháztörténeti munkája volt. Ez 1559-ben jelent meg Baselben.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. V. köt. Budapest, 1886.

Tardi György zemplénmegyei protestáns pap: Historia Szikszoiensis. (A latin című, de magyar szövegű elbeszélő vers kéziratban maradt. A Decsi-kódex őrizte meg. Szerzője protestáns pap volt a Bodrog mellékén. A szikszói diadal történetét mindjárt az ütközet után, 1588-ban, szedte versbe.) — Thaly Kálmán szövegkiadása: Ismeretlen históriás énekek. Századok. 1871. évf.

Temesvári István biharmegyei mezőtelegdi iskolamester: Históriás ének a jeles győzedelemről. Kolozsvár, 1569. (Az 1570-es évektől kezdve több kiadása jelent meg. Heltai Gáspár is kiadta 1574. évi Cancionaléjában. Báthory István és Kinizsi Pál kenyérmezei diadalának története olvasható benne Bonfinius szövege szerint. «Támasszon az Isten most is oly urakat, Kik által megrontsa mind a pogányokat, És megszabadítsa öbenne bízókat, Kezünkbe megadja a mü országunkat. Ezeket versekben aki berendelte, Temesvári István deák az ő neve, Hogy Telegden laknék schola-mesterségben Ezerötszázhatvankilenc esztendőben.») — Thaly Kálmán szövegkiadása: Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. I. köt. Pest, 1864. — Dézsi Lajos szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VIII. köt. Budapest, 1930.

Temesvári János erdélyi énekszerző: A Béla királyról, mint jöttenek be a tatárok és elpusztították mind egész Magyarországot. Kolozsvár, 1574. (Megjelent Heltai Gáspár 1574. évi Cancionaléjában is. Szerzője jegyzői és bírói tisztet viselt Dés városában; 1584-ben választották meg a város jegyzőjének, 1593-ban bírónak. Históriás énekét Bonfinius nyomán dolgozta ki. «Temesvári János deák összeszedé, Deák krónikából versekbe rendelé, Dézsen lakásában beszörzé énekbe, Ezerötszázhetven és egy esztendőben.») — Dézsi Lajos szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VIII. köt. Budapest, 1930.

Tinódi Sebestyén lantos és énekmondó. Életéről és munkáiról a róla szóló szakaszban. Históriás énekekben gazdag verses kötete: Cronica. Kolozsvár, 1554. — Összes munkáinak gyüjteménye: Régi magyar költők tára. III. köt. Szilády Áron jegyzeteivel. Bpest, 1881.

Töke Ferenc zalamegyei alsólendvai protestáns pap: Az Istennek röttenetes haragjáról és büntetéséről, ki megjelentetett ez mostani időben az Spira Ferenc doctorban azoknak példájára, kik az hitet megesmervén megtagadják avagy eltitkolják. 1553. (A Spira Ferencről szóló verses históriát Bornemisza Péter 1582. évi énekeskönyve őrizte meg. «Az Olaszországban egy fő doktor vala, Ki Spira Ferencnek hivattatik vala.» A nagy tisztességben és jólétben élő jogtudóst 1549-ben Velencébe idézik, eretnekséggel vádolják, ő megretten, tanításait visszavonja, katolikusnak vallja magát, de ettől az időtől kezdve nem tud megnyugodni s testi-lelki gyötrelmeiben Isten újját látja. Halála jó példa azoknak, akik a megismert igazság ellen tusakodnak s hitüket megtagadják. «Csak kevesen vannak, kik szent Dániellel, Égő kemencében mennének testekkel, Avagy körösztfára az nagy szent Péterrel, Lángalló rostélra az jó szent Lőrinccel.» Töke Ferenc a következő latin könyv nyomán dolgozott: Francisci Spirae historia. Basel, 1550. Ebben a Kálvin János előszavával megjelent könyvben több szemtanu, közöttük a magyar Gyalui Tordai Zsigmond, leírja, mit tapasztaltak az olasz jogtudós halálos ágyánál. Híres eset volt, egész Európában beszéltek róla, a protestánsok a maguk térítő céljaira mindenütt felhasználták a megrendítő történetet. A magyar szerző a latin prózai tudósításokból verses munkát írt s helyes szerkesztő és kivonatoló érzékkel választotta ki a lényeges és hatásos mozzanatokat. Munkáját azért öntötte versbe, hogy az énekmondók is előadhassák.) — Historia obsidionis insulae Antemi, quae nunc regia Sziget vocari solita est. 1556. (A latin című, de magyar szövegű elbeszélő vers kéziratban maradt. Szerzője a kudarcot valló szigeti ostrom történetét 628 sorban szedte versbe. «Hallgassátok Szigetnek megszállását, Török miatt kietlen megromlását, Kevés népnek sok ellen bátorságát, Pogány ellen híven megmaradását.» Befejező strófája: «Ezt énekbe szerzék Alsó-Lindvába, Töke Ferenc de nem mulatságában, Szigetiekhez való szerelmében, Ezer ötszáz ötvenhat esztendőben».) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. IV. köt. Budapest, 1896.

Valkai András erdélyi énekszerző, valószínűleg az egyik kolozsmegyei kalotaszegi község unitárius papja: Cronica avagy szép históriás ének, miképen Hariadenus tengeri tolvaj Barbarossa és basává lett és miképen ez által Suliman császár a tengert birta. Kolozsvár, 1573. (A híres XVI. századi kalózkirályról szóló históriás éneket 1571-ben írta a szerző Jovius latin történeti munkája alapján. Az első rész folytatása: Cronica avagy szép históriás ének, miképen Károly császár hadakozott Afrikában a Barbarossa basa ellen. A két részre tagolódó verses krónika Tunisz elfoglalását és visszafoglalását mondja el: Szolimán szultán nevében az algiri Haireddin-Barbarossa elűzi Tunisz királyát, viszont V. Károly 1535-ben visszahelyezi székébe Mulej Hasszánt.) — A nagyságos Bánk bánnak históriája. Debrecen, 1574. (Megjelent Heltai Gáspár 1574. évi Cancionaléjában is, azonkívül még két kiadása van a XVI. századból. Bánk bán történetét Bonfinius nyomán szedte versbe a szerző. Elbeszélésének legfőbb mozzanatai: András király elmegy a Szentföldre, az országot Bánk bán kormányozza; Gertrud királyné öccse a királyné segítségével letépi a bánné jámborságának virágát, az asszony elmondja az erőszakosságot férjének, Bánk leszúrja a királynét, azután a király után siet, de ez nem lobban haragra, hanem Konstantinápolyból hazaküldi a bánt azzal a meghagyással, hogy csak kormányozza tovább az országot; a király később hazatér, de ekkor sem bántja Bánkot. «Híre, neve királynak azért jó lön, Mert igaz András király ő neve lön.») — Genealogia historica regum Hungariae azaz a magyar királyoknak eredetekről és nemzetségekről való szép história. Kolozsvár, 1576. (A magyarok története Ádámtól János Zsigmondig. A szerző 1567-ben írta verses krónikáját. Forrása Bonfinius volt. Históriás énekében János Zsigmond családfáját Árpádig, Noéig és Ádámig viszi fel, szót emel a nemzeti királyság eszméje mellett, gyűlölettel ír a német származású királyokról. Ilyen I. Ferdinánd is: «Szembe nem mére vini császárral, Mint egyéb királyok víttak pogánnyal, De gondolá inkább használ futással, Országunkat hagyá ő pusztasággal». Szerencséje e német királynak, hogy a magyarok elhagyták vér szerint való koronás urukat; kétfelé szakadt az ország; nem maradt el Isten ostora.) — História ének szerint szerezve a longobardusok tized királyukról Andoinusról és annak fiáról Alboinusról. Kolozsvár, 1580. (A longobárd király történetét Bonfinius nyomán dolgozta fel a szerző.) — Heinrich

Gusztáv szövegkiadása: Valkai Bánk Bán-éneke. Figyelő. 1878. évf. — Erdős Károly szövegkiadása: Valkai András Bánk Bánnak históriája. Budapest, 1930.

Kiadások. — A históriás énekek közül sokat kinyomtattak, egy részük kéziratban maradt. A sikerültebbeket már Heltai Gáspár egybegyüjtötte: Cancionale azaz históriás énekeskönyv, melyben különféle szép lett dolgok vannak nyomtatva a magyar királyokról és egyéb szép lett dolgokról, gyönyörüségesek olvasásra és hallgatásra. Kolozsvár, 1574. (Görcsöni Ambrus, Nagy Bánkai Mátyás, Temesvári István, Temesvári János, Tinódi Sebestyén, Valkai András históriás énekei.) — Magyarázatos gyüjteményük: Régi magyar költők tára. II—VI. köt. Szilády Áron, VII. köt. Szilády Áron és Dézsi Lajos, VIII. köt. Dézsi Lajos jegyzeteivel. Budapest, 1880—1930.

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar történeti költészet Zrínyi előtt. Bécs, 1850. — Mátray Gábor: Történeti, bibliai és gúnyoros magyar énekek dallamai a XVI. századból. Pest, 1859. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — Thaly Kálmán: Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. Két kötet. Pest, 1864. — U. az: Ismeretlen históriás énekek. Századok. 1871. évf. — U. az: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Két kötet. Pest, 1872. — Heinrich Gusztáv: Valkai Bánk Bán-éneke. Figyelő. 1878. évf. — Zsilinszky Mihály: A magyar nemzeti történetírás kezdete. Századok. 1878. évf. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Szilády Áron: Régi magyar költők tára. II—VI. köt. Budapest, 1880—1896. — U. az: Három hegedüs ének. Századok. 1882. évf. — Nagy Sándor: Bánkai vagy Báncai? Egyetemes Philologiai Közlöny. 1884. évf. — Erdélyi Pál: A XVI. és XVII. századi magyar históriás énekek. Magyar Könyvszemle. 1886. évf. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Petz Gedeon: Magyar és német hegedősök. Irodalomtörténeti Közlemények. 1891. évf. — Szilády Áron: Ihász Névtelene. U. o. 1893. évf. — Dézsi Lajos: Bogáti Fazekas Miklós élete és költői müködése. Budapest, 1895. — Illéssy János: Görcsöni Ambrus. Irodalomtörténeti Közlemények. 1896. évf. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom

története. Budapest, 1899. — Lukinich Imre: Egy históriás énektöredék a XVI. századból, Kalazantinum. 1899. évf. — Erdélyi Pál: Énekeskönyveink a XVI. és XVII. században. Magyar Könyvszemle. 1899. évf. — U. az: Nagybánkai Mátyás énekéhez. U. o. 1901. évf. — Pintér Jenő: A históriás énekek művelődéstörténeti vonatkozásai. Budapest, 1903. — Pekár Károly: Az Ali basa házasulásáról és haláláról szóló históriás énekről. Irodalomtörténeti Közlemények. 1903. évf. — U. az: Históriás ének a kenyérmezei viadalról. Budapesti VII. ker. István úti áll. gimnázium értesítője. 1905. — Sebestyén Gyula: A magyar honfoglalás mondái. II. köt. Budapest, 1905. — Karenovics József: Zrínyi Miklós a szigetvári hős költészetünkben. Budapest, 1905. — Lukinich Imre: Adalékok Temesvári János deák életéhez. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1905. évf. — Schweighoffer Tamás: Egy névtelennek A Szigetvár Veszéséről c. éneke és Schesaeusnak De Capto Zigetho históriája közti párhuzam. Kalazantinum. 1906. évf. — Badics Ferenc: XVI. századi elbeszélő költészetünk. Képes Magyar Irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Fabó Bertalan: A magyar népdal zenei fejlődése. Budapest, 1908. — Lukinich Imre: Temesvári János életéhez. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1909. évf. — Tolnai Adél: Mátyás királlyal foglalkozó költészetünk forrásai. Budapest, 1911. — Takáts Sándor: A török-magyar bajviadalok. Budapesti Szemle. 1912. évf. — Dézsi Lajos: Tinódi Sebetyén. Budapest, 1912. — Szilády Áron és Dézsi Lajos: Régi magyar költők tára. VII. köt. Budapest, 1912—1926. — Elek Oszkár: Sidney Fülöp a magyar hősdalokról. Irodalomtörténet. 1913. évf. — Erdős Károly: Sztárai Mihály Crammerus Tamásról szóló históriás énekének forrása. Irodalomtörténeti Közlemények. 1914. évf. — Moór Elemér: A Toldi-monda és német kapcsolatai. Budapest, 1914. — Dézsi Lajos: Régi magyar verseskönyvek ismertetése. Irodalomtörténeti Közlemények. 1916. évf. — Réthei Prikkel Marián: A régi magyar énekmondók. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1917. évf. — Takáts Sándor: Régi magyar kapitányok és generálisok. Budapest, 1923. — Dézsi Lajos: Magyar történeti tárgyú szépirodalom. Budapest, 1927. — U. az: Töke Ferenc: Spira históriája. Irodalomtörténet. 1927. évf. — Asztalos Miklós: Szerdahelyi Mihály históriás éneknek vélt politikai éneke 1595-ből. Pécs, 1928. — Gulyás Pál:

Csanádi Demeter históriai énekének 1571-iki debreceni kiadásáról. Irodalomtörténet. 1928. évf. — U. az: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Budapest, 1929. — Szabolcsi. Bence: Tinódi zenéje. Zenei Szemle. 1929. évf. — Dézsi Lajos: Régi magyar költők tára. VIII. köt. Budapest, 1930. — Erdős Károly: Valkai András Bánk Bánnak históriája. Budapest, 1930.

TINÓDI SEBESTYÉN.

A legnevezetesebb históriás énekszerző: Tinódi Sebestyén. Nagy buzgósággal öntötte versekbe az 1540-es és 1550-es évek politikai és hadi eseményeinek történetét. Históriás énekeinek gyüjteményét *Cronica* címmel ki is nyomatta. (1554.) Ebben a kötetben megvan Erdély története János király halálától Fráter György megöléséig, megvan továbbá Losonczy István, Dobó István és Szondi György hősies várvédelmének története, Török Bálint fogsága, számos bajviadal, csata és várvívás históriája.

Tinódi Sebestyén azért írta históriás énekeit, hogy a magyar vitézeket a fényes harci példák bemutatásával csatára buzdítsa a törökök ellen. A törökök Magyarország nagy részét hatalmukba ejtették, az ország részekre bomlott, a lakosság között politikai pártoskodás, vallási villongás és erkölcsi züllés ütötte föl fejét. Félni lehetett, hogy a nemzet megsemmisül. Tinódi Sebestyén gyűlölettel szemlélte a pogány ellenséget s nem győzte honfitársainak szívére kötni, hogy közös erővel támadjanak az ozmánokra. Minden énekét a keresztények Istenébe vetett bizalom hatotta át. Protestáns vallása nem tette türelmetlenné a katolikusokkal szemben, mert csak egy igaz hitet ismert: küzdeni körömszakadtáig a magyar hazába

betolakodó muzulmánok ellen. Ezért magasztalta a vitézi életet, ezért dicsőítette a nemzeti összetartást. Mélységes hazaszeretet és izzó törökgyűlölet élt lelkében.

Verses munkáinak három főjellemvonása: a vallásosság, hazafiság és történeti hűség. Nemzeti szellemű rímes krónikáiban az alakító ügyességnek és kifejező művészetnek nyomait sem mutatta. Nem is törekedett a költőiségre; ennél a történeti hűséget többre becsülte. Sokat fáradt és tudakozódott, csakhogy igazat mondhasson és sem pénzért, sem barátságért, sem félelemért hamisat nem írt. Ezért használhatók históriás énekei források gyanánt az egykorú eseményekre nézve, annál is inkább, mert a politikai viszonyok megítélésében és a hadi élet bemutatásában józan fölfogással és éles megfigyelő tehetséggel dolgozott. Históriás énekeinek kútfői értékét már a régi történetírók fölismerték; munkáiból bőven merítettek.

Az értékes történeti nyersanyag mellett csak elvétve mutatkoznak históriás énekeiben költői lendületre törekvő részecskék. Aránylag még csatajelenetei a legjobbak. Olykor megkapó egy-egy bánatos felfohászkodása. Nyelve általában nehézkes, verselése döcögő, rímei igen rosszak. Haladás nincsen költői pályáján. Első verse olyan, mint az utolsó.

Históriás énekköltése sok kezdetlegessége ellenére is megihlette a későbbi magyar költőket. Verses krónikáiból a XIX. és XX. században számos elbeszélő téma került ki. Különösen nevezetes események az ő ódon feldolgozásában: Losonczy István halála, Eger vár viadala, Budai Ali basa históriája és Török Bálint fogsága.

Temesvár — sóhajt fel — nagy bizodalmatok vala, magyarok, a törökök ellen. Szívemből siratom e végvár veszését, szívemből kesergem Losonczy halálát. Mondjam-e, hogyan bánkódott a vitéz magyar úr halála után özvegyen maradt élettársa és öt árvája? Sok könnyhullással siratják vala családjuk fejét, az özvegy beöltözék fekete gyászba, szép gyermekei holtig búsulnak nagy siralomban. Sok jó adassék azonban a felséges királynak, mert vitéz Losonczy szolgálatjáért és haláláért minden várát meghagyta a hős magyar úr leányainak. Siratja Losonczyt mindenki: Magyarország és Erdély, a rác, oláh, cseh és tót nemzetség, a spanyol és a német. *(Az vég Temesvárban Losonczy Istvánnak haláláról.)*

Temesvár ostromának mozzanatairól elég bőven szól, de még bővebben beszéli el Eger viadalának történetét. Ismerteti a vár helyrajzát, egybeállítja a vitézek neveit, versbeszedi hősi cselekedeteiket. Sok török veszett el az ostrom idején, pirítóbb szégyent nem vallottak még a pogányok. Annál nagyobb a magyarok öröme. I. Ferdinánd király erdélyi vajdaságra emeli Dobó Istvánt, megtiszteli pénzzel és zászlóval, az egri hős viszont azt üzeni a felségnek, hogy haláláig szolgálatára lesz az ország oltalmazásában. A vitéz Gergely deák is szép jószágot kap; ő lesz Dobó István után a vár kapitánya. Csak a szegény Mecskei István jár rosszul, mert a szerencse hamar elfordul tőle s mikor haza indul feleségéhez, a várkonyi parasztok fejszével agyonverik. Gergely deák azután: «Nagy siralmat szörze várkoni póroknak, De gyilkosok kézbe nem akadának». *(Eger vár viadaljáról való ének.)*

Drégely várát Ali basa ostromolja. Jó vitéz Szondi György ott bent a kapitány, tőle hiába kéreti a várat vitéz Ali basa. A magyar hős elküldi két apródját Alihoz s «igen kéri basát, ő nagyságát, vitézségre tanítsa ő két apródját». Két török foglyot is ad a két magyar apród mellé, mind a négyet skárlát ruhába öltözteti, dúsan ellátja pénzzel, így küldi ki őket az ellenséges táborba; aztán elégeti minden kincsét, megöli minden lovát s kiáll a pogányok utolsó ostroma elé. «Nagy szép dárda Szondinak kezében vala, Sebesölve térdön állván ő vív vala, Romlott toron alatt által lőtték vala, Az fejét az hegyről alá vetötték vala.» A basa megkeresteti a hős fejét, odaviteti testéhez s «mint oly vitéz embört nagy szépen temetteté». *(Budai Ali basa históriája.)*

Nem kell hinni a töröknek! A törökök hite azt tartja, hogy meg lehet csalni a keresztényt. «Bolondság tőletök fejenként magyarok, Terek álnok hitit meg nem gondoljátok.» Török Bálintnak is, ki jó vitéz vala, hitet ad a török császár, hogy nem lesz semmi bántódása, mégis megcsalja őt s elviteti Törökországba. Fohászkodik, igen sír vala s csudaképen töri magát jó Török Bálintné, zokogva csókolgatja két fiát. «Fohászkodik mostan sok gyakor sírásval Asszony-feleségöd az két szép fiadval.» Bánkódnak a magyarok, nincs örömük Török Bálint szolgáinak, néhányan tétován bujdosnak közülük. Csuda mint vágyódnak utána régi barátai, de még azok is, akik egykor ellenségei voltak. Bárcsak kiválthatnák a török fogságból szerető hívei! *(Prini Péternek, Majláth Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról.)*

Csak Istenben bizzatok, jámbor vitézek! Ne feledjétek, hogy a pogányok elpusztították hazátokat, levágták nemzeteteket, elhurcolták gyermekeiteket. Harcoljatok a törökkel, mert ha győztök, gazdag prédátok lesz; ha elestek, angyalok viszik mennyországba lelketeket. Ne fusson meg senki közületek, hadd vesszen a pogány. Istenben bizzatok, Jézus nevét kiáltsátok, a Szentlelket szólítsátok, így csapjatok az ellenségre! *(Hadnagyoknak tanuság, mikor terekkel szömbe akarnak öklelni.)*

A véres csataképek mellett kevés a derűsebb jelenet. «Sok részögös, hallgassátok erkölcsötöket, Isten ellen részögségben ti vétketöket, Mert gyakorta felejtitök ti Istentöket.» Csodálatos a részeg emberek különböző természete. Az egyik olyan mint az oroszlán, semminek véli a bajviadalt a vitézekkel; a másik játékossá lesz, mint a majom; rút féreg a disznó féreg, turkál a sárban, így esik el a részeg is, hever a sárban; némely részeg mint a kecske tombol és szökik, felugrik a magasságba, öklel, mint a kos. Van a részegek közt alázatos, garázdálkodó, imádkozó, dúló, fosztó, tolvaj; van olyan részeg, aki csak hallgat, mások igen bölcsek, ismét mások vallásos kérdésekkel vetekednek. A bor fecsegővé teszi az ittas embert, némelyeket elaltat, másokat verekedővé tesz; jámbor házastársát, jó szolgáját is megveri a részeg. Sok hazudik köztük, egyik-másik mindent igér s igen ajánlja szolgálatát. «Gondolkodnak bornemisszák, igen hallgatnak, Részögösök mit csácsognak, azt mosolyogják.» A leányok, az asszonyok és a vénasszonyok is szívesen iszogatják titokban a bort, elő-előrángatják rejtekhelyéről a boros-

edényt, az asztalnál nem esznek, nem isznak, mert már reggel szép sült kappant nyeltek s ott a kannácskájuk a pincében «Lantosok és hegedősök, kiknek bor lelkök, Csak borért is elzörgetnek néha szegényök.» Elszunnyad a muzsikus, elvéti nótáját, ilyenkor jót húznak bottal a hátára. Még a piaci kofák is, ezek a széken ülő tolvajok, ontják a bort magukba. Meg kell gondolnunk, a bort Isten nem azért teremtette, hogy vétkezzünk benne; igyunk bort, legyen jókedvünk, de ne vétsünk Isten ellen. Gondoljátok meg részegesek, hogy a részegséggel megbántjátok Istent. «Az ki szörzé neve Sebestyén szomjúságában, Nyirbátorban ezer ötszáz és negyven nyolcban, Udvarbírák bort nem adnak, vannak átkában.» *(Sokféle részögösről.)*

Az udvarbírákról és kulcsárokról — a gazdatisztekről és ispánokról — nincs jó véleménye az énekesnek. Énekében erősen átkozza ezeket a fukar, álnok, csaló embereket. Az énekes sokszor elmegy a földesúrhoz, az meghagyja, hogy jól gondoskodjanak mulattatójáról, de az udvarbírák és kulcsárok elbocsátják fülük mellett az úr parancsát. Igen, mert maguknak lopnak az úr vagyonából s megkárosítják a szegény embereket. Valóságos atyjafiai ezek a cigányoknak, olyan temérdek orcájukon az álnokság. Akasztófára méltók az udvarbírák és kulcsárok, rossz bort adnak s még ezt is vízzel keverik; pedig a boros víz nádat termel az ember orrában, nem jó az egészségnek, összeszorítja a torkot. Lőrét adnak Sebők deáknak is, nem az úr akarata szerint, hanem a kulcsár gonoszsága miatt. Ilyen a nagyidai kulcsár is: «Nem barát-

kozik vélem az jó borokval, Ha fiamat küldöm, illet szitokval.» *(Az udvarbírákról és kulcsárokról.)*

Tinódi Sebestyén a XVI. század első évtizedében született. Egyesek a fehérmegyei, mások a baranyamegyei Tinód községet tartják szülőfalujának. Dunántúli jobbágycsalád gyermeke volt, így tehát, ha ki akart emelkedni a paraszti sorból, vagy pappá kellett lennie vagy katonává. Úgy látszik, a papi pályára készült. Latin tudásáról versei tanuskodnak. Fölserdülve Török Bálint udvarában vállalt szolgálatot, a harc mezején is megpróbálta szerencséjét, de a török ellen vívott csatákban súlyosan megsebesült. Midőn vitéz urát Szolimán török szultán magával hurcolta, a hűséges udvari deák vándorútra kényszerült. Egy ideig még a dunántúli megyékben tartózkodott, később megfordult az ország minden részében s amint valami nevezetes esemény történt, mindjárt sietett azt versbe szedni. A szöveghez dallamot is készített és szerzését lant kíséretében énekszóval adta elő a táborok, várak, nemesi gyülések és előkelőbb udvarházak népének. Vendégszeretettel látták mindenütt, több előkelő pártfogója akadt. Török Bálint fia, Török János, továbbá Verbőczy István fia, Verbőczy Imre, s főképen Nádasdy Tamás országbíró különös jóakarattal voltak hozzá és családjához. Munkásságára felhívták a bécsi udvar figyelmét is. I. Ferdinánd király 1553-ban három fiával és két leányával együtt a magyar nemesek sorába emelte és címerrel tüntette ki, úgy okolván meg a kitüntetést, hogy a nemességért folyamodó lantos az éneklés művészetével és az eseményeknek magyar nyelven való ékes megverselésével minden kortársát fölülhaladta. Az országos hírű énekmondónak Kassán háza, földje és szőlleje volt. Nem otthonában halt meg, hanem Nádasdy Tamás nádor sárvári birtokán, 1556 januárjában.

Adatok Tinódi Sebestyén életéhez:

1505 és 1510 között. — Tinódi Sebestyén születésének ideje. (Valószínű, hogy a baranyamegyei Tinód községben született, mert ifjú korában állandóan ezen a tájon, Török Bálint birtokain, tartózkodott. Tinód község helyén ma puszta van.)

1537 körül. — Dombóvárt megírja Jasonról és Medeáról szóló énekét. (Az ének versfejének bizonysága szerint ezt az első fennmaradt munkáját akkor írta, mikor balkezét nehéz seb gyötörte.)

1540 körül. — Szigetvárt megírja Judit asszony históriáját. (Ekkor a vele körülbelül egyidős Török Bálint udvarában él. Énekét «Bibliából kiszedte egy kedvében, Terek Bálintnak házánál éltében».)

1541. — Szolimán szultán Budáról Konstantinápolyba viteti Török Bálintot, Tinódi Sebestyén megírja Buda veszéséről és Török Bálint fogságáról szóló históriás énekét. (Az elfogott Török Bálint neje elbocsátja vitézeinek és szolgáinak nagy részét, Tinódi Sebestyén is távozik Szigetvárról.)

1542. — Baranyaváron megírja históriás énekét Perényi Péter, Majláth István és Török Bálint fogságáról. (Ettől az időtől kezdve sorban felkeresi a gazdag urakat, ismeri őket még Török Bálint idejéből.)

1543. — Baranya megyében megénekli Verbőczy Imrének Kászon bég hadával vívott csatáját. (Verbőczy István fia a baranyamegyei ráckozári mezőn szétverte a rabló törökök csapatát s kiszabadította a magyar foglyokat; az énekszerző felkereste a győztes hőst s kedveskedett neki versével és énekével.)

1544. — Nagyszombatban históriás éneket ír a szalkai mezőn vívott magyar győzelemről. (Ebben többek között magasztalja a hírhedt Balassa Menyhért vitézségét is.)

1547 körül. — Kassára kerül, itt Izabella királyné kassai kapitánya, Czeczei Lénárt, veszi pártfogásába. (Róla az Erdéli Históriában ezt írja az énekszerző: «Kassai kapitán az Czeczei vala, Tizenöt esztendeig várast birta vala, Ő esze, elméje bölcseséggel vala, Nagy víg embör vala, mindenki szereti vala».)

1548. — Kassán megénekli Varkucs Tamás győztes csatáit. (Nyírbátorban megfordul Báthory András udvarában; itt szerzi a részegesekről szóló énekét.)

1549. — Kassán újból több éneket ír. (Dávid királyról; Szitnya, Léva, Csábrág és Murány váraknak elfoglalásáról.)

1550. — Kassán versbe foglalja a Németországban harcoló magyar huszárok vitézi tetteit. (Ugyanekkor: Hadnagyoknak tanuság, Kapitán György bajviadalja.)

1552. — Kassán megénekli a hajdúk szegedi vereségét és Losonczy István halálát. (Temesvár július 26-án esett el s augusztus 15-én már készen van a kassai énekszerző históriás éneke. Ugyanebben az évben szedi versbe Zsigmond király történetét.)

1553. — Kassán elkészül legterjedelmesebb munkája: az Eger viadaljáról való ének. (Eger várát több ízben meglátogatja, itt a várőrség szívesen vendégeli: «Vala Kulcsár Imre, ki jó borral tarta, Sáfár István eleven csukával tarta, Benedök kovács lovamat megpatkolta». Históriás énekéből kivonatot készít: az Egri históriának summáját. Folyamodik I. Ferdinándhoz a magyar nemességért, a király gyermekeivel együtt nemességet ad számára s megengedi neki a nemesi címer használatát. Ez az éve nagyon termékeny. Debrecenben Enyingi Török János vitézségéről históriás éneket, Jónás prófétáról bibliai históriát ír. Erdélybe megy, itt a Kisküküllő mellett Bethlen Farkas bonyhai udvarházában a nemesúr gazdatisztjei barátságtalanul fogadják. Megátkozza őket az udvarbírákról és kulcsárokról írt költeményében. Kolozsvárt megkezdi verses munkáinak sajtó alá rendezését. Itt fejezi be Erdély históriáját és Budai Ali basa históriáját.)

1554. — Hoffgreff György sajtóján elkészül verses munkáinak kiadása: a Cronica. Kolozsvárról visszamegy Kassára. (Verses kötetének kinyomtatásához valószínűleg főrangú pártfogóitól szerezte a költséget s azután maga árulta a példányokat az előkelőbb nemesi házakban. I. Ferdinánd király még ebben az évben 50 forint jutalmat ad neki Cronicájáért.)

1555. — Kassáról elindul Egerbe, innen az év vége felé Nádasdy Tamás vasmegyei sárvári birtokára megy. (Az országbíró már régtől fogva nagyon kedvelte, többször megajándékozta s nemességének megszerzésében is hathatósan támogatta.)

1556. — Meghal Sárvárott. A vár szomszédságában fekvő Sár község temetőjébe temetik. (Nádasdy Tamást egy Perneszy nevű bizalmas embere levélben tudósítja az énekszerző haláláról: «Tinódi Sebestyén megvetvén már ezt a halandó muzsikát, elment a mennybéliekhez, hogy ott az angyalok között sokkal jobbat tanuljon».)

1559 körül. — Tinódi Sebestyén özvegye, Katalin asszony, patikát nyit Kassán, hogy fizethesse adóját és eltarthassa gyermekeit. Második férje egy Posgay György nevű szerényebb sorsú nemesember és kassai polgár. (Az énekszerző özvegyét több jólelkű magyar úr védelmezi. Többek közt Nádasdy Tamás 1559-ben Bécsből felszólítja a kassai bírót és tanácsot, hogy ne háborgassák Tinódi Sebes-

tyén özvegyét, hadd árulhassa, ami eladó portékája van, mert elhúnyt férje élete végéig hü szolgálatokat tett neki.)

1575. — Tinódi Sebestyén fiát, Tinódi Sándort, Báthory István erdélyi fejedelem lefejezteti. Az ifjú csatlakozott az erdélyi fejedelem ellenségeihez, részt vett Békes Gáspár felkelésében, ezért a kerelőszentpáli csata után kivégezték. (Az énekszerző másik két fiának nyoma vész, két leánya férjes asszony.)

1881. — A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából Szilády Áron közrebocsátja Tinódi Sebestyén összes munkáinak magyarázatos kiadását. (Régi magyar költők tára. III. kötet.)

1907. — Budapesten felállítják Tinódi Sebestyén szobrát, Bezerédi Gyula alkotását. (Az I. Ferenc József királytól a millennium emlékére Budapestnek ajándékozott tíz szobor egyike.)

Tinódi Sebestyénnek Hoffgreff György mühelyében Kolozsvárt kinyomtatott verses kötete: Cronica Tinódi Sebestien szörzese: Első reszebe Ianos Kiral halalatul fogva ez esztendeig Dunan innet Erdel orszaggal löt minden hadac veszödelmec revidedön szep notakval enökbe vadnac. Mas reszébe külömb külömb időkbe es orszagokba löt dolgoc Istoriac vannac. Colosvarba. 1554. esztendőben. — A 320 lapból álló kötetet prózában irt előszó nyitja meg: «Tinódi Sebestyén minden rendbéli tudós olvasó jámboroknak köszönetöt és Istenben való imádságot». Azért adta ki, úgymond, ezt a könyvet, hogy a hadakozó magyar vitézek emlékezetes tetteit megörökítse s példákat adjon a pogány ellenséggel való tusakodásra. «Sokat fáradtam, futostam, tudakoztam, sokat is költöttem. Igazmondó jámbor vitézektül, kik ez dolgokba jelön voltanak, érteköztem, sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamisat be nem irtam, az mi keveset irtam, igazat irtam, ha valahol penig vétök volna benne, azt ne én vétkömnek, hanem az kiktől érteköztem, tulajdonitsátok és kérlek titöket énnekem megbocsássatok.» Az előszót követi az ajánlás: «Az hatalmas és felségös Ferdinandusnak, Rómaságnak, Magyarországnak, Csehországnak etc. királyának, énnékem kegyelmes és kegyös uramnak holtomig való hív szolgálatomat». Isten különféle ajándékokkal tüntette ki a halandó embereket s nem hagyta ki kegyelmességéből e könyv szerzőjét sem: öt azzal a malaszttal és tudománnyal szerette, hogy a hadakozásokat ritmus szerint magyar nyelven versbe foglalhassa és szép nótákkal

elénekelhesse. «No azért felségös és kegyelmes uram, ezt gondolám magamban, hogy ez szegin Magyarországba az pogán terek császár miatt lött sok veszödelmekbe és az felségöd vitézinek elesésökbe és vitézségökbe, nyereségökbe Cronicába beirnék, kivel felségödnek hív szolgálatomat jelönteném és kedvét lelném: mert jól tudom az bölcs fejedelmeknek erkölcsöket, hogy minden ujságnak irását örömest látják és olvassák. Vagy nyereség avagy veszteség, de róla megemléközni gyönyörüség.» Alázatosan kéri felséges urát: fogadja könyvét kegyelmesen; ha pedig vétek volna irásában, bocsásson meg méltatlan szolgájának. Isten ajándékozza meg öfelségét szent malasztjával, hogy a pogány ellenség ellenében szerencsésen oltalmazhassa népét.

A Cronicában közreadott verses munkái. — Erdéli historia. (Erdély története János király halálától János Zsigmondnak Lengyelországba való távozásáig. Legtöbbet Fráter György dolgaival foglalkozik. A kiváló államférfiúról nincs jó véleménye; erőszakos, ravasz, pénzvágyó embernek rajzolta; szemére veti árulásait; de nem tagadja, hogy nagyeszü ember volt: «Nám mely csudálatos vala bölcsesége! Ö minden dolgában nagy esze, elméje, Ha akarta császár, királ szemét békötte, Azt mint ö szerette, mindkettő úgy viselte.» Akkor ölték meg, mikor lefüggesztett fővel imádkozott egy kis házban; lemetszett jobb fülét felküldték Bécsbe a királynak: sok jó szolgái s atyjafiai, a horvát urak, siratták, de mások, akik sok kárt vallottak miatta, örültek vesztének. Kegyetlenségéért kegyetlen lön halála. Hetven napig még testét sem temették el: «Innét példát vehettök ti kegyetlenök, Az köznépen ti ne kegyetlenködjetök». — Szegedi veszedelem. (Szeged városát elfoglalja ötezer hajdú és hétszáz halász, a török őrség a szegedi várba menekül, a győztes hajdúság a város magyar népével együtt vígan mulatozik. «Nagy Isten igéjét ök bizon nem vevék, Jámbor prédikátort várasból kiküldék, Istennek jótettét ök ezzel fizeték, Ily éktelen dolgokon Isten megbosszankodék, Elvevé hajdúkról irgalmas szemeit, Reájok szállítá haragos fegyverit.» Egyszerre csak megérkezik Ali budai basa, egyesül a várba szorult törökökkel, levágja a hajdúkat, a lakosság egy részét rabságba hajtja, másik részének levagdostatja az orrát. Ó ti balgatag hajdúk! Kardra vitézek vagytok, de a hadakozásban bolondok vagytok, vezéreiteknek nem engedelmeskedtek, nem hisztek Jézus Krisztusban, részegeskedtek, káromkodtok,

fajtalankodtok. «Nagy Isten igéjét, kérlek, hallgassátok. Próféták módjára ti hadakozjatok.») — Az vég Temesvárban Losonczy Istvánnak haláláról. (A törökök a vár bevétele után a vitéz magyar urat lefejezik, fejét szalmával kitömik, bőrét a szultánnak küldik.) — Budai Ali basa históriája. (Ali basa elfoglalja Veszprémet, Drégelyt, Szécsényt s így érkezik Hollókő alá. Ennek a várnak két kapitánya van: Csák Imre és Száki András. «Imre megijedött, András vitéz vala.» Mikor András vonakodik feladni a várat, Imre pártos katonáival rátámad s «Hegyes törrel társát általveri vala, Ha akkor ő kezét meg nem ragadják vala». Az őrség a várat átadja a basának, Ali szabadon bocsátja a két kapitányt, de Imre nem maradhat meg a magyarok között. «Őt addég kergeték, szökék Terekországba.» A törökök nagy örömmel vonulnak be Budára, azután újból megindul a basa s megveri I. Ferdinánd király német hadvezérét, Ördög Mátyást. Elfoglalják Szolnok várát is. Itt Nyári Lőrinc kapitány mellől megszökik az egész őrség, a kapitány egymagában áll ki a vár kapujába s életre-halálra harcol a benyomuló ellenséggel. «Ezen lőn öröme ott az fő basának, Hogy Szolnok vára lőn kezében császárnak, Örömökben Alláht, Alláht kiáltának. Sok szerszámot várvíváshoz ott találának.») — Eger vár viadaljáról való ének. («Ti magyarok már Istent imádjátok, És önéki nagy hálákat adjatok, Jelösben Tiszán innét kik lakoztok, Egri vitézeknek sok jót mondjatok.» Dobó István főkapitány és Mecskei István kapitány fölesküsznek I. Ferdinánd és Oláh Miklós egri püspök hűségére s nagy erővel készülnek a török ellen. Kevesen vannak a várban, segítséget kérnek mindenkitől. A nemesek a szikszói gyülésen csúfondáros hangon utasítják vissza Mecskei István kérését: «Vár-tartásra ha elegen nem voltatok, Mire egri tisztben ti maradtatok? Azért, ha az koncával jól laktatok, Az levét is reá ti megigyátok». Az ostrom idején még a nők is elszántan harcolnak s Amhát basa sírva szidja Ali basát: «Mennyit jártam mind ez szélös világban, Sok várakat vívtam sok országokban, Jobb vitézökre sem találtam házban, Mint ez rossz akolnak vélt Egör várában.») — Egri históriának summája. (Az egri magyar győzelem története rövidebb feldolgozásban.) — Enyingi Terek János vitézsége. (A rabságba hurcolt Török Bálint fia, Török János, Déva mellett szétveri és felkoncolja a törököket. «Szeretettel hallá ezt Erdélország, Ez úrfiat idvezlé nagy sokaság, Éltesse és tartsa az Szent-

háromság. Övé legyen holta után mennyország.» Az ilyen vitéz úrfi ellen ne szóljon senki, mert bizony kevés úrfi harcol a törökökkel. «Kár, hogy ez úrfit elő nem veszitök, Hogy valami tiszttel nem szeretitök, Hozzá sietnének szegén vitézök, Híven szolgálnák országtok, földetök.») — Károl császár hada Saxoniába, ott kurfirstnak megfogása. (I. Ferdinánd király magyar huszárokat küld császári bátyja segitségére, a magyar legények a mühlbergi csatában vitézül harcolnak János Frigyes választófejedelem ellen, az egyik huszár elfogja magát a Kurfürstöt is: «Termete az magyarnak kicsin vala, de Kurfirstnak oly nagynak látszik vala, Kinek neve az Luka Józsa vala, Fogollyá magát ő annak adta vala». Maga Károly császár mond köszönetet a huszároknak, mire a marcona legények egész Magyarország nevében könyörögni kezdenek a felségnek: jöjjön egész erejével Magyarországba, harcoljon velük együtt a pogányok ellen, űzze ki Isten segitségével a törököket. «Im mi felségödért az mi hazánkat, Elhagytuk fiunkat, házastársunkat, Nem néztük ily messze fáradságunkat, Felségödért nem szántuk halálunkat.» A huszárok könyörgését Oláh Miklós püspök tolmácsolja s a császár megigéri: «Vitézök, ha élhetek ez világba, Megsegéllek titöket országtokba».) — Szitnya, Léva, Csábrág és Murán váraknak megvevése. (Az országgyülés határozatából a király parancsára gróf Salm Miklós lerombolja a felvidéki magyar rablóvárakat. Balassa Menyhért várait is elfoglalják, őt magát régi érdemeivel mentegeti az énekszerző: «Tudjátok jól szolgált ő ez szegin országnak». Murányvár urát, Basó Mátyást, egyik jobbágya kötözi meg, mikor szökni próbál. Salm Miklós lefejezteti a gonosztevőt. Sajátságos, hogy az énekszerző részvéttel nézi a rabló várurakat s nem örül vesztüknek, holott megfenyitésük az ország akarata volt. Ennek az a magyarázata, hogy a lantos sok jót élvezett Balassa Menyhérttől és társaitól.) — Dávid királ mint az nagy Góliáttal megvitt. (A verses bibliai történet jó példa a magyar vitézeknek: a próféták módjára kell hadakozni, nem szabad nyomorgatni a népet, nem aranyért és ezüstért kell harcolni, hanem az országért és Istenért.) — Judit asszon históriája. (Ebből a bibliai történetből is tanulhatnak a magyar vitézek. Éljenek az isteni parancsolat szerint s akkor minden ellenségüket megverik.) — Hadnagyoknak tanuság, mikor terekkel szömbe akarnak öklelni. (Szükséges, hogy a hadak vezetői megtanulják az igazi hadakozás módját.

«Példa néktök prófétáknak hadok, Ha úgy jártok, Istenben áldattok.») — Szulimán császár Kazul basával viadaljáról. (Részlet a törökperzsa háborúk történetéből. «Szultán Szulimán császár nagy hatalma, Nem sok héján mint bölcs Sándor hatalma, Az jó Isten már hatalmát megrontsa, Az keresztyén népet már feltámassza.») — Sokféle részögösről. (Forrásai: a Szentírás, a Gesta Romanorum és valamelyik középkori latin vers.) — Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról. (Hogyan foglalja el Szulimán szultán Budát s hogyan viteti rabságba Török Bálintot?) — Prini Péternek, Majlát Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról. (Mind a három magyar urat Szulimán szultán veti fogságba. «Bolondság töletek fejenként magyarok, Terek álnok hitit meg nem gondoljátok, Maga csak tölem is sokszor hallottátok, Sok fejedelmeket mint csaltak, tudjátok.») — Verbőczy Imrének Kászon hadával kozári mezőn viadalja. (A vitéz főispán kétszázhúsz magyar rabot szabadít ki egyik csatájában. «Ti szegin magyarok nagy öröm tinektök, Az terek kezébe mikor foglyá estök, Ott magyar vitézök lesznek segítségtök, Kik miatt szabadság hamar leszen néktök.» Az énekszerző nagy szeretettel említi Verbőczy Imrét: «Éljen jó Verbőczy sokat ez világban, Isten őt megtartsa jó akaratjában, Híven szolgálhasson ez szegin országban, Ki ezt szörzé vagyon jó akaratjában».) — Az szalkai mezőn való viadalról. (Három vitéz felvidéki magyar úr, köztük Balassa Menyhért, tönkreveri a törökök egyik csapatját. «Kár nélkül magyarok haza indulának, Az szép nyereségön nagy hálát adának, Felségös királnak ajándékot adának.») — Varkucs Tamás idejébe lött csaták Egörből. (Dobó István előtt Varkucs Tamás volt Eger kapitánya, a törökökön sok győzelmet aratott.) — Kapitán György bajviadalja. (Hollókő várának egyik daliája, Kapitán György, páros viaskodásra hívja ki Szonda várának híres török vitézét, Hubiár agát. «Jó legényök, vitézök végházakban, Vannak gyakran terekkel bajvívásban, Az körösztyén hitért gyakor harcokban És jó hírért, névért sok országokban.» A bajvívás a bujáki réten megy végbe, mind a két vitézt sok bajtársa kiséri, párbajbírák ügyelnek a mérközés becsületességére. A két vitéz egymásnak nyargal; kopjával, karddal, buzogánnyal vagdossa egymást; patakokban folyik a vérük; végül a párbajbírák megszüntetik a küzdelmet. «Ketten egymástul ők búcsút vevének. Seregökhöz ők nagy vígan menének, Fegyverökből szépön

levetközének, Az Istennek nagy hálaadást tönek.») — Az udvarbírákról és kulcsárokról. (Komor hangú ének: «Lefüggesztett fővel leszegik nyakam, Két szömöm világa vagyon homályban, Az én író kezem reszket az pennám, Fejem szédülögve nagy gondolkodván». Bocsánatkéréssel kezdi énekét, de meg kell mondania, milyen gazok a nemesurak tiszttartói. Éneke végén javulásra inti az álnok atyafiakat: «Adjon Isten nékik oly jó mulasztot, Táplálják jó borral Sebök deákot, Véle egyetömben jó szolgálókat, Fejökre ne várják az rút átkokat».)

Egyéb verses munkái. — Zsigmond király és császárnak krónikája és lött dolgai renddel irattattak. (Szövege Heltai Gáspár 1574. évi Cancionaléjában és Petrovay Miklós XVII. századi kéziratos énekeskönyvében maradt fenn. A terjedelmes históriás éneknek két ismertebb része: Kont István halála és Tar Lőrinc pokoljárása. Kont István történetének a Turóczi-féle latin krónika a forrása. «Dúl-fúl vala király nagy haragjában», mert harminckét magyar úr nem akar neki udvarlani Budában. «Vitézek ott harmincketten valának, Kiket sokszor hegedősek csácsogtak, Ezek széjjel az alföldön lappangtak, Udvarlani királynak nem akartak.» A vitézeket vezérükkel, Hédervári Kont Istvánnal együtt, elfogják és lefejezik; velük együtt hal Kont István apródja, Csóka is. «Csóka bátran az királynak ezt mondá: Mint olyan cseh disznót ő nem uralná!» Tar Lőrinc története nincs meg a Turóczi-féle latin krónikában. Forrásáról ezt mondja a lantos: «Énekben hallottam, vagy volt, vagy nem volt, Tar Lőrinc hogy pokolba bément volt, Egy tüzes nyoszolyát ő ott látott volt, Négy szeginél négy tüzes ember áll volt». A nyoszolyát egy tüzes kádfürdővel együtt Zsigmond királynak tartogatta a túlvilági igazságszolgáltatás, hogy megtorolja a király sok paráználkodását. «Ezt császárnak Tar Lőrinc megmondá, Ezt felelé: lészen arról nagy gondja, Mint ő ágyát pokolból kiiktassa És hogy mennyországra igazgathassa.» A király templomot épített, papjainak jószágokat adott; igaz, hogy emiatt el is zálogosította a szepesi városokat. «E királynak viadalja sok vala, De diadalma igen ritkán lött vala.») — História Zsigmond császárnak fogságáról és szabadulásáról. (Az előbbi verses krónika kiegészítő része. Egy XVI. századi nyomtatvány töredéke.) — Az János király fiáról való szép krónika. (János Zsigmond erdélyi fejedelem ifjúságának versbe foglalása. Szövege a Decsi-kódexben.) — Jasonról és Medeáról. (A regényes

verses elbeszélés ezzel az ókori tárgyú széphistóriával jelenik meg irodalmunkban. Szövege a Csereyné-kódexben.) — Jónás prófétáról. (Verses bibliai história töredéke. Szövege a Lugossy-kódexben.)

Tinódi Sebestyénnek nincs költői nyelve, nincsenek hasonlatai és képei, nincs érzéke a kompozicióhoz, hőseit sem tudja egyéníteni, de azért hangjában itt-ott mégis van melegség, kifejezéseiben van némi közvetlenség s mindenekelőtt van benne a kort és embereket s az akkori idők költői stílusát és világfelfogását jellemző sok érdekes részlet.

Az olvasókhoz intézett megszólításai és énekeinek tartalmi jelzései:

Sok csudák közül halljatok egy csudát:
Mint elvesztétök az vég Temesvárat,
Benne vesztétök jó Losonczy Istvánt
Sok jó vitézzel; szánjátok halálát.
(Az vég Temesvárban Losonczy Istvánnak haláláról.)

Halljátok már Ali basa bölcseségét,
Budából hadával gyakran kiütését,
Nyolc várnak, kastélynak romlását, vevését,
Az Ördög hadának bölcsen megkerülését.
(Budai Ali basa históriája.)

Summáját írom Egör várának,
Megszállásának, viadaljának,
Szégyönvallását császár hadának,
Nagy vigasságát Ferdinánd királynak.
(Egri históriának summája.)

Ez elmult gonosz üdőket beszélöm,
Vitéz Terek Jánosról emléközöm,
Mert jó híre-neve öröm énnéköm,
Atyja halálán keserög én lelköm.
(Enyingi Terek János vitézsége.)

Históriás énekeinek befejezései s a maga személyéről tett nyilatkozatai.

Ennek lön írása az jó Kolozsvárban,
Tinódi Sebestyén könyv-nyomtatásában,

Szerzé nagy búvában egy hideg szobában,
Gyakran fú körmébe, mert nincs pénz tarsolyában.
(Budai Ali basa históriája.)

Ezt ki szörzé nagy betegös voltában,
Kéncsös Kassában egy füstös szobában,
Tinódinak hijják mind ez országban,
Ezerötszáz és az ötvenháromban.
(Eger vár viadaljáról való ének.)

Sebestyén deák az kincses Kassába
Az végekről gondolkodik magába,
Irta ezerötszáz és negyvennyolcba,
Hideg télben fú körmében házába.
(Varkucs Tamás idejébe lőtt csaták.)

Ezerötszáz íránk ötvenháromban,
Aranylábú Debrecen városában,
Tinódinak hijják mind ez országban,
Szerzé búban egy puszta kamorában.
(Enyingi Terek János vitézsége.)

Az eseményekből levont tanulságai s a jámbor olvasókhoz szóló oktatásai:

Ti jó keresztyénök tegyünk áldozatot,
Hogy Isten hallgasson tölünk imádságot
És megszabadítsa jó Terek Bálintot,
Hívön szolgálhassa ez szegin országot.
(Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról.)

Tudjátok magyarok hírösök valátok,
Míg nagy szeretettel egymást hallgatátok,
De mihelt köztetök ti meghasonlátok.
Ottan országtokban ím mint pusztulátok!
(Prini, Majláth és Terek Bálintnak fogságokról.)

Magyarok kik vannak terek kéz alatt,
Azok vannak nagy inség, rabság alatt,
Vajjon s ki kívánna lakni az alatt
Vagy uralnia szancsákot és basát?
(Varkucs Tamás idejébe lőtt csaták.)

Jobb vitéz magyarnál bizony nem volna,
Sem török, német, olasz jobb nem volna,
Csak az igaz szeretet köztök volna
És jó vitéz vezér elöttök volna.

(Károl császár hada Saxoniába.)

Toldy Ferenc rámutatott arra, hogy Tinódi Sebestyén nemcsak a legtermékenyebb volt a XVI. század dalnokai között, hanem az események részleteinek lelkiismeretes kifürkészése miatt is érdemes a figyelemre. Költői alakítást hiába keresünk nála, nyelve és verstechnikája müveletlen és gondatlan. Költöisége a maga szerzette gyönyörü zenében van. (A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872.) — Szilády Áron megemlitette, hogy a buzgó énekszerző történeti hüsége nem csupán a látottak és hallottak egyszerü leirása; van mellettük bölcselkedő elem s éles megfigyelőtehetség is. Tántoríthatatlanul ragaszkodott mindahhoz, ami magyar. Lelke kétségbevonhatatlanul költői lélek, bár énekei távol vannak attól, hogy a költöiséget és egységes alkotást kereső olvasót kielégíthessék. Nyelve a históriai anyag halmaza alatt sokszor szinte nyög és görnyedezik s csak olyankor válik lendületesebbé, mikor a lajstromozni való adatok ritkulnak. Lirai részleteinek természetes hangja és jól eltalált kifejezései ma is meghatók. (Régi magyar költök tára. III. köt. Budapest, 1881.) — Beöthy Zsolt szerint Tinódi Sebestyén nyelvre és verselésre nézve jelentéktelenebb kortársai mellett is elmarad, de históriai lelkiismeretessége mellett tiszteletet érdemel az a forró hazaszeretet és erkölcsi bátorság, mellyel nemzete érdekében állandóan inti és feddi a pártoskodó nagyokat, jóllehet azoknak kegyelméből tengette életét. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — Bodnár Zsigmond szerint figyelembe kell vennünk, hogy egykorú események feldolgozásában nagyon bajos a költönek változtatni a közismert dolgokon. Tinódi Sebestyén nem is akart változtatni rajtuk. Szerkesztés és jellemzés nélkül elmondott eseményei érdekesség nélkül folynak, képzelete nem müködik. Lapokon keresztül csak neveket sorol fel krónikás hüséggel. Politikai felfogása olyan, mint kortársaié; szereti azokat, akiket a közvélemény szeret, gyülöli az egykorúak által gyülölteket. Környezetének messzeterjedő visszhangja maradt, szolgává azonban nem süllyedt, legfölebb

a hála vezette énekeiben. (A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891.) — Horváth Cyrill szerint Tinódi Sebestyén nem volt költő, de verses könyve mégis értékes. Több volt száraz krónikásnál: volt meleg szíve s ez a meleg, komoly, nemes szív ott dobog írásaiban. Kora lelkébe hatolt, a közérzületet tolmácsolta, szövegei és dallamai a nemzeti lélekből fakadtak. Kortársai örömmel hallgatták énekét, a későbbi történetírók kiaknázták történeti anyagát, az utókor epikusai kiváló műveket alkottak költői feldolgozásra alkalmas részleteiből. (A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899.) — Badics Ferenc szerint Tinódi Sebestyén a nemzeti egységre való törekvés hirdetésével olyan mély belátást tanusít, hogy ezzel messze megelőzi kortársait. Elbeszélésének hűségében oly megbízható, hogy szavai históriai forrásként idézhetők. Költői gyöngeségeit dallamainak szépségével feledtette közönsége előtt. (XVI. századi elbeszélő költészetünk. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906.) — Mészöly Gedeon vizsgálat tárgyává tette nyelvét is. Míg régebben azt vélték, hogy az egész országot bebarangoló lantos vándor-élete ingadozóvá tette nyelvjárását s dunántúli kiejtése a tiszántúli nyelvhasználattal keveredett, Mészöly Gedeon rámutatott arra, hogy a nyelvkeveredést nem szükséges feltételezni, mert a dunántúli vidékeken megtalálható mind az e-ző, mind az ö-ző nyelvjárás. (Tinódi Sebestyén. Nagykörös, 1906.) — Dézsi Lajos szerint Tinódi Sebestyén politikai tekintetben pártatlanságra törekedett, Ferdinánd-párti volt, de János király pártját is törvényesnek ismerte el; vallási tekintetben türelmesség és óvatosság jellemzi, a reformáció tanításait elfogadta, de a hitfelekezeti ellentéteket nem feszegette; históriás énekeinek az igazmondás a fő jellemvonása; lelkiismeretessége igen nagy volt, csak az a baj, hogy nem a költő, hanem a leltározó szemével látott; szemléltetni nem tud, előadása nagyon egyhangú, alakjai többnyire elmosódottak; az anyag elrendezéséhez nem értett, nem tett különbséget a fontos és kevésbé fontos adatok között, válogatás nélkül vett bele mindent énekeibe; mindezek ellenére is történeti jelentőségűek az érdemei. (Tinódi Sebestyén. Budapest, 1912.) — Pukánszky Béla fejtegetései szerint német kapcsolatai is vannak munkásságának: aktuális eseményeket tárgyaló énekei a Zeitungssängerek tudósításaira emlékeztetnek, állandóan visszatérő

fordulatai közösek a Spielmannok kifejezéskészletével. (Sebastian Tinódi und der deutsche Zeitungsgesang. Berlin, 1927.)

A Tinódi-dallamok az 1850-es évektől kezdve foglalkoztatták a magyar zene fejlődésének kutatóit. Az érdemes históriás énekszerző irodalmi hagyatékának megítélésében nem volna igazságos dolog pusztán szövegeire szorítkozni, hiszen ő maga is fontosabbnak tartotta az éneklést. Nehezen mozgó verssorainak a dallam adott életet és lendületet, szövegeinek prózaiságát a közvetlen zenei előadás tette költészetté, a melódiákba az énekmondás színezése öntött vonzó erőt. Ezeknek a melódiáknak megfejtésével legelőször Mátray Gábor foglalkozott behatóan. Mint kiváló zenetudós nemcsak leküzdötte a Tinódi-dallamok leolvasásának nehézségeit, hanem számos melódiát helyesen is fejtett meg, a nehéz helyeket megnyugtató módon értelmezte. Zenetörténeti publikációja nagy hatást keltett. (Történeti, bibliai és gúnyoros magyar énekek dallamai a XVI. századból. Pest, 1859.) — Mátray Gábor szerint Tinódi Sebestyén dallamai nem a népdalköltészetben gyökereztek, hanem az akkor divatozó műzenében. A Tinódi-dallamokról Mátray Gábornak és kortársainak igen jó véleményük volt, míg Liszt Ferenc kevésre becsülte őket. (A cigányokról és a cigányzenéről Magyarországon. Pest, 1861.) — Körültekintően tárgyalta az ide tartozó kérdéseket Szabolcsi Bence. Szerinte Tinódi Sebestyén dallamaival a régi magyarság első reprezentáns műzenéje jelenik meg Európa zenéjében. Ezt a műzenei megnyilatkozást a külföldi zenei áramlatokhoz erős szálak fűzik, de van kapcsolata a magyar népzenével is. Az értekező újból közzétette Tinódi Sebestyénnek mind a huszonnégy dallamát s melléjük csatolta zenei megoldásukat. A dallamok egy részének átírása megegyezik Mátray Gábor melódia-értelmezéseivel, másik része különbözik a hetven év előtti megoldástól. (Tinódi zenéje. Zenei Szemle. 1929. évf. Külön melléklet: Tinódi Sebestyén dallamai.)

Kiadások. — Tinódi Sebestyén: Cronica. Kolozsvár, 1554. (A szövegbe nyomtatott kóták az énekek dallamait is megőrizték.) — Heltai Gáspár: Cancionale azaz históriás énekes könyv. Kolozsvár, 1574. (Ebben a Tinódi-féle Cronica több darabja, azonkívül a Zsigmond királyról szóló verses krónika.) — Bornemisza Péter: Énekek három rendben. Detrekő, 1582. (A Dávid királyról szóló bibliai história szövegének új kiadása.) — Toldy Ferenc: A magyar nyelv és irodalom kézi-

könyve. I. köt. Pest, 1855. (Szemelvények.) — Mátray Gábor: Történeti, bibliai és gúnyoros magyar énekek dallamai a XVI. századból. Pest, 1859. (A dallamok megfejtése énekre és zongorára átírva.) — Knauz Nándor: Tinódi Sebestyénnek eddig ismeretlen versezete Zsigmond királyról. Pest, 1871. (A kisebbik Zsigmond-krónika kiadása.) — Toldy Ferenc: A magyar költészet kézikönyve. I. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. (Szemelvények.) — Szilády Áron: Régi magyar költők tára. III. köt. Tinódi Sebestyén összes művei. Budapest, 1881. (Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátott teljes kiadás.) — U. az: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896. (A Jónás prófétáról szóló énektöredék közlése.) — Tinódi Sebestyén: Budai Ali basa históriája. Jegyzetekkel kísérte Szilády Áron. Budapest, 1899. (Olcsó Könyvtár.) — Tinódi Sebestyén válogatott históriás énekei. Bevezetéssel ellátta Perényi Adolf. Budapest, 1899. (Magyar Könyvtár.) — Tinódi Sebestyén válogatott krónikás énekei. Bevezetéssel ellátta Bartha József. Pozsony és Budapest, 1904. (Segédkönyvek a magyar nyelv és irodalom tanításához.) — A régi magyar költészet. Bevezetéssel ellátta Ferenczi Zoltán. I. köt. Budapest, 1904. (Remekírók Képes Könyvtára.) — Dézsi Lajos: Tinódi Jason király históriája. Irodalomtörténeti Közlemények. 1911. évf. (A Jasonról és Medeáról szóló széphistória szövege.) — Szabolcsi Bence: Tinódi Sebestyén dallamai. Külön melléklet a Zenei Szemle 1929. évf.-hoz. (Az 1554. évi Cronica kótáinak hasonmása és mai kótatípusokban való átírása a közlő értelmezése szerint.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar történeti költészet Zrínyi előtt. Bécs, 1850. — U. az: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — U. az: Magyar költők élete. I. köt. Pest, 1870. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — U. az: A magyar költészet kézikönyve. I. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. — Szilády Áron: Régi magyar költők tára. III. köt. Budapest, 1881. — Erdélyi Pál: A XVI. és XVII. századi históriás énekek. Magyar Könyvszemle. 1886. évf. — Kemény Lajos: Tinódi Sebestyén életéhez. Figyelő. 1886. évf. — U. az: Újabb adatok Tinódi Sebestyén életéhez. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1887. évf. — U. az: Tinódi Sebestyén életéhez. Történelmi Tár. 1888. évf. — U. az: Tinódi Sebestyén és családja történetéhez. U. o. 1899. évf. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad.

Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Szilády Áron: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Acsády Ignác: Tinódi Sebestyén. Budapesti Szemle. 1899. évf. — Kemény Lajos: Tinódi Sebestyén családja. Századok. 1901. évf. — Szádeczky Lajos: Tinódi Sebestyén címeres nemeslevele. Erdélyi Múzeum. 1901. évf. — Schönherr Gyula: Tinódi Sebestyén címeres nemeslevele. Turul. 1902. évf. — Németh Béla: Szigetvár története. Pécs, 1903. — Kemény Lajos: Tinódi Sebestyén életéhez. Irodalomtörténeti Közlemények. 1905. évf. — Badics Ferenc: XVI. századi elbeszélő költészetünk. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Mészöly Gedeon: Tinódi Sebestyén. Nagykőrös, 1906. — Bodola Gyula: Dobó István a magyar költészetben. Kolozsvár, 1908. — Kárffy Ödön: Tinódi Sebestyén halála. Századok. 1908. évf. — Kemény Lajos: Tinódi unokái és veje. Irodalomtörténeti Közlemények. 1908. évf. — Ujvárossy Szabó Gyula: A magyar verses oktató költészet története. Budapest, 1910. — Dézsi Lajos: Tinódi Jason király széphistóriája. Irodalomtörténeti Közlemények. 1911. évf. — U. az: Tinódi Sebestyén. Budapest, 1912. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. XIV. köt. Budapest, 1914. — Pukánszky Béla: Sebastian Tinódi und der deutsche Zeitungsgesang. Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin, dem Andenken Robert Gragger gewidmet. Berlin, 1927. — Farkas Gyula: A reformáció korának irodalma. Debreceni Szemle. 1929. évf. — Szabolcsi Bence: Tinódi zenéje. Zenei Szemle. 1929. évf.

ÓKORI GÖRÖG-RÓMAI SZÉPHISTÓRIÁK ÁTDOLGOZÁSAI.

A BIBLIAI verseken és a históriás énekeken kívül van a XVI. század elbeszélő költészetének még egy csoportja. Ez a csoport a külföldi mesékből és mondákból merítő széphistóriákat foglalja magában. Ezek a verses elbeszélések kivétel nélkül fordítások vagy átdolgozások. Mivel eredetiség kevés akad bennük, az irodalomtörténet inkább csak mesetárgyukkal, forrásaikhoz való viszonyukkal és költői előadásukkal foglalkozik.

A protestáns kor humanista irányából következett, hogy a meseszerű történetek iránt érdeklődő verselők az ókori görög-római világ felé fordultak legnagyobb kedvvel. Latin forrásaik szövegeit többnyire lendület nélkül szedték magyar versekbe, önállótlanok és egyhangúak voltak, krónikás hűségre és moralizálásra törekedtek. Gyakran a legszebb óklasszikai részlet is ellaposodott tolluk alatt. Csak elvétve tűnt fel fordításaikban és kivonataikban némi verselő készség.

Legnépszerűbb volt az ókori görög-római mondák és mesék közül: a trójai háború mondája, a Cyrus-monda és a Sándor-monda. Legkedveltebb klasszikus szerzők: Vergilius, Ovidius, Herodotos, Homeros, Heliodoros, Lukianos. A görög írókat latin fordításban olvasták.

A trójai háború földolgozóinak sorát TINÓDI SEBESTYÉN nyitotta meg Jason históriájával. Ez a Jason-rege a Trójáról szóló elbeszéléseknek bevezető része volt. A magyar énekmondó Columnai Guido XIII. századi olasz írónak a trójai háború történetéről szóló latin munkáját használta forrásul. Próbálkozásában nyoma sincs a költőiségnek; érdeme azonban, hogy a Trója-mondát ő szólaltatta meg először magyar nyelven. Széphistóriája a XVI. század regényes verses epikájának bevezető darabja. HUNYADI FERENC már az egész trójai históriát versbe szedte. Páris születésétől kezdve a város pusztulásáig mondta el Trója történetét. Több forrást használt: az ókori klasszikusok közül Homerost, Vergiliust, Ovidiust; a középkori szerzők közül Columnai Guido, Dares és Dictys munkáit. Nyelve színtelen volt, verselése kezdetleges, mégis szívesen olvasták, mert tárgya általános érdeklődést keltett. Páris és Heléna történetét a LÉVAI NÉVTELEN is versbe foglalta. Bevallottan gyönyörködtetés céljából s nem erkölcstanítás végett írta költeményét, holott akkor a moralizálás volt a kor szokása. Az ismeretlen énekszerző Ovidiust használta forrásul. Aeneas történetének elmondására HUSZTI PÉTER vállalkozott. Munkája Vergilius-kivonat. Ide tartozik CSÁKTORNYAI MÁTYÁS verses históriája is Ajaxnak és Ulissesnek az elesett Achilles fegyverzetéért folytatott versengéséről. Ovidius-fordítás. Érdeme mind az öt verselőnek, hogy az ókori Trója-mondát s ezzel együtt a görög és latin irodalom néhány szép alkotását bemutatták a magyar közönségnek. Egyébiránt munkáikat alig lehet egyébnek nevezni szárnypróbál-

gatásoknál. Hol terjengő, hol kivonatos, hol moralizáló fordításaik nem nyujtottak tájékozást az ókori klasszikusok munkáinak szépségeiről.

Az első perzsa király regényes történetét, a Cyrus-mondát, többen feldolgozták verses krónikáikban, csakúgy mint Nagy Sándor makedon király mesés históriáját, a Sándor-mondát. Astyages történetéről Kákonyi Péter, a perzsa királyokról Cserényi Mihály, Xerxes viselt dolgairól Varsányi György, Nagy Sándor tetteiről Ilosvai Selymes Péter írt verses elbeszélést.

A Czegei Névtelen Odatis és Zariadres szerelmét énekelte meg. Szakmári Fabricius István a nicaeai Parthenius szomorú végű szerelmi történeteit tolmácsolta magyar versekben. Jeruzsálem pusztulásának históriáját Madai Mihály és Szegedi András szedték rímekbe.

Buzgó átdolgozó volt Bogáti Fazekas Miklós. Görög és latin forrásai nyomán megírta több nevezetes ókori asszony esetét, Aspasia házasságának históriáját, Demeter makedon király életét, továbbá Nagy Sándor, Hannibal és Scipio hadvezéri vetélkedésének történetét. Lukianos munkáit különösen kedvelte. Ennek szövegéhez igazodott a világ sok zűrzavaráról írt széphistóriája is. Egy angyal mutogatja benne az ördögnek a földi élet nyomorúságát és az emberek hiábavaló törekvéseit; az ördög jót kacag és vígan megy vissza a pokolba. A magyar verselő meglehetősen átalakította Lukianos görög szövegét és ennek latin fordítását. Széphistóriájában Kharonból, az alvilági hajósból, egy Setétes nevű ördög lett, Hermest egy angyallal helyettesítette. Változtatásai nem mutatnak költői

tehetségre. Tolla alatt a szellemes görög szatiraíró munkája nagyon ellaposodott. Mint általában a régi magyar írók, ő sem törődött idegen eredetijének megnevezésével, sőt leplezni iparkodott forrását.

A Heliodoros-féle Chariclia-mesének szintén akadt fordítója Czobor Mihály személyében. A görög szöveg latin fordítása, a Historia Aethiopica, ez időtájt közkézen forgott, de az előkelő magyar úr nem a latin szöveget vette elő, hanem Zschorn János 1559. évi strassburgi német átdolgozását. Ennek nyomán készült, 1600 körül, magyar verses fordítása. Otösrímű tizenkettősei bőbeszédűen tolmácsolták az ókori görög regény német átdolgozásának szövegét. A magyar fordítás nem jelent meg nyomtatásban, de kéziratban sokan olvasták s még később is annyira kedvelték, hogy 1700 körül maga Gyöngyösi István vállalkozott átdolgozására. Czobor Mihály valószínűleg az egész regényt versbe szedte, de korunkig csak az első három fejezet kézirata jutott el.

Ókori görög-római széphistóriák átdolgozói:

Bessenyei Jakab szilágymegyei tasnádi protestáns tanító és prédikátor: Az házasságról való szép ének. 1562. (Ebben a szentírási példákon kívül megvan Ceyx és Alcione ma már kevéssé ismert története: Ceyx görög király a tengerbe fúl; neje, Alcione, vigasztalhatatlan; az istenek könyörületből mindkettőjüket búvármadárrá változtatják. Ez a verses munka és a Lévai Névtelen széphistóriája a két legrégibb magyar Ovidius-átdolgozás.) — Szilády Áron és Dézsi Lajos szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VII. köt. Budapest, 1912—1926.

Bogáti Fazekas Miklós életéről és vallásos költészetéről: a lírikusok között. — Három jeles főhadnagyoknak, a Nagy Sándornak, Anibálnak és a római Scipiónak a boldogságnak helyén a fő helyről való

vetélkedések. Kolozsvár, 1576. (A túlvilági birák a három hadvezér közül Nagy Sándornak adják az első, Scipiónak a második, Hannibálnak a harmadik helyet. Forrása Lukianos egyik párbeszédes müve: Halottak dialogusai.) — A tökéletes asszonyállatokról. Kolozsvár, 1577. (Erkölcsi történetek ókori nőkről. Tizenhárom elbeszélés tizenhárom nőről. Ezt a művét 1575-ben Désen irta a szerző. Meg akarta mutatni példáival, milyen jó tulajdonságok kívánhatók a tökéletes feleségtől. A példa-sorozat tele van elmélkedő és oktató részekkel. A szerzőnek nincs jó véleménye a nőkről. Forrása Plutarchosnak a nők erényeiről szóló müve s egyik elbeszélésében Ovidius Fastija.) — E világi nagy sok zűrzavarról való ének. Kolozsvár, 1591. (Ebben a verses átdolgozásában is megragadta az alkalmat, hogy bölcselkedjék és moralizáljon. Énekét 1586-ban irta a Székelyföldön. Forrása Lukianos egyik párbeszédes müve: Kharon vagy a világlátók.) — Aspasia asszony dolga és a jó erkölcsü asszonyoknak tüköre. Kolozsvár, 1591. (A híres ókori asszony történetét 1587-ben irta a székelyföldi Szentpál községben. Elmondja benne, hogyan lesz Aspasia a perzsa Cyrus neje, majd ennek halála után Artaxerxes felesége. Forrása: Ailianos görög iró.) — Demeter király históriája. Kolozsvár, 1598. (A Nagy Sándor utódainak korából merített históriában az erkölcsi célzat szembetünő. Forrása: Lukianos és Plutarchos.) — Az utóbbinak szövege Dézsi Lajos kiadásában: Bogáti Fazekas Miklós élete és költői működése. Budapest, 1895.

Csáktornyai Mátyás muraközi származású erdélyi prédikátor. Marosvásárhelyen háza, földje és szőlője volt; Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem 1594-ben mentességet adományozott neki minden közteher viselése alól. — Jeles szép história két görög hercegről, Erős Aiaxról és Bölcs Ulissesről, miképen vetődtek és perlettek a táborban Agamemnon császár és mind a több görög királyok előtt az erős vitéz Achilles fegyvere és hadi szerszáma felett. Kolozsvár, 1592. (Első részében Aiax mondja el, miért érdemli ő Achilles fegyverzetét s miért nem méltó erre a kitüntető örökségre Ulisses; második részében Ulisses sorolja fel a maga nagy érdemeit Trója vívása körül; harmadik részében a hadnagyok Ulissesnek ítélik Achilles fegyvereit; Aiax öngyilkos lesz, Ulisses győzelme viszont jó példa arra, hogy az ember tovább ér az ésszel, ékesszólással, mértéktartással, mint a testi erővel és hir-

telen haraggal. Ovidius szövegéhez erősen ragaszkodott a verselő.) — Grobián verseinek magyar énekbe való fordítása, melyekben a jó tisztességes erkölcsnek regulái visszavaló értelemmel vannak megiratván. Kolozsvár, 1592. (Ismertetése az oktató költészet maradványai között.) — Régenten a római fő asszonyoknak cifraság tilalmáról való perlődésük a tanács előtt. Kolozsvár, 1599. (Cato idejében a római nők fellázadnak a fényűzésüket tiltó rendelet ellen, a tanácsteremben előadják panaszukat, a senatus nevében Aristarchus intéz hozzájuk oktató és feddő szózatot.) — Dézsi Lajos szövegközlése: Csáktornyai Erős Aiax és Bölcs Ulisses c. műve. Irodalomtörténeti Közlemények. 1915. évf.

Cserényi Mihály erdélyi énekszerző: Historia a persiai monarchiabeli fejedelmekről, tudniillik Cyrusról, Cambisesről, Dariusról, Xerxesről és a többiről rövideden kiszedetett Xenophonból, Herodotusból és több authorokból. Kolozsvár, 1592. (Terjedelmes elbeszélő költemény: a Cyrus-monda bőbeszédű megverselése Herodotos munkájának latin fordítása nyomán. A perzsa királyok történetét költői tehetség nélkül foglalta versbe az énekszerző «Az Nagy Sándor avagy az Mátyás király éneke nótájára» azaz tizenegyszótagos sorokba.)

Czegei Névtelen: Effectus amoris. A szerelemnek ereje. Debrecen, 1588. (Odatis király és Zariadres királykisasszony szerelmi történetének ez a magyar feldolgozása Athenaios görög író nyomán készült, de nem az eredeti szöveg szerint, hanem annak valamelyik latin fordítása után. A szerelem erejét mutatja be a szülők tanulságára. Magyar átdolgozója az erdélyi Cege község iskolamestere volt s «jó kedvében» énekelte meg a scythiai szerelmes pár érzékeny históriáját. Megjegyzendő, hogy a XVIII. században is van egy Czegei Névtelen: a Pancsatantra egyik fordítója.) — Dézsi Lajos szövegközlése: Az Effectus Amoris. Magyar Könyvszemle. 1914. évf.

Czobor Mihály előkelő gazdag nemzetség tagja volt. 1570 körül született, résztvett a tizenöt éves török háborúban, harcolt Bocskai István zászlói alatt, meghalt 1616-ban. — Chariklia. (Nyomtatott példányát nem ismerjük. Egykorú csonka kézirata a Zrínyi-könyvtár őrzőhelyén: a zágrábi egyetem könyvtárában. A több mint ezer versszakból álló szöveget csak Zrínyi Miklós könyvtárának átvizsgálása után vette figyelembe az irodalomtörténet. A magyar átdolgozó Theagenes és Chariklia szerelmi történetét a XVI. század végén foglalta versekbe.

Eredetije, Johann Zschorn német Aithiopikája, a következő címmel jelent meg: Aethiopica Historia. Ein schoene vund liebliche Histori von einem grossmuetigen Helden aus Griechenland vund einer vberschoenen Junckfrawen. Aus dem Griechischen ins Latein vund yetzund newlich ins Teutsch bracht, gantz kurtzweilig vund nutzlich zu lesen. Strassburg, 1559.)

Hunyadi Ferenc erdélyi származású orvos, több latin verses mű szerzője. Tanulmányait külföldi egyetemeken fejezte be, orvosdoktorrá Páduában avatták. Itthon Báthory István erdélyi fejedelemnek és lengyel királynak, utóbb Báthory Zsigmond fejedelemnek volt az udvari orvosa. — A régi és híres-neves Trója városának tíz esztendeig való megszállásáról és rettenetes veszedelméről. Kolozsvár, 1577. (A trójai históriának ez a terjedelmes feldolgozása olyan latin szöveg nyomán készült, melynek szerzője Homeros, Vergilius, Ovidius, Dares Phrygius, Dictys Cretensis, Guido de Columna és mások munkáit használta forrásul. A magyar átdolgozás szembetünően gyönge verselésü: «Senki Trójából el nem szalad vala, Csak két vitéz nagy néppel eljött vala Az erös Antenor az egyik vala, Ki Padua városát rakatta vala, Második az Aeneas király vala, Kitöl az olaszok származtak vala, Ezek Trójából kiszaladtak vala, A több sokaság mind ott veszett vala». Mégis nagyon szerették s újból és újból kiadták ezt a könyvet. A XVI. századból négy kiadását, a XVII. századból hat kiadását ismerjük. Még a XVIII. század második felében is kinyomatták. A mű szerzőségét Toldy Ferenc még Dálnoki János kolozsvári diáknak tulajdonította, de Szabó Károly észrevette a versfökben Hunyadi Ferenc nevét.) — Dézsi Lajos szövegkiadása: Régi magyar költök tára. VIII. köt. Budapest, 1930.

Huszti Péter: Aeneis azaz a trójai Aeneas herceg dolgai, melyben Trója vétele és romlása, trójaiak bujdosásuk Aeneassal együtt, haduk Olaszországban és Róma városának eredete nagy szép díszes versekkel megíratik. Bártfa, 1582. (Ez az első kísérlet Vergilius Aeneisének fordítására. Még két régi fordítását ismerjük. Nótája: «Jóllehet nagy sokat szóltunk Sándorról». A szerző nevét a versfök őrizték meg.)

Ilosvai Selymes Péter: Historia Alexandri Magni. Debrecen, 1574. (A szerző Nagy Sándor történetét az abaújmegyei Nagyidán,

1548-ban foglalta versbe Curtius és Justinus latin munkái nyomán. A Sándor-mondának ez az első verses feldolgozása irodalmunkban. Terjedelmes munka: 2828 sor. Első sora híres nótajelzés volt a XVI. században: «Jóllehet nagy sokat szóltunk Sándorról». Népszerűségét mutatja, hogy négy kiadása maradt fenn, ezek közül a legrégibb az 1574. évi.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. IV. köt. Budapest, 1883.

KÁKONYI PÉTER baranyamegyei hercegszőlősi református pap: Historia Astiagis regis et Cyri. Debrecen, 1574. (A latin című, de magyar szövegű széphistóriának tárgya: hogyan állott bosszút Cyrus Astyagesen. A szerző 1549-ben «víg kedvében» írta művét. Forrása: Justinus latin történeti munkája. Bőbeszédű versbeszedés. Elmondja Cyrus halálát is: dicsőséges uralkodása után Scithiában vereséget szenvedett s Scithia királynéja bedobta levágott fejét egy cseber vérbe: «Cyrus király igyál eleget az vérben, Kit te szomjúhoztál kegyetlenségedben, Kiben nem ihatál eleget éltedben, Legyen ez teneked nagy kevélységedben».) — A széphistória később ezzel a címmel jelent meg: Szép história Cirus királyról, miképen akarta elveszteni Astiages király, és mikoron bízta volna egy hív szolgájára, a szolga kivivén, mivel nem akará az ártatlannak vérével magát megfertéztetni, csak egy csordapásztorra bízá, és a csordapásztor hazavivén miképen tartotta fel, miképen állott bosszút az Astiagesen, énekben írattatott K. P. által. Lőcse, 1628. (Ad notam: «Józsefnek megmondom az ő krónikáját.») — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. II. köt. Budapest, 1880.

LÉVAI NÉVTELEN: Historia continens verissimam excidii Trojani causam. Kolozsvár, 1576. (A latin című, de magyar szövegű széphistóriát egy Léva városában tartózkodó verselő, a Lévai Névtelen, 1570-ben fordította deákból magyarra olvasói gyönyörködtetésének kedvéért. A költői cél mellől az erkölcsi oktatás igyekezete sem hiányzott: «Példa lehet az Páris mindeneknek, Példa Ilona tinektek szép szüzeknek, Hogy itjak szavának ti ne higyjetek, Kiben nagy gyakorta csalárdságok esnek. Maradjatok meg tökéletességben, Éljetek tisztán mind az jó életben, Ne forogjatok ily feslött erkölcsben, Reménségtek legyen csak az Istenben». A széphistóriának ismertebb az 1576. és 1597. évi kolozsvári kiadása: Páris és Görög Ilona históriája, ki miatt

végre az egész trójai birodalom elvesze.) — Dézsi Lajos szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VIII. köt. Budapest, 1930.

Madai Mihály szabolcsmegyei énekszerző: Jeruzsálem pusztulata. 1551. (Töredék. Nero császár uralkodásának tizenkettedik esztendejével indul meg. Forrása: Josephus Flavius.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896.

Szakmári Fabricius István kolozsvári énekszerző: Historia ex Parthenii Nicenensis de amatoriis affectionibus collecta. Kolozsvár, 1577. (Parthenios érzéki történeteit «tanulságokra jámboroknak» szedte versekbe a szerző. A jámbor célzatot helyes volt hangsúlyozni, mert apró verses elbeszélései igen kényes tárgyúak. Parthenios 36 szerelmi esetéből 16-ot fordított le, hogy a gonosz szerelem veszedelmeire felhívhassa olvasói figyelmét. Némelyik strófájában elég furcsán foglalja rímekbe mondanivalóit: «Csodamadár azért az leány madár, Gyakran jegyesére nagy romlást hadar, Szebbnél szebbet látván, arra vigyorog, Szemét arra vetvén, igen hunyorog».) — Dézsi Lajos szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VIII. köt. Budapest, 1930.

Szegedi András protestáns énekszerző: Historia de expugnatione urbis Ierusolimitanae. 1553. (A latin című, de magyar szövegű verses munka szerzője Josephus Flavius nyomán részletesen leírja Titus ostromát és Jeruzsálem bevételét. Legyen közöttünk istenfélelem, összetartás, engedelmesség, hogy úgy ne járjunk, mint a zsidók. «Ezt ki szörzé gondolkodék magában, Bánkódik, mert nincsen pénz tarsolyában.» A história a XVI. században népszerű volt: 1574-től kezdve négy kiadása jelent meg. Mivel az énekszerző csak a versfejekben van megnevezve, nevét Toldy Ferenc Csegéri Andrásnak, Szabó Károly Csengeri Andrásnak olvasta. A Szegedi András név helyességére Szilády Áron utalt a Csereyné-kódex szövege nyomán.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896.

Tinódi Sebestyén lantos és énekmondó: Jasonról és Medeáról, 1537 körül. (Az ókori Jason-monda verses feldolgozása. Tinódi Sebestyén ifjúkori kísérletei közül való. Versei közül ez a legrégibb. Guido De Columna messinai bíró latin munkája nyomán készült kivonatos fordítás. Szövege a Csereyné-kódexben maradt fenn.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. III. köt. Buda-

pest, 1881. — Dézsi Lajos szövegkiadása: Tinódi Jason király széphistóriája. Irodalomtörténeti Közlemények. 1911. évf.

VAJDAKAMARÁSI LŐRINC kolozsmegyei unitárius pap: Igen szép história a Jason királynak házasságáról, melyet énekbe rendelt a Vajda Kamarási Lőrinc pap, a kancellárius ő nagysága Kovacsóczi Farkasnak mostani házasságának örömére. Kolozsvár, 1581. («Ezeket rendeltem verseknek fejében, Ezerötszáz után nyolcvan esztendőben, Szent Mihály havának utolsó hetiben, Kiből dícsértessék az Uristen, Amen»: írja utolsó strófájában. A versek fejéből ez olvasható ki: Laurencius Vaida Camarasi servus Dei et Jesu Christi in spe fecit.)

VARSÁNYI GYÖRGY erdélyi protestáns énekszerző: Egy szép história az persei királyrul, Xerxes neve. Debrecen, 1574. (Tárgya: hogyan vesztett el Xerxes tízszer százezer embert. Megvan benne Cyrus históriája is. A magyar szerző Justinus mellett Herodotos szövegének egyik latin fordítását is használta. Irodalmunkban itt tünik föl először a Polykrates gyürüjéről szóló mese. Az énekszerző 1561-ben Medgyes városában írta versét: «Hogy minden embernek adjon példát ebben, Kiből dícsértessék az felséges Isten». Éneke végén megemlékezik a maga bajairól s még inkább a világ romlásáról. Olyan nagy már a gonoszság, hogy közeleg az utolsó ítélet napja. Irígység, fösvénység, kevélység, bosszúállás, káromkodás, részegség, paráznaság, gyilkosság mindenfelé; a rokon atyjafiát, az apa gyermekét, a fiú apját kergeti; egymásra támadnak a nemzetségek és országok; éhség, döghalál, égi csudák jelentik előre a világ végét. «Immár az Istennek várjuk végső napját.») — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VII. köt. Budapest, 1912—1926.

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Szilády Áron: Régi magyar költők tára. II—VII. köt. Budapest, 1880—1912. — Jakab Elek: Bogáti Fazekas Miklós. Keresztény Magvető. 1880. évf. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Kanyaró Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891. — Dézsi Lajos: Bogáti Fazekas Miklós élete és költői működése. Budapest, 1895. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története.

Budapest, 1899. — Zsák Adolf: Czobor Mihály, a Chariclia első magyar fordítója. Irodalomtörténeti Közlemények. 1901. évf. — Badics Ferenc: XVI. századi elbeszélő költészetünk. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Dézsi Lajos: Tinódi János király históriája. Irodalomtörténeti Közlemények. 1911. évf. — Rédei Kornél: Gyöngyösi Charicliája. Kassa, 1912. — Dézsi Lajos: Tinódi Sebestyén. Budapest, 1912. — U. az: Lukianos és Bogáti Fazekas Miklós. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1914. évf. — Dézsi Lajos: Az Effectus Amoris. Magyar Könyvszemle. 1914. évf. — U. az: Csáktornyai Erős Aiax és Bölcs Ulisses c. műve. Irodalomtörténeti Közlemények. 1915. évf. — Rajka László: Heliodoros Aithiopikájának feldolgozásai a magyar irodalomban. Kolozsvár, 1917. — Király György: A trójai háború régi irodalmunkban. Irodalomtörténeti Közlemények. 1917. évf. — U. az: Világbíró Sándor mondája régi irodalmunkban. U. o. 1918. évf. — U. az: A Cyrusmonda széphistóriáinkban. U. o. 1919—1921. évf. — Thienemann Tivadar: XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. U. o. 1922—1923. — Dézsi Lajos: Verses görög regények és regék a régi magyar irodalomban. Csengery-emlékkönyv. Szeged, 1926. — Kelemen Lajos: Vajdakamarási Lőrinc pap. Erdélyi Irodalmi Szemle. 1929. évf.

KÖZÉPKORI LATIN SZÉPHISTÓRIÁK ÁTDOLGOZÁSAI.

A KÖZÉPKORI latin irodalom szépirodalmi emlékei közül néhány népszerűbb elbeszélés szintén megjelent magyar versekben.

*Telamon históriájá*ban (1578) a férfi-hűség példáját olvassuk, egyúttal nyomatékos tanítást hallunk arról, hogy Isten előtt mindenki egyenlő. Telamon görög király egyetlen fia, Diomedes, öngyilkos lesz, mert atyja megöleti jegyesét, Catharistát. A háborúból hazatérő ifjú ott ugrik bele a Xanthus vízébe, ahol menyasszonyát a folyóba dobták. A búvárok összeölelkezve találják őket a víz fenekén. Közös sírba kerülnek s Telamon király megalázza magát kegyetlen bánatában. A magyar széphistória közvetlen forrását nem ismerjük, de hasonló mesék bőven találhatók a nyugati és keleti népek irodalmában. Az ismeretlen magyar átdolgozó nyelve nehézkes, verselése kezdetleges.

Apollonius históriája (1591) a Gesta Romanorum történetei közül való. Apollonius királyfi menekülni kénytelen Antiochus király üldözése elől, a Földközi tengeren hajótörés éri, mindenét elveszti, így jut Pentapolis városába. Itt a király leánya, Lucina, megszereti s nőül megy hozzá. Mikor később Apollonius hazafelelé indul, neje a

hajón meghal, koporsóját a tengerbe bocsátják. A boldogtalan királyfi kis leányával, Tarsiával, együtt Tarsis városába ér, azután átveszi Antiochus örökségét, leánya azonban eltűnik, keserves megpróbáltatáson megy keresztül s csak felnőtt korában találja meg atyját. Ráakadnak Lucinára is: a királyné nem halt meg, mert holteleven állapotban került a koporsóba, a tengerből kifogták s Efezusban új életre keltették. Ettől kezdve az egész királyi család boldogan él, híveiket megjutalmazzák, ellenségeiket megbüntetik. A névtelen fordító elég szárazon szedte versekbe a sorsüldözött királyfi kalandjait. Eredeti latin szövegét gondosan követte.

Rustan históriája szintén Gesta-elbeszélés, de forrása nem közvetlenül a Gesta Romanorum, hanem annak valamelyik átdolgozása. Isten angyala rábírja az egyik római császárt a keresztség felvételére s megigéri neki a boldog öregséget. Addig azonban sokat szenved a császár. Szerencsétlenül háborúskodik, népe elűzi, feleségét elveszik tőle, egyik fiát farkas ragadja el, másik fia oroszlán martaléka lesz, maga Rustan császár fáradsággal keresi kenyerét; míg egyszer csak fordul a kocka; Róma népe visszahívja a császárt, fiairól kiderült, hogy a vadászok idejekorán megmentették őket a vadállatok karmai közül, nejét is megtalálják, boldog lesz az egész császári család. A magyar széphistória ismeretlen verselő munkája. «Ez éneket Rómaságnak írt könyvéből írá.» A császár feleségét sajátságos módon Rhea Sylviának, két fiát Romulusnak és Remusnak nevezi. A régi íróknak a névcsere, időeltolás, helyváltoztatás és eseménykeverés nem okozott aggodalmat.

Joveniánus históriája (1593) is a Gesta Romanorum elbeszélése nyomán készült. Szerzője, PÓLI ISTVÁN, hűségesen ragaszkodott latin forrása szövegéhez, helyenkint azonban szívesen moralizált. Elég prózai nyelven mondta el, hogyan bűnhödött meg kevélységéért az elbizakodott római császár. Joveniánus már szinte Istennek képzelte magát, amikor elkövetkezett kijózanodása: egy alkalommal kilovagolt, megfürdött egy tóban, közben egy hozzá hasonló ember felszedte ruháját s a császár ott maradt meztelenül; szaladozott fűhöz-fához, de mindenütt bolondnak nézték, kinevették, bezárták, megverték; még felesége, kutyája, sólyma sem ismerte meg, egyik vitéze bottal kergette el, hadnagya megostoroztatta; gyóntatója is megijedt tőle, csak mikor Isten irgalmáért esedezett, akkor fordult jobbra sorsa; az új császár ugyanis nem volt más, mint Ráfael angyal s ő a megalázott és Istenhez tért uralkodót szívesen visszaengedte székébe.

*János pap históriájá*ban (1573) VALKAI ANDRÁS a középkori európai mondák egyik nevezetes darabját fordította le. János pap képzelt személy volt, hatalmas keleti császár; a keresztes hadjáratok hősei azt hiresztelték róla, hogy egyszer csak előront keletről győzhetetlen seregével s megvédi a szentföldi kereszténységet. Maundeville angol lovag és keleti utazó a XIV. században közreadta János pap országáról szóló mesés útleírását, a XVI. században viszont a Jovius-féle história emlékezett meg az indiai és afrikai papcsászár birodalmáról: ennek a két latin forrásnak felhasználásával szerkesztette verses szövegét a magyar szerző. Elsősorban Jovius anyagát használta fel,

de Maundeville tudósításából is eleget merített. Saját leleménye jelentéktelen.

Szembetűnő a kifejezés hajlékonyságára való törekvés *Eurialusnak és Lucretiának széphistóriájá*ban. (1577.) Az eredeti latin elbeszélés szerzője, Aeneas Sylvius Piccolomini, a híres humanista, 1458-ban a római pápai székbe került. A magyar elbeszélő költemény meséje ugyanaz, mint a latin novelláé. «Mikoron írnának másfélezer után hetvenhét esztendőben, Aeneas Sylvius írásából szerzék ez éneket versekben, Bodrog vize mellett Patak városában az úr gombos kertében.» Zsigmond magyar király és német császár megérkezik egy olasz városba; egyik udvari embere, Eurialus, viszonyt köt a város szépségével, Lucretia asszonyal. A féltékeny férj cselvetéseit meghiúsítják, egymással boldog órákat töltenek, de az érzéki szerelemnek szomorú a vége: Eurialusnak nemsokára távoznia kell a városból, Lucretia magára marad s míg a könnyelmű lovag egy hercegnő oldalán boldog életet él, a szép olasz asszony elhervad bánatában. A magyar fordító meglehetős hűséggel követte a latin elbeszélés gondolatait, az égő szerelmi szenvedély festésében nagy kedvvel színezte ki szövegét, lírai helyei különösen sikerültek. Mint általában a reformáció korabeli elbeszélő költeményekből, ebből a ledér széphistóriából sem hiányzik az erkölcsi oktatás. «Sok erős férfiak, bölcsek és királyok szerelem miatt vesztek; Ifjak, szép leányok sok mérges nyilai miatt megemésztettek; Országok pusztultak, városok és várak mind földre letörettek.» A befejező elmélkedés különösen felhívja a figyelmet az oktalan szerelem

pusztításaira. Vigyázzon mindenki, hogy meg ne igya a szerelemnek méreggel megtöltött poharát; éretlen gyermek a szerelem, szeme vak, tegzében sok mérges nyíl, kezében égő fáklya; óvakodjék az ifjú, hogy hatalmába ne kerüljön. Az elmét megrontja, a szívet összetöri, a testet elrútítja, a lelket poklokra taszítja a lobogó lángú szerelem. «Első indulatját, ha eszedben vészed, te könnyen megoldhatod; De erőt ha vészen, miként az álló fát, hogy ki sem szakaszthatod; Kit vessző korában kivonhattál volna, végre ki sem áshatod.»

Középkori latin széphistóriák átdolgozói:

Drávai Névtelen: Rustán császár históriája. (Szövegét a Csomakódex őrizte meg. Nyomtatott példányát nem ismerjük. Szerzője a Dráva vize mellett foglalta versbe elbeszélését; innen ered Toldy Ferenc elnevezése: a Drávai Névtelen.) — Mikó László szövegkiadása: Rustán császár históriája. Budapest, 1930.

Névtelen: Szép históriás ének a Telamon királyról és az ő fiának Diomedes szörnyű haláláról. Kolozsvár, 1578. (A Telamon-história egyetlen megmaradt nyomtatott példánya Nagy István földbirtokos könyvtárából a XIX. században Angolországba került. Mivel a londoni British Múzeum birtokában levő egyetlen példány szövege ismeretlen volt, Toldy Ferenc a széphistóriát még csak cím szerint említhette költészettörténetében.) — A csak hírből ismert munkát először Széll Farkas ismertette: Egy XVI. századi kódex. Századok. 1884. évf. — Reichard Piroska szövegkiadása: Telamon históriája. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1910. évf. — Dézsi Lajos hasonmáskiadása: Telamon király széphistóriája. Budapest, 1922.

Névtelen: Szép krónika miképen az Apollonius nevű királyfi egy mesének megfejtéséért elbujdosván, a tengeren mindeneket elvesztvén, halász ruhában Altristates király udvarában juta, melynek leánya a szép Lucina asszony a királyfit megszeretvén hozzá méne. És miképen az Apollonius a királyságra hazamenvén a tengeren feleségét és leányát elveszté és miképen őket sok esztendő mulva nagy örömmel egész-

ségben találá. Kolozsvár, 1591. (Fordítója talán Bogáti Fazekas Miklós. Népszerűségét XVII. és XVIII. századi kiadásai is bizonyítják. Még a XIX. században is megjelent.) — Berecz Sándor szövegkiadása: Apollonius históriája. Budapest, 1912. (Régi Magyar Könyvtár.)

Pataki Névtelen: Eurialusnak és Lucretiának szép históriája, melyben megirattatik egymáshoz való nagy szerelmek, mely szerelemből végre Lucretiának következék szörnyü halála. Kolozsvár, 1592. A széphistória szerzője, a Pataki Névtelen, 1577-ben szedte versbe terjedelmes elbeszélő költeményét. A kolozsvári 1592. évi kiadáson kívül még két másik kiadás is maradt fenn a XVI. századból: mindkettő hely és év nélkül. Ismerünk egy hely és év nélkül megjelent kiadást a XVII. századból is. Mind ez a széphistória jelentékeny népszerüségét bizonyítja. — Eurialus és Lucretia verses fordítását Toldy Ferenc a XVI. századi magyar elbeszélő irodalom legszebb darabjának tartotta. Az ismeretlen verselőről kiemelte, hogy költői kebellel dolgozott s a lelkiállapot változásainak festésére még nem hajlékony magyar nyelven az érzéki szerelem küzdéseinek és élményeinek hangot és kifejezést tudott adni. (A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867.) — Szilády Áron szerint az értékes széphistóriát Balassa Bálint írta. Az az egyezőség, mely Balassa Bálint lirájának és ennek a széphistóriájának hangja, stílusa, nyelve és verselése között észlelhető, fő bizonyítéka az azonos szerzőségnek. (Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. Budapest, 1879.) — Egyesek elfogadták Balassa Bálint szerzőségét, de mások nem voltak hajlandók hitelt adni Szilády Áron feltevésének, azt azonban mindenki elismerte, hogy a széphistória tehetséges költő müve. A szerző és fordító, úgymond Bodnár Zsigmond, egyformán eltalálta az érzés nyelvét, a lángoló szerelem heves kifejezéseit; a két szerető fél lelkiállapotának rajza hü, igaz, természetes; szerelmi levelezésük mélyen megható. (A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891.) — Horváth Cyrill megemlítette, hogy az érzéki, szenvedélyes, romboló szerelem rajzolására ez a mü az első jelentékenyebb kisérlet irodalmunkban. A szerző értett az érzelem nyelvéhez. A humanizmus ledér felfogását erkölcsi magyarázatokkal iparkodott enyhíteni. (A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899.) — A Pataki Névtelen igazi nevét ma is homály födi, amint erre Négyesy László több erős érvvel reá mutatott. (A Pataki Névtelen és Dobó

Jakab. Irodalomtörténet. 1916. évf.) — Harsányi István Balassa Bálint szerzősége mellett szólalt fel. (A Pataki Névtelen neve. Sárospataki Református Lapok. 1916. évf.) — Dézsi Lajos is Balassa Bálint költői hagyatékához sorolta a széphistóriát. (Balassa Bálint minden munkái. Két kötet. Budapest, 1923.) — Szilády Áron szövegkiadása: Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. Budapest, 1879. — Dézsi Lajos szövegkiadása: Balassa Bálint minden munkái. Két kötet. Budapest, 1923.

Póli István: História a Joveniánus nevű római császárnak Isten ellen való fölfuvalkodásáról és a nagy Úristennek rajta tett bosszúállásáról. Hely és év nélkül. (A versfejekben: Stephanus Poli fecit. Az énekszerző valószínüleg protestáns tanító volt, bár egyesek katolikusnak vélték, mert költeménye legendaszerü s nincs benne támadás a katolikusok ellen. Latin szövegét 1593-ban Sóváron szedte versbe. Története végén ezeket mondja: «Immár ha meghallád, kérlek meg ne csúfoljad, A rút kevélységet immár te hátra hagyjad, Inkább a nagy pohárt az énekmondónak Jó boroddal megtöltsed». Munkájából a XVII. század végéig négy kiadás maradt fenn.)

Valkai András: Krónika, melyben megirattatik Prister Johannis azaz a nagy János pap császárnak igen nagy császári birodalma, ki Indiában bir igen nagy böv földön. Kolozsvár, 1573. (Nem önállóan jelent meg, hanem az énekszerzőnek Hariadenusról irt históriás énekéhez csatolva. A szerző Báthory István erdélyi fejedelemnek ajánlotta müvét. Históriájának utolsó sora szerint «nem vala szüve akkoron bánatban».) — Toldy Ferenc úgy vélte, hogy Valkai András német eredeti után ültette át a Prister Johannes-mondát. (A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867.) — Binder Jenő kimutatta Jovius és Maundeville szövegeinek használatát s pontról-pontra egybeállitotta a magyar széphistória latin forrásainak párhuzamos helyeit. (Prister Johannes. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1886. évf.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Szilády Áron: Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. Budapest, 1879. — Széll Farkas: Egy XVI. századi kódex. Századok. 1884. évf. — Binder Jenő: Prister Johannes. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1886. évf. — Matirkó Bertalan: Eurialus és Lucretia a magyar

irodalomban. U. o. 1890. évf. — Lázár Béla: A Gesta Romanorum hatása a magyar műköltészetre. Irodalomtörténeti közlemények. 1891. évf. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Mitrovics Gyula: Aeneas Sylvius De Duobus Amantibusának magyar átdolgozói. Irodalomtörténeti Közlemények. 1896. évf. — Katona Lajos: A Drávai Névtelen Rustán Császárja. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1898. évf. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Katona Lajos: Gesta Romanorum. Fordította Haller János. Budapest, 1900. — Badics Ferenc: XVI. századi elbeszélő költészetünk. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Timár Kálmán: Katolikus volt-e Póli István? Religió. 1910. évf. — Mészöly Gedeon: Gomboskert, gomb. Magyar Nyelv. 1910. évf. — Harsányi István: Az úr gombos kertében. U. o. 1910. évf. — Mikó László: Rustán császár históriája. Budapest, 1910. — Reichard Piroska: Telamon históriája. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1910. évf. — Berecz Sándor: Apollonius históriája. Budapest, 1912. — U. az: Apollonius históriája. Budapest, 1913. — Négyesy László: A Pataki Névtelen és Dobó Jakab. Irodalomtörténet. 1916. évf. — Harsányi István: A Pataki Névtelen neve. Sárospataki Református Lapok. 1916. évf. — U. az: Adatok Apollonius Históriájának bibliografiájához. Irodalomtörténet. 1916. évf. — György Lajos: Jovinianus. Irodalomtörténeti Közlemények. 1918. évf. — Dézsi Lajos: Telamon király széphistóriája. Budapest, 1922. — Ujvári Gyula: Apollonius históriájának ismeretlen magyar verses feldolgozása. Irodalomtörténet. 1922. évf. — Dézsi Lajos: Balassa Bálint minden munkái. Két kötet. Budapest, 1923. — Király György: Kádár Kata balladája. Nyugat. 1924. évf. — Gulyás József: Volt-e Apolloniusnak s Markalfnak régibb feldolgozása, illetőleg kiadása az ismerteknél? Irodalomtörténeti Közlemények. 1925. évf.

OLASZ SZÉPHISTÓRIÁK ÁTDOLGOZÁSAI.

Az olasz eredetű verses elbeszélések közül időrendben első Istvánffy Pál elbeszélő költeménye Volter királyról: *Historia regis Volter.* (1539.) «Egy krónikát mondok, urak, hallgassátok, Kinek talán mását ti nem hallottátok, Egy olasz leányrul kin csudálkozhattok, Asszonyházastoknak például adhatjátok.» Volter király ki akarja próbálni felesége hűségét, ezért nejét válogatott lelki kínokkal gyötri éveken keresztül; de hiába veszi el tőle még gyermekeit is, Grizeldisz megmarad rendíthetetlen szeretetében; nyájasan szolgálja urát még akkor is, mikor Volter király menyasszonyt vezet a házba. Ekkor véget ér a meggyötört nő szenvedése. A király magához öleli s felvilágosítja, hogy a menyasszony az ő leányuk, öccse meg a fiuk; azontúl boldogan élnek halálukig. Istvánffy Pál a csodálatos hűségű feleség történetét Petrarcának abból a latin prózai elbeszéléséből írta, melyet az olasz költő Boccaccio egyik novellája után készített. A Boccaccio-Petrarca-féle Grizeldisz-történet népszerű volt egész Európában; magyar feldolgozását szívesen olvasták Magyarországon is. A négyesrímű tizenkettősökben megverselt históriának nincsenek költői szépségei.

Boccaccio novelláit a magyar írók Beroaldus Fülöp olasz humanista latin fordításában olvasták. Ennek nyo-

mán szedte rímekbe ENYEDI GYÖRGY is a Tankréd-mondát: *Gismunda és Gisquardus históriáját.* (1574.) Gismunda, a szép özvegy, atyjának, Tancredus királynak, salernumi udvarában siratja elhalt férjét, de később beleszeret Gisquardus kancellárba, viszonyt köt vele, ez lesz a veszte. Kegyetlen atyja elfogatja a kancellárt, kérdőre vonja titkos szerelméért, azután megöleti s szívét elküldi leányának. A király főleg azt nem tudja megbocsátani, hogy egy pór származású ember merészkedett leánya kegyeibe férkőzni, ezért korholja Gismundát is, hiába hivatkozik az özvegy a szerelem korlátokat nem ismerő erejére. «Őt szerettem atyám mindenekfelett, Mert méltóbb volt hozzám egyebek felett, Míg az Isten el nem veszi éltemet, Soha tőle nem vonszom szerelmemet.» Mikor Gismunda megkapja szerelmese szívét, mérget iszik s iszonyú kínszenvedés közben hal meg. Tancredus sírva borul leánya holttestére, azután öngyilkos lesz. «Így veré meg Isten Tancredus királyt, Minden gazdagsággal elveszté házát, Idegennek juttatá birodalmát, Így adá meg kevélységnek jutalmát. Példa lehet Tancredus nagy sokaknak, Kiváltképen penig jámbor atyáknak, Megbecsülvén idejét itjúságnak, Ne rekesszék utát az házasságnak.» A széphistória fordítója nem ragaszkodott szolgai módon latin szövegéhez, sőt itt-ott önálló gondolatokat is iktatott a szomorú történetbe. Állandóan oktat és elmélkedik. Ha itt-ott kifogy intelmeinek bőségéből, példákat sorol fel a Szentírásból, a görög regékből, a római mondákból, a történelemből; szívesen ad hosszabb beszédeket is hősei ajkára; az érzelmeket sem rajzolja szűkszavúan. Bátorságára vall, hogy

a lélek nemességét és a tudomány becsületét az örökölt nemesség fölé helyezi: a címet az elődök hagyományozzák, a rangot meg lehet kapni pénzért. «Bolondságnak mondom azzal kérkedni, Eleinknek jelével dücsökedni, Jó erkölccsel semmit bizonyítani.» Minden ember egyenlő, nincs különbség úr és paraszt között. Mikor a király keseregve feddi leányát, hogy miért gyalázta meg nagytekintélyű házát alacsony sorsú emberrel; miért szerette a nem nemest, mikor udvarában hercegek között válogathatott volna; Gismunda ezt feleli atyjának: Isten végzése ellen nem lehet tusakodni, a szerelem ellen nem harcolok; inkább a halálba megyek, de nem hagyom el Gisquardust; életem nyíló rózsa, miért szenvedjek kőfal közé zárva; igaz, hogy szeretőm nem királyi nemből való, de ha összehasonlítom őt a főrangú emberekkel, hozzá hasonlót nem találok egyet sem; a nemesség és a gazdagság a szerencse dolga, én inkább az erkölcsöt és a tudományt becsülöm; a történelem példái is azt bizonyítják, hogy a származás nem minden; a római birodalmat pásztorok alapították, Tullus Hostilius parasztfiúból lett Róma királya, Ptolomeus király szegény ember gyermeke volt, Dárius király poroszlótól származott, Maximinus császár egy kötélverő fiához adta feleségül leányát országával együtt. «Semmi rendet nem utál az Úr Isten, Személyválogatás mert nála nincsen.»

Beroaldus Fülöp Boccaccio-átdolgozása szolgált forrásul Szegedi Veres Gáspárnak is *Titus és Gisippus históriája* megírásában. (1577.) Két önfeláldozó nemesitjú igaz barátságáról szól ez a história. Titus, egy római senator

fia, Athénben tanul s benső barátságot köt szállásadója fiával, Gisippussal. Olyan nagy a barátságuk, hogy Gisippus még mátkájáról is lemond, mikor észreveszi, hogy Titus szerelmes a leányba. A római ifjú hazaviszi Sophroniát, az athéni ifjú pedig szegény sorsra jut, bujdosásában Rómába kerül, gyilkosság gyanújába keveredik, ártatlanul vérpadra hurcolják. Ekkor ismer rá Titus, magára vállalja a gyilkosságot, de az igazság kiderül. Titus megosztja vagyonát barátjával s feleségül adja hozzá testvérét, Fulviát. «Együtt azért ők maradtanak vala, Szeretettel mind holtig laktak vala, Nagy tiszteket végre viseltek vala, Holtok után jó hirek maradt vala.» A moralizáló elem ebből a széphistóriából sem hiányzik, a görög-római tárgyú mesét keresztény világfelfogással mondja el a szerző. Énekének végső tanulsága: «Nem lehet drágább jószága senkinek, Mint hűsége jámbor házastársának, Tiszta szüve megpróbált barátjának, De mint fejér hollók, ezek oly ritkák».

Kedves meséje lett a magyar népnek *Árgirus históriája.* Szerzője, Gyergyai Albert, széphistóriája elején olasz forrására hivatkozik: «A tündérországról bőséggel olvastam, Olasz krónikából kit megfordítottam, És az olvasóknak mulatságul adtam, Magyar versek szerint énekbe foglaltam». Akléton királynak van egy szép kővára, ebben egy gyönyörű kertje, a kertben egy csodálatos almafája; mindenki csodálja az ezüstvirágú fát, de termését nem láthatja senki, mert éjszaka megérik ugyan az alma, de reggelre egy sem marad a fán. A király búsul, kikérdezi a fa őrzőit, ezek elmondják, hogy akaratuk elle-

nére aludtak el a fa alatt: éjjel álmot hordozó szellő jött rájuk, félholtan estek a földre s reggelre nyoma veszett az almáknak. Akléton maga elé hivatja a jövendőmondó Filarinust s az ördögségekben bölcs férfiú három napi gondolkodás után felvilágosítja a királyt és három fiát a dolgok állásáról: a fát olyan személy ültette a kertbe, aki látni kívánja az egyik királyfit; Akléton fiain kívül más nem is oltalmazhatja meg a fa termését; mindez azonban még nagy bánatára lesz a királynak. Filarinus szép ajándékot kap jövendőmondásáért, Akléton pedig a fa újabb virágzásakor elküldi legnagyobb fiát a termés őrzésére. Az álmot hozó szellő elnyomja a királyfit, hasonló módon jár a középső fiú is. A király magánkívül van haragjában, még Filarinus fejét is leütteti. Ekkor legkisebb fia, Árgirus, ajánlkozik, hogy kipróbálja szerencséjét. «Tekintetes ifjú az Árgirus vala, Nagy ékes beszédű, szép termetű vala, Szép ékes erkölccsel felruházva vala, Miért az országban neki híre vala.» Vigasztalja apját-anyját, elmegy a kertbe, lefekszik a fa alá s látja, hogyan hull el a fa virága, hogyan nőnek az almák. Most lassú szellő zúgása közben hét hattyú száll a kertbe, hat mindjárt elröppen, de a hetediknek Árgirus megfogja a lábát. A hattyú megszólal: «Ne siess királyfi az én halálomra, Mert nem jöttünk neked, higyjed, ártásodra». Másodszor is megrázza magát a fehér hattyú s ekkor leányábrázatba öltözik: Ne félj szép szerelmem, királynak szép fia, érted ültettem ezt a fát, én magam a tündérek királya vagyok. Gyönyörű volt a leányzó; tündöklőbb, mint Juno, Pallas, Venus, Minerva, Dido és a muzsák; aranyszínű haja a földig ért.

Boldog szerelemmel ölelgetik egymást, sok nyájaskodásuk után mély álomba merülnek. Hajnal felé egy vénasszony besurran a kertbe, levágja a leány haját, az aranyszálakat a királyi párhoz viszi; csak ekkor serken fel a leány, jajveszékelni kezd szégyene miatt s azért is, hogy most már a tündérek törvénye szerint nem lehet Árgirus felesége. Hiába könyörög a királyfi, szerelmese eltűnik; hiába vigasztalja atyja-anyja, az ifjú vigasztalhatatlan. A vén asszonyt ló farkára kötözik, testét négy részre vágatják, azután Árgirus kijelenti, hogy nem marad tovább otthon. «A szegény Árgirus hegyeken-völgyeken, Mind éjjel mind nappal észak felé megyen.» Egyszer egy barlanghoz ér el inasával, ott egy szörnyű külsejű embert talál, ettől is tudakolja a fekete várost és ennek nyomán a tündérek országát. A barlanglakó bűbájos egy sánta embert ad a királyfi segítségére, ez megmutatja az utat a fekete városba, itt egy gazdag özvegyasszony házába száll meg az ifjú. Az asszony nyomra vezeti ugyan, de azután azt gondolja, hogy jobb lesz, ha Árgirus az ő leányát veszi feleségül, ezért összebeszél a királyfi inasával s meghiúsítja a szerelmes pár találkozását. Árgirus megöli a hűtlen inast, megátkozza a cselszövő asszonyt, tovább bujdosik s végső kétségbeesésében öngyilkos akar lenni. Ekkor találkozik a három ördögfiúval: ezek egy barlangban iszonyú kiáltozásokkal küzdenek atyjuk örökségéért. Argirus versenyfutásra buzdítja őket, közben magára ölti a bűvös örökséget, a bocskort és a palástot, kezébe veszi a bűvös ostort, azután felkiált: «Hipp, hopp, szeretőmnél legyek!» Egy gyönyörű vár közelében száll le a levegőből, ez a tündé-

rek birodalma. A királyfi szerelmesének szolgálói mindjárt ráismernek Árgirusra, csak maga a tündérleány nem tudja elhinni cselédei híradását s mind a három szolgálóját arcul veri, mikor azzal futnak hozzá, hogy «A te szép szeretőd ihol jő asszonyom!» Annál nagyobb a boldogsága, mikor megpillantja a fáradt vándort s bevezeti a csodálatosan szép tündérvárba. Vígan lakomáznak, de a mulatság közben Árgirus háromszor arcul veri mátkáját. A leány kétszer alázatosan tűri az ütést, de harmadszor felkiált: «Te Árgirus, ezért fáradtál-e értem, Hogy vendégim előtt így gyalázz meg engem? Szégyennel illessed én királyi fejem? Mondjad okát mostan énnekem, édesem!» Árgirus megmagyarázza kegyetlenségét: elhagytam érted szüleimet, elbujdostam gazdag országomból, veszedelmes helyeken forogtam szerelmedért s te mégsem hitted, hogy eljövök érted, hanem háromszor arcul csaptad szűzleányaidat. «Monda a szép leány: Árgire, szerelmem, Most látom gonoszból, hogy nem ütél engem, Ezzel nem kisebbül az én emberségem, Sőt inkább öregbül az én tisztességem.» Ettől kezdve zavartalan nagy szerelemben élnek egymással. «A tündér leánynak sem buzog már szíve, Helyén vagyon immár bujdosó elméje, Minden bánatjának vagyon immár vége, Ez históriának is legyen már VÉGE.» — A négyesrímű tizenkettősökben írt széphistória közvetlen forrása nem ismeretes. Hasonló mesék különösen az olasz irodalomban találhatók nagy számmal. Ezek közül a magyar széphistória a XV. századi Leombruno-mesével áll legközelebb. A magyar átdolgozó érdeme az, hogy költői előadásra törekedett s nyelvében kerülni

iparkodott a régebbi széphistóriák szembeszökő érdességeit.

Olasz széphistóriák átdolgozói:

Enyedi György erdélyi születésű író. Itthoni tanulmányainak befejezése után olaszországi, németországi és svájci iskolákban tanult; hazatérve, 1574-ben, a kolozsvári unitárius iskola tanítója lett. Hitfelei később lelkipásztorrá, 1592-ben püspökké választották. Negyvenkét éves korában, 1597 november 24-én, halt meg. Élete vége felé görögből latinra fordította Heliodorus regényét, a Historia Aethiopicát, de ez a munkája kéziratban maradt. — Verses elbeszélése: Historia elegantissima regis Tancredi filiae nec non secretarii regii Gisquardi. Igen szép história a Tancredus király leányáról Gismundáról és a királynak titkos tanácsosáról Gisquardusról, kik között felbonthatatlan szeretet lévén egymásért halálra adták magukat, olasz nyelvből a Bocatiusból deákra fordíttatván Philippus Beroaldus által, magyar nyelvre pedig fordíttatván G. E. T. által. Kolozsvár, 1582. (A ránk maradt kiadások közül ez a legrégibb, de már előbb is kinyomtatták. A szerző 1574-ben szedte versbe szövegét. Nevét a versfőkbe rejtette: Georgius Enyedi Transsylvanus. Széphistóriája a XVI. és XVII. században több ízben megjelent.) — Henrich Arnold szövegkiadása: Enyedi György Tancredus király leánya Gismunda és Gisquardus széphistóriája. Kolozsvár, 1912. — Dézsi Lajos szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VIII. köt. Budapest, 1930.

Gyergyai Albertről nevén kívül semmit sem tudunk. Nevét az Árgirus-történet versfői őrizték meg. Költeményének legrégibb kéziratai töredékes másolatok: a sárospataki töredék 1600 tájáról való, a Tatrosy György verseskönyvében megőrzött szöveg 1618. évi másolat. A legrégibb nyomtatott szöveg töredékei egy 1641-ben megjelent magyar könyv táblájából kerültek elő. — Korunkra jutott első teljes kiadása: História egy Árgirus nevű királyfiról és egy tündér szüzleányról. Buda, 1749. (Azontúl sokszor.) — Hogy az Árgirus-mese a XVII. században kedves olvasmánya volt a széphistóriákat kedvelő közönségnek, ezt egyes megjegyzésekből (Csombor Márton Europica Varietasa: 1620, Comico Tragoedia: 1646, Vásárhelyi Daloskönyv: 1662, Murányi Vénus: 1664.) és néhány egyházi író haragos

kijelentéséből következtethetjük. A szent könyvek forgatását sürgető papok többször kikeltek prédikációikban az «utálatos, hazug, hiábavaló» szerelmi história ellen. A széphistória még a XVIII. és XIX. században is sokszor megjelent a vásári nyomdatermékek sorában. (Szinnyei József írói lexikona 1749-től 1849-ig huszonkét kiadását sorolja fel.) — A magyar nép megkedvelte az olasz eredetű mesét; Árgirus királyfi és Tündér Ilona alakja helyet kapott az egyszerű emberek képzeletében. Még a XIX. század költői is érdeklődéssel fordultak Árgirus története felé. (Vörösmarty Mihály drámai költeménye: Csongor és Tünde, Balogh István színműve: Árgirus és Tündér Ilona, Nagy István színműve: Árgirus királyfi, Szigligeti Ede színműve: Árgyil és Tündér Ilona, Jakab Ödön elbeszélő költeménye: Árgirus.) — A XIX. század elején Barac János brassói tanító román nyelvre fordította a széphistóriát. (Nagyszeben, 1800.) Ezt a munkát jó ideig eredeti költeménynek tartották, sőt Fischer L. V. németre is lefordította. (Rumänische Revue. 1888.) — Árgirus históriájáról Toldy Ferenc egyidőben úgy vélekedett, hogy az Árgirus-mese egy erdélyi népmondán alapszik, de később a spanyol Amadis-mondakör regéiben nyomozta a forrást. (A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 2. kiad. Pest, 1872. A magyar költészet kézikönyve. I. köt. 2. kiad. Budapest, 1876.) — Utána Váli Béla kísérlette meg néhány problémának megoldását. (Argir a magyar költészetben. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1882. évf.) — Volf György az ingadozó név-megfejtésekkel (Gergei, Görgei, Gergai, Gyergyei) szemben kimutatta, hogy az Árgirus fordítóját Gyergyai Albertnek hívták. (Hogy hítták az Árgirus szerzőjét? U. o. 1882. évf.) — Heinrich Gusztáv főleg a mese külföldi kapcsolatairól adott fölvilágosításokat. (Argirus. Budapesti Szemle. 1889. évf.) — Bognár Teofil bizonyítása szerint a magyar tündérrege az olasz Leombruno-mese szabad átdolgozása. (Argirus. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1894. évf.) — Binder Jenő amellett foglalt állást, hogy a magyar tündérrege és a Leombruno-mese ugyanazon meseképletnek, a Meluzina-féle típusnak, különböző két hajtása. (Gyergyai Árgirusának forrása. U. o. 1894. évf.) — A mese magyar feldolgozásáról irodalomtörténetíróink elismerően nyilatkoztak. Toldy Ferenc szerint a XVI. század regényes költeményei között egy sincs, mely feltalálás, előadás, nyelv és verselés

tekintetében Gyergyai Albert Árgirusát meghaladná. (A magyar költészet kézikönyve. I. köt. 2. kiad. Budapest, 1876.) — Beöthy Zsolt szerint valamennyi e korbeli rege között az előadás csinosságára és élénkségére nézve az Árgirus érdemli az első helyet. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — A legköltőibb átdolgozások egyikének mondja a tündérmesét Bodnár Zsigmond. (A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891.) — A magyar nép, úgymond Horváth Cyrill, ebben a szép mesében a saját mesevilágának szellemére és tulajdonságaira ismert, azért is szerette meg annyira. (A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899.) — A népies hagyományok hosszú életére jellemző, hogy Kodály Zoltán egyik, 1914. évi, népköltészeti gyüjtő útján a bukovinai magyarok közt ráakadt az Árgirus szövegére és dallamára. (Árgirus nótája. Ethnographia. 1920. évf.) — Toldy Ferenc szövegkiadása: A magyar költészet kézikönyve. I. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. — Balassa József szövegkiadása: História Árgirusról. Budapest, 1910. (Magyar Könyvtár.) — Király György szövegkiadása: Árgirus és Tündér Ilona históriája. Gyoma, 1921. (Monumenta Literarum.)

Istvánffy Pál előkelő magyar nemescsaládból származott. Nemzetségének ősi fészke Baranya megye egyik kis helységében, Kisasszonyfán, volt. Atyja baranyai alispán, 1505-ben a vármegye követe a rákosi országgyülésen; anyja egy tolnamegyei nemesúr leánya; hat testvére közül egyik testvérbátyja a mohácsi csatában esett el. Mivel papnak szánták, latin iskolákat végzett; a páduai egyetemen éveken keresztül tanulta a latin és a görög nyelvet, a természettudományokat és a jogot; Itáliában volt a mohácsi csata idején is. Hazatérve baranyamegyei jószágain gazdálkodott. Mikor Szolimán szultán 1532-ben Magyarországba vonult, a törökök fogságába esett s csak nagy összegű váltságpénz árán tudott kiszabadulni. János király utóbb birtok adományozásával jutalmazta meg jeles szolgálataiért. A király halála után a törökök előnyomulása menekülésre kényszerítette, a hódítók 1543-ban minden birtokát elfoglalták, nejével és gyermekeivel együtt földönfutó lett. Szerencséjére I. Ferdinánd király védelmébe vette s mint kiváló törvénytudót különböző kiküldetésekre alkalmazta. Tagja lett a Pozsonyban ülésező királyi helytartó-tanácsnak; évi fizetése három-

száz forint volt, ez abban az időben igen jó javadalmazásnak mondható; csak az volt a baj, hogy a királyi kincstár nem mindig tudott fizetni. Mint helytartó-tanácsos előkelő bizalmi szolgálatot töltött be, résztvett több diplomáciai tárgyalásban, tagja volt annak a bizottságnak is, mely Fráter Györggyel 1549-ben Erdély átadásáról tárgyalt. 1553 április 9-én halt meg Nemti községben, Nógrád megyében. Két házasságából hét gyermeke született; ezek közül az egyik Szigetvár 1566. évi ostromában esett el; a másik, Istvánffy Miklós, az ország legelőkelőbb államférfiainak sorába küzdötte fel magát s hírneves történetíró lett. — Verses elbeszélése: Historia regis Volter. Debrecen, 1574. (A szerző még János király uralkodása idején, 1539-ben, írta széphistóriáját, de munkája csak később jelent meg nyomtatásban; mindenesetre előbb, mint ma ismert első kiadása, az 1574. évi. A XVI. századból ismerjük még egy 1580. évi kolozsvári kiadását és egy évszám nélküli löcsei kiadását. Lényeges eltérés nincs a szövegek közt.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. II. köt. Budapest, 1880. — Vende Ernő szövegkiadása: Volter és Griseldis. Budapest, 1907. (Olcsó Könyvtár.)

Szegedi Veres Gáspárról csak annyit tudunk, hogy 1577-ben a Szamos mentében, Dés városában, öntötte versekbe széphistóriáját. Ez a Beroaldus-átdolgozás jóval gyöngébb Enyedi Györgyénél. — Szép rövid história két nemes ifjaknak igaz barátságukról. Kolozsvár, 1578. (E kiadáson kívül a XVII. század végéig még három kiadását ismerjük.) — Visnovszky Rezső szövegkiadása: Széphistóriáink olaszlatin csoportja. Budapest, 1907. — Dézsi Lajos szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VIII. köt. Budapest, 1930.

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — U. az: A magyar költészet kézikönyve. I. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Pauer Károly: Volter és Grizeldisz Istvánffy Páltól. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1879. évf. — Szilády Áron: Régi magyar költők tára. II. köt. Budapest, 1880. — Heinrich Gusztáv: Boccaccio élete és művei. Budapest, 1882. — Váli Béla: Argir a magyar költészetben. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1882. évf. — Volf György: Hogy hitták az Árgirus

szerzőjét? U. o. 1882. évf. — Heinrich Gusztáv: Argirus. Budapesti Szemle. 1889. évf. — Jakab Elek: Enyedi György élete. Keresztény Magvető. 1890. évf. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Bognár Teofil: Argirus. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1894. évf. — Binder Jenő: Gyergyai Árgirusának forrása. U. o. 1894. évf. — Imre Sándor: Irodalmi tanulmányok. II. köt. Budapest, 1897. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Badics Ferenc: XVI. századi elbeszélő költészetünk. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Vende Ernő: Volter és Griseldis. Budapest, 1907. — Visnovszky Rezső: Széphistóriáink olaszlatin csoportja. Budapest, 1907. — Ferenczi Sári: Árgirus királyfi széphistóriájának múzeumi csonka példányáról. Magyar Könyvszemle. 1907. évf. — Bokor János: Giovanni Boccaccio Decameronja. Brassó, 1909. — Holub József: A Kisasszonyfalvi Istvánffy-család. Turul. 1909. évf. — Balassa József: História Árgirusról. Budapest, 1910. — Gulyás József: Az Árgirus-mese feldolgozásai. Sárospatak, 1910. — Holub József: Istvánffy Pál. Békefi-emlékkönyv. Budapest, 1912. — Henrich Arnold: Enyedi György Tancredus király leánya Gismunda és Gisquardus széphistóriája. Kolozsvár, 1912. — Csura Miklós: Árgirus históriája. Gyulai katolikus gimnázium értesítője. 1912. — Zolnai Béla: Az Árgirus-kérdés történetéhez. Irodalomtörténet. 1912. évf. — Dézsi Lajos: Egy elveszett magyar verses Boccaccio-novella. U. o. 1913. évf. — Gulyás József: Benkő József becsülete. Irodalomtörténeti Közlemények. 1913. évf. — U. az: Néhány adat az Árgirus-meséhez. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1914. évf. — Kanyaró Ferenc: Árgirus históriájának 1618-iki kézirata. Ethnographia. 1914. évf. — Harsányi István és Gulyás József: Az Árgirus legrégibb kéziratának sárospataki töredéke. U. o. 1914. évf. — Rajka László: Heliodorus Aithiopikájának feldolgozásai a magyar irodalomban. Kolozsvár, 1917. — Kodály Zoltán: Árgirus nótája. Ethnographia. 1920. évf.

NÉMET SZÉPHISTÓRIÁK ÁTDOLGOZÁSAI.

Egy ismeretlen magyar énekszerző versbe szedte a középkor egyik híres prózai elbeszélését: *Fortunatus históriáját.* Az európaszerte ismert német népkönyv első nyomtatott szövege az újkor elején jelent meg Augsburgban; magyar verses fordítása a XVI. század második felében Kolozsvárt. A mesemondó egy szegény ifjú kalandjait beszéli el széphistóriájában. «Ifjak, hallgassátok, ím egy dolgot mondok, Kit talán gyakorta még nem hallottatok, Egy régi beszédet előtökben hozok, Kiből, ha akartok, mostan tanólhattok. Fortunatus dolgát én mostan beszélem, Kinek ő életét, nevét tudom, leltem, És ennek nemzetit most egyberendeltem, Mulatság okáért erről emlékeztem.» Él Olaszországban egy öreg vitéz, ennek van egy fia: Fortunatus vagy Fortune. Az ifjú elmegy a királyi udvarba, beáll a királyi komornyik szolgálatába, derekasan szolgál, utóbb elnyeri elhúnyt gazdája helyét. De az álnok udvari nép irígykedik reá, cselt sző ellene, Fortunatus menekül. Futása közben találkozik egy medvével, egy oroszlánnal és egy sárkánnyal; mind a hármat megöli; azután megpihen egy kútnál; itt a szerencse istenasszonya, Fortuna, kiapadhatatlan erszénnyel ajándékozza meg. Ettől kezdve övé a világ. Soha ki nem fogy pénzéből, szolgákat tart, lakomázik, kincseket gyüjt. Hiába lop-

ják el drágaságait, bűvös erszénye birtokában újra gazdag úr lesz. Később egy császár szolgálatába áll, a szorongatott uralkodót megmenti ellenségeitől, feleségül veszi a császár leányát, később ő lesz a császár. Indiában megszerzi a bűvös süveget is, ennek segítségével oda száll, ahova akar. Meglátogatja szüleit, gondoskodik eltartásukról, boldog mindenki körülötte. Mikor megöregszik, elbúcsúzik híveitől, fiainak elmondja a bűvös erszény és bűvös süveg titkát, így hal meg zavartalan nyugalmában. «Ifjak, hallottátok Fortune életét, Kiből érthetitek rész szerént nemzetét, Mire vitte vala ez világban végét, Hogy atyját tisztelé és ő vén szülejét. Mindezekre azért bocsánatot kérek, Azmi vétket ezben ellenetek leltek, Ifjak, mindezeket, kérlek, megértsétek, Azmire ez tanít esztekben vegyétek.»

Az ismeretlen magyar verselő elég formátlanul ültette át a német mesét. Elbeszélő költeményében örökösek a zökkenők, négyesrímű tizenkettősökben írt sorai nehézkesen döcögnek. Forrásának csak első részét dolgozta át magyarra; a Fortunatus fiairól szóló második részt elhagyta. Eredeti szövegének meséjén itt-ott változtatott; helyenkint elég sok betoldással cifrázta átdolgozását. Jellemző, hogy hőse történetének elmondását Noéval kezdi. Betoldásaiban főleg latin irodalmi olvasottságát és a Szentírásban való jártasságát mutogatta; ezek a részletek még színtelenebbé és vontatottabbá teszik kezdetleges mesélgetését. Elmélkedő kitérései között megemlékezik a pogány magyarokról is; azt állítja róluk, hogy állatimádók és napimádók voltak. Maga az énekszerző

protestáns, amint ezt a pápára és Rómára tett megjegyzései mutatják.

Toldy Ferenc Heltai Gáspárt vélte a Fortunatus-história versbe szedőjének; erre szerinte nemcsak az mutat, hogy a könyv egyetlen XVI. századi példánya Heltai Gáspár nyomdájában készült, hanem az is, hogy az ismeretlen verselő, a maga vallomása szerint, Szebenben németül hallotta meséjét, «holott tizenhatodik századbeli magyar verses íróink közt alig-alig van, aki a német nyelvet birta». (A magyar költészet története. I. köt. 2. kiad. Pest, 1854.) — A magyar átdolgozást Lázár Béla vetette egybe német eredetijével, cáfolta Heltai Gáspár szerzőségét s az idegen mese európai elterjedésére nézve számos adatot állított egybe. (A Fortunatus-mese az irodalomban. Egyetemes Philologiai Közlöny. II. pótkötet. 1890.) — Míg Toldy Ferenc elég érdekesnek tartotta a névtelen szerző elbeszélését, Bodnár Zsigmond ellenkezően vélekedett: szerinte a magyar verselő ott, ahol érdekesen kellene mesélni, magyarázattal, elmélkedéssel, kitérésekkel untat, fölösleges példákat hoz fel s olyan történeteket ismétel, melyeket egyszer már tudtunkra adott. (A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891.) — Dézsi Lajos szerint az ismeretlen verselő elbeszélésének megszakításaival és folytonos tanítgatásaival unalmassá teszi széphistóriáját; a verselésre kevés gondot fordít, a mese kerekdedsége iránt sincs érzéke, csak itt-ott beszél el egyes jeleneteket élénkebben. Heltai Gáspár szerzőségének feltevése nem valószínű. A kiváló meseíró a maga kevés verses művében még annyira sem tud verselni, mint e széphistória névtelen szerzője. (Régi magyar költők tára. VIII. köt. Budapest, 1930.)

Kiadások. — A magyar verses Fortunatus-história Heltai Gáspár nyomdájában jelent meg: A Fortunatusról való szép história, ének szerint szerezve, miképen az ő atyjának szegénysége miatt kiindulván szolgálatra és miképen a Szerencse, a Fortuna, egy erszényt ada néki egy erdőben, kinek soha aranyba fogyatkozása nem vala, azután ismét Indiában olyan süveget lele a királynál, kit mikor a fejébe tette volna, valahova kívánkozott, azon órába oda jutott és az ő nagy gazdagsága miatt császárrá választották. Kolozsvár, év nélkül. — Dézsi Lajos szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VIII. köt. Budapest, 1930.

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — Lázár Béla: A Fortunatus-mese az irodalomban. Egyetemes Philologiai Közlöny. II. pótkötet. 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Badics Ferenc: XVI. századi elbeszélő költészetünk. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Bleyer Jakab: Fortunatus-népkönyvünk német eredetije. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1907. évf. — Heinrich Gusztáv: A Fortunatus-mese eredete. Irodalomtörténeti Közlemények. 1916. évf. — Dézsi Lajos: Régi magyar költők tára. VIII. köt. Budapest, 1930.

OSZK

DÉLSZLÁV SZÉPHISTÓRIÁK ÁTDOLGOZÁSAI.

A DÉLSZLÁV népköltészet hatását mutatja RÁSKAI GÁSPÁR verses meséje: *Vitéz Francisco históriája.* (1552.) «Egy régi dologról szép krónikát mondok, Kinek talán mását tü nem hallottátok, Egy ifju vitézről, kin csudálkozhattok, Szerelmes társáról, kin gondolkozhattok.» Franciskó vitéz, Zebernik vár ura, megjelenik Béla király budai udvarában, felesége hűségén összetűz Kasszánder vitézzel; ez haragszik reá, mert Franciskó legyőzte őt a lovagi mérkőzésen. Fogadnak az asszony hűségére s Kasszánder a maga rágalmazásának bizonyítására álnok módon megszerzi a hű feleségtől férje gyűrűjét és handsárát. A király elűzi Franciskót maga mellől, a vitéz elbujdosik, de magára maradt neje nem hagyja annyiban a dolgot, a cselt csellel iparkodik megtorolni, férfiruhát ölt, felveszi a Lorán nevet, bejut a királyi udvarba, ott úgy megkedvelteti magát Béla királlyal, hogy ez fiává fogadja. Az álruhába öltözött asszony leleplezi és kivégezteti Kasszándert, urát alacsony sorsából magához emeli s Béla király halála után örökli a trónt. A mesének közvetlen forrását nem ismerjük, az azonban bizonyos, hogy a magyar verselő változtatott eredetijének szövegén, az idegen személyeket és helyeket magyarokká tette. Maga a törté-

net a világirodalom egyik legelterjedtebb meséje, európaszerte számos változatban élt a nép ajkán és az irodalomban. Hasonló tartalmú költemények bőséggel találhatók a horvátországi, boszniai, hercegovinai, szerbországi és montenegrói népköltési gyüjteményekben is. A magyar feldolgozás nyelv és verselés tekintetében eléggé kezdetleges.

Bankó leányának históriája (1570) szintén délszláv eredetű. «Halljátok meg mostan régi dolgot mondok, Az Béla királynak ideirül szólok, És az vén Bankónak leányárul szólok, Kit emlékezetért előtekben adok. Parancsolatja lőn az Béla királynak, És utána való sok fő-fő uraknak, Száz és hetvenhét szentelt vitézeknek, Hogy ők hamarsággal udvarhoz győlnének.» Bankó, az öreg horvát vitéz, nem mehet el Béla magyar király udvarába, de helyette elmegy legkisebb leánya, még pedig leventének öltözve. «Én szerelmes atyám, borotváltasd hajamat, Huszármódra mostan csináltasd ruhámat, És énvelem adjad te jó lovaidat, És velem bocsássad sok jó szolgáidat.» A lányos arcú lovag a királyi udvarban sorra leveri a vele vetekedő vitézeket s csak akkor fedi fel női voltát, mikor gályára száll és elevez a Dunán. «Utána, utána, vitézek, utána! Nagy szép folyó-sajkán sietnek utána, Örök feleségem lész: király azt mondja, Tinektek fejenként királynéasszonytok.» Hiába üldözteti a király, az eszes szűz megmenekül s otthon örömmel beszéli el kalandjait hahotázó atyjának. Az ismeretlen magyar költő horvát szöveg alapján szedte versekbe széphistóriáját. Mivel a horvát eredeti nincs meg, az átdolgozás önállóságát nem lehet

ellenőrizni; meglepő azonban, hogy a XIX. századi horvát és szerb népköltési gyüjteményekben több olyan románcot találhatni, amelyek feltűnő egyezést mutatnak a XVI. századi magyar széphistóriával. A dalmát tengerparton különösen el volt terjedve ez az epikai ének. Lehet, hogy a magyar fordító rendelkezésére nem is állott semmiféle irott szöveg, hanem egy horvát vitéztől vagy szerb énekmondótól hallotta az érdekes mondát. A fordítás költői hajlamú énekszerző műve. Vidám hangja és népies kedvessége mellett van benne elevenség, fordulatosság és itt-ott ritmusosság is. A jóízű tréfa jelenetei balladaszerű tömörséggel perdülnek le az olvasó előtt. A szerelemre lobbant király izgatott vágyódása, a diadalmas leány kegyetlen csufolódása, a vén Bankó hahotája: csattanós, szinte mesteri befejezést adnak a költeménynek.

Délszláv széphistóriák átdolgozói:

Ráskai Gáspár előkelő magyar úr volt; abból az ősi családból származott, amelyből Ráskai Lea, a margitszigeti kódexmásoló apáca. Ifjúkorában talán megfordult a széphistóriájában emlegetett Zrebernik boszniai vár tájékán is: ez a vár 1520-ig, míg a törökök el nem foglalták, a magyar koronáé volt. (Lehet egyébiránt, hogy az Alvinc vidékén fekvő erdélyi Zebernyik várra gondolt az énekszerző.) Ráskai Gáspár, mint a délvidéki harcokban vitézül harcoló csapatvezér, 1525-ben megkapta a temesi főispánságot; 1526 tavaszán pedig azt a megbízást nyerte, hogy Verbőczy István nádorral együtt irtsa ki a felvidéki bányavárosok luteránus eretnekeit és verje le a nehéz helyzetük miatt lázongó bányászokat. Megbízásának eleget tett, a kivégzések és vagyon-elkobzások megriasztották a német polgárságot és a felvidéki bányamunkásokat. Még ez év nyarán részt vett a mohácsi csatában. A rettegett hírű vitézt Török Bálinttal együtt beosztották II. Lajos király védelmére; mivel azonban csata közben Tomori Pál másfelé rendelte őket, mind-

ketten megmenekültek, míg a király a csatatéren maradt. Ráskai Gáspár a kettős királyválasztás zavarait alaposan kihasználta: pusztított és rabolt a Felvidéken. Utóbb megcsendesedett, a sok csatán meg is csonkult, végső éveit birtokain és rokonai körében élte. — Verses elbeszélése: Egy szép história a vitéz Franciscóról és az ő feleségéről. Debrecen, 1574. (A szerző 1552-ben írta széphistóriáját, mikor alsólendvai atyafiságánál időzött. Ma ismert legrégibb kiadásán kívül még több régi nyomtatott szövegét ismerjük, így a kolozsvári 1579. évi és a kolozsvári 1601. évi kiadást. A XVII. századból két figyelmet érdemlő kéziratos másolata is maradt: az egyik a Lugossy-kódexben, a másik Petrovay Miklós énekeskönyvében.) — Ráskai Gáspár személyéről régebbi irodalomtörténetíróink semmit sem tudtak, széphistóriájáról Toldy Ferenc azt vélte, hogy meséje nem írott műből került ki, hanem valamelyik hézagos népregéből. (A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867.) — Heinrich Gusztáv idegen származásúnak vallotta a mesét. A magyar szerző, szerinte, valószínűleg olasz forrást vagy olasz forrásból eredő egyéb szöveget használt s ehhez keverte hazai vonatkozásait. (Vitéz Francisco meséje. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1879. évf.) — Szilády Áron gondosan egybeállította Ráskai Gáspár életrajzi adatait s a széphistóriához fűzött megjegyzéseiben nem tartotta lehetetlennek, hogy a majd minden népnél ismeretes mese Zrebernik várához fűzve, annak környékén, szájról-szájra járhatott. (Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896.) — A mese tárgya európai közkincs volt, mondja Bodnár Zsigmond, ezt a mesetárgyat a magyarok Béla királyhoz és Zrebernik várához kötötték; tagadhatatlan, hogy a magyar feldolgozás nagyon mögötte marad Boccaccio szép meséjének. (A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891.) — Horváth Cyrill szerint a magyar verselő, úgy látszik, valami latin elbeszélés után írta széphistóriáját, maga a latin szöveg Boccaccio egyik novellájának átdolgozása lehetett. Az ártatlanul meghurcolt, hűséges asszonyok típusa bejárt minden irodalmat és népköltészetet, a hitvese hűségére fogadó férj esete is közönséges motívum volt, ezt a mesét a helyi körülmények szerint változtatták, így alkalmazta Ráskai Gáspár is a magyar viszonyokhoz. (A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899.) — A szerb-horvát-bosnyák népköltészet hasonló meséit Szegedy Rezső tanulmányozta behatóan s ezzel világosságot derített a magyar szép-

história délszláv rokonságára. (A Vitéz Francisco délszláv rokonai. Irodalomtörténeti Közlemények. 1912. évf.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896. — Ráskai Gáspár: Egy szép história a vitéz Franciscóról és az ő feleségéről. Szilády Áron jegyzeteivel. Budapest, 1898. (Olcsó Könyvtár.)

Semptei Névtelen: A Béla királyról való és a Bankó leányáról szép história. (A fordító 1570-ben a Vág mentében, Sempte helységben, rendelte versekbe költeményét. «Horváttul magyarra nem rég fordéták, Sebes Vág mentiben Sempte városában, Rendelé egy iffiú gondolatjában, Az Istenhez való szerelmet mutatván.» Ezért nevezik a fordítót Semptei Névtelennek. — A Bankó-históriáról a költemény megtalálója, Széll Farkas, úgy vélekedett, hogy ennek a széphistóriának és a Vitéz Franciscónak meséje megengedhetővé teszi azt a feltevést, hogy a XVI. században volt egy magyar Béla-mondakör. (Egy XVI-ik századi kódex. Századok. 1884. évf.) — Ez a feltevés nem valószínű. Szegedy Rezső egybeállította a magyar széphistória délszláv rokonságát. (A Béla király és Bankó leánya forrása. Budapesti Szemle. 1913. évf.) — Hasonló megvilágosító adalékokat közölt a kérdés ismeretéhez Pável Ágoston. (A Bankó leányáról szóló széphistória délszláv forrásai. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1913. évf.) — A magyar költemény stílus-értékéről irodalomtörténetíróinknak jó a véleménye. Beöthy Zsolt ezt a széphistóriát mind elevenség, mind fordulatos haladás, mind ritmus tekintetében jelesebbnek mondja akár Ráskai Gáspár, akár Istvánffy Pál, akár a Pataki Névtelen verses elbeszéléseinél; egyedül Gyergyai Albert Árgirusa különb nála, mert ez az előadás csinosságára és élénkségére nézve az első helyet érdemli valamennyi e korbeli rege között. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — Bodnár Zsigmond gyönyörű tréfás balladának nevezi a költeményt; a magyar átdolgozó igazi költő volt; ezt előadásának drámai élénksége, ügyes fordulatai, naiv nyelve és a ritmushoz való finom érzéke egyaránt mutatják. (A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891.) — Horváth Cyrill kiemeli a széphistória tiszta népiességét, a népies motívumokon kívül a hang népies zamatát, általában az egész költemény kedvességét. (A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899.) — Dézsi Lajos szerint ez az elbeszélő vers valamennyi régi széphistóriánkat felülmulja előadásának

balladai elevenségével. Közvetlen forrását nem ismerjük, csak XVII. századi és későbbi horvát és szerb rokonait. A magyar szerző talán nem is kéziratból dolgozott, hanem valamelyik délszláv énekestől hallotta az éneket, hiszen ezek az énekmondók akkor még együttéreztek és versenyre keltek velünk királyaink és hőseink magasztalásában. (Magyar történeti tárgyú szépirodalom. Budapest, 1927.) — A kéziratban maradt széphistória szövegét először Széll Farkas közölte 1884-ben egy verses elbeszéléseket tartalmazó kódexből. Szövegkiadása: Egy XVI-ik századi kódex históriás énekei. Századok. 1884. évf. (Megjegyzendő, hogy a kódex nem a XVI. századból, hanem a XVII. századból való.) — Dézsi Lajos szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VIII. köt. Budapest, 1930.

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Heinrich Gusztáv: Vitéz Francisco meséje. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1879. évf. — U. az: Boccaccio élete és művei. Budapest, 1881. — U. az: Ráskai Vitéz Franciscójához. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1882. évf. — Széll Farkas: Egy XVI. századi kódex históriás énekei. Századok. 1884. évf. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Szilády Áron: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. XI. köt. Budapest, 1906. — Badics Ferenc: XVI. századi elbeszélő költészetünk. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Visnovszky Rezső: Széphistóriáink olasz-latin csoportja. Budapest, 1907. — Szegedy Rezső: A Vitéz Francisco délszláv rokonai. Irodalomtörténeti Közlemények. 1912. évf. — U. az: A Béla király és Bankó leánya forrása. Budapesti Szemle. 1913. évf. — Pável Ágoston: A Bankó leányáról szóló széphistória délszláv forrásai. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1913. évf. — Dézsi Lajos: Magyar történeti tárgyú szépirodalom. Budapest, 1927. — U. az: Régi magyar költők tára. VIII. köt. Budapest, 1930.

SZILÁGYI ÉS HAJMÁSI HISTÓRIÁJA.

Magyar vonatkozású mondát őrzött meg az utókor számára: *Szilágyi és Hajmási históriája.* (1571.) A balladás menetű elbeszélő költemény szerzőjéről annyit tudunk, hogy fogsága idején Szöndörő várában — minden bizonnyal a szerbiai Szendrőben — írta széphistóriáját, még pedig egy régibb poétának ma már ismeretlen munkája nyomán.

«Egy szép dologról én emléközném, ha meghallgatnátok, Az kinek mását nyilván jól tudom, ti nem hallottátok, Török császárnak szép leányáról, kin csudálkozhattok.» Két vitéz úrfi rabságba esik, elviszik őket Konstantinápolyba, bevetik a török császár tömlöcébe. Itt búsul a két vitéz: Szilágyi Mihály és Hajmási László. «Szilágyi Mihály tömlöc rostélyán kinézdegél vala, Kobza kezében, keserves nótát azon veri vala. Nagy fohászkodván keserűséggel ez szót mondja vala: Esztendő ez nap úri házamnál vígan lakom vala, Az én atyámmal és vén anyámmal, hajadon húgommal». A császár leánya meghallja az éneket, meglátja Szilágyi Mihályt, beleszeret s így szól hozzá: «Te vitéz úrfi, ha fölfogadnád te igaz hitödre, Hogy el-kivinnél Magyarországban, te lakó földedben, És feleségül magadnak vennél, én felelnék erre!» Szilágyi Mihály megfogadja, hogyha a császár leánya

kimenti tömlöcéből, hazaviszi szabadítóját Magyarországba. A császár leánya szerződésre lép a tömlöctartóval, felnyergeltet három lovat, a két úrfi levágja a lovászok fejét, lecsapkodja a többi ló nyakát, így menekülnek Konstantinápolyból. Mindenütt megölik a császár embereit s egy szigeten megvívnak az utánuk küldött vajdákkal is. «Isten akará, az viadalban vajdák meghalának.» A viadal után keresik a leányt, ez épen Szilágyit siratja: «Szánom magamat, de sokkal inkább vitéz úrfiakat, Szablyára hánták nagy kegyötlenül vajdák szegényöket, Szörnyű halálra ezönnel adom éröttök magamat. Ez vadon erdőn temető helyöm leszön most énnéköm, Vadak, madarak és az farkasok lesznek siratóim, Csak te kezedben édös Istenöm ajánlom lelkömet!» Amint átkelnek a magyar határon, Hajmási László így szól: «Vijjunk mi ketten azért leányért, hogy legyen együnké». Szerelmes társam — felel Szilágyi Mihály — a nagy Istenért kérlek téged, engedd a leányt nekem. Esedezik a császár leánya: «Inkább engem hányjatok szablyára, semmint harcoltok». Kardot rántanak, összecsapnak, Szilágyi Mihály levágja Hajmási László kezét. Most ezt mondja Hajmási László: «Szerelmes társom, az nagy Istenért én tégödet kérlek, Megbocsáss néköm, mert ez jutalma az bűnös embörnek. Énnéköm vagyon két szép kis fiam, jámbor házastársam, Az nagy Úristen nagy bűnöm szörént vere meg engömet, Légy egészséggel szerelmes társom, megbocsáss énnéköm!» A két úrfi elbúcsúzik egymástól, Szilágyi Mihály otthonába tér s megesküszik a császár leányával.

A költemény néhány strófája meglehetősen hangulatos. Az ismeretlen költő biztos kézzel pergeti le elbeszélését. A történeti kutatás kiderítette, hogy az 1430-as években a török uralkodó-család néhány tagja csakugyan Magyarországba menekült s itt jó fogadtatásra talált. Az egyik török menekültnek, Szaudsi hercegnek, Szilágyi Mihály és Hajmási László előkelő magyar urak birtokai mellett adtak jószágokat; az a török hercegnő pedig, akit az egykorú oklevelek Császár Katalin néven emlegetnek, egy magyar úrhoz ment férjhez s ennek révén rokonságba került Szilágyi Mihály családjával. A történeti források azt is igazolják, hogy Szilágyi Mihály egy alkalommal török fogságba esett s valószínűleg ekkor menekült haza vele együtt bajnoktársa, Hajmási László temesi főispán. A magyarok és szerbek képzeletét megragadta a csodálatos história, a történelem szövetébe behúzódtak a monda szálai s a Szendrei Névtelen koráig kialakult a monda.

A monda háromszáz év mulva is élt az erdélyi és moldvai székely nép ajkán. Mikor Gegő Elek ferencrendi szerzetes az 1830-as években meglátogatta a moldvai csángókat, utazásáról írt könyvében feljegyezte az ott hallott népballada tartalmát a török császár fogságából hazaszökő két magyar vitézről. (A moldvai magyar telepekről. Buda, 1838.) — Ezzel a tartalmi közléssel meglepően egyezik Szabó Samu verses szövegközlésének elbeszélése. A székely népballadát ez a szövegközlés tette általánosan ismertté. Meséje csak a következőkben tér el a XVI. századi széphistóriától: a két ifjú két gerezd szőlőért kerül a császár fogságába; Szilágyi keresztneve Miklós; az üldöző törököket Szilágyi egymagában vágja le, míg Hajmási László a leányt őrzi; végül a két ifjú nem vív párbajt a leányért, mert Szilágyinak már van otthon élettársa s ezért önként visszavonul Hajmási javára. (Koszorú. 1865. évf. Arany László és Gyulai Pál: Magyar népköltési gyüjtemény. I. köt.

Pest, 1872.) — Utóbb Sebesi Jób gyüjtése kapcsán egy új változat bukkant fel, de ez már annyira gyanús szöveg volt, hogy hitelességét kétségbevonták. (Sebestyén Gyula: Szilágyi és Hajmási. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1889. évf.) — Míg a széphistória befejezése tragikus, a székely népballada kibékítő befejezésü. Ez a különbség arra vall, hogy a széphistória eredetibb alakjában őrizte meg a mondát. A nép ajkán ugyanis enyhülni szokott a tragikus vég. A székely népballada egyébiránt rövidebb a széphistóriánál, meséje vázlatosabb, stílusa és hangja, nyelve és verselése egyezik a székely népköltési gyüjteményekben közölt népballadák jellemző vonásaival. (Greguss Ágost és Beöthy Zsolt: Magyar balladák. 5. kiad. Budapest, 1900.) — A szerb, román, szász és cigány népköltészetben található hasonló témájú elbeszélő költemények több ponton hozzá kapcsolódnak a székely népballadához, a tót szöveg meg egyenesen a magyar széphistória fordítása. (Herrmann Antal: A Szilágyi és Hajmási című népballada és rokonságai. Budapesti Szemle. 1888. évf. Szegedy Rezső: A Szilágyi és Hajmási monda délszláv rokonai. Irodalomtörténeti Közlemények. 1915. évf.)

A Szendrei Névtelen költeményét a későbbi magyar költők szívesen olvasgatták s elbeszélését többen újból feldolgozták. — Vörösmarty Mihály: Szilágyi és Hajmási. Ballada. 1829. (A két ifju párviadala Hajmási László halálával végződik.) — Gyulai Pál: Szilágyi és Hajmási. Költői elbeszélés. 1881. (A császár leánya magyar anya gyermeke, innen ered érdeklődése a két ifjú iránt.) — Jakab Ödön: Szilágyi és Hajmási. Költői elbeszélés. 1899. (A mese feldolgozásába belevonja a székely népballadák homályos célzásait is.)

Kiadások. — A költemény szövegét két XVII. századi kéziratos könyv őrizte meg: a Csoma-kódex és a Vasady-kódex. Az előbbi a régibb feljegyzés, az utóbbiban már tizenhét versszakkal bővebb a költemény. Ez az ötvenegy soros betoldás Szilágyi Mihálynak a börtönből Istenhez intézett fohászkodását foglalja magában; szebbé egyáltalában nem teszi a költeményt; ennél a bővített szövegnél a Csoma-kódex rövidebb szerkezete formásabb és költőibb. A betoldást valamelyik vallásos irányú másoló szötte az eredeti szövegbe s ezzel többé-kevésbé ellaposította a balladás menetü elbeszélésnek ezt a részét. — A Csoma-kódexben megőrzött szöveget először Toldy Ferenc

nyomatta ki: Magyar költői régiségek. Pest és Bécs, 1828. (Német fordítása már hat évvel előbb megjelent a Hormayr-Mednyánszky-féle vállalatban: Taschenbuch für vaterl. Geschichte. 1822. évf.) — Ettől kezdve a Csoma-kódex szövegét vették át a későbbi közlők, maga Toldy Ferenc is ezt adta ki több ízben; utoljára: A magyar költészet kézikönyve. I. köt. 2. kiad. Pest, 1876. (Harminchárom versszak, kilencvenkilenc sor.) — E szöveg mellett a Vasady-kódex szövege is megjelent Szilády Áron és Dézsi Lajos magyarázatos kiadásában: Régi magyar költők tára. VII. köt. Budapest, 1912—1926. (Ötven versszak, százötven sor.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. I. köt. Pest, 1854. (Az énekszerzőt Toldy Ferenc nevezte el Szendrei Névtelennek. Az énekről a következőket írja: «Talán nem tévedünk, ha azt egy eddig vagy elveszett vagy legalább közismeretre nem jutott szerb népének után készültnek tartjuk: ide látszik mutatni az elbeszélés egész menete, a hely, hol a magyar szerző azt készítette, a történet katasztrófájának scénája: Magyarország határain, melyet a legnagyobb hihetőséggel Szerbiába tehetünk. Megtaláltatik ugyan a Kollár által kiadott tót históriai énekek közt, de ez magyar idiotizmusaival egyenesen a magyarra utasít, mint eredetiére, melyet sorról-sorra hűségesen követ. Históriai alapja mennyiben lehet e bájos regének, nem tudom».) — U. az: A magyar költészet kézikönyve. I. köt. 2. kiad. Budapest, 1876. (Míg régebben úgy vélekedett, hogy a Szendrei Névtelen valószínűleg egy szerb népének nyomán dolgozott, később a székely balladák azt a vélekedést keltették benne, hogy az ismeretlen XVI. századi költő egy régi magyar verses históriát alakított újjá s így a széphistória és a XIX. századi székely balladák azonegy alapmonda különböző variánsait mutatják. «Hogy névtelenünk idegen nyelvből fordította volna históriáját, nem tartom hihetőnek, oly magyaros, emellett oly teljes és kerek az, hogy tartalom és forma szigorúan fedezik egymást; minél fogva hajlandó vagyok azt egy avult, tán töredékes verses história szabad újraalakításának tartani.») — Arany László és Gyulai Pál: Magyar népköltési gyűjtemény. I. köt. Pest, 1872. (A székely népballada két változata jegyzetekkel.) — Kardos Albert: Szilágyi és Hajmási mondája a magyar költészetben. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1885. évf. (A monda bővebb fejtegetése.

A XVI. századi magyar költő forrása valószínűleg egy latin költemény volt. Maga a költő talán Balassa Bálint.) — Beöthy Zsolt: Magyar balladák. Budapest, 1885. (A székely népballada magyarázata és egybevetése a Szendrei Névtelen széphistóriájával.) — Herrmann Antal: A Szilágyi és Hajmási című népballada és rokonságai. Budapesti Szemle. 1888. évf. (Hasonló témájú, nem magyarnyelvű mondák egybeállítása.) — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. (A széphistória verselése darabos, de meséje jól kikerekített, néhány versszaka erőteljes és gyorsan haladó.) — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. (Az erdélyi székely balladát bajosan ismerte a széphistória szerzője. Nagyon valószínű, hogy latin költeményt fordított magyarra.) — Thury József: Szilágyi és Hajmási históriája. Irodalomtörténeti Közlemények. 1893. évf. (Hogy a széphistória hősei valóban élő történeti személyek voltak, azt Thury József derítette ki.) — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. (A mondát valamelyik deák poéta foglalhatta latin versekbe, ez szolgált mintául a névtelen szendrői ifjúnak, mikor az eredeti vers nyomán megalkotta a XVI. század legszebb verses elbeszélését.) — Badics Ferenc: XVI. századi elbeszélő költészetünk. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. (A széphistória költői értékre nézve magasan kiemelkedik a XVI. század históriás énekei közül.) — Dézsi Lajos: Régi magyar verseskönyvek ismertetése. Irodalomtörténeti Közlemények. 1913. évf. (A XVII. századi Vasady-kódex megőrizte a széphistória szövegének egy olyan variánsát, mely bővebb szöveget nyujt, mint a Csoma-kódex.) — Szegedy Rezső: A Szilágyi és Hajmási monda délszláv rokonai. U. o. 1915. évf. (Hunyadi János sógora, Szilágyi Mihály, a délszláv népies énekköltés egyik legnépszerűbb hőse. A magyar monda lényeges motivumai mind megvannak a régi délszláv énekekben.) — Szilády Áron és Dézsi Lajos: Régi magyar költők tára. VII. köt. Budapest, 1912—1926. (Mindkét szövegváltozat közlése. A költeményhez fűzött magyarázatok szerint a verses elbeszélés élénk balladai menetével egészen kiválik egykorú társai sorából s költői szempontból nevezetes alkotásnak mondható. Az elbeszélés forrása magyar monda vagy népballada idegennyelvű verses

feldolgozása lehetett. Ki volt a fordító, milyen nyelvből fordított, nem tudjuk. A versében említett Szöndörő alatt a borsodmegyei Szendrő várát érthetjük.) — Dézsi Lajos: Magyar történeti tárgyú szépirodalom. Budapest, 1927. (Az éneket a XVI. századi magyar mondai költészet maradványai között tárgyalja s röviden rámutat az eddigi eredményekre.) — Gragger Róbert: Magyar népballadák. Budapest, 1927. (A székely népballada szövege magyarázatokkal.) — Honti János: A Szilágyi és Hajmási monda rokonai és eredetkérdése. Ethnographia. 1930. évf. (A rokon délszláv és germán mondákról.)

TOLDI MIKLÓS HISTÓRIÁJA.

A HISTORIÁS énekmondók egyike, ILOSVAI PÉTER, versbeszedte egy nagyerejű biharmegyei nemesúrnak, Toldi Miklósnak, élettörténetét. E, részben mondai tárgyú, verses munkának, *Toldi Miklós históriájá*nak (1574), hőse csodálatos erejű ember és bűnös csavargó, győzhetetlen vitéz és közönséges rabló, rettegett lovag és üldözött gyilkos egy személyben.

«Mostan emlékezem az elmult időkről, Az elmult időkben jó Tholdi Miklósról, Ő nagy erejéről, jó vitézségéről, Csuda, hogy mindeddig sem emlékeztünk erről.» Az énekmondó gyakran eltünődött azon, hogy a többi énekszerző megfeledkezett a nagyerejű hősről. Keveset olvasott róla a krónikákban is. «Irtak akkor ezer háromszáz és húszban, Tholdi Miklós hogy születék Nagy Faluban, Velencei Károly vala királyságban, Erős, vastag gyermek Tholdi kicsin korában.» Toldi Miklós bátyja, Toldi György, Nagy Lajos királyt szolgálja Buda várában, maga Toldi Miklós otthon lakik édesanyjával. «Otthon Tholdi Miklós lakik az anyjával, Lát minden dologhoz az béres szolgákkal, Hatalmas erejét nézik nagy csudával, Nagy malomköveket emelget egy karjával.» A húsz esztendős legénynek olyan ereje van, hogy mikor bátyja megjön Budáról s szolgái rudat hánynak vala, ő kétannyira eti

a rudat. Toldi György nagyon megharagszik, mert öccse megöli egyik szolgáját; Miklós réten és nádon bujdosik; édesanyja táplálja élelemmel; végre bátyja megkegyelmez neki. Mikor Laczfi András nádorispán átvonul seregével Nagyfalu határán, Miklós újra megmutatja nagy erejét: «Nyomó-rudat félkezével kapta vala, Buda felé útat azzal mutogat vala.» Ismét gyilkosságba esik, bujdosni kezd, Pestre megy, bánatában aláfüggeszti fejét, nincs pénze, koplal, ott ólálkodik a tehénvágó hídnál. «Pokol-fene bika szarvon kötve vala, Kit akkor mészáros vágni akar vala, Bika rugaszkodván kötél szakadt vala, Toldi Miklós látá, bika után fut vala.» A bikát farkánál fogva vonszolja a mészároshoz: «Ki ez dolgot látá, felette csudálá, Miklósnak akkoron sok máj adatott vala». Egy ideig a mészárosok szolgálatában áll, azután a királyi konyha cselédje lesz és szennyes fazekakat mos. Nagy erején itt is álmélkodnak. Egyszer Nagy Lajos király megkérdi: honnan való az erős legény? Megmondják neki, hogy gyilkosság miatt bujdosott el hazulról. A király megkegyelmez Miklósnak, anyja száz aranyat küld neki, így áll ki párviadalra a cseh vitézzel. «Csudálatos vala Tholdi erőssége, Keze között csehnek elolvada teste.» Hiába könyörög a cseh vitéz, levágja fejét, mert a cseh is megölte egy özvegyasszony két fiát. Más alkalommal erősen udvarol Toldi egy fiatal özvegynek, ez elunja sok üzengetését, meghívja vacsorára, hízelkedő szóval kínálgatja. «Tholdi csak ingében vetkezék azonnal, Kezde ott ugrálni nagy maga-mutatással.» Gyakorta hallottam — szól hozzá az asszony — hogy senki sem tud nálad jobban ugorni ezen a világon; ha

szeretsz, kérlek, ugorj egy nagyot. A vitéz akkorát ugrik, hogy az ablakon keresztül kiesik Buda piacára: «Csak nyaka nem szegék, igen bosszonkodék, Tholdi egy imegben ott künn pironkodék, Az egy lakatoshoz bánattal bébotlék, Az lakatgyártónak ezekrül panaszkodék». A lakatgyártóval éjjel elindul egy sír kirablására, itt azonban bajba esik, mert mikor a sírból kiadja a kincseket, a lakatos visszahengeríti rá a nagy követ, úgyhogy csak virradatkor tud kivergődni a kő alól. «Ifjúságabéli több sok dolgairól, Én mostan nem szólok semmit az többiről, Szólok vénséginek csuda dolgairól, Ő nagy erejéről, szólok vitézségéről.» A német-római császár egyszer Magyarország adóját kívánja s maga elé rendeli Lajos királyt. Búsul a király, hivatja a nádort, ez vigasztalja urát, hogy majd megvívnak ők a császárral. A magyar sereg elérkezik Prága városához, ott van a császár és tizenegy királya, odalép eléjük Lajos király. «Az király oly igen megijedett vala, Ijedtében szólni egyet sem tud vala, Sarkát Tholdi Miklós úgy nyomódja vala, Sarkából királynak az vér el-kifoly vala.» A magyarok megrohanják Prágát, kirabolják a várost, most már Lajos vonja kérdőre a császárt, ez a magyarok barátságáért könyörög. Toldi Miklós megfenyegeti a császárt és környezetét: «Meghidjétek tü ezt, tizenegy királyok, Agyatokban rontom arany koronátok, Uratokat Lajost ha jól nem szolgáljátok!» A tizenegy király fejet hajt a magyar királynak, a császár Prágában megvendégeli Lajost, ő meg Budán hívja mulatságba a magyar urakat. De egyszer Lajos király megharagszik Toldira s csak akkor kegyelmez meg neki, mikor legyőzi

az olasz vitézt. Ez alkalommal Toldi barátruhában ront az olasznak: «Oktalan őnéki nagy öklelő fája; Piacon hogy nyargal, szikrázik ló patkója». Utóbb megvénül a nagyerejű bajnok s mikor Nagy Lajos király Budára gyűlésre hívja, már előre fél attól, hogy az ifjú vitézek kigúnyolják. Csakugyan megérkezik Lajos király budai udvarába, az ifjak ránéznek fehér szakállára s az egyik csúfolni kezdi: «Ez ember, azt vélem, régenten molnár volt, És az lisztes zsákot fejéhez verték volt». Igy gúnyolódik a többi is. A vén bajnok mondhatatlanul megbúsul, héttollú buzogányával megöl három vitézt s még a királyra is rárivall: «Király, ha nem nézném vitézi voltomat, Majd fejedhez verném héttollú botomat; Másszor megfeddenéd apró kölkeidet, Meg ne csúfolnáják vitézi vén fejemet». Azután hazamegy Nagyfaluba, két esztendő mulva meghal. Ma is ott van feje-csontja, szertelen temérdek agyakoponyája, nagy öklelő fája. «Vétek ez lőn benne, hogy részeges vala, Minden reménsége boritalban vala, Ő nagy erejének nem sok hasznát látá, Semmiben marháját meg nem szaporíthatá.»

Ilosvai Péter Toldi-históriája idomtalan szerkezetű, kapkodó előadású, költőiség nélkül való verses elbeszélés; bizonyos azonban, hogy emlékezetbe erősen benyomuló mozzanatai, jóízű mondásai s vonzó módon naiv fordulatai vannak. Mindennek inkább mondható, csak unalmas históriának nem. Míg a legtöbb régi magyar elbeszélő költemény elolvasása fárasztó dolog, ezt a verses munkát többször is szívesen elolvassa az ember. Különös furcsaságait mosollyal kisérjük.

Irodalomtörténetíróink régebben azt hitték, hogy Toldi Miklós soha nem élt s alakját csak a magyar nép képzelete teremtette meg. Utóbb kiderült az igazság: Toldi Miklós biharmegyei földesúr Nagy Lajos király uralkodása alatt mint híres csapatvezér Olaszországban vitézül végigharcolt néhány hadjáratot. Nevét a magyar nép századok mulva is emlegette. Ilosvai Péter összekapkodott néhány darabot a nép ajkán élő mondák közül s ezekhez a hézagos töredékekhez hozzátoldott számos külföldi eredetű anekdotát is. Szóval nem őrizte meg eredeti tisztaságában a magyar mondát, hanem a töredékes magyar mondai részleteket idegen származású mesekivonatokkal keverte. A motívum-egyezések és motívum-hasonlóságok után vajmi kevés eredetiség marad históriájában: Toldi Miklós alakjának Nagy Lajos király személyével való egybekapcsolása, a csehországi hadjárat egy-két részlete s néhány apró epizód, adalék, vonatkozás.

Arról, hogy Toldi Miklós valóban élő személy volt, XIV. századi oklevelek tájékoztatnak. Atyját Toldi Csókának hívták, testvérét Toldi Mátyásnak, egyik rokonát Toldi Györgynek. Biharmegyei földbirtokain gazdálkodott, de alkalomadtán szívesen állott előkelőbb urak szolgálatába: a pozsonyi főispán mellett alispánságot vállalt, az esztergomi érsek udvarában a fegyveres emberek tisztje volt. Végigélte Nagy Lajos király uralkodásának negyven esztendejét; még Zsigmond király idejében is szerepelt; fiát, Toldi Györgyöt, szintén említik az oklevelek. Életének néhány kiemelkedő mozzanata az évszámok sorrendjében: 1320 köré esik születése, 1354: pozsonyi alispán, 1364: zsoldosvezér Olaszországban, 1366: gömöri főispán, 1372: hevesmegyei főispán, 1375: biharmegyei főispán: 1383: szabolcsmegyei főispán. Rendkívüli erejéről nem maradt feljegyzés, de híres vitéznek kellett lennie, mert 1365-ben, mint a pápa zsoldjában álló angol-magyar csapat egyik vezére, másfél-

ezer magyar legény élén küzdött az egyházi állam és a nápolyi királyság ellenségei ellen. A zsoldos-szolgálatot ebben az időben nem tartották megalázónak, a legelőkelőbb lovagok is szívesen vállalkoztak pénzért megfizetett vérontásra. Toldi Miklós és angol vezértársa félévi szolgálatot vállalt mai napig fennmaradt írásos szerződésben s feltétlen engedelmességre kötelezte magát vitézeivel együtt.

A Toldi-mondát először Toldy Ferenc vizsgálta behatóan. Szerinte Toldi Miklós őskorbeli magyar hős, olyan pogány hitregei alak, aminő a görögöknél Herakles volt. Ezt a magyar hőst a pogány magyarok hitregéiben másként hívták, de a kereszténység fölvétele után ráragadt az új név s története századról-századra csonkult és bővült. Ilosvai Péter ezt az ősmondát anjoukori alakjában állította össze. (A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867.) — Kemény Zsigmond nem hitt Toldi Miklós hitregei származásában. Szerinte ez a hős föltétlenül élő személy volt. Alakjához füződhettek költői elemek, de a népies képzelődést meggyöngítette az ismert tények terhe. (Kemény Zsigmond tanulmányai. II. köt. Pest, 1870.) — Heinrich Gusztáv rámutatott a német Kurzibold-monda hasonlóságára. Szerinte a német Kurzibold és a magyar hős sok lényeges vonásban megegyeznek egymással. Kurzibold históriáját bárki hozzáfüzhette egy nagyerejű magyar bajnok személyéhez. De ha nem így volt is a dolog, a Toldi-mondában a magyar hős alakjai és tettei mindenesetre összeolvadtak idegen hősök alakjaival és tetteivel. Ilosvai Péter idegen meseanyagot magyarított oly módon, hogy a külföldi hős nevét fölcserélte Toldi Miklóséval s a magyar szóhagyomány népszerű alakja köré csoportosította forrásainak anyagát. (A Toldi-mondáról. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1879. évf. Továbbá ugyanezen folyóirat 1883. és 1906. évf.) — Arra a kérdésre, hogy Toldi Miklós igazán élő személy volt-e, Szilády Áron adott feleletet. Ugyanő behatóan magyarázta Ilosvai Péter verses szövegeit és a Toldi-mondához kapcsolódó kérdéseket. (Régi magyar költők tára. IV. köt. Budapest, 1883.) — Az Ilosvai Péter munkájának értékére vonatkozó általános irodalomtörténeti felfogást Bodnár Zsigmond a következőkben foglalta össze: a XVI. századi énekszerző csak azzal kötelezte hálára az utókort, hogy megmentette a nép veszendőbe ment mondáját: egyébiránt históriája gyarló mű; hőse állatias ember; az énekszerző a költői motívumokat teljesen elhanyagolja, a szerkesztés művészetét teljesen

félredobja s tudákos és moralizáló modorú életrajzfélét ad olvasóinak. (A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891.) — Fóti József kimutatta, hogy milyen meglepő a formai és tartalmi rokonság Toldi Miklós szerelmeskedésében és sírrablásában, valamint Boccaccio egyik novellájában. Ez a kettős epizód a burleszk-komikus sírrablási kudarc és az azt megelőző szerelmi felsülés, szembetünően idegen forrásból eredő betoldás. (A Toldi-monda két idegen eredetü epizódja. Irodalomtörténeti Közlemények. 1908. évf.) — Birkás Géza felhívta a figyelmet az ófrancia Vilmos-mondakörnek Rainouart nevü hősére. Ez épen olyan groteszk heroikomikus alak, mint Toldi Miklós. Élettörténetükben sok a megegyezés. Birkás Géza szerint a francia monda olasz vagy délszláv közvetítéssel szivároghatott a magyarok közé s Ilosvai Péter valószínüleg népmondák alapján irta meg munkáját. (Ilosvai Toldija s az olasz és francia Rainouart-mondák. Ethnographia. 1912. évf.) — Új elméleten alapuló magyarázattal járult a Toldi-monda problémájának megoldásához Moór Elemér. Fejtegetései szerint a Toldi-mondában két főbb réteg egyesült: az egyik eredeti magyar mesei származású, a másik külföldi germán mondákból való. Az Ilosvai Péter könyvében megőrzött Toldi-monda egyes elemei összefüggésben vannak bizonyos, ma is élő magyar népmesékkel, így különösen az Erős Jankóval és az Aranyhajúval; másrészt Toldi Miklós öregkori élményei, a prágai kaland és az olasz bajnokkal barátcsuhában való mérkőzés, könnyen levezethető a középkori német spielmann-költészet kedvelt mondaciklusából, a Dietrich-mondákból. (A Toldi-monda és német kapcsolatai. Budapest, 1914.) — Négyesy László szerint az Ilosvai Péter munkájában olvasható Toldi-monda olyan irodalmi régiség, melynek elemei évszázadokon keresztül sok forrásból verődtek össze, de ezeknek az elemeknek összetartója mégis csak a magyar szellem volt. (Az ős Toldi. Magyar Múzsa. 1920. évf.) — A mondától függetlenül álló Toldi Miklós történeti személyiségéhez értékes adatokat közölt Mályusz Elemér. (A Toldi-monda történeti alapja. Hadtörténelmi Közlemények. 1924. évf.) — Solymossy Sándor arra az eredményre jutott, hogy az Ilosvai Péter könyvében megverselt úgynevezett Toldi-monda nem volt magyar népmonda, hanem csak külföldi irodalmi hatásnak hazai visszhangja. Az Ilosvai-féle Toldi-történet számos meseeleme a XI—XII. századi francia chanson de geste-ekből ered: Toldi ifjúkora azonos mondatípus

Parcival ifjúságával, ifjúságának több eleme a Havelock-Gareth-Rainouart-mondacsaládból való, az özveggyel való szerelmeskedése és a sírrablás a Parcival-folytatásokban és egy fabliauban van meg, a prágai kaland egy francia eredetű spanyol hősi ének rokona, öregkori bajvívása szintén idegen meseepizódokban gyökerezik. (A Toldi-monda keletkezése. Irodalomtörténeti Közlemények. 1924. évf.)

Ilosvai Péter eleinte az abaújmegyei nagyidai református iskolában tanított, utóbb mint vándorló énekes járt-kelt az országban. Nyomtatásban közreadott históriás énekeit számos kiadásban olvasták. Curtius Rufus és Justinus latin munkái nyomán megírta Nagy Sándor históriáját. (1548.) Az újszövetségi Szentírás nyomán elkészítette Pál apostol históriáját. (1564.) Aristeas könyvét használta Ptolomeus históriájának megírásában. (1570.) Egyik alkalmi versében a gyermekek keresztneveinek jelentését magyarázta: Sokféle neveknek magyarázatja. (1568.) Mindezekben idegen forrásokból merített. Egyhangú verses kivonatolgatásában olykor közbeszőtte a maga megfigyeléseit és intelmeit is. — Egyik munkáját, a Nagy Sándorról szólót, régebben «Idari Péter»-nek tulajdonították; ilyen nevű költő azonban soha nem élt, ezt a nevet Toldy Ferenc következtette ki a Nagy Sándor-história versfőiből. Toldy Ferenc külön szólt Idari Péterről és külön Ilosvai Péterről: A magyar költészet története. I. köt. Pest, 1854. — Szabó Károly már utalt arra, hogy Idari és Ilosvai egy személy: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — A téves személykettőség fejtegetése Szilády Áron magyarázataiban: Régi magyar költők tára. IV. köt. Budapest, 1883. — «Selymes» Péternek Szilády Áron nevezte el Ilosvait a következő megokolással: «Ilosvai Péter deákot, ki magát egyik éneke (Szent Pál Apostol) végén csak így, a versfejekben pedig görögös latinsággal Sericeus Ilosvanus-nak nevezi, Ilosvai Selymes Péternek lehet írni. Igy senki sem téveszthető össze ama másik, kevésbé ismeretes Ilosvai Péterrel, ki tanító volt Csengerben s 1562. évi július 22-én magát felakasztotta». (Régi magyar költők tára. IV. köt. Budapest, 1883.)

Kiadások. — Ilosvai Péter Toldijának első kiadásából egy példány sem maradt meg, de címét tudjuk: Az híres neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedetiről és bajnokságáról való história. Debrecen, 1574. (Utolsó versszakának tanusága szerint: «Az ki ez dolgo-

kat szerzé bé versekbe, Az régi dolgokról lön emlékezetben, Neve versszerzőnek vagyon versfejekben, Az ezer ötszázban hetvennégy esztendőben». A versfők értelme az, hogy Petrus Ilosvanus a maga verses históriáját Perényi István ugocsai főispánnak ajánlja. A népszerű históriának minden században több kiadása jelent meg Kolozsvár, Pozsony, Győr, Buda, Pest sajtóin.) — Gondosan magyarázott szövege Szilády Áron kiadásában: Régi magyar költők tára. IV. köt. Budapest, 1883. (Külön az Olcsó Könyvtárban is: Budapest, 1886.) — A legrégibb fennmaradt kiadás szövege Dézsi Lajos kiadásában: Az híres neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedetiről és bajnokságáról való história. Irattatott Ilosvai Péter által. Budapest, 1924. (Az 1629. évi lőcsei kiadás egyetlen korunkra jutott példánya után készült bibliofilkiadás.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — Kemény Zsigmond tanulmányai. II. köt. Pest, 1870. — Greguss Ágost: A mesés elemekről Shakespeareban. Pesti Napló. 1874. évf. júl. 18. — Heinrich Gusztáv: A Toldi-mondáról. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1879. évf. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Arany János Toldijának Lehr Alberttől magyarázott kiadása 1880-ban s azután még sokszor, továbbá a nagyobbik magyarázatos kiadás: Toldi. Irta Arany János. Nyelvi és tárgyi bő magyarázatokkal ellátta Lehr Albert. Budapest, 1882. — Szilády Áron: Régi magyar költők tára. IV. köt. Budapest, 1883. — Komáromy András: Toldi Miklós mint mondahős. Figyelő. 1883. évf. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. V. köt. Budapest, 1897. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Bartha József: A Toldi-monda. Katholikus Szemle. 1899. évf. — Karácsonyi János: Toldi Miklós származása. U. o. 1899. évf. — Petri Mór: Szilágy vármegye monographiája. I. köt. Budapest, 1901. — Zlinszky Aladár: Toldi, a természetes ember. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1907. évf. — Badics Ferenc: XVI. századi elbeszélő költészetünk. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Fóti József: A Toldi-monda két idegen eredetű epizódja. Irodalomtörténeti Közlemények. 1908. évf. — Marót Károly: Néhány

szó a Toldi-monda egy epizódjához. U. o. 1909. évf. — Birkás Géza: Ilosvai Toldija s az olasz és francia Rainouart-mondák. Ethnographia. 1912. évf. — Karácsonyi János: Délszláv eredetű-e a Toldi-monda? U. o. 1912. évf. — Wertner Mór: Adalékok Toldi Miklós életrajzához. Akadémiai Értesítő. 1913. évf. — Négyesy László: A Toldi-kérdés. Irodalomtörténet. 1913. évf. — Birkás Géza: Még egyszer a Toldi-mondáról. Ethnographia. 1913. évf. — Karácsonyi János: Miért alkalmazta Ilosvai a Toldi-mondát a biharmegyei Toldiakra. U. o. 1913. évf. — Moór Elemér: A Toldi-monda és német kapcsolatai. Budapest, 1914. — Karl Lajos: Ilosvai Toldijáról. Irodalomtörténet. 1914. évf. — Birkás Géza: A Toldi-mondáról. U. o. 1914. évf. — Heinrich Gusztáv: A Toldi-mondához. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1914. évf. — U. az: Megint a Toldi-monda. U. o. 1914. évf. — U. az: Moór Elemér Toldijáról. U. o. 1915. évf. — Király György: Ilosvai elveszett históriás éneke. Irodalomtörténet. 1917. évf. — Bán Aladár: A Toldi-monda alaprétege. Ethnographia. 1917. évf. — Solymossy Sándor: Adalékok a Toldi-mondához. U. o. 1918. évf. — Tolnai Vilmos: A Toldi-monda és a lovageposzok rokonságához. U. o. 1919. évf. — Négyesy László: Az ős Toldi. Magyar Múzsa. 1920. évf. — Mályusz Elemér: Toldi Miklós Olaszországban. Irodalomtörténet. 1923. évf. — U. az: A Toldi-monda történeti alapja. Hadtörténelmi Közlemények. 1924. évf. — Solymossy Sándor: A Toldi-monda keletkezése. Irodalomtörténeti Közlemények, 1924. évf. — Mályusz Elemér: Toldi Miklós. Hadtörténelmi Közlemények. 1926. évf. — Dézsi Lajos: Magyar történeti tárgyú szépirodalom. Budapest, 1927. — Pálóczi Edgár: Toldi Miklós fegyverei. História. 1929. évf.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A XVI. SZÁZAD
PRÓZAI ELBESZÉLÉSE.

Állatmesék.
Ponciánus Históriája.
Salamon és Markalf.
Nagy Sándor Históriája.
Mankóczi István Dolgai.
Egyéb prózai elbeszélések.

ÁLLATMESÉK.

A protestáns kor meghonosította az oktató célú állatmesét. *Aesopus fabuláinak* első magyar fordítását Pesti Gábor adta közre. (1536.) Ennek az úttörő Aesopus-fordításnak részint a Singrenius-féle, részint a Rimicius-féle aesopusi mesegyüjtemény volt a forrása. Pesti Gábor prózája régies színű, még a kódexek nyelvére emlékeztető, de azért nem merev, sőt itt-ott elég jól folyó. A néhány sorból álló mesék után vetett verses tanulságok nehézkesek és homályosak. Prózában elég jól tudott elbeszélni Pesti Gábor, de erkölcsi tanításait már nem tudta világosan rímbe szedni. A könyv elejéhez bevezetés gyanánt csatolt Aesopus-életrajz értelmes elbeszélőképességről tanuskodik. Ezt a kis biografiát a Maximus Planudes szerzetesnek tulajdonított középkori szöveg nyomán készítette. Mivel Pesti Gábor nem eredeti író, hanem fordító, voltaképen csak tárgyválasztása és kifejező képessége érdekelheti az irodalomtörténetirást. Aesopusi meséivel új műfajt honosított meg irodalmunkban, stílusa kedvezően hatott a magyar szépprózai előadás fejlődésére.

Heltai Gáspár aesopusi mesegyüjteményének, a *Száz fabulának* (1566), Boner Ulrik, Waldis Burkhard s elsősorban Steinhöwel Henrik német fabuláskönyvei vol-

tak a forrásai. A kiváló magyar prózaíró inkább átdolgozást nyujtott, semmint fordítást. Egyik-másik meséjét egész kis elbeszéléssé bővítette, szövegébe eredeti tanításokat tűzdelt. Nem olyan szűkszavú mesefordító, mint Pesti Gábor. Az erkölcsök javítására törekvő lelkipásztor igéi bőségesen áradtak ajkairól, a meséi után vetett tanulságokban különösen nagy kedvét találta. Ő már nem háromsoros versikékben tömörítette össze meséinek értelmét, hanem hosszabb prózai oktatásokat csatolt egy-egy fabulája végére. Hol a moralista istenességével, hol a szatirikus keserű hangulatával, hol a humorista bölcselő tréfálkozásával mondta el véleményét embertársairól. A népet szerette, az elnyomottakat védelmezte, a kiszipolyozott jobbágyság érdekében nemes intéseket szőtt meséibe. Itt-ott felháborodva tört ki a társadalom erkölcstelensége ellen, gúnyolta a hatalmasok felfuvalkodottságát, felhívta a gazdagokat a szegények gyámolítására. Ha úr vagy is — úgymond — nem következik belőle, hogy a szegény ember ökör vagy disznó legyen; az együgyű teremtménynek is van Istene; nem egyszer megtörténik, hogy a dúsgazdagok nyomorúságba esnek s a szegények veszedelmet zúdítanak rájuk.

Eleven észjárású, népies nyelvű, bátor író volt. Értett a hangulatkeltéshez, mesemondását vonzóvá tette. Olykor elhagyta az állatok világát s egyedül az emberekkel foglalkozott, mert ezek közül épen úgy ki tudta keresni korának félelmes rókáit és farkasait, mint ahogyan állatjaiban is helyesen mutatta be az emberek rókaságát és farkasvoltát.

Legjellemzőbb *Egy nemes emberről és az ördögről* írt meséje. Volt egyszer egy kegyetlen nemesember, ez nagyon éhezett a szegényekre, könyörtelenül nyomorgatta jobbágyait, sok adót, bírságot, sarcolást és munkát vetett a védtelen nép nyakába. Még akkor is szitkozódott, mikor a szegény emberek a maguk földjén szántogattak, mert azt akarta, hogy a parasztok csak szombaton délután és vasárnapon szántsák, arassák és kapálják a maguk jobbágytelkét. «Ó hogy nincsen egy jó ispánom, kire bízhatnám a dolgot!» Hát íme arra üget egy veres lovasember, beszélgetni kezd a nemessel; elmondja, hogy szolgálatot keres; dicsekedik, mennyire tudja kínozni a pórokat; a nemes kedvet kap szolgálatára, megfogadja a lovasembert; ez azt kéri, hogy hűséges szolgálataiért egy esztendő mulva az legyen a jutalma, amit a jobbágyok jó szívükből ajánlanak neki. Monda a nemesember önmagában: No, jó szolga leszen ez, ingyen szolgál énnekem. Megkezdődik a szolgálat, a lovasember cudarul gyötri a jobbágyokat, naponkint új meg új fortélyokat talál ki ellenük, de sikeres a munkája, tarisznyával hordja a pénzt a nemesúrnak, szebbnél-szebb ruhákat visz a nemesasszonynak. Mondja a boldog nemesúr kicicomázott feleségének: «Bizony jó szerencse talált evvel az ispánnal. Immár ellehetünk szép hölgyem. Bár az Isten magának tartsa a mennyországot, csak én lehessek itt e földön olyan gyönyörűségben és uraságban. Ám sokat csácsognak a prédikátorok a mennyországnak boldogsága felől, de bár övék legyen, én nem kívánkozom oda». Letelik az esztendő, előáll az ispán, kéri fizetését, Együtt

mennek a faluba, mert hallani kívánják, mit ajánlanak jó szívük szerint a falusiak. És hallják, amint egy anya azt mondja gyermekének: Ördög vigye el a vérszopó urat, talán megint valami dögöt érez, azért jött ki a faluba. Szól az ispán: «Szíve szerint ajánla tégedet énnekem. Ez okáért enyim vagy és elviszlek. És megragadá az üstökét és ki kezdé emelíteni a nyeregből. Ez monda: Mit csinálsz, áruló? Nem tudod-e, mint maradsz a decretom szerént, miért hogy nemesembert mersz fogni! Felele az ispán: Nem gondolok a te decretomoddal és ítélő mestereddel; más decretoma van annak, aki eleibe én viszlek, kinek én poroszlója vagyok». Jajgatni kezd a nemesember, de az ispán — Lucifer egyik ördöge — keményen hurcolja a pokol kénköves tava felé, bár panaszkodik, hogy már kicsiny a tüzes tó, mert «sok urakat, nemeseket, kegyetleneket, hamisakat, vérszopókat, dúlófosztókat hordottam társaimmal bele; bizony, kik még hátra vannak a földön nemesek, minekünk nagy munkát szereznek, mert a tót nagyobban kell ásnunk, hogy azok is beleférjenek». Monda a nemesember: «Vajh, bolondságom, mit műveltél? Ám hallám, hogy mondják vala a prédikátorok, hogy pokol vagyon és hogy az Isten megítéli a hamisságot és kegyetlenséget, de én nem hittem. Azt gondolám, hogy csak a szegény prédikátorok gondoltak volna afféle beszédeket». Egymásután tűnnek elő a pokol borzalmai, ordítás és könyörgés mindenfelé, de a sátán engesztelhetetlen s a mesemondó levonja fabulája értelmét: «Inti e fabula az urakat, nemes népeket és gazdagokat, hogy kegyetlenek ne legyenek a szegényekhez

és semmi törvénytelenséget ne műveljenek rajtuk. Mert a szegények megkeserednek és megbúsulnak a nyomorúságokban és fohászkodnak az Úristenhez és az Úristen meghallgatja fohászkodásukat és megbünteti a kegyetleneket az ő törvénytelenségükért és nyomorgatásukért. Mert ő maga azt mondja Mózes által: meg ne bántsátok és ne szomorítsátok az özvegyeket és árvákat, mert ha megbántandjátok őket, ottan kiáltnak énhozzám; és én kegyelmes Isten vagyok és hamar meghallgatom a szegényeknek kiáltását; megverlek titeket; a ti feleségetek özvegye és gyermektek árvákká lesznek. De mind ez kevés volna, ha a dolog csak ebben megmaradna. De Szent Pál azt mondja, hogy egy kegyetlen ragadozónak sincsen az Istennek országában része».

Heltai Gáspár nemcsak vallásos munkáiban, hanem meséiben is a protestáns lelkiség kifejezője. Éles szemmel figyeli korát, átérzi prédikátori küldetését, Isten rendelésére hivatkozva mond ítéletet az emberek gyarlóságáról. Mire inti az embereket? Engedelmeskedjetek a vallás parancsainak, becsüljétek meg fejedelmeteket, elégedjetek meg a magatok szerény sorsával, szeressétek a munkát, óvakodjatok a hamisságtól, ne perlekedjetek, támogassátok felebarátaitokat, ne legyetek bosszúállók, ne bántsatok másokat, védjétek a szegény embert. Ehhez hasonló intelmek tömegesen szövődnék meséibe. A társadalmi rend felforgatásától távol áll, a szociális gondolkodást minden erejével támogatja. A lelkipásztori hivatásról eszményi felfogással gondolkodik: «A prédikátorok olyanok, mint a gyertyák. Azok égnek és világossá-

got adnak mindennek és mindennek használnak, de azonközben megemésztődnek őmaguk».

Pesti Gábor Pest városában született, a bécsi egyetemen az egyházi pályára készült, később elkedvetlenedett a papi hivatástól s hazájába visszatérve Izabella királynét szolgálta Erdélyben. Tudományos törekvéseiben és vallásos felfogásában Rotterdami Erazmus követője volt: már nem katolikus, de még nem is protestáns. — Novum Testamentum seu quatuor evangeliorum volumina Lingua Hungarica donata, Gabriele Pannonio Pesthino interprete. Új Testamentum magyar nyelven. Bécs, 1536. (A legkoraibb magyarnyelvű nyomtatványok egyike: erazmista szellemű evangélium-fordítás. Fordításából neve írásának két változata is kitűnik: Pesti Mizsér Gábor és Gabriel Pannonius Pesthinus.) — Aesopi Phrygis fabulae, Gabriele Pannonio Pesthino interprete. Esopus fabulái, melyeket mostan újonnan magyar nyelvre fordított Pesthy Gabriel. Bécs, 1536. (A fordítót, előszavának tanusága szerint, hazafias lelkesedése indította munkára: «Kérdem, miért nem lenne szabad nekem is nyelvünket és szellemünket a régi bölcsek tanításaival tehetségem szerint kiművelni és hazánknak, melynek fiai vagyunk, szolgálni». Meséinek száma 185. A mesékhez kapcsolódó háromsoros versek életbölcsességre és jóságra oktatják az olvasókat: «Nyomoróltat meg kell segétenünk, És arról gyakorta meg kell emlékeznönk, Hogy gonosz és jó szerencse mind együtt jár velönk».) — Nomenclatura sex linguarum, Latinae, Italicae, Gallicae, Bohemicae, Hungaricae et Germanicae. Bécs, 1538. (Fogalomkörök szerint csoportosított latin, olasz, francia, cseh és német szavak magyar fordítással. A XVI. században többször kinyomtatták.) — Toldy Ferenc szövegkiadása: Magyar prózaírók a XVI. és XVII. századból. I. köt. Pest, 1858. (E gyüjteményes vállalat első és egyetlen kötete Pesti Gábor meséit foglalja magában.) — Szilády Áron szövegkiadása: Pesti Gábor: Novum Testamentum. Budapest, 1896. (Az eredeti nyomtatványt lapról-lapra, betűről-betűre híven utánzó kiadás.)

Heltai Gáspár 1515 táján született valamelyik erdélyi szász községben, talán Nagyszebenben vagy Heltauban. Eredeti német neve Caspar Helth volt, latinul Heltusnak, magyarul Heltainak írta magát. Vittenbergában tanult s Melanchton Fülöp oldalán készült a reformá-

tori pályára. Hazajövet, mint evangélikus lelkész, Kolozsvárt telepedett meg 1544-ben. Könyvnyomtató műhelyével nagy szolgálatot tett a magyar közművelődés ügyének. Később a református, végül az unitárius hitre tért át. 1575-ben halt meg. A kolozsvári gyülekezet nagyon szerette a nyelve szerint szász, de szívében igaz magyar érzelmű reformátort, aki olyan jól megtanult és olyan szívesen írt magyarul, mint kevesen kortársai közül. Ő is ragaszkodott a kolozsváriakhoz s kedvükért még a brassói szász evangélikus egyházközség papságára való meghívást is elutasította. — Catechismus Minor azaz a keresztyéni tudományok rövideden való summája. Kolozsvár, 1550. (Párbeszédes hittan a tanulóifjúság számára.) — A Bibliának első része azaz Mózesnek öt könyve, mely magyar nyelvre fordíttatott. Kolozsvár, 1551. (A fordítók: Heltai Gáspár szász evangélikus lelkipásztor, Gyulai István magyar evangélikus prédikátor, Vizaknai Gergely evangélikus iskolamester és Ozorai István evangélikus pap. A nyomda költségeit a Gyulafehérvárt lakó Csáki Mihály nemesúr fizette meg Heltai Gáspár és Hoffgreff György kolozsvári sajtójának. Folytatólag megjelentek még 1565-ig a következő részek: A Jézus Sirák könyve, A bölcs Salamon királynak könyvei, A Bibliának negyedik része, Zsoltáros könyv, Új Testamentum, A Bibliának második része. A kiadványok sorozata nem alakult ki teljes Bibliává, hiányoztak a vállalatból a Krónikák, Esdrás, Nehemiás, Tóbiás, Jób és Eszter könyvei. Ezeknek a részeknek kinyomtatására bizonyára nem volt pénzük a kolozsvári fordítóknak.) — A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialogus. Kolozsvár, 1552. (Kendi Antal nemesúrhoz intézett ajánlólevelében többek közt ezt írja művéről: «Kérem ezokáért te kegyelmedet, hogy te kegyelmed jó néven vegye és ha szinte tiszta magyarsággal írva nincsen, te kegyelmed megbocsássa, mert jól tudja te kegyelmed, hogy nyelvem szerént szász vagyok és ezt a keveset tizenhat esztendeig tanultam». E nyilatkozat szerint Heltai Gáspár 1536-ban kezdett a magyar nyelv tanulásához; bizonyára ekkor végezte el szász testvérei között latin iskoláit s valahogyan alkalmat talált, hogy magyar környezetbe jusson; mikor 1543-ban a vittenbergai egyetemre ment, magyar nyelvtanulása félbeszakadt; 1545-től kezdve Kolozsvárt ismét módjában volt magyarul tanulni.) — Catechismus, melybe a mennyei tudománynak sommája

a derék Szentirásból és sok keresztyén tanítóknak irásokból rövideden egybeszerzettetett és befoglaltatott. Kolozsvár, 1553. (Kátéjában a pápát és a szerzeteseket erősen támadja.) — Vigasztaló könyvecske keresztyéni intéssel és tanítással, miképen kelljen az embernek készülni keresztyéni és boldog e világból való kimulásához. Kolozsvár, 1553. (A lélek halhatatlanságával és a feltámadás boldogságával vigasztalja híveit. Ez az imádságos könyv Spangenberg János németországi evangélikus prédikátor következő munkájának fordítása: Ein new Trost büchlin, Mit einer Christlichen unterrichtung, Wie sich ein Mensch bereiten sol zu einem seligen sterben. Vittenberga, 1543. A magyar fordító nem szól eredetijéről, de ez a kor szokása: a szerzők szellemi tulajdonát senki sem tiszteli, a plágium fogalmát nem ismerik. Az eredeti munka írója is különféle régibb imádságos gyüjteményekből állította össze vigasztaló könyvecskéjét. A magyar fordítás sikerére vall, hogy utóbb ismételten kinyomtatták: az egyik kiadást Manskovit Bálint felvidéki nyomdász bocsátotta közre Galgócon, 1584-ben; a másikat Manlius János dunántúli könyvnyomtató rendezte sajtó alá Lövön, 1593-ban.) — Száz fabula, melyeket Esopusból és egyebünnen egybegyüjtött és összeszerzett a fabuláknak értelmével egyetemben Heltai Gáspár. Kolozsvár, 1566. (Amint Luther Márton meg volt győződve az aesopusi mesék erkölcsnemesítő hatásáról, akként emelte ki Heltai Gáspár is a fabulák jó hasznát. Sokan lesznek ugyan — úgymond könyve előszavában — akik rosszra magyarázzák jó szándékát, de ilyen az irígység természete; az irígy embereknek nem mond egyebet, csak ezt: hogyha munkája nem tetszik nekik, üljenek le és csináljanak jobbat. «Senkinek e munkámmal nem akartam ártani. Senkit nem akartam bosszantani. Senkit is megkisebbíteni.» A mesegyüjteménynek az első kiadáson kívül maradt egy újabb kiadása is: Németújvár, 1596.) — Háló, mellyel a megtestesült ördög, a pápa Antikrisztus, Hispaniába az együgyü jámbor keresztyéneket, az evangéliumnak követőit, halhatlan álnokságokkal és mesterségekkel megkerüli, kikeresi, megfogja és minden marhájukat elvévén kimondhatatlan kegyetlen kínokkal megkínozza és rettenetes halálokkal megöli az ő pilises hóhéri és az ő bolond szolgái, a megvakított fejedelmek által. Kolozsvár, 1570. (Elkeseredett vádirat a katolikus papsággal szemben, egyben erős támadás a Szentháromságot védő evangélikusok és refor-

mátusok ellen. A spanyol inkvizíció kegyetlenkedéseit Gonsalvius Reginaldus Montanus latin munkája nyomán ismerteti. Unitárius szellemű könyve — más néven: Hispaniai Vadászság — János Zsigmond erdélyi fejedelem költségén jelent meg.) — Cancionale azaz históriás énekeskönyv, melyben különféle szép lett dolgok vannak nyomtatva a magyari királyokról és egyéb lett szép dolgokról. Kolozsvár, 1574. (Az akkor legjobbnak tartott históriás énekek gyüjteménye.) — Chronica a magyaroknak dolgairól, mint jöttek ki a nagy Scythiából Pannoniába és mint foglalták maguknak az országot és mint bírták azt hercegről hercegre és királyról királyra nagy sok tusakodásokkal és számtalan sok viadaljokkal. Kolozsvár, 1575. (Amint maga is jelzi, a krónika Bonfinius Antal latin munkája nyomán készült. Újabb kiadása II. József korából való: Győr, 1789.) — Ezenkívül több latin vallásos munka és számos olyan magyarnyelvű kötet, melynek kijavításában és sajtó alá rendezésében jelentékeny része volt. Ilyen a Hoffgreff-féle énekeskönyv, továbbá az unitáriusok egyik népszerű imádságos és énekeskönyve: Isteni dicséretek és könyörgések. Kolozsvár, 1570 táján. (A XVII. és XVIII. században több új kiadása.) — Toldy Ferenc szövegkiadása: XVI. századbeli magyar történetírók. I. köt. Pest, 1854. (Heltai Gáspár magyar krónikája.) — Szilády Áron szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896. (Heltai Gáspár versei.) — Imre Lajos szövegkiadása: Heltai Gáspár esopusi meséi. Budapest, 1897 (Régi magyar könyvtár.) — Trócsányi Zoltán szövegkiadása: Heltai Gáspár: Háló. Budapest, 1915. (Régi magyar könyvtár.)

Adatok Heltai Gáspár életéhez:

1515 körül. — Heltai Gáspár születésének ideje. (Szülőhelye bizonytalan; egyesek szerint Nagyszeben; mások szerint Heltau, más néven Nagydisznód község, Szeben megyében.)

1543. — Heltai Gáspár a vittenbergai egyetemen. (Caspar Heltensis Transsylvanus néven iratkozik be. Az egyetemen barátságot köt Vizaknai Gergellyel, aki később, mint kolozsvári iskolamester, segítőtársa a Szentírás magyar fordításában.)

1545. — Vittenbergából visszatér hazájába. A kolozsvári evangélikus szászok lelkészükké választják. (Néhány év mulva Beszterce tanácsa hívja meg papjának, de Kolozsvár tanácsa visszatartja azzal, hogy a kolozsvári német luteránus egyháznak szüksége van lelki-

pásztori munkásságára. «Ne nehezteljetek — írja Kolozsvár Besztercének — mert Heltai nagyon szükséges nekünk a tanítás és az evangéliumi tudomány megalapítása végett».)

1549. — Heltai Gáspár magához veszi Hoffgreff Györgyöt s nyomdát állítanak Kolozsvárt. (A papirost Honterus János brassói papirmalmából szerzik be.)

1550. — Megjelenik a kolozsvári nyomda első kiadványa: a Catechismus Minor. (Heltai Gáspár ezt a kis evangélikus hittanát a következő évben németül is közreadja.)

1551. — Heltai Gáspár és társai megindítják a Szentírás magyar fordításának kiadását. (Ez év decemberében a hitújítás teljes diadalt arat Kolozsvárt, mert Fráter György meggyilkolásával a katolikus vallás elveszíti hatalmas védőjét. A kolozsváriak feldúlják a domonkosrendiek kolostorát s kiűzik városukból a szerzeteseket.)

1553. — Stancarus Ferenc olasz protestáns hitújító megjelenik Kolozsvárt, református és unitárius hitelveket hirdet s Heltai Gáspár nem tud eléggé védekezni ellene. (Ekkor jön segítségére Beszterce vidékéről Dávid Ferenc.)

1556. — Heltai Gáspár és Dávid Ferenc sikeres küzdelmei Kálmáncsehi Sánta Márton református prédikátor ellen az evangélikus vallásért. (Izabella királyné és János Zsigmond alatt a rendek állandóan védik a vallásszabadságot. Az év végén tartott kolozsvári országgyülésen is az megy határozatba, hogy vallás dolgában kövesse mindenki a meggyőződését.)

1559. — Heltai Gáspár és Dávid Ferenc Nagyváradon megállapodnak Kálmáncsehi Sánta Mártonnal és Melius Péterrel, hogy elfogadják a református vallás hitelveit. (A halálos ellenségekből jó barátok lesznek, de csak addig, míg az unitárizmus néhány év mulva ismét szembe nem állítja őket.)

1568. — A gyulafehérvári zsinaton Melius Péter és Dávid Ferenc nagy harcot folytatnak János Zsigmond erdélyi fejedelem előtt az unitárius vallásról. Heltai Gáspár az unitáriusokhoz csatlakozik. (A kolozsváriak őt is, Dávid Ferencet is, nagy lelkesedéssel fogadják, az unitáriusok vállaikra emelve viszik mindkettőjüket a nagytemplomba.)

1571. — János Zsigmond utóda, Báthori István erdélyi fejedelem, szembefordul az unitáriusokkal s elrendeli, hogy engedélye nélkül

semmiféle könyvet sem szabad árulni vagy nyomtatni. (A vagyonelkobzással és pénzbüntetéssel fenyegető rendelet súlyos csapás Heltai Gáspár nyomdájára és könyvkiadására. Pénz dolgában rosszul áll. Nemcsak fizetése csekély, évi ötven forint, hanem a kolozsvári tanács még azt is eltiltja, hogy sörfőzéssel szerezzen magának mellékjövedelmet.)

1574. — Ez év végén meghal Kolozsvárt. (Nyomdája özvegyére és hat gyermekére marad.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Imre Lajos: Heltai Gáspár meséinek eredete és nyelve. Kolozsvár, 1885. — Beöthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. I. köt. Budapest, 1886. — Major Károly: A magyar ezópi meseirás története. Kolozsvár, 1887. — Imre Sándor: A néphumor a magyar irodalomban. Budapest, 1890. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Illéssy János: Adatok Pesti Gábor életéhez. Irodalomtörténeti Közlemények. 1893. évf. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. IV. köt. Budapest, 1896.; X. köt. Budapest, 1905. — Szilády Áron: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest. 1896. — Pesti Gábor: Novum Testamentum. Kiadta Szilády Áron. Budapest, 1896. — Heltai Gáspár esopusi meséi. Kiadta Imre Lajos. Budapest, 1897. — Rupp Kornél: Tanulmányok a XVI. század vallásirodalmából. Budapest, 1898. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Kanyaró Ferenc: Heltai közbeszéde újabb fordításban. Irodalomtörténeti Közlemények. 1901. évf. — Melich János: A magyar szótárirodalom. Nyelvtudományi Közlemények. 1905—1906. évf. — Borbély István: Heltai Gáspár. Budapest, 1907. — Beöthy Zsolt: A XVI. század szépprózája. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Szinnyei József: Pesthy Gábor származása. Magyar Nyelv. 1908. évf. — Tolnai Vilmos: A szólásokról. U. o. 1910. évf. — Gragger Róbert: Pesti Gábor németországi hatásához. U. o. 1911. évf. — Melich János: A legrégibb magyarnyelvű nyomtatvá-

nyok. Irodalomtörténet. 1912. évf. — Kocsner Róbert: Pesthy Mizsér Gábor Új Testamentumának mondattana. Budapest, 1913. — Heltai Gáspár: Háló. Kiadta Trócsányi Zoltán. Budapest, 1915. — Beöthy Zsolt: A tanító mese. Budapesti Szemle. 1921. évf. — Teutsch Frigyes: Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen. Két kötet. Nagyszeben, 1921—1922. — Thienemann Tivadar: XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1922—1923. évf. — Csüry Bálint: Heltai Gáspár háromnyelvű szótára 1589-ből. Kolozsvár, 1924. — Trócsányi Zoltán: A régi magyar irodalom breviáriuma Gyöngyösiig. Berlin, 1925. — Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926. — Harsányi István: A magyar biblia. Budapest, 1927. — Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Budapest, 1929. — Kerecsényi Dezső: Aesopus magyar nyelven. Protestáns Szemle. 1929. évf. — Németh László: Heltai prózája. U. o. 1929. évf. — Merényi Oszkár: A protestáns lélek első típusa irodalmunkban. U. o. 1930. évf.

PONCIÁNUS HISTÓRIÁJA.

A KÖZÉPKOR egyik rendkívül népszerű meséje, a *Ponciánus históriája*, szintén megjelent magyar fordításban. (1573.)

Ez a híres mese, a hét bölcs mester története, egyike volt a világirodalom legelterjedtebb novelláskönyveinek. Számos kéziratban és fordításban olvasták. A magyar fordítás a latin Ponciánus-szöveg nyomán készült s egy főmese keretében tizenöt kisebb mesét foglalt magában. A főmese elmondja, hogy Ponciánus római császár fiát, Diocletianust, hét bölcs mester neveli távol az udvartól. Midőn az ifjú hazatér, mostohaanyja el akarja csábítani, de az ifjú ellenáll a bűnös asszony csábításainak, ezért a császárné hamis vádat emel ellene Ponciánus előtt. A császár fölháborodva hallja, hogy fia aljas merényletet tervezett felesége ellen, fiát mindjárt halálra ítéli s az ártatlan ifjú mégsem szólhat, mert előzőleg kiolvasta egy csillagból, hogy neki hét napig egy szót sem szabad kiejtenie. Mesterei segítségére sietnek. A hét mester hét napon át hét elbeszéléssel védi Diocletianust, viszont a császárné hét elbeszéléssel iparkodik gyors cselekvésre unszolni férjét. A nyolcadik napon megszólal az ifjú, leleplezi mostoháját s elmondja a maga elbeszélését. Az igazság kiderül, a gonosz mos-

toha halállal lakol, Diocletianus megkapja atyja birodalmát.

A hét bölcs mester története keretes elbeszélés. A keretes alakú elbeszélő munkákban az író belekezd történetének elmondásába, de elbeszélését félbeszakítja újabb elbeszélésekkel, ezek a főtörténetből szervesen válnak ki s utóbb ismét szervesen kapcsolódnak bele a főtörténetbe. A Ponciánusról szóló keretes mesegyüjtemény magyar fordítója híven követte az előtte fekvő latin szerkezetet s szövegén csak munkájának vége felé kezdett rövidítgetni. Nagyon gyöngén fordított. Mondatait nehézkesen szövegezte.

Kiadások. — A Ponciánus-mese indiai eredetü. Keleti és nyugati feldolgozásainak száma rendkívül nagy. Elterjedés dolgában szinte vetekedett a Szentírással s fölülmulta a legnevezetesebb görög-római költői müvek népszerüségét. A könyvnyomtatás még kapósabbá tette. Latinból lefordították a modern nyelvekre s száz és száz kiadásban árusították. Csak a XIX. században fogyott el olvasóközönsége. A magyar Ponciánus fordítóját nem ismerjük. Temérdek sajtóhibával éktelen fordítása Eberus Balázs bécsi nyomdász mühelyéből került ki: Poncianus históriája azaz hét bölcs mesterek mondásit csuda szép haszonlatossággal foglalván mi módon a császár fiát Diocletianust hétszer haláltul megmentették legyen. Bécs, 1573. (A nyomdász latin ajánló leveléből megtudjuk, hogy a kiadás gróf Salm-Neuburg Eck győri főkapitány és pozsonyi főispán názünnepére készült. Neki is van ajánlva a fordítás. A XVII. században új kiadásai jelentek meg. Több meséje átment a magyar nép meseköltészetébe.) — Heinrich Gusztáv szövegkiadása: Poncianus históriája. Budapest, 1898. (Régi magyar könyvtár.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Beöthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. I. köt. Budapest, 1886. — Bodnár Zsigmond: A magyar

irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Heinrich Gusztáv: Poncianus históriája. Budapest, 1898. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Beöthy Zsolt: A XVI. század szépprózája. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906.

SALAMON ÉS MARKALF.

A TRÉFÁS népkönyveknek a *Salamon és Markalf* (1577) volt az első példánya irodalmunkban. Markalf, az álnok paraszt, vitába elegyedik Salamonnal, a zsidók bölcs királyával, gúnyt űz a hatalmas király mondásaiból s addig bosszantja a bölcs embert, míg végre Salamon holtig való tartást ígér részére, csakhogy megmenekedjék szemtelenkedéseitől. Ezt az elbeszélést egész Európában mohón olvasták. Különböző feldolgozásai közül az 1487. évi latin szöveg terjedt el legjobban. A nép nyelvére lefordítva mindenütt megtette a maga hatását, mert a megvetett parasztnak és az elnyomott polgárnak egyaránt jól esett, hogy a gyűlölt hatalmasok megcsúfolásáról olvashattak. A régi tréfás népkönyvek szerzői goromba hangon írták históriáikat, komikumuk durva volt, meséjük közönséges; nem a futó mosolyt keresték, hanem a szapora röhögést vadászták; de a szegény nép örömmel hallotta, hogyan arat győzelmet megalázott fajtája a hetyke urakon. A Salamonról és Markalfról szóló történetben is leveri egy szennyes paraszt a rettegett királyt; a korlátlan hatalmú nagyúr megszégyenül egy védtelen semmiházival szemben. Az elvont bölcseség és a köznapi furfang küzdelmében a paraszthuncutság lesz a győztes. Az ismeretlen magyar fordító kitünően ismerte a magyar nép nyel-

vét; jól tudta, hogyan kell megszólalnia parasztosan tréfálkozó hangon. Latin eredetijének szövegét zamatos magyarsággal tolmácsolta. Népies nyerseséggel szólt. A király és paraszt vitáját teletűzdelte talpraesett közmondásokkal. A magyar Salamon-história egyike lett a legnépszerűbb ponyvatermékeknek, példaszói átvándoroltak a régi magyar közmondások közé, Markalf alakja helyet foglalt népmeséink hősei között.

A párbeszédek sorozatát elöljáró beszéd nyitja meg. Az emberek megjobbításával — úgymond az ismeretlen szerző — sokat foglalkoztak a bölcsek, sok dolgot is írtak tükör és példa gyanánt. «Némelyek szatirákat ékes dorgálással írtanak, némelyek komédiákat avagy tragédiákat, sokan históriákat is szedtek össze és szerzettek, csak azért mindezeket, hogy a nyomorult és gyarló természet teljességgel a gorombaságban és vétekben el ne merüljön.» Mivel pedig a tréfás dolgokból is sokat tanulhat az ember, azért hasznosnak ígérkezik, ha Markalf játékos cselekedeteit megismerjük. «Kérjük azért a jámbor és tisztelendő olvasót, hogy ezeket oly móddal olvassa és megértse, hogy miképen a bölcs orvos néha a méregből is orvosságot csinál, azonképen ők is ebből a tréfából szép haszonra való tanuságokat notáljanak.»

Milyen ember volt külsejében Markalf? «Vala pedig Markalf rövid állapotú ember, igen temérdek és potrohos; feje őnéki nagy vala; széles homloka; piros és sömörgős orcája; fülei felette szőrösek és el-aláfüggenek vala; szemei nagyok; ajakai is nagyok, temérdekek felette, mint egy lónak; kezei rövidek és temérdekek; lábai rövidek és fe-

lette temérdekek valának; az orra pedig, mint egy sós uborka temérdek, szeplős és horgas, mint a kányának. Ábrázatja néki olyan, mint a szamárnak; haja olyan, mint a baknak a szőre.» Még több más undokságát is kedvteléssel részletezi a szerző, hasonló módon mutatja be feleségét, Polikana asszonyt.

Mit csináljon Salamon király ezzel a huncut parasztal? Mindkét fél elmondja dicső származását, azután feleselnek és huzakodnak. Társalgásuk olykor összefüggéstelen levegőbe-beszélés, máskor nyers bolondozás; mindaddig, míg a csúfságot valló király meg nem parancsolja, hogy az arcátlan fickót kössék fel egy fára. Csakhogy hiába járják be egész Palesztinát, Markalf nem talál kedvére való ágat, már pedig az ítélet kimondásakor Salamon megengedte neki, hogy arra a fára akasztják, amelyet maga fog kiválasztani. A király felsóhajt: «Vagy akarom vagy nem, de kedvem ellen is el kell énnékem ezt tartanom. Eltartom ennek okáért őtet mindörökké mind feleségével együtt, mert immár meggyőzettettem az ő gonoszságitól és nem akarom, hogy többször engemet haragra indítson».

Kiadások. — A Markalf-históriát Heltai Gáspár könyvsajtója adta közre: Salamon királynak, a Dávid király fiának, Markalffal való tréfabeszédeknek rövid könyve. Kolozsvár, 1577. (A XVI—XIX. században számos kiadása jelent meg. Toldy Ferenc, Beöthy Zsolt, Imre Sándor, Ferenczi Zoltán és mások Heltai Gáspárt vélték a fordítás szerzőjének; Kanyaró Ferenc nem tartotta valószínűnek Heltai Gáspár szerzőségét.) — Körösi László szövegkiadása: Salamon és Markalf. Esztergom, 1885. — Dézsi Lajos szövegkiadása: Régi magyar költők tára. VIII. köt. Budapest, 1930.

Irodalom. — Ipolyi Arnold: Vizsgálatok a régi magyar népkönyvek felett. Új Magyar Múzeum. 1855. évf. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — Beöthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. I. köt. Budapest, 1886. — Loósz István: Salamon és Markalf. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1889. évf. — Ferenczi Zoltán: A Salamon és Markalf című népkönyv kiadásairól. Magyar Könyvszemle. 1896. évf. — Kanyaró Ferenc: A Salamon és Markalf legelső kiadása. U. o. 1896. évf. — Imre Sándor: A néphumor a magyar irodalomban. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Beöthy Zsolt: A XVI. század szépprózája. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Tolnai Vilmos: A szólásokról. Magyar Nyelv. 1910. évf. — Solymossy Sándor: Lél vezér kürt-mondája. Ethnographia. 1929. évf.

NAGY SÁNDOR HISTÓRIÁJA.

A KÖZÉPKORI Sándor-regény első magyar prózai fordítása — *A Nagy Sándornak macedonok győzhetetlen királyának históriája* — Heltai Gáspár nyomdájából került ki. Valószínűleg maga a fordítás is Heltai Gáspáré. Az ókorban számos mesés elbeszélés forgott közkézen Nagy Sándorról s a középkorban sem csökkent az érdeklődés a világhódító király iránt. Csodálták benne a rettenthetetlen hadvezért; nem feledték, hogy rövid idő alatt romba döntötte Perzsiát s mesés kalandok után eljutott Indiába, a rejtelmek országába. A középkori Sándor-regény főforrása a Kallisthenes nevéhez fűzött görög regény volt, az utóbbit a római császárok korában írta egy ismeretlen szerző; latin átdolgozásai közül nagyon elterjedt Leo nápolyi pap X. századi kézirata. A latin szövegeken alapuló strassburgi ősnyomtatványok a XV. század végétől kezdve mindenfelé elterjesztették a Sándor-regényt. A magyar fordítás is az egyik strassburgi kiadás nyomán készült. A XVI. századi fordító értelmesen fordította latin eredetijét, hellyel-közzel rövidített forrásán és népies kifejezéseket szőtt szövegébe.

A Historia Alexandri Magni-nak ez a hazai változata voltaképen az első magyarnyelvű regény. Igaz, hogy közel áll a tündérmeséhez is, de azért megvan benne a

lovagregények számos jellemző vonása. Száz évvel később Haller János újból lefordította a népszerű históriát s így a keleti eredetű lovagregény eléggé gyökeret vert a régi magyarság képzeletvilágában. A görög-perzsa fantázia csodálatos történetei először a latinul olvasó nyugat-európai papságot ragadták meg, a középkor végén fölébredt a világi olvasóközönség érdeklődése, a XVI. századtól kezdve Magyarország is belekapcsolódott a Nagy Sándor fantasztikus kalandjait csodálók táborába. Bár a regény fordítás, történeti értéke mégis van. A régi magyar irodalomnak a regényekben való szegénységét legjobban az a valóság mutatja, hogy ez év nélkül kinyomtatott XVI. századi Sándor-história után csak 1676-ban jelenik meg Tesseni Vencel Szép Magelonája s 1695-ben Haller János Nagy Sándora; azután csak a XVIII. század második felében tűnnek fel magyar regényfordítások.

Kiadások. — A Nagy Sándornak macedonok győzhetetlen királyának históriája. Kolozsvár, év nélkül. (Fordítója ismeretlen, nyomtatója Heltai Gáspár.)

Irodalom. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Király György: Világbiró Sándor mondája régi irodalmunkban. Irodalomtörténeti Közlemények. 1918. évf. — Császár Elemér: A magyar regény története. Budapest, 1922.

MANKÓCZI ISTVÁN DOLGAI.

A REFORMÁCIÓ-KORABELI magyar szépirodalomnak valamennyi ága között a prózai elbeszélés mutat legkisebb fejlődést. Különösen szembeötlő az eredetiség hiánya. Mindössze a *Mankóczi István viselt dolgai* néven ismert töredék nem készült idegen szöveg után. Egy országos csavargó kalandjairól olvasunk benne. Mankóczi István, az otromba kalandok hőse, sok országban megfordult, de különösen a litvánok és szepesiek között garázdálkodott; ezeken a tájakon sok embert elvert, sokak szakállát kiszaggatta, sokat rabolt, pörösködött, részegeskedett. A durva paraszt eseteit irónikus hangon mondja el a kalandok névtelen följegyzője. Látszólag komolyan szól, de nagyképű fontoskodása minden dolgot megfordítva érttet s ezzel a fogásával ügyesen fokozza gúnyolódó előadásának hatását. Egyéb érdeme nincs is. A hitvány naplopó cselekedetei inkább utálatot gerjesztenek, semmint mulattatnak.

«Eleitől fogva volt az a dícséretes szokás, hogy fő és emlékezethez illendő embernek életit és főcselekedetit meg szokták irnya, kiből ember tanulhasson és példát is vehessen. Azért én is meggondolván ezeket, egy jeles és emlékezetre való fő embernek, Mankóczi Istvánnak cselekedetit nem tűrhetem, hogy temettetve maradjanak,

hanem akarom mindeneknek tudtára adni, kiből az ájtatos olvasók sok szép tanulságot vehetnek.» Igy indul meg az elbeszélés a hősről, aki bejárta Ausztriát, Csehországot, Litvániát, de «mindeneknek felette gyakorlá az jó Magyarországot, kibe született vala». Csupa epizód az egész feljegyzés-sorozat s a szerző minden aljas eset után felveti a kérdést: «Mit tanuljunk ebből?» Egyszer a veszedelmes félbolond találkozik egy zsidóval Litvániában, a zsidó keresztény embernek mondja magát, mire az ittas Mankóczi megkérdi tőle: hiszi-e, hogy Jézus Krisztus az élő Isten fia? A zsidó nem hiszi, Mankóczi arculcsapdossa a szerencsétlen árust, ez elszalad az erdőbe, azalatt a csavargó elrabolja otthagyott portékáját. «Mit tanuljunk ebből? Hogy amit az ember felkaphat, hozzányuljon; és amit elvihet, ott ne hagyja.»

Irodalomtörténetíróink egybehangzó véleménye, hogy a Mankóczi-história fölötte gyarló töredék. — Úgy látszik, a szerző egy nyomorult kalandornak néhány esetét akarta papirra tenni, de amiket felhoz róla, az csak megvetésünket és undorodásunkat kelti fel iránta: írja Bodnár Zsigmond. (A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891.) — Egy duhaj, részeges barom áll előttünk, akin semmi nevetnivaló sincsen, ez a vadállat azonban egyik típusa korának: mondja Horváth Cyrill. (A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899.) — Az előadásban van valami szatirikus felsőség, de nem sok ügyesség: olvassuk Beöthy Zsolt tanulmányában. (Képes magyar irodalomtörténet. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906.)

Kiadások. — A Mankóczi István viselt dolgairól szóló rövid szöveg századokon keresztül kéziratban lappangott. Deák Farkas fedezte fel 1874 nyarán a báró Radvánszky-család levéltárában. Egy olyan kódexben maradt fönn, mely különböző okiratokat és leveleket tartalmaz az 1583 után következő évekből. A kis elbeszélő szöveget valószínűleg a Máriássy-család egyik tagja másolta gyüjteményébe 1598

körül. — Először Deák Farkas tette közzé: Egy irodalmi kísérlet a XVI. századból. Nemzeti Hirlap. 1875. évf. 166. szám. — Dézsi Lajos szövegkiadása: Mankóczi István viselt dolgai. Budapest, 1905.

Irodalom. — Deák Farkas: Egy irodalmi kísérlet a XVI. századból. Nemzeti Hirlap. 1875. évf. 166. szám. — Beöthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. I. köt. Budapest, 1886. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Dézsi Lajos: Mankóczi István viselt dolgai. Budapest, 1905. — Beöthy Zsolt: A XVI. század szépprózája. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Zolnai Gyula: Mankóczi István viselt dolgai. Magyar Nyelvőr. 1908. évf.

EGYÉB PRÓZAI ELBESZÉLÉSEK.

A középkori szerzetesek példázó hajlama megvolt a protestáns prédikátorokban is. Az erkölcsök javítására nem csupán a vallás tanításaival és a józan ész érveivel törekedtek, hanem különböző tanulságos történetek elmondásával is. Ilyen rövid példák, anekdoták és históriák jelentékeny számban találhatók a reformációkorabeli hitvitázó munkákban és egyházi beszédgyüjteményekben. Főleg Bornemisza Péter prédikációiban bukkan fel számos — többnyire idegen forrásokból beszivárgó — apró elbeszélés. Bornemisza Péter nyilatkozataiból egyébiránt kiderül, hogy a XVI. századi prédikátorok nemcsak a virágénekeket nézték rossz szemmel, hanem a népies elbeszélő munkákat is: így például a «királyfia kis Miklósról, poéták óriásiról, Apolloniusról szóló álnokul költött fabulákat». A Bornemisza féle prédikációkból megtudjuk azt is, hogy a XVI. században a Markalf Históriája mellett közkézen forgott egy olyan magyar népkönyv, mely Trágár Balázs bohóságairól szólt. Ennek a külföldi eredetű ponyvaterméknek egyetlen példánya sem maradt fönn, de a benne foglalt tréfák közül kettőt megemlített Bornemisza Péter.

A kopaszságnak dicsérete (1569) tréfás könyvecske. Egy öreg embert kopasz feje miatt megmosolyognak a

mulatozó ifjak, mire megtudjuk, hogy a kopasz embert kár kinevetni, mert a kopaszságnak előnyei is vannak. Ezt a kedélyesen elmélkedő értekezést eredeti görög szövegében Synesios afrikai püspök írta Krisztus után 400 körül. A magyar fordító előtt minden valószínűség szerint latin átdolgozás feküdt, ezt is csak kivonatosan fordította magyarra, mert fordításában Synesios huszonnégy fejezetéből öt fejezet egészen hiányzik, a többiben is sok a kihagyás. A kivonatos magyar fordítás elég folyékony stílusú és jó magyarságú. Egyes részeibe magyar szokások említését is beleszőtte az ismeretlen magyar fordító, úgyhogy könyvecskéje az eredetiség benyomását teszi.

Jelentéktelen nyomtatvány: a Hasznos receptom. Egy jókedvű nőgúnyoló vaskos tréfálkozásait olvassuk benne: orvosság gyanánt az asszonyok és leányok rossz tulajdonságai ellen. A rövid szöveg a népies humor alantas színvonalú terméke. Német szöveg nyomán készült fordítás. A népies német írók nagy kedvvel gúnyolták a házsártos nőket s az ismeretlen magyar fordító ebből a csúfolódó irodalomból kölcsönözte Sommer János németországi pap nőgyűlölő tréfálkozásait. Csak egy töredékét fordította magyarra, ezt is kezdetlegesen.

A félig novellisztikus, félig históriai elbeszélő stílus gyakorlásának tekinthető Laskai János Aesopus-életrajza. (1592.) Aesopus rút ember, de elméje éles; rabszolgaságából szellemi képességei szabadítják ki; megfelel minden fogós kérdésre, ezért még a királyok is megbecsülik; elmésségével Ázsiában csakúgy magára vonja a figyelmet, mint Görögországban. A jó erkölcsökre tanító mesés élettörténetet Planudes középkori szerzetes latin szövege nyomán fordította a magyar elbeszélő.

Kiadások. — Bornemisza Péter példákkal élénkített prédikációs gyűjteménye: Az evangéliumokból és az epistolákból való tanuságok. Öt rész. Komjáti, Sempte és Detrekő, 1573—1579. — U. az: Ördögi kisértetekről avagy rettenetes utálatosságáról e megferteztetett világnak. Sempte, 1578. — Névtelen: A kopaszságnak dicsireti. Kolozs-

vár, 1589. (Szövegét Szabó Károly két ízben is közreadta: Erdélyi Protestáns Közlöny. 1880. évf., Vasárnapi Ujság. 1880. évf. Kinyomatta a kis munkát Gyalui Farkas is 1890-ben. Forrását ugyanekkor Bognár Ferenc derítette ki: az addig eredetinek tartott szövegről kiderült, hogy Synesios-fordítás, csak bevezetése és néhány megjegyzése éred a magyar fordítótól.) — Névtelen: Igen hasznos és drága nemes receptom avagy orvosság, mikoron az asszonyi állaton avagy a szolgáló leányon tunya, rest avagy csácsogó szín vagyon. Hely és év nélkül. (A plakát alakú nyomtatvány egy XVI. századi könyv táblájából került elő. Szövegét Toldy Ferenc tette közzé 1869-ben, forrására Trostler József mutatott rá 1913-ban.) — Laskai János: Az Aesopus életéről, erkölcséről, minden fő dolgairól és haláláról való história, kit Laskai János, a debreceni mester, görögből és deákból magyar nyelvre fordított. Debrecen, 1592. (A fordító 1596-ig a debreceni református kollégium tanára volt, később dunántúli prédikátor, 1613-tól kezdve baranyai református püspök. Ifjabb éveiben magyarra fordította Gemma Frisius számtanát: Arithmetica azaz a számvetésnek tudománya. Debrecen, 1577.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867. — U. az: Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. Pest, 1869. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Imre Sándor: A néphumor a magyar irodalomban. Budapest, 1890. — Bognár Ferenc: Az Kopaszsagnac Diczireti. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1890. évf. — Gyalui Farkas: A Kopaszság Dícsérete. Kolozsvár, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. VII. köt. Budapest, 1900. — Trostler József: Az Kopaszsagnac diczíreti. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1913. évf. — U. az: Az Igen Hasznos És Drága Nemes Receptum német eredetije. Irodalomtörténeti Közlemények. 1913. évf. — Király György: Két Boccaccio-novella XVI. századi irodalmunkban. Irodalomtörténet. 1918. évf. — U. az: A Tell-monda és Hatto-monda legrégibb nyomai irodalmunkban. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1919. évf. — Thienemann Tivadar: XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1922—1923. évf.

OSZK

A XVI. SZÁZAD DRÁMÁJA.

Az iskolai drámák.
Sztárai Mihály hitvitázó drámái.
A Debreceni Disputa.
Heltai Gáspár valláserkölcsi dialogusa.
Szegedi Lőrinc iskolai drámája.
Bornemisza Péter Elektra-tragédiája.
Komédia Balassi Menyhártról.
Egyéb drámai maradványok.

AZ ISKOLAI DRÁMÁK.

A NYUGATEURÓPAI országokban az iskolai színjáték a latin komédiaírók munkáinak olvasása nyomán fejlődött. A középkor vége felé erős lendületet nyert az iskolai dráma. Németországban Wimpfeling Jakab és Reuchlin János komédiái nagyban hozzájárultak az újkori vígjáték alapvetéséhez; nyomukban a németnyelvű és latinnyelvű iskolai drámák egész sorát játszották. A protestantizmus által melegen felkarolt iskolai drámákban a hittudományi vitatkozásnak nagy szerepe volt. A németországi egyetemeken tanuló magyarországi ifjak tanulsággal szemlélték a polemikus irányú színdarabokat s hazatérve ők is megpróbálkoztak hasonló iskolai előadások rendezésével.

Magyarországon a reformáció kora előtt alig van nyoma némi drámai próbálkozásnak és színjátszó kísérletnek. A magyarországi német városok polgárai a középkor vége felé olykor-olykor előadtak egy-egy misztériumdrámát. Ezekben a vallásos színdarabokban a Szentírás valamelyik nevezetesebb részlete jelent meg német párbeszédekben. A német polgárok ezt a vallásos színjátszást a reformáció korában is folytatták s a külföld példájára szívesen támogatták az iskolai színielőadásokat is. A diákok, a reformáció idején, eleinte latinul, később németül

játszottak s épületes meséjű játékaikkal erkölcsi irányban akartak hatni a városi polgárságra. A Németországban divatos iskolai színdarabok egy része a magyarországi német városokban is színrekerült.

Bártfa városában, Stöckel Lénárd iskolamestersége idejében, meglepően felvirágzott a németnyelvű iskolai dráma. Az evangélikus polgárok örömmel jártak a tanulók színi előadásaira s tehetségük szerint támogatták az iskolás fiúkat. A városi számadókönyvekben évről-évre megismétlődik a Comedia és Tragedia című kiadási tétel. Az évenkint szokásos iskolai előadás rendesen másfél forintjába került a polgárságnak. Ezt az összeget vagy a tanulóság kapta vagy a segédtanító. A tanulók, farsang idején, a városháza tágas tanácstermében játszották el az iskolai színdarabot a városi tanács és a meghívott közönség jelenlétében. Meséik többnyire a bibliából kerültek ki. Stöckel Lénárd, rövid megszakítással, huszonegy évig állt a bártfai gimnázium élén s a bibliai Zsuzsanna történetéről szóló német színdarabját, 1559-ben, nyomtatásban is közrebocsátotta. *(Historia von Susanna.)*

Általában a felvidéki német városokban meghonosodott az iskolai színielőadások divata. A pozsonyi, selmecbányai és besztercebányai tanács nem egyszer jutalmazta a város tanulóifjúságát latin és német iskolai előadásaikért. Az erdélyi német városok is pártolták a színészkedő diákságot. Brassó nagy fia, Honterus János evangélikus lelkész, előírta 1543. évi iskolai szabályzatában, hogy a gimnáziumi tanulók évenkint két komédiát adjanak elő. Ez időtől kezdve a XVIII. század derekáig elég

gyakran gyönyörködhetett a brassói polgárság a diákok latin és német előadásaiban. Brassót csakhamar utánozta a többi erdélyi szász város: Nagyszeben, Segesvár, Medgyes és Beszterce. Eszerint Magyarország és Erdély népesebb városaiban helyet kapott az iskolai színjáték, csakhogy nyelve latin volt, olykor pedig német. A Luther Márton tanításaihoz szító felvidéki városokban csakúgy nem hallatszott magyar szó, mint az erdélyi evangélikus szász vidékeken.

A magyarnyelvű iskolai dráma nyomait a református és unitárius magyarság körében kell keresnünk. A református és unitárius diákok is eljátszották a népesebb gyülekezetek előtt papjaik és tanítóik egyik-másik drámai kísérletét. A magyar protestáns prédikátorok olyan benső viszonyban voltak a németországi hitújítókkal s külföldi tanulásuk idején annyira rákaptak az ottani szokások utánzására, hogy nem merték volna elhanyagolni a híveik épülésére szolgáló iskolai színjátszást. A felvidéki és erdélyi evangélikus iskolák német ifjúsága mellett az alföldi, dunántúli és erdélyi részek református és unitárius magyar ifjúsága sem maradhatott el. De a további fejlődésnek a reformátusok körében csakhamar gátat vetett az 1562. évi Debreceni Hitvallás. Ez ellene nyilatkozott mindennemű látványosságnak. A Kálvin János tekintélyére hivatkozó református lelkipásztorok a földi örömök hajhászását látták a színielőadásokban; ezért állást foglaltak az iskolai színészkedés ellen. Ettől az időtől kezdve a református iskolai dráma háttérbe szorult s ha elvétve akadtak is művelői, azok is a latin nyelvgyakorlás

kedvéért írták vallásos szellemű párbeszédes történeteiket. Az unitáriusok jóval szívesebben adtak helyet gimnáziumaikban az iskolai előadásoknak.

Az iskolákon kívül a világi színjátszásnak még legkezdetlegesebb formái sem voltak meg ebben a században. Legfeljebb a katolikus ünnepekkel kapcsolatban lehetett szó itt-ott némi népies vallásos játékról, bár a század második felében ez is ép annyira eltűnt, mint amilyen mértékben a katolicizmus is összezsugorodott. A protestáns hitvitázók többször megróják a katolikusokat, hogy húsvét idején Krisztus halálának és feltámadásának ábrázolására merészkednek, az Istenember nagypénteki gyötrelmeit és halálát «kikomédiázzák», az Üdvözítő kínszenvedéséből «tragédiát tesznek». A passio és a feltámadás eljátszásának szokásáról Bornemisza Péter és Magyari István egyformán megemlékezik: az előbbi elmondja, hogy mit csinált egy barát, mikor nagypénteken Krisztus kínját és mennybemenetelét mutogatták a népnek; az utóbbi kárhoztatja a szent eseményeknek emberek és állatok képében való bemutatását. Eszerint a liturgiai misztérium kezdetlegesebb elemei a XVI. században is felbukkannak húsvét táján a katolikus templomok tájain.

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. I. köt. Pest, 1854. — Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest, 1882. — Szivák Iván: A magyar dráma kezdete. Budapest, 1883. — Ábel Jenő: Színügy Bártfán a XV. és XVI. században. Századok. 1884. évf. — Szilády Áron: Régi magyar költők tára. V. köt. Budapest, 1886. — Váli Béla: A magyar színészet története. Budapest, 1887. — Bayer József: A nemzeti játékszín

története. I. köt. Budapest, 1887. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Bayer József: A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897. — Ferenczi Zoltán: A kolozsvári színészet és színház története. Kolozsvár, 1897. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Nagy Sándor: A tanodai dráma előzményei hazánkban. Irodalomtörténeti Közlemények. 1905. évf. — Beöthy Zsolt: A XVI. század szépprózája. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Ernyei József: A körmöci Zsuzsanna-játék. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője. 1906. évf. — Heppner Antal: A pozsonyi német színészet története a XVIII. században. Pozsony, 1910. — Alszeghy Zsolt: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914. (A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára.) — Szilasi Klára: Stöckel Lénárd Zsuzsanna-drámája és a bártfai német iskolai szinjáték a XVI. században. Budapest, 1918. — Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926. — Posonyi Erzsébet: A lisztlopó-anekdota és a passió-játékok. Ethnographia. 1929. évf.

SZTÁRAI MIHÁLY HITVITÁZÓ DRÁMÁI.

A NÉMETORSZÁGBAN virágzó protestáns iskolai drámát SZTÁRAI MIHÁLY szólaltatta meg legelőször magyar nyelven. Két hitvitázó komédiája maradt fönn.

*A papok házasságá*ban (1550) a katolikus egyházi férfiak nőtlenségét gúnyolja s azt bizonyítja, hogy a papoknak szabad házasodni. Főszemélye, a protestáns Tamás pap, annyira meggyőzi hallgatóságát, hogy a vita után még a katolikus Böröck pap és a Vikárius is feleség után néz.

*Az igaz papság tükör*ének (1559) hittani fejtegetései a prédikációk hosszadalmas okfejtéseire emlékeztetnek, a vitatkozó részek elevenek és gorombák. A Prológus szerint sokan vannak, akiknek kellemetlen az igazság és kellemetes a hamisság, utálatos az igaz Isten igéjét hirdető papság és becsületes a hamis papság; azután meg vannak olyanok, akik még mindig haboznak az igazság és hamisság között, mert vakok és tudatlanok. «Efféle tudatlan emberek közül való az Antal bíró, ki majdan ti kegyelmetek eleibe jő borzadt szakállával és nagyon csodálkozik és sápolódik ő magában az papoknak igaz papságán. De amint látom, imhol jő egy igen nagy bottal, azért én mostanában ti kegyelmetekkel többet nem beszélhetek. Halljuk meg csak mindnyájan, mit beszél tökfejű

Salamon bátyánk!» Antal bíró habozó természetű ember; annál elszántabb a tudományos képzettségű Borbás bíró. «Mi dolog az, Antal bíró — fordul társához Borbás — ismég nem tetszik-é tenéked a papok házassága?» Antal nem tagadja, hogy nincs kedvére a protestáns papság, jobb ennél a régi egyházi rend, amikor a papokat Rómában vagy a káptalanban felszentelték, fejüket szépen megnyírták, ujjukat szentelt olajjal megkenték. Mindenütt van papság — válaszol Borbás — ahol az isteni igazságot hirdetik; Rómában azonban most nincsen isteni igazság, azért nincsen is ott az igaz papság; azután minek Rómába menni az igaz papság elnyerésére, hiszen nemcsak Budán tesznek bírót; nem is a nyírástól és az olajtól van az igaz papság; más teszi az igaz papot. Ezek után a bíró bőségesen fejtegeti, kit lehet papnak tekinteni, mi a papok kötelessége, miért kell elvetni az eddig szokásos felszentelést. Mikor felvonulnak ellene a katolikus papok, segítségért siet Tamás, a protestáns prédikátor. A katolikus papok tömlöcöt ígérnek Tamásnak, ez néma ebeknek farkasoknak, tolvajoknak, latroknak, szentség-árulóknak szidalmazza a katolikusokat. Antal bíró meginog. Tudatlan papokat — úgymond — ezután nem akarunk tartani, hanem azt akarjuk, hogy aki megérdemli a papságot, azt pénz nélkül is pappá tegyék; aki pedig nem érdemli a papságot, azt csépre, kapára, kaszára, kalapácsra, kaptára igazítsuk. «Micsoda? Lám ti akartok nekünk parancsolni? Fogjátok meg mindnyájokat és vigyétek a tömlöcbe!»: mondja a Vikárius. Ez azonban nem megy olyan könnyen. «No látom én — folytatja — hogy igen keménynyakú

pórok vagytok ti, de bizony az pápára viszlek én titeket». A pápa kedvetlenül fogadja őket: «No, mi dolog az, hogy ti minduntalan én reám futtok és immár csak nyugodnom sem hagytok». «Szentséges pápa atyám — szól hozzá a Fráter — láss dolgunkhoz, mert bizony ezennel elveszünk.» «Ím ez eretnek pap — panaszkodik a Vikárius — mindnyájunkat farkasoknak mondott.» Tamás a maga szentírási bizonyítékait bőven vegyíti sértegetésekkel s mikor a pápa a sok érvelés és feleselés után kimondja, hogy nem szenteli fel papokká az új hit prédikátorait, Tamás büszkén mondja: «Bátor, ne szentelj, megszentelt minket az Úristen és pappá tött minket a keresztyénekkel egyetembe». Egymás ócsárlása és csúfolása után Tamás pap diadalt arat. A katolikus papok ott hagyják az egyházi rendet, különféle mesterségekre mennek, Antal bíró és Borbás bíró pedig most már egyformán dícsérik az Istent, hogy felvilágosította őket. A viaskodás a két bíró hálaadásával ér végett. Antal örül, hogy többé nem tartanak néma papokat; Borbás bíró pedig dícséri a maga felekezetének jámbor papjait és tudós prédikátorait «kikkel egyetembe az Úristen az ő szent országába vigyen minket».

Sztárai Mihály népies prózában írt, nevetségessé iparkodott tenni a katolikus papságot s bőven áradó hittudományi érveléssel bizonyítgatta, mennyire észszerűek a protestánsok hitelvei. Cselekvénye tulajdonképen nincsen darabjainak. Egy darabig vallási vitatkozásokat hallunk a katolikus és protestáns személyek között, azután mindenki áttér az evangélikus hitre. A nyershumorú vitatkozásokon a protestáns önbizalom hangja vonul végig.

Ahol a teológiai fejtegetések bőbeszédűsége csökken, ott a párbeszédek élénkek és fordulatosak. Nem hiányzik a két komédiából a jellemzésre való törekvés sem. A személyek ábrázolása általában sikerült, bár a katolikus vitázókról rosszindulatú torzképet rajzolt a szerző. A protestánsok ellen harcoló papokat hazudozó, tanulatlan, bamba embereknek mutatja be, akik nem méltók arra, hogy a lelkipásztori tisztet viseljék.

Sztárai Mihály nemcsak mint evangélikus szónok és hitvitázó drámaíró tünt ki, hanem a költészetet is buzgón művelte. Költői munkái mind vallásos szelleműek. Verses zsoltárfordításain kívül öt templomi énekét és öt elbeszélő költeményét ismerjük. A hírneves evangélikus prédikátor valószínüleg a somogymegyei Sztára községben született a XVI. század elején. Ferencrendi szerzetes volt, a páduai egyetemen tanult, hazatérése után a zempléni főispán udvari papja volt. Urával együtt résztvett a mohácsi csatában, a pusztulásból megmenekült s nemsokára több társával együtt odahagyta a sárospataki ferencrendi kolostort. Megnősült és buzgón hirdette a hitújítás igéit. Egyideig a baranyamegyei Laskó községben lelkészkedett, tehát török alattvaló volt. Évekig küzdött prédikátortársai élén a katolikus papokkal, míg végre ellenfelei elmenekültek s a baranyamegyei magyarok elfogadták a reformált hitet. Hasonló sikerrel vitázott és prédikált Tolna megyében. Öregkorában Pápán volt pap.

Adatok Sztárai Mihály életéhez:

1526. — Sztárai Mihály ferencrendi szerzetes, Pálóczi Antal zempléni főispán káplánja, a zempléni hadakkal együtt a mohácsi csatába vonul s az ütközet után hazamenekül a sárospataki kolostorba. (Több régi tudósítás öt mondja az utolsó pataki ferencrendi gvárdiánnak.)

1531. — Sárospatakon Luther Márton szellemében prédikál s egykori ferencrendi szerzetestársával, Kopácsi Istvánnal, együtt latin iskolát alapít. (Ebből az iskolából fejlődik a későbbi református kollégium. Védőjük Sárospatak ura, Perényi Péter.)

1544. — Mint török alattvaló a baranyamegyei laskói protestáns gyülekezet papja. (Az ottani lakosoknak neveit őrző török adólajstrom ma is megvan. A török 195 ház után szedte a fejadót s több mint 100 szegény embert felmentett az adófizetés alól.)

1551. — Még mindig Laskón és vidékén prédikál. Hívei éjjelenkint őrt állanak lakása körül, hogy megőrizzék a katolikusok támadásaitól. A nép lassankint egészen elfogadja a reformáció hitelveit s elüzi a szerzeteseket. Mint baranyai szuperintendens prédikátortársaival együtt százhúsz egyházközséget szervez a Dráván innen és a Dráván túl. (A katolikus egyház papjaival éveken keresztül folytatott vitákat a törökök is meghallgatják s rendesen ők a szellemi viaskodás bírái. Itéletük nagyobbára annak a félnek kedvez, amelyik mögött nagyobb lelkesülő tömeg áll. Nem a hitigazság érdekli őket, hanem a nagyobb számú adófizető megnyugtatása.)

1553. — Tolnai pap lesz. A reformáció hívei itt is többségbe kerülnek, csakúgy, mint már előbb Baranya megyében. (A tolnai főtemplomot a katolikusok és a protestánsok egyideig közösen használják, de később a katolikusok kiszorulnak a község szélén álló kápolnába. Egymás közt szenvedélyesen viaskodnak, de a törökökkel egészen jól megférnek.)

1558. — Tolnáról visszamegy Laskóra. Buzgón folytatja prédikátori és költői működését. Hitvitázó támadásai elsősorban a pápa, a szerzetesség, a papi nőtlenség és a misézés ellen irányulnak. (Hogy milyen körülmények között távozott innen, bizonytalan. Melius Péter egyik, 1565. évi, nyilatkozatából azt lehet következtetni, hogy a türelmetlen természetű, heves indulatú lelkipásztort valami erős kudarc érte.)

1570. — Pápai lelkipásztor. (Úgy látszik, hogy már évekkel azelőtt idejött s a luteranizmushoz csatlakozott. Valószínüleg reá vonatkozik Melius Péternek a Két Sámuel Könyveiben, 1565-ben, megjelent dorgálása: valakik Isten beszédét elhagyják, azokat Isten is elveti, megutálja, megszégyeníti, mint «a fél pápista Pápa ostyás, oltáros, gyertyás, korcsmás majmait.»)

1574. — Sopron városába magyar prédikátornak ajánlkozik. A soproniak Beythe Istvánt választják meg. (Ma is megvan Pápáról írt levele. Ha maga nem mehetne, írja levelében, küld majd maga helyett alkalmas embert.)

1578. — Még életben van, mert Bornemisza Péter mint élő emberről emlékezik meg róla prédikációs gyüjteményének ez év folyamán megjelent negyedik részében. («Sztárai Mihály is, noha értelmes és tudós ember és sokat épített Magyarországon, de őtet is megbirja néha az harag, néha az bor is.»)

Sztárai Mihály komédiáiról Toldy Ferenc azt irja, hogy ezek valóságos erkölcstörténeti alapú életképek. Humoruk nyers és darabos ugyan, de párbeszédeikben a népnyelv eredeti fordulatai tünnek fel. Még némi belső cselekvény sem hiányzik belőlük, mert a személyek gondolkodásában és elhatározásaiban van bizonyos drámai haladás. (A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872.) — Szilády Áron a következő szép szavakkal áldozott a hirneves reformátor emlékének: «Sztárai Mihály csaknem végigélte a XVI. századot, részt vett a nemzeti élet legnagyobb eseményeiben. Mohácsnál megmenekült s tudtunkra az ország három különböző vidékén fejtett ki a nemzeti irodalom s reformáció szolgálatában oly tevékenységet, melynek — nehéz megmondani — vajjon kezdeténél tanusitott-e nagyobb bátorságot vagy folytatása közben szivósabb kitartást avagy vége felé bámulandóbb lelkesedést. Ha annak az útnak V betüvel leirható alakját tekintjük, melyen ő Zemplénből a Dráva mellékeire, onnan fel Pápára, Sopronnak tartott: akaratlanul is a költöző madarak vándorútja jut eszünkbe. Ezeknél az önfenntartási ösztön müve ez; míg neki ama «hegyes ösztön» adatott, mely Pál apostolnak (II. Kor. 12. 7.), akivel elmondhatá: «semmivel nem gondolok, az én életem is nékem nem drága, csak elvégezhessem örömmel az én futásomat». (Ap. csel. 20. 24.) Elvégezte anélkül, hogy a hosszú pályán valaha megrestült volna». Szilády Áron rámutatott arra, milyen helytelen kritika az, mely az irodalmi régiségeket felvont szemöldökkel állitja a mostani idő mértéke alá vagy a vallásfelekezeti türelem modern szempontjából itélkezik róluk. Ami bennük nem nemzeti, az egészben véve a kor szellemére vall; ami bennük magyar, az ma már nem sértheti a vallásfelekezeti érzékenységet. Ha ezekben a darabokban a kálvinizmus vétett a katolicizmus ellen, szakasztott olyan alakban járt neki vissza a kölcsönkenyér az unitarizmus részéről. Másutt is a vallásfelekezeti vitázó szellem sugallta a komédiák irányát s ez korántsem nálunk nyilatkozott meg a legdurvábban. A törzsökös magyar népi

alakok sorozata meg épen szerencsésen lépett a színre Antal bíróval és Borbás bíróval. Nemzeti drámairodalmunk érdekében csak sajnálhatjuk, hogy az 1562. évi debreceni hitvallás tilalma akkora hatással volt a magyar református felekezetre és ezzel a magyar komédia-játszás fejlődésére. (Régi magyar költők tára. V. köt. Budapest, 1886.) — Beöthy Zsolt megjegyzi, hogy irodalmunknak nyomtatásban is megjelent legrégibb drámái inkább a protestantizmus terjesztésére voltak szánva, mint mulattatásra. Nem egyebek ezek a darabok cselekvénytelen beszélgetéseknél a papi nőtlenség és a katolikus papság ellen. (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890.) — Bodnár Zsigmond dicsérettel szól a beszélgetések friss nyelvéről. Az író jó magyarsággal, népiesen szólaltatja meg személyeit, sőt karakterükhöz híven jellemezni is akarja őket. Hogy drámáját elő is adatta, majdnem bizonyosnak vehetjük. (A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891.) — Bayer József kiemeli, hogy a két hitvitázó drámán nem érzik semmi idegen íz. Legtöbbet ér bennük a zamatos magyar nyelv s néhány jellegzetes magyar alak, így a két bíró és Tamás pap. Különösen sikerült Böröck pap egyénítése. Az író ebben az alakban feltűnő megfigyelő tehetséget árul el. (A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897.) — Horváth Cyrill szerint Sztárai Mihály sem önmagából, sem a hazai hagyományokból nem meríthetett ösztönt a drámaírásra, hanem a külföldi divatot követte s az ottani hitvitázó darabok mintájára próbálkozott meg a magyar iskolai dráma megteremtésével. Megfigyelte itthoni környezetét, közülök vette alakjait. Alig lehet kételkedni abban, hogy vaskos párbeszédes szatiráit el is játszatta a tolnai protestáns iskola tanulóival. (A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899.) — Alszeghy Zsolt elismeréssel szól az Igaz Papság Tükörének népies egyszerűségű és mégis gazdag, erőteljes, közvetlen nyelvéről. Jellemzés is van a drámában, erősen túlzó ugyan, de öntudatos jellemzés. Tamás prédikátor kérlelhetetlen erővel harcol; öt katolikus pap áll vele szemben, mégis diadalmaskodik; mert az író bőven ömlő tudományt, erőt és érveket ad ajkaira. (Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914.)

Kiadások. — Sztárai Mihály első komédiája: Comoedia de matrimonio sacerdotum. Krakkó, 1550. (Töredékes nyomtatvány alakjában maradt ránk. A M. T. Akadémia könyvtára őrzi. A komédia

használtabb neve: A papok házassága.) — A másik hitvitázó darab: Comoedia lepidissima de sacerdotio, authore Michaele Starino, altiniensis ecclesiae ministro. Az igaz papságnak tükre, melyet a Sztárai Mihály mester mostan szerzett. Hely és év nélkül. (Szövegéből világos, hogy 1559-ben Magyaróváron nyomták. A könyvet Huszár Gál hitújító nyomtatta ki s kiadását a selmeci, körmöci és besztercebányai városi tanácsoknak ajánlotta. Ajánló levelében elpanaszolja, hogy Oláh Miklós esztergomi érsek a Mátyus földét és a Csallóközt megfosztotta Isten igéitől, sőt most már a bányavárosokban is üldözőbe vette a protestáns prédikátorokat. «De mivelhogy ti inkább akartatok az igazság mellett megmaradni és az Istennek szerelmében lenni, hogy nem mint az római paptól való félelmetekben a ti várasitokban ötet szájára bocsátni, méltó hogy e könyvecske a magyar nemzetnek a ti nevetek alatt menjen ki, hogy tihozzátok képest egyebek is tökéletesen megmaradjanak az igazságnak ismeretében és vallásában. Vegyétek jó neven azért és oltalmazzátok magatokat ennekutána is a ragadozó farkasoktól. Tartson meg a nagy Isten benneteket. Huszár Gál, az óvári egyházi szolga.» A könyv egyetlen példányát a M. T. Akadémia könyvtára őrzi.) — Sztárai Mihály összes munkáinak magyarázatos kiadása Szilády Árontól: Régi magyar költők tára. V. köt. Budapest, 1886. — Két komédiájának újabb kiadása Alszeghy Zsolttól: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914. (A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. Pest, 1869. — U. az: Magyar költők élete. I. köt. Pest, 1870. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Nagy Sándor: Sztárai Mihály élete és művei. Budapest, 1883. — Szilády Áron: Régi magyar költők tára. V. köt. Budapest, 1886. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Bayer József: A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Beöthy Zsolt: A XVI. század szépprózája. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Thury Etele: A dunántúli református egy-

házkerület története. I. köt. Pápa, 1908. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. XIII. köt. Budapest, 1909. — Alszeghy Zsolt: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914. — Payr Sándor: A soproni evangélikus egyházközség története. I. köt. Sopron, 1917. — Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Budapest, 1922. — Payr Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. köt. Sopron, 1924. — Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926. — Miklós Ödön: A hercegszőllősi kánonok eredete. Teológiai Szemle. 1929. évf.

A DEBRECENI DISPUTA.

A XVI. SZÁZADI hitvitázó munkák között irodalmi szempontból legtöbbet ér a reformátusok és unitáriusok polémiáinak emlékét őrző *Debreceni disputa.* (1570.)

A három felvonásra osztott hitvitázó dráma Melius Péter debreceni református prédikátor hálálkodásával kezdődik. A hatalmas ember — a névtelen drámaíró szerint: Péter pápa — dícséri a Szentháromságot, hogy a jól jövedelmező debreceni papsághoz juttatta. Úgy él, mint a hal a vízben, híre neve országra szóló, feleségében és gyermekében öröme telik, sok gyönyörűségéért nincs egyéb fáradsága, mint a vasárnapi prédikáció. «Oh boldogságos Szentháromság — hálálkodik Péter pápa — a te szent Fiadért hálá légyen neked, hogy engemet, szegény nyavalyás bűnöst, ilyen igen jó szerencsével szerettél, ez világon gazdagsággal látogattál; bővölködöm mindennel és miképen a szép halacska a vízben mily nagy gyönyörűségben él: itt e világon én is szintén azonképen élek. Hírem, nevem olyan nagy van, hogy majd ama bölcs Alexandernek sem volt nagyobb. Bizonyára ha az állapotomat megtekintem, akármely királynál is boldogabb vagyok, mert neki az országra gondja vagyon, hadra gondja vagyon, énnékem semmi afféle gondom nincsen. Szólok, beszélek valamit vasárnap a vak parasztságnak s hetedszaka osz-

tán csak nyugszom. Feleségem szép gyenge vagyon, gyermekeim is szépek vagynak, élek mint az úr. De majd kimégyek a kertbe, onnét osztán a halastóhoz ballagok, míg az ebédet készíti a szakács... De micsoda csengést-pengést hallok? Azt gondolom, hogy Kárdinál György uram jő; mert a paraszt nem jár olyan csengéssel-pengéssel.» Várad felől csakugyan szép fogaton közeledik Kárdinál György — igazi nevén Czeglédi György váradi református prédikátor — s szomorú szívvel tudatja, hogy nem sokára Debrecenben lesznek a Szentháromság tagadói, az erdélyi unitáriusok, bár veszítette volna el őket az Isten! Immár mindenfelé terjed az unitarizmus, a nép Blandrata György és Dávid Ferenc mellé áll, János Zsigmond választott király és erdélyi fejedelem is hisz az eretnek bestiáknak. «Bizony mondom — kiált fel Péter pápa — hogy ugyan megaluvék a vér bennem s az inam is alig bir. Mit kell cselekednem? Micsoda tanácsot adsz, jó György uram, hogy megmaradjunk a mü tisztességünkben és minden marhánkkal?» «Én te uraságodnak — válaszolt György kardinál — egyéb tanácsot nem tudok adni, hanem csak azt, hogy hivassa bé a papokat mind egyetlen egyig. Eskettesse meg erősen, hogy soha egyebet nem vallnak, hanem amit uraságod vall és mindenfelé írjanak a városoknak és faluknak, hogy efféle hitű embert mindjárt megfogjanak és megégessenek, ahol találnak, mert bizony elhigyje uraságod, hogy egy tartományt egy irás nélkül való paraszt elhajt azzal a tudománnyal.» A parasztokkal mindenfelé baj van; haragszanak a református papokra; azt kérdik: hol beszél a biblia a Szentháromságról? Péter

pápa szidja a paraszt bestiákat, György kárdinál pedig búsul, hogy a pórokon már nem fog a hazugság. Egybehívják a kálvinista lelkipásztorokat, az erdélyi eretnekek is megérkeznek, a debreceni bíró látja őket vendégül. Péter pápa más szállásra akarja kergetni unitárius ellenfeleit, de a bíró kiutasítja követét: Mondd meg, szerelmes atyámfia, püspök uram őnagyságának, bizony nem küldöm el az erdélyieket, mert nem eretnekeknek tartom őket, hanem Jézus Krisztus igaz hű tanítványainak. «Ezeket rend szerént megmondjad őnagyságának püspök uramnak; és ugyan az egész város képében mondom ezt, hogy ha az holnapi napon őtet meggyőzhetik, soha a mü kenyerünket többé nem észi.» Nincs hűség a parasztban! Sóhajt fel Péter pápa, mikor a követ megviszi a bíró üzenetét. A református főemberek megállapodnak abban, hogy kikkel fognak vitázni: Melius Péter Dávid Ferenccel, Czeglédi György Kariánus János boroszlói unitárius pappal, Vikárius Pál Blandrata György olasz doctorral. Megindul a vita. Péter pápa rárivall Dávid Ferencre: «Te hitván eretnek Varga Ferenc! Amaz hitván olasztól micsoda rühös tudományt merítettél, kivel a királyt őfelségét megrútítottad, sőt még Magyarországban is sokakat illettél ez tudománnyal. Nosza most fülünk hallatára tégy vallást előttünk hütödről, mert Istenre mondom, hogy még ma a tüzet a hátodra tétetem». Hiába remélik a kálvinisták, hogy Dávid Ferenc megijed a fenyegető szótól, ő bátran és emberségesen válaszol: «Bizonyára az egész anyaszentegyház emberihez és fejedelmihez efféle éktelen beszédek nem illenek, mert az Istennek lelke nem lakozik a felfu-

valkodott szívű emberben. Szent Pál apostol pedig megtiltja efféle éktelen beszédektől az embert. Szeretettel szóljunk egymásnak, ne haraggal, hogy amint Szent Pál apostol mondja, mindenek épülhessenek beszédinkből». Péter pápa ingerülten kiáltozik, Gál bíró ismételten nyugalomra inti, hiába mordul rá Péter: «Hallgass te, vak paraszt, mert nem tudsz te ehhez». Dávid Ferenc elmondja hitvallását, Melius cáfolja, Dávid Ferenc újra válaszol, a hallgatóság is beleavatkozik a vitába. Gál bíró most már hazug bestiáknak nevezi Meliust és híveit. Heves hangon folyik Kárdinál György uram vitája is Kariánus János urammal. A vita végén Gál bíró egészen elfordul a kálvinista prédikátoroktól s felkiált: «Hála légyen a hatalmas Istennek, hogy a hamis és orcátlan embereket megszégyeníté az Isten». Vikárius Pál és Blandrata György eszmecseréje azzal ér véget, hogy a református lelkipásztor unitáriussá lesz. A mérkőzés a reformátusok vereségével végződik.

Az ismeretlen unitárius szerző igen ügyesen egyénítette Melius Péter alakját; jó humorral jellemezte református paptársait is; igaz, hogy torzképeket rajzolt s csúfolódásával meghamisította a tiszántúli kálvinista lelkipásztorok igazi egyéniségét. Melius Péter környezetéről ellenséges indulattal és a maró gúny hangján szólt. Mindenesetre jótollú író volt. A száraz hitvitát elevenné tette, az unitáriusok vallásos tanításait lelkesen védelmezte, a reformátusok hitelveit alapos hittudományi készültséggel cáfolta.

A Debreceni Disputát más néven Válaszuti Komédiának is nevezik a kézirat latin címe nyomán: Disputatio Debrecinensis, comoedia

Valaszutina illustrata. Az erdélyi Válaszút község Kolozsvár és Dés között fekszik: valószínűleg itt írták a komédiát; lehet, hogy ezen a helyen színre is került. Az unitárius diákok egészen jól eljátszhatták valamelyik nemesi udvarban. A komédiában előadott hittudományi vitatkozásnak megvan a történeti alapja, mert Melius Péter és paptársai 1567 decemberében zsinatot tartottak Debrecenben s a vitás kérdések tisztázása végett meghívták Dávid Ferencet és híveit. Az unitáriusok nem mentek el Debrecenbe, de mikor a reformátusok meghozták a maguk végzéseit, egy ötletes unitárius szerző 1570-ben megírta a Debreceni Disputát.

Kiadások. — A Debreceni Disputa avagy Debrecennek Blandrata György és Dávid Ferenc által való unitária hitre tért históriája csak 1879-ben jelent meg nyomtatásban, amikor Jakab Elek közzétette a Kénosi Tősér János és Uzoni Fosztó István nevéhez fűződő unitárius egyháztörténet lapjairól: Egy XVI. századi kiadatlan magyar színmű. Koszorú. 1879. évf. — Ez a másolat az 1770-es évekből való, de van még egy másik XVIII. századi másolata is. Ennek szövegét Alszeghy Zsolt adta közre: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914. (A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára.)

Irodalom. — Jakab Elek: Egy XVI. századi kiadatlan magyar színmű. Koszorú. 1879. évf. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Kanyaró Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891. — Bayer József: A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897. — Ferenczi Zoltán: A kolozsvári színészet és színház története. Kolozsvár, 1897. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Beöthy Zsolt: A XVI. század szépprózája. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. Budapest, 1906. — Borbély István: Unitárius polemikusok Magyarországon a XVI. században. Kolozsvár, 1909. — Firtos Ferenc: A Debreceni Disputa kéziratáról. Irodalomtörténet. 1912. évf. — Borbély István: A Debreceni Disputa. Erdélyi Múzeum. 1912. évf. — U. az: Még egyszer az unitárius hitvitákról. Irodalomtörténet. 1913. évf. — Alszeghy Zsolt: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914. (A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára.) — Firtos Ferenc: A Debreceni Disputa. Szászváros, 1917. — Németh László: A Debreceni Disputa. Protestáns Szemle. 1929. évf.

HELTAI GÁSPÁR VALLÁSERKÖLCSI DIALOGUSA.

Párbeszédes tagoltságuk következtében kapcsolódnak a drámai maradványok csoportjához a dialogusok is. Amikor a világ folyását bíráló szerző nem lépett közvetlenül olvasói elé, hanem különböző egyéneket léptetett fel és ezeknek alakjai mögé húzódott, megszületett a párbeszédes forma: a beszélgetők nyilatkozatait a szerző irányította, velük mondatta el megfigyeléseit, őket használta fel életbölcsességének népszerűsítésére. Voltaképen az iskolai drámák egy része is ilyen dialogus, de bennük mégis csak van valami mozgás, megindul a cselekvényük, vitatkozásuk nem puszta morális társalgás.

Az iskolai drámák hitvitázása és hitvédelme helyett inkább erkölcsöt tanított Heltai Gáspár dialogusa: *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról.* (1552.) Ez az elbeszélő-oktató párbeszéd-sorozat Antal és Demeter eszmecseréjét tartalmazza. Antal józan ember, Demeter részeges fickó; az előbbi bölcs szavakkal térítgeti jó útra felebarátját, az utóbbi belátja romlottságát és magába száll. A párbeszédes valláserkölcsi munkában vannak apró elbeszélő szakaszok is, de a tartalmi súly elejétől végig a józan életre való serkentésen nyugszik. Antal úgy prédikál, mint valami szigorú lelkipásztor, Demeter akként

viselkedik, hogy térítőjének napról-napra nagyobb öröme telik benne. A lerongyolódott korhelyből istenes ember lesz.

Hogy eredeti-e a munka vagy pedig fordítás: ez a kérdés eldöntetlen. Valószínűleg német szöveg nyomán készült. A kor erkölcstörténetére és a protestáns hívők gondolkodására mindenesetre élénken rávilágít. Meg lehet belőle ismerni a prédikátorok népies észjárását s hol komor hangú, hol humoros árnyalatú oktató stílusát. Sok jóízű parasztos szólás bukkan elő szövegéből; példái és hasonlatai szintén az akkori csekély műveltségű nemesség és polgárság szellemi színvonalához igazodnak. Az általános romlottság, az urak jogtalan hatalmaskodása, a férfiak és nők egyre sokasodó vétkei keserű szavakra indítják a szerzőt. Bátran beszél, nem retteg hívei haragjától, fáradhatatlan a bűnök felsorolásában.

Kiadások. — Heltai Gáspár: A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialogus. Kolozsvár, 1552. (Az Erdélyi Múzeum birtokában levő példány János Zsigmondé volt: az erdélyi fejedelem és választott magyar király maga írta rá a nevét a könyv címlapjára: Joannes Secundus, electus Rex Ungariae.) — A dialogus szövegéből Szabó Károly közölt mutatványokat a Vasárnapi Ujság 1868. évf.-ban. (Művelődéstörténeti és nyelvi értékére ugyanő hívta fel a figyelmet: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879.)

Irodalom. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. — Czóbel Ernő: Heltai Gáspár dialogusa a részegségről és tobzódásról. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1911. évf. — Thienemann Tivadar: XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1922—1923. évf.

SZEGEDI LŐRINC ISKOLAI DRÁMÁJA.

Egyik külföldi protestáns iskolai drámának, Selnecker Miklós *Theophania*jának, megmaradt a magyar fordítása. (1575.) Az ifjúság okulására írt latinnyelvű színdarabot Szegedi Lőrinc református prédikátor fordította magyarra. Eredetijének szövegét lépésről-lépésre követte, de azért egy szóval sem emlékezett meg forrásáról. Tele volt póriassággal. Nem sikerült meg sem közelítenie a német szerző latin stílusát, sőt még az eredeti szöveget sem értette meg minden helyen.

Az iskolai dráma az első emberpár családi körébe vezeti az olvasót. Éva siránkozik bűnbeesésén, Ádám vigasztalja feleségét, gyermekeik különféle házi dolgokat végeznek. Kainban kevés örömük van, de Ábel és Seth engedelmes, jámbor fiúk. Mikor az Úristen beköszönt házukhoz, Ábel és Seth örömmel járulnak a magas vendég színe elé, de Kain elrejtőzik, alig tudják előkeríteni. A vásott fickó félvállról beszél az Úristennel, a hittani kérdésekre nem ad helyes feleleteket.

Kain durvasága szembetűnő. Szüleiről és testvéreiről Éva füle hallatára így beszél: «Semmi dolgot nem tesznek im ez latrok oda be, hanem csak könyörögnek és tanulnak, kezeket emelgetik és nagy fohászkodásokkal az eget verik, egymást tanítják és oktatják. Honnan lött ez

csuklyás barátság?... Az én apám is azt akarnája, hogy mind barátokká lennénk mindjárást és úgy mint holtak élnénk. No ámbár dörögjön Ádám bíró, de ez az én regulám, hogy nagy frissen és kedvem szerént lakom; ahol akarok, ott járok; nagyot inni és frissen táncolni akarok; iszom, lakom és pályázok. Haja leányok, most vagyon az arany üdő; eszem, iszom, míg ifjú vagyok; pokolt azután könnyű megtalálnom. Élj, míg élhetsz, hamar elmúlik ez kedves ifjúság». Anyjával arcátlanul felesel; igaz, időnkint Éva is fellobban s hitvány szamárnak és keménynyakú parasztnak nevezi «szerelmes fiát». Kainnak az a véleménye anyjáról, hogy csalfa szavú asszonyi állat, nem kell hinni beszédének, mert valahol egy asszonyi állat vagyon, ott gonoszság vagyon. Testvéreinek azt beszéli, hogy megunta az imádkozással űzött bolondoskodást, nem akar ő pappá lenni, csak gyomra legyen tele, torka ne legyen száraz, mással nem törődik. «Mi haszna vagyon az ünnepnapnak és az sok imádkozásnak? Az én szemeimnek én azon egy falat kenyeret nem adnék, inkább vadásznám én amott az rókákat avagy legyet csapnék az szárамon.» Tisztálkodni nem akar. «Inkább akarnék im ez disznókkal az sárban fördeni, hogynem mint megmosódni.» Atyját kigúnyolja. «Ó te akasztófára való — szól reá Éva — nem méltó volnál e földön laknod, ki véres verítékvel tégedet hitván háládatlant tart.» Mikor Isten megjelenik a családban, borzasan áll az Úr elé s nem törődik vele, hogy tudatlan a vallás tanításaiban. Míg Ábel szépen felmondja Istennek a keresztény hitvallást: «Hiszek egy Istenben, mindenható atyában, mennynek és földnek

teremtőjében és Jézus Krisztusban, ő fiában, mi egy urunkban, ki fogantaték Szentlélektül, születék Szűz Máriától, kénzaték Pontius Pilátusnak alatta, megfeszítteték, meghala és eltemetteték»; addig ő ekképen számol be, a mennyei vendég előtt, az Úr imádságáról: «Mi atyánk, legyen te neved, te országod, miképen az földen és mennyen, adj minékünk nagy sokaságú kenyeret és bocsásd meg az adósságot és adj minékünk minden gonoszt, Amen».

Selnecker Miklós drezdai evangélikus lelkész 1560-ban öntötte drámai alakba Kain és Ábel történetét. (Nicolaus Selneccerus: Theophania. Comoedia nova et elegans de primorum parentum conditione et ordinum sive graduum in genere humano institutione. Vittenberga, 1560.) Gondos latinsággal megírt verses moralitását Szegedi Lőrinc népies prózában fordította. A magyar fordítóról nem sokat tudunk. Szegeden született, 1562-ben a vittenbergai egyetemen tanult, néhány évvel utóbb a békésmegyei reformátusok lelkésze volt, 1575-ben Szatmárra ment rektornak, 1584-ben ugyanitt lelkipásztorrá választották, 1594-ben meghalt. Amint a könyve élére helyezett Prologusból kiderült, fordítását előadásra szánta: «De hallja meg ti kegyelmetek — írja ebben az előbeszédben — mi legyen oka, hogy mi mostan ti kegyelmetek eleibe jöttünk és jól eszetekben vegyétek. Az mi gyülekezetünk comoediát akar ágálni, kinek neve Theophania azaz Isteni Megjelenés, mert ebben megjelenik az Atya Isten az elesés után az mi első atyáinknak és kegyelmes és atyai beszédekkel vigasztalja őket és oktatja őket az megígért magra, az Jézus Krisztusra. Minden ember azért erre szíve szerént hallgasson, imé majd megmondják, summája mi legyen».

Kiadások. — Szegedi Lőrinc fordításának csak egyetlen példánya maradt. Ezt a példányt a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi. Címe: Theophania azaz isteni megjelenés, új és igen szép comoedia a mi első atyáinknak állapatjáról és az emberi tiszteknek rendeléséről avagy grádicsáról. Szegedi Lőrintz által. Debrecen, 1575. (A szöveg vége elkallódott.) — Új kiadása Alszeghy Zsolt gyüjteményében: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914. (A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. I. köt. Pest, 1854. (Toldy Ferenc még eredeti munkának vélte a Theophaniát s a következőket jegyezte meg róla: Szerzőjének nem volt költői ihletése, de nem is vett egyebet célba, mint annak feltüntetését, hogy Isten az engedelmes gyermekeket megjutalmazza, a gonoszokat megbünteti; munkája akkora anachronizmus, hogy nem egyszer jámbor mosolygásra indíthatta még Szegedi Lőrinc hallgatóit is; modern jelmezben jelenik meg az egész társaság; személyei úgy beszélnek, mint a XVI. század keresztényei; emlegetik Jupitert, Jézust, a barátokat, böjtölést, szobai tanulást, baranyai bort; Isten valóságos examináló hittanár, Kain és társai korhely egyetemi hallgatók.) — Szivák Iván: A magyar dráma kezdete. Budapest, 1883. (Ez az értekezés mutatott rá arra, hogy Szegedi Lőrinc munkája nem eredeti mű, hanem fordítás.) — Heinrich Gusztáv: Szegedi Theophaniája. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1887. évf. (A latin eredeti és a magyar fordítás egybevetése. A magyar szöveg a latin drámának rövidítésre törekvő, de azért jelenetről jelenetre hű fordítása, az eredeti szöveg elegáns dikcióját nem tudja megszólaltatni.) — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. (A fordítás nyelve elég élénk; ha azonban ebből a munkából kellene megítélni a kor családi életét, nagyon tévednénk.) — Bayer József: A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897. (Szegedi Lőrinc fordítása moralizáló dráma, a protestáns célzat és a polemikus elem hiányzik belőle, az egész mű nem egyéb, mint egy idegen növénynek hazai talajba való átplántálása minden nyilvánvaló szükség nélkül. Prologusának nyilatkozata ellenére sem valószínű, hogy előadták, tekintve, hogy az 1562. évi debreceni hitvallás kizárta a reformátusok iskoláiból az iskolai drámát.)— Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. XIII. köt. Budapest, 1909. (A szerző életéről és munkásságáról.) — Alszeghy Zsolt: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914. (A hosszadalmas monológokkal telt latin darab még az iskolai drámák naiv közönségét sem elégíthette ki, a magyar fordítás pedig még kezdetlegesebb az eredeti szerkezetnél: döcögő, nehézkes, félreértésekkel telt. Valószínű, hogy még iskolai színpadon sem került előadásra.) — Gerhauser Albert: Szegedi Lőrinc Theophaniájának e-féle hangjai. Magyar Nyelv. 1917. évf. (Nyelvészeti észrevételek.)

BORNEMISZA PÉTER ELEKTRA-TRAGÉDIÁJA.

A REFORMÁCIÓ korának általános irodalmi érdeklődésére jellemző, hogy BORNEMISZA PÉTER görög nyelvből magyarra fordította Sophokles egyik drámáját: *Tragédia magyar nyelven.* (1558.) Nem puszta fordítás, hanem egyben átdolgozás is. A magyar szerző a görög tragédiát iskolai drámává alakította át s munkájával az erkölcsök javítását célozta. Meg akarta mutatni azt is, mennyire alkalmas a magyar nyelv még a legnehezebb idegen szövegek megszólaltatására is.

Nádasdy Tamás nádor tanácsosához, nemes és vitézlő Perneszich Györgyhöz, intézett ajánló levelében — munkája elején — kifejti, miért vállalkozott a nehéz feladatra. A Bécsben tanuló magyar ifjak megkérték, írjon számukra valami játékot. «Jóllehet elégnek magam nem tartottam, mert efféle írásba nem forgottam, mindazonáltal kívánságukat meg nem szeghettem.» Mivel a keresztyéneknek mindenben Isten nevét kell dícsérniök, olyan játékot választott, hogy azzal a keresztyének épülhessenek. «Választám azért a bölcs Sophokles Tragédiáját, melyet Elektrának hínak.» Sophokles a régi görögök között ritka jeles ember volt, minden írása csodálatos és pogány volta ellenére is eszes minden dolgában. Elektrája is tele van böl-

csességgel, tanulhat belőle minden jámbor keresztyén. Ez a munka örökké való példa arra, hogy az Úristen «noha halogatja az büntetését az bűnért, de azért el nem feledkezik róla, hanem hová inkább késik, annyival inkább röttenetesben bosszúját állja minden személyválogatás nélkül».

Ajánló levelét az előszó — «Az játékba elöljáró beszéd» — követi. Újból hivatkozik a pogányok bölcsességére: ők is elismerték Istennek a bűn ellen való haragját s látták a gonoszokon állt bosszúját. A jámbor pogány bölcsek még színjátékaikkal is jóra oktatták az embereket. A mostani keresztyének olyanok, mint a pogányok, minden gonoszságban telhetetlenek, senkivel semmit nem gondolnak, a prédikáción elszunnyadnak; hasznos tehát nekik az ilyen játék, mert ennek látására Isten haragjától megrettennek és erkölcsös életre térnek. Példát vehet mindenki ebből a pogány írásból, hogy Istennek hatalmassága vagyon a bosszúállásra. «Mennél inkább késik az Úristen az büntetéssel, annyival inkább nehezben és keservesben ostoroz. Kiről ez játékbeli király és királyné asszony példa leszen.»

Elmondja a tragédia meséjét, azután áttér a párbeszédek fordítására, helyesebben átdolgozására. Prózája népies magyarságú, világos beszédű, távol áll minden keresettségtől; igaz, hogy nem közelíti meg az eredeti görög szöveg költőiségét. Elektra cselekvényének menetétől erősen eltér, sőt egy új mellékszemélyt is visz a tragédiába: a Parasitust. A változtatásokat két okból cselekedte: egyrészt könnyíteni akart a maga dolgán, másrészt szem előtt

kellett tartania az iskolai dráma céljait. A játék tartalma így sem változott. Ezt a tartalmat ő maga ekképen foglalta össze egy mondatba: «Egész játéknak derék summája: Mikoron Klytemnestra az ő jámbor férjét, Agamemnon királyt, ketten, Aegistussal, álnoksággal megölték volna, nagy sok ideig vígan laktak az királyságba; de az király fia, Orestes, kit az nénje, Elektra, jámbor oktató mesterrel bölcsőbeli korába más országba küldött volt, emberkort érvén titkon hazajöve és atyja halálát mind az kettőn megtorolja».

Az olvasóhoz intézett latin utószóban ismét felhívja a figyelmet arra, hogy Isten megbünteti a bűnt. Dícsérettel szól Sophokles tehetségéről és erkölcsjavító céljáról: ezt a tragédiáját egyenesen az istentagadók és epikureusok ellen írta. A mű magyar fordítását annál szivesebben vállalta, mert mestere, Tannerus György — az egész Germánia híres bécsi főgimnáziumában a görög nyelv tanára — erősen buzdította erre a munkára; azonkívül kísérletet is akart tenni arra nézve, milyen sikerrel járhat a díszes szólású görög nyelv tolmácsolása magyarul. Elismeri ereje gyarlóságát, de az olvasó talán méltányos lesz buzgóságáért. Ki tudná méltó módon visszaadni Sophokles elmésségét és ékesszólását? A maga részéről nyugodtnak érzi magát, ha a költő gondolatait és kifejezéseit képes volt egyszerűen és világosan tolmácsolni. A többi művelt nemzet példájára művelni és gazdagítani kell a magyar nyelvet, aminthogy néhány év óta már magyarul is írnak. Ha talán cserben hagy is erőnk, nagy dolgokban az akarat is elég.

Bornemisza Péter Sophokles-fordítását a XVIII. század végén többen ismerték, de azután annyira nyoma veszett, hogy egyesek kételkedni kezdtek a fordításról szóló feljegyzések hitelességében, bár Bessenyei György közölt belőle egy kis részletet annak megmutatására, milyen volt a régi magyar beszéd s miként hangzanék ez a XVI. századi próza XVIII. századi rímes tizenkettősökben. (A holmi. Bécs, 1779.) — Sándor István nem látta a könyvet s ezért Clitemnestra Tragédiája címmel szólt róla. (Magyar könyvesház. Győr, 1803.) — Egyetlen megmaradt példányára a gothai tartományi könyvtár igazgatója, Krüger Hermann, 1923-ban hívta fel Ferenczi Zoltán figyelmét. Így jelent meg az elveszettnek vélt dráma háromszáz példányos hasonmás-kiadásban. (Tragoedia Magiar Nelvenn. Budapest, 1923.)

Kiadások. — Bornemisza Péter: Tragédia magyar nyelven. Az Sophokles Elektrájából nagyobb részre fordíttatott és az keresztyéneknek erkölcsöknek jobbításukra például, szépen, játéknak módja szerint, rendeltetett Pesti Bornemisza Péter deák által. Bécs, 1558. (A címlap eredeti helyesírásával: Tragoedia Magiar Nelvenn, Az Sophocles Electraiabol Nagiob rezre fordítatot, éz az Kerezteneknek erkoeczöknek iobitasokra peldaúl szepen iateknak mogia szerint rendeltetet Pesti Bornemizzá Peter deak altal.) — Hasonmás-kiadását Ferenczi Zoltán rendezte sajtó alá: Tragoedia Magiar Nelvenn. Budapest, 1923. (Hazafias adakozások segítségével közreadott fakszimilekiadás.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Thury Etele: Bornemisza Péter élete és munkái. Budapest, 1887. — Kiss Áron: Bornemisza Péter élete. Budapest, 1891. — Ferenczi Zoltán: id. Bornemisza-kiadás. Budapest, 1923. — Szilády Áron és Dézsi Lajos: Jegyzetek a Régi magyar költők tára hetedik kötetéhez. Budapest, 1926.

KOMÉDIA BALASSI MENYHÁRTRÓL.

A REFORMÁCIÓ korának drámai kísérletei között legtöbbet ér a *Balassi Menyhárt árulásá*ról (1569) szóló párbeszédes szatira. Az öt részből álló komédia hőse, Balassi Menyhárt, elárulja János Zsigmond erdélyi fejedelmet s Ferdinánd magyar királyhoz csatlakozik. Hogy a bécsi udvar bizalmát biztosítsa, megjelenik az esztergomi érsek előtt, meggyónja bűneit, áttér a katolikus vallásra. Áttérése után fia, az atyjához méltó gazfickó, megszökik a királyi udvarból, ahol kezes gyanánt őrizték.

Az ismeretlen szerző nem drámát akart írni, hanem dramatizált jellemrajzot. Mivel rettenetes nyomort látott Magyarországon s mert a Balassi-féle főnemeseket tartotta minden baj okozójának, alig talált megfelelő sötét színt hőse lefestésére. Adatainak igazságát az egykorú történeti források megerősítik. Balassi Menyhárt rettegett hírű ember volt, igazi rablólovag, tetőtől-talpig romlott magyar úr. Alávaló tettek töltötték be életét. Árúló, rabló, orgyilkos volt egy személyben, réme messze vidékeknek. A párbeszédes támadó irat ismeretlen szerzője azt a célt tűzte maga elé, hogy Balassi Menyhártot ország-világ előtt megszégyeníti, életéről lerántja a leplet, cselekedeteivel szemben kifejezi a nemzet megvetését.

Unitárius író volt, János Zsigmond erdélyi fejedelem híve, a Habsburg-ház és a katolikus vallás ellensége. Dramatizált jellemrajzában kiöntötte minden keserűségét. Párbeszédei során alakjai valósággal életre kelnek. Nemcsak Balassi Menyhárt alakját mutatta be jellemző vonásokkal, hanem ennek a pénzéhes, vallástalan, elvetemült embernek környezetét is ügyesen rajzolta. Balassi Menyhárt fia, papja, ispánja, diákja egyaránt jól jellemzett alakok. A szerzőnek, az ismeretlen unitárius papnak, jól kellett ismernie Balassi Menyhárt magánviszonyait. Párbeszédekbe tördelt politikai korképe a legmerészebb támadás volt a nagyhatalmú főrangú család ellen.

Balassi Menyhártnak a maga személyéről tett nyilatkozatai jellemző önvallomások. Bevallja, hogyha bizalmas embere nem hoz neki kedvező választ Bécsből a német királytól, ismét kész épen olyan könnyen elárulni a német királyt, mint ahogyan már előbb is elárulta János Zsigmond magyar királyt és erdélyi fejedelmet. Elárulna ő bárkit bármilyen dologban csak azért, hogy aranyat gyüjthessen. «Ha az Szamos mind arannyal folyna is, mégsem elég volna énnekem.» Protestáns prédikátort tart maga körül, de nem hisz semmiféle vallásban s bosszankodik, mikor prédikátora jóra inti. «Soha ez bestyét az nagy jámborságból és szentségből ki nem vehetem, most is immár predikál.» A vallás elsősorban azért kell neki, hogy hasznot húzzon belőle; a hittel való üzérkedésre mindjárt készen áll. «Az nagy Istenre mondom, hogy soha semmihez olyan kész nem vagyok, mint ehhez, mert nagy jó és hasznos kereskedésnek esmertem az hittel való

kereskedést mindenkor, kihez az több kereskedések mind semminek tetszenek, kit én meg is próbáltam: mert én tolvajlottam is, loptam is, bort is árultattam, szilvát, dinnyét, ugorkát és egyebeket sokat, posztót, gyolcsot és egyéb kalmárárút is bóttal tartottam, bőrgyüjtő is, timár is voltam, az aranycémentet is megízelítettem vala: in summa mind semmi az többi az egy hittel való kereskedéshez képest, mert csak ezzel találtam mindenemet.» Mikor meggyónik Oláh Miklós érseknek, megvallja, hogy nem tudja felsorolni bűneit, annyi gonoszságot követett el. Ha minden bűnét elő kellene számlálnia «egy hétig innét fel nem kelhetnénk». Az érsek nem is tudja megállni, hogy sok gazsága hallatára fel ne kiáltson: «Méltán verte volt meg anyádat az Isten, hogy ilyen monstrumot szült volt ez világra, mint te vagy, mert az egész magyar nemzetnek nagyobbat nem véthetett, minthogy tégedet szült volt e világra, mert csak az ti árultatástokért vagyunk idegen népnek szidalmába, még császárunknál is, úgy annyira, hogy immár az jámboroknak sincs miattad hitele». «Hallj többet is» — mondja Balassi; s újabb bűnlajstrom következik: rablások, gyujtogatások, emberölések, orgyilkosságok, árulások. Ellenséget nem tudtál kergetni — mondja az érsek — de «mennyiszer szegény magyart és keresztényt tolvajlottál, dúltál, fosztottál és kóborlottál, annak számát senki nem tudja». Még közvetlen környezete sem becsüli a rablót. «Semmi hiteled immár nincsen és böcsületed.» Mondja neki ispánja, Kasza Mátyás. Balassi nem lát sértést a közvéleménynek ebben az őszinte tolmácsolásában; mindjárt elhajtatja és levá-

gatja egy özvegyasszony ökreit, mert szolgáinak enni akar adni. Egy nemesúr gabonáját Kasza Mátyásnak adja, hogy megjutalmazza fáradozásait. Megszolgálom nagylelkűségedet kegyelmes uram — hálálkodik Kasza Mátyás — de azt kívánnám, hogy inkább a te magad tulajdonából jutalmazd szolgálataimat. Szénási István prédikátor őszintén tájékoztatja gazdáját a közhangulatról. Balassi nagyon szeretné tudni, mi a véleménye a császárnak és a környezetében levő magyar uraknak az ő dolgairól. «Mondd meg — biztatja Szénásit — azt akarom, hogy tudjam.» «Ugy legyen, de ne vegye kegyelmed nehéz néven. Császár az uraktul azt kérdi volt: mit adjon kegyelmednek? Erre mondának azonnal: Ha felséged érdeme szerint fizetni akar és valamit adni, hát egy szál istrángot adjon, kivel felakasszák, ez legyen neki érdeme szerint való ajándék.» Fiának, Balassi Boldizsárnak, Tamás deák mondja meg, hogy orcájának bőre vastagabb a bocskorbőrnél. Mit törődik ezzel Balassi Boldizsár! «Mind ez világ tudományán sem adnám — kiált fel — ez gyémánt gyűrűcskét, ki ujjomban vagyon. Lám mely szépecske, még fiamra is rá marad, nem úgy mint az tudomány.»

A szerző szatirája maró, humora keserű, párbeszédei ötletesek. Pompásan csattanó mondatai s a közhasználatból ma már kiveszett gyökeres régi kifejezései vannak. A drámai kompozicióhoz nincs tehetsége. Meg sem kísérli, hogy cselekvényét bonyolítsa vagy meséjének változatosabb hátteret adjon; még az elfogadható megoldást is mellőzi. Munkája a befejezetlenség benyomását kelti.

A Balassi-komédia meséjének úgyszólván minden adata igaz, személyei történeti személyek. Az újabb nyomozás kiderítette többek között, hogy Szénási István, Tamás diák és Józsa diák valóban ott éltek a hírhedt főnemes környezetében. Maga Balassi Menyhárt vezéri szerepet vitt az erdélyi rendek között, Izabella királyné bizalmas embere volt, egyik orgyilkossága jutalmául az erdélyi hadak főkapitánya lett, az erdélyi fejedelmi udvar részéről számos nagy adományban részesült, de titokban már ekkor alkudozott I. Ferdinánd királlyal, hogy otthagyja Erdélyt, mint ahogyan ezt Izabella királyné halála után meg is cselekedte. Mikor I. Ferdinánd király aláírta a számára kiadott kegyelemlevelet, családjával együtt megszökött Erdélyből, nyiltan átpártolt a Habsburgokhoz (1562) s minden erejét megfeszítette, hogy a bécsi udvar csapatainak segítségével letaszítsa János Zsigmondot a fejedelmi trónról. Közben egyéb vállalatokba is bonyolódott, így Moldvában ki akart rabolni egy gazdag klastromot, ez a vállalkozása azonban nem sikerült. Kegyetlenül megjárta az erdélyiekkel is. Mikor egy alkalommal távol járt székhelyétől, Szatmártól, az erdélyi hadak fővezére, Báthory István elfoglalta a várost, zsákmányul ejtette a lelketlen áruló kincseit s fogságba hurcolta feleségét és két ifjabb gyermekét. (1564.) Ettől az időtől kezdve a másokkal szemben irgalmatlan ember megtörve könyörgött I. Ferdinánd királynak, hogy váltsa ki családját János Zsigmond fogságából. Elbetegesedve Detrekő várába vonult vissza, innen esedezett a királyhoz; közben meghalt felesége, meghalt két gyermeke; 1568-ban, halála évében, már csak István nevű fia élt, ez is Erdélyben. Ezt a fiát csak atyjának halála után tudta kiszabadítani a király az erdélyiek rabságából.

A komédiát a benne érintett események szerint 1567 előtt nem írhatta szerzője, a kézirat tehát néhány évig vándorolt, míg végül Karádi Pál 1569-ben hozzáfogott kinyomásához. Karádi Pál egyike volt a legtekintélyesebb unitárius lelkészeknek. Székesfehérvárt született 1523-ban, tanulmányainak egy részét a külföldön végezte, János Zsigmond uralkodása alatt Erdélyben lelkészkedett. Miután odahagyta abrudbányai papi hivatalát, a temesvári unitáriusok prédikátora lett. Blandrata György mérsékeltebb hitelveivel szemben Dávid Ferenc tanításaihoz csatlakozott s mestere elítélése után nyilt levélben támadt a győzelmes Blandrata-pártra: «Elvesztettétek — úgymond — az ártatlan

embert, kinek a keresztény vallás iránt oly nagyok az érdemei. De eljön az idő, midőn Dávid Ferencet, Krisztus ez igaz vértanuját, a földből kikaparnátok és az életre visszahoznátok. Nem érhetett minket az ő elvesztésénél nagyobb veszedelem, amit vajha a kegyelem Istene jóságával enyhítene! Jaj, jaj, jaj tinéktek! Éljetek, ha tudtok, gyilkosok, Kain atyjafiai». A tekintélyes hittudós 1589-ben még élt, mert Bogáti Fazekas Miklós úgy emlékezett meg róla, mint a magyarországi unitarizmus oszlopáról. A török uralom alatt élő s később kipusztuló alföldi unitáriusoknak ő volt az első püspöke. Bod Péter a következőket mondja róla: «Nevezetes tudós ember volt a XVI-dik században a Krisztust imádni nem akaró antitrinitáriusok között, superintendens az Alföldön. Írt egy hosszú levelet a Krisztust imádni akaró antitrinitáriusoknak s azok között az első rendbélieknek, amelyben világosan és hathatósan kiirja azokat a titkos dolgokat, amelyek a Dávid Ferenc megszentenciáztatása alkalmatosságával alattomban Dávid Ferenc ellen véghez mentenek. Megmutatja azt eléggé, hogy a Dávid Ferenc veszedelmének furója-faragója Blandrata volt; a hamis vádakat ő formálta, indította, folytatta; a fejedelemnek ő árulta el, hogy maga gonoszságát azzal inkább elpalástolhatná. Ebből a levélből többet lehet tanulni a Dávid kárhoztatása iránt, mint más egyéb írásokból». (Magyar Athenas. 1766.)

Az irodalomtörténetírók egy része Karádi Pált tartja a Balassi-komédia szerzőjének. E felfogás szerint Karádi Pál azért titkolta el nevét, mert félt a Balassa-család bosszújától. Ha mérlegeljük ezt az érvet, nyilvánvaló, hogy Karádi Pál már a kézirat sajtó alá rendezése és bátorhangú előszava miatt is joggal félhetett volna a Balassáktól; épen ezért nem lehet belenyugodni az ő szerzőségébe. Amilyen bátorsággal írta meg zord előszavát és nyomatta ki a kéziratot, épen olyan erővel nyugodtan meg is vallhatta volna szerzőségét, hiszen ezért még dicséretben is lett volna része Erdélyben. Ott ugyanis János Zsigmond fejedelem uralkodása alatt gyülölt és átkozott neve volt Balassi Menyhártnak, a többszörös orgyilkosnak, Erdély árulójának, aki János Zsigmond fejedelmet csaknem kiforgatta trónjából. — Ezt a Karádi-hipotézist egyébiránt Horvát István vetette fel s azóta sokan megismételték. (Tudományos Gyüjtemény. 1819. évf.) — Horváth János nyomatékosan cáfolta a százesztendős hagyományt. (Tapogatódzások

a Balassi-komédia körül. Irodalomtörténet. 1914. évf.) — Farkas Gyula annak bizonyítását kísérelte meg, hogy a mű szerzője Bornemisza Péter (Balassi Menyhárt árultatásának szerzője. Magyar Nyelv. 1927. évf.); véleményéhez Balassi Menyhárt életadatainak egybeállítója, Házi Jenő is csatlakozott. (Balassi Menyhárt árultatásának szerzője. U. o. 1928. évf.) — Ezt a feltevést sem lehet elfogadni. Bajosan hihető, hogy az a Bornemisza Péter támadta volna ádáz hangon és epébe mártott tollal Balassi Menyhártot, aki annyit köszönhetett a Balassa-családnak. Bornemisza Péter a kipellengérezett Balassi Menyhárt öccsének udvari papja volt, közben magának Balassi Menyhártnak vendégszeretetét is élvezte (1565) s Balassi Menyhárt halála után benső viszonyban állott az elhúnyt fiával, Balassi Istvánnal, akinél szintén hosszabb ideig tartózkodott s az ő oltalma alatt maradt élete végéig. Ilyen körülmények között nem lehet elképzelni, hogy a család jóságáért aljas hálátlansággal és Balassi Menyhárt gonosz tetteinek felhánytorgatásával fizessen. Ez épen olyan valószínűtlen, mint Karádi Pál szerzősége.

A Balassi-komédiára legelőször Horvát István hívta föl a figyelmet, miután ráakadt egyetlen példányára gróf Teleki László könyvtárában. Ő vetette fel azt a gondolatot, hogy a dráma szerzője Karádi Pál. (Hazai Tudósítások, 1806. évf. 48. szám. Tudományos Gyüjtemény. 1819. évf. 5. köt.) — Toldy Ferenc bővebben méltatta a komédiát. Szerinte Karádi Pál névtelenének dialogusaiban annyi elevenség és élethűség van, amennyit csak a színpadi hatás titkaiban jártas színésztől lehet várni. A kézirat valamelyik vándorszínész-társaságtól kerülhetett az abrudbányai unitárius lelkész és nyomdatulajdonos kezébe. (A magyar költészet kézikönyve. Pest, 1854. A magyar költészet története. 2. kiad. Pest, 1867.) — Beöthy Zsolt úgy találta, hogy a XVI. századi magyar szellem művei között alig van értékesebb ennél a drámánál: egy tiszta lelkű, tiszta fejű, tiszta tollú ember munkája ez, ki izmos jellemző tehetségével és fordulatos drámai nyelvével eredeti nemzeti bélyeget nyomott korképére. Ez a politikai célzatú színdarab a hisztórikust, esztétikust és nyelvészt egyaránt érdekli. Karádi Névtelene a reformáció korabeli magyar költészetnek Balassa Bálint mellett a legnagyobb neve. (Az első magyar politikai színmű és kora. Budapest, 1876. Különlenyomat a Századokból. Megjelent továbbá Beöthy Zsolt

színi kritikáinak gyüjteményében: Színmüírók és színészek. Budapest, 1882. A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. A dráma kezdete. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906.) — Bodnár Zsigmond szerint a dráma olyan férfiú müve, aki megunta a vallási villongásokat, nem szerette a protestáns prédikátorokat, nem becsülte a katolikus papokat, gyülölte a nagyurak és szolgáik gazságát, felháborodott az emberek sötét jellemtelenségén; olyan férfiú müve, aki helyes ítélettel, megvető mosollyal, fanatizmus és pátosz nélkül szólt korának szörnyüségeiről és hősének aljasságáról. (A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891.) — Bayer József szerint a mű drámának komolyan alig mondható, mert sem egységes cselekvénye, sem befejezése nincsen. Első és második része alig egyéb, mint Balassi Menyhárt párbeszéde híveivel; a gyónási jelenet az elvetemült nagyúr közéleti és magánéleti gazságainak feltárása; az utolsó rész egészen külön történet, mert a fiú szökése nem tartozik az apa történetéhez s ebből a szökésből nem következik semmi. A darab alig több párbeszédes szatiránál, csak a politikai és vallási elem vegyítése visz bele némi élénkséget. Nem politikai színmű, hanem Sztárai Mihály hitvitázó drámáival rokon alkotás: a fősúly a vallásváltoztatás és a fülbegyónás kigúnyolásán nyugszik. Jellemrajzolása és párbeszédeinek fordulatossága haladást jelent Sztárai Mihály munkáihoz képest; drámai dikciójában már nincsenek prédikációkhoz hasonló hosszúságú részletek. (A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897.) — Horváth Cyrill dialogizált szatirának nevezi a drámát, nagy elismeréssel ír a jellemzés és korfestés ügyességéről, különösen Balassi Menyhárt alakjáról: érdekes, furfangos, cinikus gazember, szinte az akasztófa-virágok humorával. E szatira hősei sokat társalognak és alig tesznek valamit, de ez a század stílusához tartozik; e kor írói még nem ismerik a tettekben való jellemzést, embereik azonban olyan élénk, természetes, vaskos nyelven beszélnek, melyhez foghatót még Sztárai Mihály sem adott személyei szájába. (A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899.) — A jellemzés erejét és a párbeszédek folyamatosságát emeli ki a drámában Alszeghy Zsolt is. Balassi Menyhárt nem sokat cselekszik, de épen az, hogy olyan szemérmetlen büszkeséggel sorolja fel minden gonoszságát, teszi

az elvetemültségéről nyert képet annál erősebbé. Ez az eljárás nem elég drámai, nem elég művészi, de rendkívül kifejező. Hasonló elevenséggel jelenik meg az olvasó szeme előtt a többi alak is. (Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914.) — Borbély István szerint Karádi Pál drámája időrendben az első magyar társadalmi színmű. Ez a darab az addigi hitvitázás helyébe közvetlenebb érdekességű társadalmi eseményt ültetett; az addigi párbeszédes munkák szűk cselekvényét szélesebbre bővítette és drámai erővel fejlesztette; az addigi drámai külsőségeket a jellemek összeütközéséből fakadó mesével töltötte ki. Az eleven párbeszédű, ügyes humorú szerző igazi élő alakokat teremtett. (A magyar irodalom története. I. köt. Kolozsvár, 1924.) — Szilády Áron és Dézsi Lajos jegyzeteiben azt olvassuk, hogy a komédiát, tartalmánál fogva, párbeszédes paszkvillusnak is nevezhetnők, bár a mű méltán helyet foglalhat a XVI. század drámai kísérletei között is. Szerkezete ugyan szétesö, ötödik részét semmi sem füzi a megelőző négy részhez, nincs drámai cselekvénye sem, szereplői valóban csak közbeszólók, de a szerző jellemző ereje kiváló, korrajza páratlanul áll irodalmunkban. (Jegyzetek a Régi magyar költők tára hetedik kötetéhez. Budapest, 1926.)

Kiadások. — A Balassi-komédiát először Karádi Pál alsófehérmegyei abrudbányai unitárius lelkipásztor nyomatta ki: Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról, mellyel elszakada a magyarországi második választott János királytól. Abrudbánya, 1569. (Székesfejérvári Karádi Pál műhelyének ez a könyv az egyetlen fennmaradt terméke. A korunkra jutott példány a gróf Teleki-könyvtárral jutott a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárába. A könyv előszavában elmondja Karádi Pál, hogy mikor a Balassi Menyhártról szóló komédia kézirata hozzákerült, rendkívül fölháborodott. A sok istentelenség elolvasása után elhatározta, hogy a kéziratot kinyomja. Mert mi az oka az ország pusztulásának? Oka az, hogy a nemzet elfordult a tulajdon véréből eredő fejedelmektől és nagy pártoskodással idegen fejedelmeknek hajtott fejet. Oka továbbá, hogy olyan árulók vannak az országban, minő Balassi Menyhárt, akinek viselkedése jó példa a bünösöknek és büntetleneknek egyaránt. Ez az ember elszakadt a magyar királytól, János Zsigmondtól; játszott becsületével, fejedelmével és Istenével; de bünhödése nem marad el. «Balassinak minemű nemzetsége, hazája, élete,

erkölcse és cselekedeti voltanak, nem szükség itt előszámlálnom, mert a Comoediának a derekában mind meglesznek; hanem csak erre intem én Nagyságtokat, hogy az Úristent féljétek, a királyt tiszteljétek és minden hüséggel legyetek, hogy az Úristen is egy ideig a megérdemlett és elvégezett büntetést elhalassza és megtartson hazátokban, igaz hitben, reménységben, isteni félelemben és szeretetben.») — Toldy Ferenc kiadása: A magyar költészet kézikönyve. I. köt. Pest, 1855. (A dráma értékeire ez a szövegközlés tette figyelmessé az érdeklődőket.) — Kertbeny Károly kiadása: Magyarország legrégibb drámairodalma. Budapest, 1878. (A szöveget Kertbeny Károly már előzőleg német fordításban is közzétette: Die Fürstenverrathe des Melchior Balaschscha. Lipcse, 1874.) — Szilády Áron kiadása: Régi magyar költők tára. VII. köt. Budapest, 1912. (Jegyzetek a Régi Magyar Költők Tára hetedik kötetéhez. Budapest, 1926.) — Alszeghy Zsolt kiadása: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914. (A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára.)

Irodalom. — Toldy Ferenc: A magyar költészet története. I. köt. Pest, 1854. — U. az: A magyar költészet kézikönyve. I. köt. Pest, 1855. — U. az: A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. I. köt. 3. kiad. Pest, 1872. — Szigligeti Ede: A dráma és válfajai. Budapest, 1874. — Beöthy Zsolt: Az első magyar politikai színmű és kora. Budapest, 1876. — Kertbeny Károly: Magyarország legrégibb drámairodalma. Budapest, 1878. — Szivák Iván: A magyar dráma kezdete. Budapest, 1883. — Kadocsa Lippich Elek: A magyar dráma gyermekkora. Budapest, 1884. — Imre Sándor: A néphumor a magyar irodalomban. Budapest, 1890. — Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. köt. Budapest, 1891. — Kanyaró Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891. — Ferenczi Zoltán: A kolozsvári színészet és színház története. Kolozsvár, 1897. — Bayer József: A magyar drámairodalom története. I. köt. Budapest, 1897. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. V. köt. Budapest, 1897. — Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. — Beöthy Zsolt: A XVI. század szépprózája. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Borbély István: Unitárius

polemikusok Magyarországon a XVI. században. Kolozsvár, 1909. — Böszörményi Sándor: A Balassa-comoediáról. Budapest, 1909. — Szilády Áron: Régi magyar költők tára. VII. köt. Budapest, 1912. — Horváth János: Balassi Menyhért Tamás-deákja. Irodalomtörténet. 1912. évf. — Farkas Gyula: Balassi Menyhárt árultatása és Karádi Pál. U. o. 1913. évf. — Borbély István: Balassi Menyhárt Árultatása és Karádi Pál. U. o. 1914. évf. — Alszeghy Zsolt: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914. — Horváth János: Tapogatódzások a Balassi-komédia körül. Irodalomtörténet. 1914. évf. — Erdélyi Lajos: A Balassi-komédia szerzőjének kérdése. U. o. 1914. évf. — Borbély István: A magyar irodalom története. I. köt. Kolozsvár, 1924. — Szilády Áron és Dézsi Lajos: Jegyzetek a Régi Magyar Költők Tára hetedik kötetéhez. Budapest, 1926. — Dézsi Lajos: Magyar történeti tárgyú szépirodalom. Budapest, 1927. — Farkas Gyula: Balassi Menyhárt árultatásának szerzője. Magyar Nyelv. 1927. évf. — Házi Jenő: Balassi Menyhárt árultatásának szerzője. U. o. 1928. évf. — Ujvári Gyula: Hol keressük a Balassi Menyhárt árultatásáról írt Comoedia szerzőjét? Erdélyi Irodalmi Szemle. 1928. évf.

EGYÉB DRÁMAI MARADVÁNYOK.

A reformátusok és unitáriusok számos nyilvános vitatkozást tartottak. Hitvitáik jegyzőkönyvei célzatosan gúnyolták az ellenpárt vezérembereit. Egyik-másik jegyzőkönyvben felbukkan a párbeszédes forma is. A *Nagyváradi disputáció* az 1569. évi váradi református-unitárius hitvita dialogizált jegyzőkönyvének tekinthető. A *Pécsi disputáció* az 1588. évi pécsi vetélkedés történetét őrizte meg párbeszédes alakban. Míg az előbbi fejezetek során részletesen tárgyalt 1570. évi *Debreceni disputa* a tiszántúli reformátusok és erdélyi unitáriusok küzdelmeinek szabad képzeletű irodalmi feldolgozása, a többi disputáció hiteles egyháztörténeti emlék.

Kései másolatban több párbeszédes hitvita maradt fenn. A *Nagyváradi komédia* lapjain egy kálvinista prédikátor vitatkozik egy unitárius lelkésszel a két hitfelekezet tanításairól. Nem tudnak megegyezni, a biblia nem tehet igazságot, a sok teológiai okoskodás vége gorombaság, befejezésül a kálvinista pap kiutasítja házából unitárius vendégét. Iróníkus tanulság: okosabb a kálvinista prédikálásért a hívek részéről jó ellátásban részesülni, mint az unitárius vallásért szegény helyen nyomorogni. A *Colloquium* vitatkozó személyei: a pápista, luteránus, kálvinista, unitárius, ateista, török, zsidó és oláh. A döntő vitatkozás a király

előtt folyik, neki az unitárius pap tanításai tetszenek legjobban.

A párbeszédes forma iránt tanusított érdeklődés nem merült ki iskolai drámákban, egyes vallásos és erkölcsi témák feldolgozásában, a Balassi Menyhárt személyének szóló támadásban és Bornemisza Péter Elektra-fordításában. Balassa Bálint írói lelkességéből megjelent az első magyar szerelmi színmű is: *Credulus és Julia.* Ennek a drámának csak négy levélből álló töredéke maradt meg.

Párbeszédekben folyik Salamon és Markalf históriájának első része is; második részében a párbeszédes formába apró történetek szövődnek.

Egy időben drámai alkotásnak hitték Jephta Tragédiáját. Illyefalvi Istvánnak ez a magyar elbeszélő költeménye a nagybritanniai Buchananus György latin iskolai drámája nyomán készült. (Iephta sive Tragoedia Iephtae. Kolozsvár, 1570.)

Irodalom. — Kanyaró Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891. — Erdélyi Pál: Balassa Bálint. Budapest, 1899. — U. az: Balassa Bálint komédiája. Magyar Könyvszemle. 1900. évf. — Borbély István: Unitárius polemikusok Magyarországon a XVI. században. Kolozsvár, 1909. — U. az: Adalék a XVI. századi drámairodalmunk történetéhez. Keresztény Magvető. 1909. évf. — Balassa József: Unitárius hitviták a XVI. században. Irodalomtörténet. 1913. évf. — Borbély István: Unitárius iskoladrámák a XVI. században. U. o. 1913. évf. — U. az: Még egyszer az unitárius hitvitákról. U. o. 1913. évf. — Alszeghy Zsolt: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914. (A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára.) — Dézsi Lajos: Balassa Bálint minden munkái. Két kötet Budapest, 1923.

A XVI. SZÁZAD LATIN IRODALMA.

A vallásos és bölcselő irodalom.
A költészet.
A történetírás.
A nyelvtudomány.

A VALLÁSOS ÉS BÖLCSELŐ IRODALOM.

A XVI. SZÁZADBAN a tudományos írók rendületlenül ragaszkodtak a latin nyelvhez, a költők is szívesen verseltek latinul. A vallásos könyvek egy részét magyarul írták ugyan, mert szükség volt a deák beszédet nem értő hívők megnyerésére, de a hitbuzgalom és szépirodalom körén kívül eső munkák — némi kivétellel — mind latin nyelven jelentek meg. Aki az előkelőbb olvasók tetszését óhajtotta megnyerni vagy számot tartott a tudós elnevezésre, nem írhatott magyarul. Nagyon sok latin kézirat és nyomtatvány maradt ebből a korból, de filológiai feldolgozásukat most még nélkülözzük. Csak a történetirodalom és nyelvtudomány fejlődéséről van némi áttekintésünk s a vallásos és bölcselő irodalom és a költészet néhány tehetségesebb művelőjét ismerjük.

Mikor a vallásos író magyarul írt, nemzetének néhány száz olvasni szerető papjához és nemeséhez beszélt; de ha latinul fogalmazta meg és nyomatta ki hittudományi fejtegetéseit, könyvét egész Nyugat-Európában olvasták. A legnemzetibb érzésű magyar hitújítók egy része is szívesen fordult a tudomány nemzetközi nyelvéhez: Szegedi Kis István csakúgy, mint Dávid Ferenc vagy Enyedi György.

A kor lelki vívódására, a legkiválóbb emberek teológiai és filozófiai iránykeresésére, különösen jellemző

Dudics András pályája. Budán született, sokfelé megfordult, mindenütt feltűnt fényes tehetségével. Életének néhány nevezetesebb állomása: Boroszló, Verona, Padova, Velence, Firenze, Brüsszel, Páris, London. Huszonkét éves volt, mikor Brüsszelben V. Károly császár előtt tisztelgett, Párisban Medici Katalin elé jutott s Londonban Erzsébet királynő fogadta. Egyházi pályáján korán magára vonta a figyelmet; 1562-ben, huszonkilenc éves korában, ő képviselte a magyar katolikus főpapságot a tridenti zsinaton. Öt szónoklatot mondott, cicerói ékesszólását csodálattal hallgatták, fejtegetésein megdöbbentek; elítélte ugyan a protestánsok szakadását, de annál nagyobb határozottsággal követelte a katolikus reformokat. I. Ferdinánd a római pápa kérésére visszahívta; azután engesztelésül csanádi, majd pécsi püspökké tette; de a meggyőződésében mélyen sértett férfiú nem sokáig viselte egyházi méltóságát, 1567-ben lemondott püspökségéről, nőül vett egy előkelő lengyel hölgyet s Krakkóba költözött. A pápa egyházi átokkal sujtotta. Később Boroszlóban telepedett le, megbecsüléssel vették körül, itt is temették el 1589-ben az evangélikus templom oltára mellé.

Dudics András — Andreas Duditius Pannonius —, tulajdonképen erazmista volt, a vallásos türelmetlenség ellenzője, a katolikus egyházban mutatkozó káros jelenségek bírálója, nagy tudós, szkeptikus elme. Lelkében szakított régi vallásával, de nem tekintette magát protestánsnak sem. Mikor a svájci reformátusok felszólították, hogy csatlakozzék hozzájuk, így válaszolt: «Még mindig kételkedésben vagyok. Azt kívánjátok tőlem, hogy hozzá-

tok csatlakozzam és fennen hivalkodtok, hogy senki sincs az igaz egyházban, ki nem a ti hiteteket követi. De mások hangos szóval az ellenkezőt állítják... Nem látjátok-e, miként hatalmasodott el a gonoszság, mióta felgyulladt az evangélium mécsese, mely vélekedéstek szerint csakis a ti templomotokban világol? Miként borítják el tetemek a föld színét a vérontások miatt? Miként rontják meg a legjobbakat az országlásban? Milyen bért ígérnek a gyilkosoknak? Nem látjátok-e, hogy az örök élet ígéretével kényszerítik őket, hogy öljenek? Nem sínylődik-e ebben Európa legszebb országa? Ezeket a fegyvereket adta-e tanítótok, Krisztus, kezetekbe, hogy a keresztény hitet megvédjétek? Azt mondjátok, hogy a Szentírást követitek. Helyes. De ti a magatok értelme szerint, mások pedig a maguk értelme szerint csavarják a Szentírást. És én bizonytalanságban maradok, hogy melyik bíró dönthet itt». (1584.)

Az ilyen szabadon gondolkodó hittudós és bölcselő ritka volt ebben a korban. Szabadelvűség dolgában a hitújító kor teológusai és filozófusai közül az unitáriusok álltak elöl, a lelkiismeret szabadságát egyedül ők tisztelték, vallásos hitelveik kialakításában ők távolodtak el legmesszebbre a hit-titkokhoz ragaszkodó, eretnek-üldöző kereszténységtől. Dávid Ferenc munkáiban nyomról-nyomra lehet kísérni, hogy a nagytudományú reformátor milyen hajlíthatatlan következetességgel ment át a kálvinizmus dogmáiból a Servet Mihály hitrendszerén felépült Szentháromság-ellenességbe s ebből az átmeneti antitrinitárizmusból a tiszta unitárizmusba. A Servet-

féle antitrinitárizmust Dávid Ferenc 1567-ben a tordai zsinaton fogadtatta el az erdélyi református papság egy részével; ekkor tűnt ki, hogy számos társával együtt nem Kálvin János tanításait követi, hanem a Genfben elégetett spanyol hittudós teológiáját. Míg a debreceniek a maguk ortodox kálvinistaságában sértetlenül őrizték a Szentháromság tanát, a kolozsváriak új szellemben nyilatkoztak Krisztus istenségéről. A kálvinisták szerint Jézus Krisztusban a három isteni személy egyike lett emberré; az unitáriusok szerint Jézus Krisztus, az ember, az Atya által rendeltetett Istenné. Melius Péter azt tanította, hogy az Üdvözítő öröktől fogva Isten; Dávid Ferenc azt vallotta, hogy a Fiú csak emberi születése és földi pályafutása után emelkedett az Atya mellé. A harmadik isteni személyre nézve Dávid Ferenc és társai Socinus Faustus olasz hittudóstól elfogadták azt a hittételt, hogy a Szentlélek nem Isten, sőt nem is személy, hanem jelkép: Isten ereje. Az Atyát és a Fiút imádandónak tartották; csak az 1570-es években kezdték tagadni egyesek a Fiú imádásának megengedhető voltát. Ez a fordulat Dávid Ferenc személyére nézve végzetessé vált, mert a vallásos közvélemény nem tudott belenyugodni ebbe a tiszta unitárizmusba s ragaszkodott Jézus Krisztus imádásához. Az Atyának és Jézus Krisztusnak istensége között — a Dávid Ferenccel szembehelyezkedő ortodox unitárius felfogás szerint — annyi a különbség, hogy az Atya magától való Isten, míg a Fiú olyan Isten, aki mindent az Atyától vett, Atyja tette őt mindenekfelett álló hatalmas Istenné. Ime a század nagy szellemi problémája; ide fejlődött a katoliciz-

musból kiinduló kereszténység az evangélikus és református eszmekörökön keresztül. A Szentháromságból Szentkettősség lett.

Dávid Ferenc állandóan hangoztatta a vallásos türelmet s ismételten felhívta a figyelmet arra, hogy a hit kérdéseiben tartózkodni kell minden erőszakosságtól. A Szentírásban — úgymond — sehol sem lehet olvasni, hogy Krisztus országa fegyverrel terjessze az evangéliumot és kényszerrel hamisítsa meg az igaz meggyőződést; Krisztus országának tagjai nem lehetnek szeretet nélkül élő lelkek, hiszen a szeretetnél nincs felségesebb dolog a világon; a hit elkezdi, a szeretet elvégzi a jót; az igázi keresztény hívők még azoknak is jót kívánnak, akik átkozzák őket; szelídek, megbocsátók, jótékonyak, vallásáért senkit sem háborgatnak. Kövessük a szeretetben Istent, aki Jézus Krisztust áldozatul adta az emberi nem megváltásáért.

Bölcselkedni szeretett a papság. Az egyetemeken és azok falain kívül minden körben megcsodálták azokat, akik elvont szóáradattal űzték a gondolkodás meddő játékait. Ez annál feltűnőbb, mert Luther Márton — a hiú nagyzolás és nagyképű üresség üldözője — megvetette a filozófusokat s terméketlen szószaporításukról vallott rossz véleményének nyilvánosan is kifejezést adott. «Nagyon bánom én azt, holtig bánom — mondja a német városok tanácsuraihoz intézett egyik iratában — hogy nem olvastam többet inkább a költőket és a történetírókat; és hogy ezekre senki nem is tanított. Ezek helyett olvasnom kellett az ördög ganaját: a filozófusokat. Nagy

fáradsággal, erőfeszítéssel, nagy káromra! Alig győzöm most őket kisöpörni magamból.»

Melanchton Fülöp megmaradt a hittudomány hagyományos álláspontja mellett, visszaállította Aristoteles tekintélyét s a katolikus teológia hasonló felfogásával párhuzamosan megszilárdította a protestáns aristotelizmust. A bölcselő elmék általában Aristotelest követték, bár szívesen tanulmányozták a többi görög filozófust és a középkori skolasztikusok bölcseletét is. Utóbb valóságos protestáns neoskolasztika képződött.

A külföld tudományos világában feltűnést keltett Laskai Csókás Péternek az emberről *De homine* címmel közreadott elmélkedése s ebben a lélekről szóló filozofálása. (1585.) A kicsiny ember, a nagy természet és a mindenek felett álló Isten: ebből áll a világ; e hármas világnak megfigyeléséből származnak ismereteink. Az ember — a kis világ — hasonló az univerzumhoz, a nagy világhoz; mozgató erejüket mindketten Istentől kapták; Isten volt az, aki az ember testében a föld mulandó anyagát egybekötötte a halhatatlan lélekkel s az embert a maga személyének képviselőjévé tette a földön. Efféle gondolatokkal van átszőve a magyar filozófus lélektudományi munkája; a szerző tanult fő, kora tudományosságának színvonalán áll; könyve nem puszta ismételgetés, hanem önálló elmélkedés gyümölcse.

Az aristotelesi filozófia tanítványa Baranyai Decsi János is, az igen értelmes *Synopsis philosophiae* írója. (1595.) Könyvében a filozófia egész rendszerét egybefoglalja, szól az elméleti bölcseletről, vázolja a gyakorlati bölcselet

lényegét. Az elméleti bölcselet: a matematika, a fizika és a metafizika; a gyakorlati bölcselet: az etika, a politika és az ökonómia. Mindegyiknek megadja a definicióját, a rendszerezésben világosságra törekszik, a filozófiát nem keveri a teológiával. A matematikát, a fizikát és a metafizikát egyaránt a kontemplatív tudományok közé sorolja, az etikát az erkölcsök fegyelmezőjének és a boldogul élés tudományának vallja, ez a politika célja is, az ökonómia a családi életre és a magángazdaságra vonatkozó hasznos tudnivalókat foglalja magában.

Míg a középkorban a teológus és filozófus egyértelmű volt a pap fogalmával, a protestantizmus korától kezdve számos világi ember is alaposan értett a teológiához és a filozófiához. Egész kis humanista kör működött a Báthoryak erdélyi fejedelmi udvarában: bölcselők, szónokok, levélírók. E humanisták közül különösen Gyulai Pál és Kovacsóczy Farkas tudományos képzettségét és latin stílusát emlegették dícsérettel a régiek. A két erdélyi nemesúr filozófus fő volt, még pedig nem a szó hírhedt iskolás értelmében, hanem a logikai és matefizikai formulákon túlemelkedve az általános műveltség mélységével és az életbölcsesség józanságával.

Vallásos és bölcselő írók:

Baranyai Decsi Csimor János — latin nevén Joannes Decius Barovius — a tolnamegyei Decs községben született, a tolnai, debreceni és kolozsvári református iskolákban tanult s a vittenbergai egyetemen fejezte be tanulmányait. Erdélyből 1587-ben indult Németországba, öt év mulva érkezett haza; 1593-ban a marosvásárhelyi református kollégiumban alkalmazták; mint a kollégium igazgatója halt meg 1601-ben. Sokat nélkülözött, a város rosszul fizette, de szükös anyagi

viszonyai ellenére is nagy irodalmi tervek foglalkoztatták; kár, hogy korai halála meghiúsította a működéséhez fűzött reményeket. Mint latin költő, történetíró, jogtudós, nyelvész és mint Sallustius magyar fordítója egyaránt érdemes emlékű. — Filozófiai munkája: Synopsis philosophiae in privatum memoriae subsidium, thesibus et velut aphorismis quibusdam comprehensa et ad disputandum proposita in Academia Argentinenti. Vittenberga, 1595.

Dávid Ferenc életéről és munkáiról: a magyarnyelvű hitvitázó irodalom művelői között. Latinnyelvű munkáinak sorozata az 1550-es évek derekán indul meg, de csak 1567-től kezdve válik az antitrinitárius eszmék kifejezőjévé. — De falsa et vera unius Dei Patris, Filii et Spiritus Sancti cognitione libri duo. Gyulafehérvár, 1567. — Refutatio scripti Petri Melii. Gyulafehérvár, 1567. — Demonstratio falsitatis doctrinae Petri Melii. Gyulafehérvár, 1568. — Refutatio propositionum Petri Melii. Gyulafehérvár, 1568. — De regno Christi liber primus, de regno Antichristi liber secundus. Gyulafehérvár, 1569. — Responsio pastorum ac ministrorum ecclesiarum in Transsylvania. Gyulafehérvár, 1570. — Libellus parvus, triginta thesibus Blandratae oppositus, in quo disseritur Jesum Christum vocari nunc non posse Deum, cum non sit verus Deus. Gyulafehérvár, 1578.

Draskovics György (szül. 1515. Horvátország; megh. 1587. Bécs) kalocsai bíbornok-érsek, kiváló latin szónok és hittudós. Családjának horvátországi birtokait a török foglalta el, őt magát édesanyjának testvére, Martinuzzi György, neveltette és vitte előbbre papi pályáján. I. Ferdinánd király 1558-ban pécsi püspökké nevezte ki, három év mulva követül küldte a tridenti zsinatra, 1563-ban zágrábi püspökké tette. Számos kitüntetést nyert Miksa királytól is. Mint horvát bán hősiesen küzdött a törökök ellen, utóbb Magyarország helytartói székébe emelkedett. Rudolf király közbenjárására, mint címzetes kalocsai érsek, 1585-ben bíbornoki kinevezést nyert. — Szónoki tehetségével több ízben magára vonta a figyelmet. Hatásos emlékbeszédet mondott II. Lajos magyar király özvegyéről, Habsburg Máriáról; feltűnést keltő szónoklatokat tartott a tridenti zsinaton. Ékesszólásának ezek a latin emlékei nyomtatásban is megjelentek. — Magyar könyve: Igen szép könyv a közönséges igaz keresztyén hitnek régisége és igazsága mellett minden eretnekségnek ujsági ellen, melyet a Liriniay Vince ennek

előtte ezer esztendővel szerzett. Bécsben nyomtatott a felséges római császárnak és magyarországi és csehországi királynak engedelméből a Ráfael Hofhalter által. 1561.

Dudics András (szül. 1533. február 5. Buda; megh. 1589. február 22. Boroszló) pécsi püspök és császári tanácsos egyetemes érdeklődésü humanista volt, a teológiától a matematikáig végigtanult minden tudományt. Élete delén kilépett az egyházi rendből, elhagyta a Habsburg-ház szolgálatát, Lengyelországban családot alapított s gyermekei körében a tudománynak élt. Ellenségei unitarizmussal vádolták, mert birtokán templomot és iskolát építtetett az unitáriusok számára; valójában inkább csak erazmista volt, kétkedő szemlélője minden vallásnak. Levelezésben állott számos kiváló kortársával. Ékesszólását annyira megbecsülték, hogy még halála után másfél évszázaddal is kinyomtatták beszédeit. — Orationes duae in concilio Tridentino habitae 6. apr. et 16. jun. 1562. cum praefatione ad Nicolaum Olahum archiepiscopum Strigoniensem. Brügge, 1592. — Orationes pro clero Hungariae et orationes ad Tridentinam synodum. Velence, 1562. — Oratio de calice laicis permittendo in concilio Tridentino habita. Padua, 1563. — Orationes in concilio Tridentino habitae. Offenbach, 1610. — Orationes quinque in concilio Tridentino habitae. Halle, 1743.

Enyedi György, a Gismundáról szóló magyarnyelvű széphistória szerzője, külföldi tanulmányútján katolikus, ágostai és helvét hitvallású egyetemeken tanult, itthon azonban annál jobban ragaszkodott unitárius vallásához. Bod Péter szerint: «Erdélybe visszajövetele után a kolozsvári unitária oskolában az ifjúság tanítására állíttatott; mely hivatalban töltött hat esztendőket; azután tétetett pappá az ekklésiában s nemsokára püspökké: amely hivatalokat serényen és dícséretesen folytatott, de kevés ideig, mivel még ifjú korában, életének negyvenkettedik esztendejében, meghalt, a Krisztus születése után 1597-dik eszt.» (Magyar Athenas. 1766.) — Halála után Toroczkai Máté unitárius püspök kinyomtatta latinul írt hittudományi kéziratát: Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti, ex quibus Trinitatis dogma stabiliri solet. Kolozsvár, 1598. (A könyv híre külföldre is eljutott, 1619-ben Toroczkai Máté magyarra is lefordította, tételeit Milotai Nyilas István és Geleji Katona István erősen cáfolták.)

Gyulai Pál erdélyi nemesúr a paduai és bolognai egyetemeken végezte egyetemi tanulmányait. Az erdélyi fejedelmi harcokban az unitárius Békes Gáspár oldala mellett állott, de Báthory István megbocsátott neki és bizalmába fogadta. Ettől kezdve hűségesen szolgálta a Báthory-házat. Mikor Báthory Istvánt 1576-ban lengyel királlyá választották, vele együtt Lengyelországba ment s csak tíz év mulva tért haza marosvidéki birtokára, Abafája helységbe. Az erdélyi pártküzdelmekben Báthory Zsigmond fejedelemhez csatlakozott, ezért Báthory Boldizsár 1592-ben Abafáján halálra vagdaltatta katonáival. A korra és emberekre jellemző, hogy Báthory Zsigmond előre tudott a gyilkosságról. — Commentarius rerum Stephano rege adversus magnum Moschorum ducem gestarum anno 1580. Kolozsvár, 1581. (Báthory István erdélyi fejedelemnek az oroszok ellen viselt diadalmas hadjáratáról. Kis munkáját Kovacsóczy Farkas erdélyi kancellárnak ajánlotta.) — A nagyműveltségű fejedelmi tanácsosnak egy oktató és tanácsadó írása is maradt, melyet az erdélyi fejedelmek minden váradi kapitány előtt felolvastattak tisztjükbe való beiktatásuk alkalmával. Ezt a latin szöveget a XVII. században Apafi Mihály bizalmas embere, Csepregi Turkovics Mihály, magyarra is leforditotta és kinyomatta: Tanácsi tükör azaz Gyulai Pálnak eszes, okos, tanácsos, oktató levele, melyet ama nagyemlékezetű, méltóságos erdélyi fejedelem és felséges lengyel király Báthory Istvánnak szegény legényből lett belső tanács hive irt tanácsi tükörül Sibrik Györgynek, váradi főkapitánynak, tisztében híven és dicséretesen való eljárására. Szeben, 1663.

Kovacsóczy Farkas erdélyi kancellár a paduai egyetemen fejezte be iskolázását. Báthory István 1576-ban erdélyi fejedelemségéből magával vitte lengyel királyságába, itt az uralkodó bizalmas tanácsadója volt s mikor később hazatért Erdélybe, megmaradt a Báthoryak szolgálatában. Mivel a német párt és a török párt harcában a Habsburgházat gyülölő Báthory Boldizsár híveihez csatlakozott, Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem elfogatta s 1594-ben Szamosújvárt megölette. — De laudibus illustrissimi Stephani Batorei de Somlio, creati vaivodae Transsylvaniae, Volfgangi Kovaciócii Pannonii oratio. Velence, 1571. (Az erdélyi fejedelmet dicsőítő beszédet Forgách Ferenc erdélyi kancellárnak, a kiváló történetirónak, ajánlotta.) — De administratione Transsylvaniae dialogus. Kolozsvár, 1584. (A bölcselő munkában megvan

a szerző levele Gyulai Pálhoz: Covacocii ad Julanum epistola cum dialogum legendum mitteret.) — Ad ordines equitum in electione novi regis in conventu Varsaviensi habita oratio anno 1587. mense aug. die 14. Krakkó, 1587. (A szerző Báthory István lengyel király halála után az 1587. évi varsói lengyel királyválasztó gyülésen az erdélyi fejedelemség követe volt s az országgyülésen latin beszéde mondott.)

Laskai Csókás Péter — latin nevén Petrus Monedulatus Lascovius Barovius — a baranyamegyei Laskó községből származott át Erdélybe; itt a kolozsvári és gyulafehérvári iskolákban tanult; utóbb Németországba ment. 1580-ban érkezett haza a vittenbergai egyetemről. A marosvásárhelyi református iskolát igazgatta, innen hívták meg fogarasi lelkipásztornak, azután újból külföldre vonult. Éveket töltött Németországban, Svájcban és Olaszországban. Életének végét homály födi. — Hitvitázó munkája: Speculum exilii et indigentiae nostrae. Brassó, 1581. (A katolikusok és unitáriusok ellen irt polemikus könyv. Hittudományi fejtegetései mellett a szerző latin és görög versekben dicsőíti elökelő erdélyi pártfogóit: Báthory Zsigmond fejedelmet és több tanácsosát.) — Másik teológiai fejtegetése: Theorematum de puro et expresso Dei verbo. Genf, 1854. (Felhívja a figyelmet a jezsuiták müködésének veszedelmeire. Ajánlva patronusainak, az erdélyi tanácsuraknak.) — Filozófiai munkája: De homine, magno illo in rerum natura miraculo et partibus eius essentialibus. Authore P. Monedulato Lascovio Ungaro. Vittenberga, 1585. (Ajánló levelében elöszámlálja mindazokat a magyarokat, akik 1585-ig Vittenbergában tanultak.)

Szegedi Kis Istvánnak (1505—1572), a neves énekszerzőnek, a protestáns hittudományban a külföldön is nagyrabecsült neve volt. Latinnyelvü kéziratait fia, a korán elhúnyt ifjabb Szegedi Kis István, vitte ki hazulról Németországba. Az ifjú református papnak készült, 1584-ben beiratkozott a baseli egyetemre s kinyomatta elhúnyt édesatyjának a római pápákról szóló kéziratát: Speculum Romanorum Pontificum. Genf és Basel, 1584. (Még három kiadása jelent meg 1602-ig. Német fordítása 1586-ban került ki a sajtó alól.) — Theologiae sincerae loci communes de Deo et homine. Basel, 1585. (Még négy kiadása jelent meg 1608-ig. A kálvinizmust védő nagysikerü

könyvben megvan a szerző arcképe és életrajza is: mindkettő Skaricza Máté ráckevei prédikátor műve. A hálás tanítvány lerajzolta mesterét, írásba foglalta tetteit, összegyüjtötte munkáit s költeményt írt a tudós lelkipásztorról.) — Tabulae analyticae. Schaffhausen, 1592. (Prédikációk vázlatos gyüjteménye. Második kiadása Londonban 1593-ban jelent meg, azonkívül 1610-ig még kétszer kinyomtatták Baselben.)

Irodalom. — Jakab Elek: Dávid Ferenc emléke. Budapest, 1879. — Erdélyi János: A bölcsészet Magyarországon. Budapest, 1885. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. II. köt. Budapest, 1885. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Kanyaró Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891. — Szádeczky Lajos: Kovacsóczy Farkas. Budapest, 1891. — Révész Kálmán: Szegedi Kis István Speculum Romanorum Pontificuma. Protestáns Egyházi És Iskolai Lap. 1894. évf. — Szilády Áron: Régi magyar költők tára. VI. köt. Budapest, 1896. — Szabó Károly és Hellebrant Árpád: Régi magyar könyvtár. Két kötet. Budapest, 1896—1898. — Margalits Ede: Dudics András élete. Századok. 1897. évf. — Apponyi Sándor: Hungarica. Három kötet. Budapest és München, 1900—1925. — Mitrovics Gyula: A magyar bölcseleti irodalom vázlata. Schwegler Albert: A bölcselet története. Ford. Mitrovics Gyula. Budapest, 1904. — Hegedüs István: Dudith életéhez. Irodalomtörténeti Közlemények. 1900. évf. — U. az: Themistios és Dudith. U. o. 1901. évf. — U. az: Humanista hagyományok a XVI. században. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Gárdonyi Albert: Abafái Gyulai Pál. Századok. 1906. évf. — Borbély István: Unitárius polemikusok Magyarországon a XVI. században. Kolozsvár, 1909. — U. az: Dávid Ferenc és kora. Keresztény Magvető. 1910. évf. — Boros György: Az unitárius vallás Dávid Ferenc korában. Kolozsvár, 1910. — U. az: Dávid Ferenc teológiája. Kolozsvár, 1910. — Kiss Ernő: Dávid Ferenc. Kolozsvár, 1910. — Borbély István: A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században. Kolozsvár, 1914. — Teutsch Frigyes: Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen. Két kötet. Nagyszeben, 1921—1922. — Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Budapest, 1922. — Payr Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. köt. Sopron,

1924. — Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. Minerva. 1924. évf. — Borbély István: A mai unitárius hitelvek kialakulásának története. Kolozsvár, 1925. — Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926. — Juhász Kálmán: Dudics András tanulóévei. Történelmi Szemle. 1926. évf. — Faludi János: Dudics András és a francia humanisták. Minerva. 1928. évf. — Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Két kötet. Budapest, 1929.

A KÖLTÉSZET.

A HUMANISTA költészet elég szépen virágzott, bár Janus Pannoniusnak nem akadt méltó utóda. A latinul verselő lírikusok sok üdvözlő és gyászoló költeményt, epigrammát, bölcselő és leíró verset írtak, de az igazi ihlet és megragadó lendület eléggé hiányzott lelkükből. A választékos kifejezések és antik vonatkozások nem pótolhatták a nagyobb szabású teremtő egyéniség és az elevenebb leleményű alkotó erő hiányát.

A katolikus írók közül OLÁH MIKLÓS kanonok, a későbbi esztergomi érsek, nemcsak történettudományi képzettségével tünt ki, hanem lírai tehetségével is. Brüszszeli udvari titkársága idején számos verses levelet váltott humanista barátaival; Rotterdami Erazmus halálát latin és görög nyelven írt költeményekben gyászolta. Nemes gondolkodású, bölcselő hajlamú költő; nyelvében és verselésében a római klasszikusok gondos utánzója.

SYLVESTER JÁNOS már a protestáns eszmevilág szolgálatában áll, egyben nemzete ügyét is felkarolja. Bécsben 1544-ben jelent meg I. Ferdinánd királynak ajánlott elégiája, szót emel benne az izlám által szorongatott magyarság megmentése érdekében s a Hunyadiak példájára hivatkozva, buzdítja a keresztény fejedelmeket a törököknek Magyarországból való kiűzésére.

Korának neves latin költői közé számították Zsámboki Jánost, az érdemes emlékű klasszikus filológust és történetírót. Mint a legtöbb humanista, Ioannes Sambucus is, poeta doctus volt, tudós költő, az ókori görög és római írók bölcselő szellemű tanítványa. Barátaihoz intézett verses levelei, pártfogóit ünneplő ódái, szeretteit siratő elégiái, komoly és vidám hangú alkalmi versei a XVI. század becsült olvasmányai közé tartoztak. Erkölcsösebb szellemű költő volt, mint a középkori és újkor-eleji humanisták, vallásos érzelmeit sem restelte megvallani, a görög-római mitológiai vonatkozások mellett helyet engedett a keresztény vonatkozásoknak is. Szeretettel emlékezett meg magyar hazájáról, felhívta nyugat figyelmét a törökök hódításaira, Pannonia nevében Germániához fordult, hogy közös erővel küzdjenek a közös veszedelem ellen. Költői munkásságában különös figyelmet keltettek emblémái. Az embléma közeli rokona volt a szimbolumnak, a költő egy-egy mélyebb értelmű, de rejtett vonatkozású könyv-illusztrációt verses értelmezéssel magyarázott. Az embléma-irodalom a XVI. században igen elterjedt, egy-egy emblémás könyvben számos kép jelent meg, minden képnek megvolt a maga tulajdonképeni jelentése, ezt hüvelyezte ki ékes szavakkal a poéta. Egy címer például igen jó alkalmat adott a költőnek, hogy embléma-versében szabadjára eressze fantáziáját s tanuságot tegyen tudásáról és életbölcseségéről. Zsámboki János embléma-gyüjteményében *(Emblemata,* 1564) mindegyik embléma felett van egy jelmondat: a keretbe foglalt kép fején egy erkölcsi igazság; a kép alatt pedig

10—16 soros magyarázó vers foglal helyet. Az egyik képen — a Fidei Canum Exemplum jelmondatún — magát a szerzőt látjuk, amint lóháton ül és két kutyája kíséri; néhány embléma tekintélyes magyar tudományos férfiaknak — Verancsics Antalnak, Forgách Ferencnek, Dudics Andrásnak — ajánlva lép az olvasó elé. Ez a magyar eredetű emblémás könyv a külföldön erősen magára vonta a figyelmet, átjutott Angliába is, Shakespeare szívesen olvasgatta s néhány gondolatának hasznát is vette drámaírásában.

A magyar föld átalakító ereje lelkes magyarrá tette az 1600 körüli évtizedek kiváló latin költőjét: Bocatius Jánost. A lausitzi származású német iskolamesterből Bocskai István és Bethlen Gábor kedvelt diplomatája és titkos tanácsosa lett. Költeményeinek gyüjteménye, a *Hungaridos libri poematum quinque,* 1599-ben jelent meg, de ezen a terjedelmes könyvön kívül még számos verses és prózai kötetet bocsátott közre. Összegyüjtött költeményeiben megénekelte korának több nevezetes hadi eseményét, dicsőítette híresebb kortársait, magasztaló hangon szólt pártfogóiról, üdvözlő versekkel kedveskedett barátainak, az erények követésére buzdította olvasóit, szerelmi vallomásokat és nászdalokat költött, sirató énekeket zendített meg, érzelmes és gúnyos epigrammákat írt, visszautasította irígyeinek támadásait, elmélkedett a kötelességekről, barátságról, vallásosságról, bűnökről, halálról. Versformája nagyobbára csak a hexameter és a disztichon, de lírai műfajai és témái felölelik az ókori római poéták s a humanizmus és protestantizmus egész világát.

Nincsen meg benne Janus Pannonius könnyelmű felfogása, szigorú erkölcsű hívő, jámbor protestáns. Több ízben kifejezést ad lelkes magyar érzelmeinek; Magyarországot a nyugat védőbástyája gyanánt dicsőíti; Németországot korholja, hogy a magyarságot támogatás nélkül hagyja a törökök ellen folytatott élet-halál-harcban. Isten, haza, erkölcs, bölcsesség: ezek lírájának vezető eszméi. Az óklasszikus gondolatok és kifejezések minden zavar nélkül olvadnak egybe költészetében a protestáns világnézettel és a humanista stílussal. Szórja a bölcs tanácsokat, nemes oktatásokat, találó szentenciákat. Igaz, hogy szereti a hízelgést, túlzó elismerést, mértéktelen tömjénezést is. Akit lantjára vesz és megénekel, az a föld legdicsőbb embere, különösen ha előkelő állású férfiú. A töröknek elkeseredett ellensége, a magyar dicsőség lelkes hirdetője. Mikor Rudolf császár és király két hadvezére, Pálffy Miklós és Schwarzenberg Adolf, 1594-ben hirtelen rohammal elfoglalták Győrt a törököktől, az egész keresztény világot föllelkesítő diadalt hőskölteményben énekelte meg. A Krisztushoz intézett invokáción kívül még csodás elem is van ebben a kis hexameteres eposzban: a Duna habjaiból éjnek idején egy titokzatos női alak emelkedik ki s megjósolja a keresztény csapatok győzelmét.

Az erdélyi latin költők közül Schesaeus Keresztély medgyesi evangélikus lelkipásztor terjedelmes hexameteres eposzt írt Martinuzzi György koráról és Szigetvár 1566. évi elestéről. Latinságában a klasszikus hagyományokat követte, könnyedén verselt, az eseményeket krónika-

szerűen mondta el. Hazafias érzelmű költő, eposzi mintája Vergilius Aeneise. A szigeti veszedelem történetének mozzanatait három török ostrom és két magyar kitörés köré csoportosította, a várat a kereszténység bástyájának tüntette fel, Zrínyi Miklósban a nyugati országok védőjét ünnepelte.

Sommer János brassói evangélikus rektor megénekelte kalandos életének eseményeit, versbe foglalta a magyar királyok történetét, alkalmi költeményekkel kedveskedett barátainak és pártfogóinak. Egészben véve krónikás költő, de ahol a történeti adatok nem nyomják, ott fel-felcsillan költészetében a tehetség.

Dobó István hősiségét és a török seregnek Eger alatt szenvedett kudarcát Schesaeus Keresztélyen kívül Csabai Mátyás kassai evangélikus iskolamester is megénekelte. Forrása Tinódi Sebestyén verses krónikája volt; ennek nyomán elsősorban az események hűséges megörökítésére törekedett.

A törökvilág hadi eseményei közül Szigetvár eleste ragadta meg legjobban a költők figyelmét. Vittenbergában 1587-ben jelent meg Forgách Imre képekkel díszített gyüjteményes könyve, ebben a prózai részeken kívül ötven költemény, legnagyobb részük Zrínyi Miklóst magasztalta. Hazai és külföldi tudósok és poéták dicsőítették versekben a szigeti hőst, ünneplésüket illusztrációk kísérték, a líra és epika egyaránt megszólalt az emlékkönyv lapjain. Elégiákban, ódákban, epigrammákban, leíró versekben és rövid költői elbeszélésekben hódoltak a törökverő dalia emlékének, a görög hitregék és római

mondák félisteneihez hasonlították személyét, a magyarok Makkabeusát és Curtiusát tömjénezték alakjában.

Balassa Bálintnak és testvérének hősi halálát szintén megsiratták a költők. Elégiáikat, epigrammáikat, bölcselkedő verseiket és gyászoló síriratait DARHOLCZ KRISTÓF gyüjtötte össze és nyomatta ki Bártfán, 1595-ben. Ez az emlékfüzet ékesen szóló tanubizonysága annak, hogy Balassa Bálint érdemeit sokan méltányolták, szemben azokkal, akik még holta után sem tudtak jót mondani a személyében és tetteiben gyűlölt költőről. Darholcz Kristóf és köre a kegyeletes visszaemlékezés babéraival halmozta el a két Balassát, mindkettőt dícsérte hősi halálukért, Balassa Bálintot külön is magasztalta poétai érdemeiért.

Költők:

BOCATIUS JÁNOS (szül. 1569 körül a lausitzi Wetzschau községben; megh. 1621 október 31-én a morvaországi Magyarbródban) igazi neve Bock volt, magyarul csak az 1590-es években tanult meg, mikor külföldi egyetemi évei után meghívták az eperjesi evangélikus iskola rektorának. Annyira megszerette az országot és annyira magyarnak érezte magát, hogy szóban és írásban szembeszállt azokkal a külföldi németekkel, akik kicsinylő hangon nyilatkoztak Magyarország barbárságáról. Iskoláját magas színvonalúvá tette, bár panaszolja egyik költeményében, mennyire nehéz, szegény és lenézett foglalkozás az ifjúság nevelése. Mikor Rudolf király öccse, Miksa főherceg, átvette a felvidéki haderő vezérletét és Eperjesen időzött, annyira megszerette az érdemeit ékesen megéneklő iskolamestert, hogy császári bátyjával megadatta neki a «koszorús császári költő» címet (1596) s utóbb magyar nemességet is adatott számára. (1598.) A híres költőt és tanárt összegyüjtött költeményeinek megjelenése évében, 1599-ben, Kassa város tanácsa meghívta a maga latin iskolájának vezetésére. Kassa polgárai annyira megszerették, hogy még ez évben jegyzővé, 1601-ben országgyülési követté, 1603-ban a város bírájává választották. Az 1604-ben

kitörő fölkelés idején a város polgárságával együtt Bocskai Istvánhoz csatlakozott, csakhamar a fejedelem bizalmasa lett, vele együtt járt a felvidéki városokban és a török táborban s Németországba is őt küldte követül a fejedelem 1605 végén. Mivel a bécsi udvartól nem volt útlevele, küldetése közben elfogták, életfogytiglan tartó börtönre ítélték s elzárták a prágai fehér toronyba. Hiába próbálták kiszabadítani a magyar hatóságok, hiába könyörgött érte felesége, az eperjesi Belsius Erzsébet, a császárnál, öt esztendeig tartották elzárva; akkor is csak úgy szabadult meg, 1610 végén, hogy Belsius Erzsébet Prágába ment, beállott cselédnek a várba, egy kalácsban levelet és kötélhágcsót csempészett férje börtönébe s a következő éjjel vele együtt Kassára menekült. Otthon Bocatius János átvette az iskola vezetését s 1618-ig viselte a rektori tisztet. Mikor Bethlen Gábor megkezdte harcait a Habsburgház ellen, udvari történetírójának nevezte ki. A fejedelmet elkísérte táborozásaiban; így halt meg családjától távol, morva földön. — Celadon. Bártfa, 1594. (Belsius Erzsébettel kötött házasságának emlékére írt ecloga. A költő egy szép mezőn találkozik Celadonnal, megvitatják a törökök tól sanyargatott haza bajait s magasztalják a keresztény magyarság védőjét, Rudolf római császárt és magyar királyt.) — Ungaria gratulans. Bártfa, 1595. (Miksa főherceg ünneplése hexameterekben: Magyarországnak ő a reménye, a törökök rettegnek tőle, igazi nagy hős ő, második Achilles.) — Siracides. Vittenberga, 1596. (Jóra oktató és bölcselő elégiák Sirák fia Jézus ószövetségi könyve alapján. Előszavát Hunnius vittenbergai teológiai tanár írta.) — Castra temperantiae. Bártfa, 1597. (Versek a részegség ellen.) — Novus annus. Bártfa, 1599. (Ujévi köszöntő versek. Nemcsak pártfogóit és barátait, hanem Kassa, Lőcse, Bártfa városát is üdvözli bennük.) — Hungaridos libri poematum quinque. Bártfa, 1599. (Belevette már előzőleg megjelent költeményeit is. A kötet öt része: Martialia: harcok megéneklése, diadalok ünneplése; Encomiastica: magasztaló versek, tanító költemények; Nuptialia: szerelmi epigrammák, menyegzői dalok; Miscellanea: alkalmi költemények, bölcselő versek, gúnyos epigrammák; Sepulcralia: gyászoló énekek, sírfeliratok.) — Ezenkívül számos kisebb-nagyobb verses és prózai munka; így budai útjának leírása, Galeotto Marzio Mátyás-anekdotáinak kiadása, följegyzések Bocskai István és Bethlen Gábor uralkodásának történetéről.

Csabai Mátyás — másként Matthias Chiabai — zemplénmegyei származású evangélikus tanuló, 1555-ben a vittenbergai egyetem hallgatója, két évvel később a kassai latin iskola tanára. Buzgón és eredményesen tanított, de a városi tanács nem méltányolta iparkodását s igen rendetlenül fizette. 1561-ben eltávozott Kassáról. — Eger ostromáról szóló verses munkáját vittenbergai tanuló korában adta ki, négy évvel Dobó István diadalmas várvédelme után: Encomium arcis Agriae mirabiliter ac vere divinitus servatae A. D. 1552. conscriptum in gratiam suorum patronorum Francisci, Stephani et Dominici Dobo fratrum. Vittenberga, 1556. — Bodola Gyula szövegkiadása: Dobó István a magyar költészetben. Kolozsvár, 1908.

Darholcz Kristóf sárosmegyei nemesúr a következő címmel bocsátotta közre a Balassa-emlékfüzetet: Epitaphia generosorum et magnificorum dominorum Valentini et Francisci Balassa de Gyarmath fratrum germanorum, pie et gloriose pro fide Christiana in diversis praeliis extinctorum, gratitudinis ergo a diversis conscripta. Bártfa, 1595. — A kis gyüjteményt Darholcz Kristóf latin előszava nyitja meg prózában, azután következnek a latin költemények: Janus Balogus, Andreas Mudronius, Leonhardus Mokoschinus, Martinus Mokoschinus, Stanislaus Mokoschinus felvidéki protestáns lelkipásztorok versei s a turóci jezsuita rendház kollégiumának növendékei által szerzett latin énekek. Aránylag Balog János nyolc kisebb-nagyobb költeményében csillan fel legtöbb költői képesség; Mudrony András, a három Mokoschinus és a többi poéta hexametereiben és pentametereiben inkább csak verstani szabályosság van. — A füzet szövegének új kiadása Dézsi Lajostól: Balassa Bálint minden munkái. II. köt. Budapest, 1923.

Forgách Imre trencsénmegyei főispán, a Szigeti-emlékkönyv közrebocsátója, a legtekintélyesebb felvidéki evangélikus förangúak közé tartozott. Második neje, Zrínyi Katalin, a szigeti hős leánya volt; könyvével tehát a család dicsőségét kívánta szolgálni. A kötet címe: De Sigetho Hungariae propugnaculo, a Turco anno Christi 1566. obsesso et expugnato, opusculum consecratum virtuti et immortalitati illustrissimi et nobilissimi domini Nicolai comitis a Zerinio generalis capitanei partium regni Hungariae cis Danubiarum, praefecti Sigethani. Vittenberga, 1587. — A külföldi munkatársak közül főként Petrus Albinus Nivemontius szászországi történetíró és versíró emel-

hető ki; a magyarországi költők közül a következők: Batizi Miklós felvidéki evangélikus pap (Zrínyi Miklós személyében a kereszténység példaadó hősét költői erővel magasztalja); Sartorius Jeremiás trencséni evangélikus iskolamester (Miklós vezért dicsőítő disztichonaiban eleven poétai tehetség nyilatkozik meg); Schesaeus Keresztély medgyesi evangélikus lelkipásztor (disztichonok a szigeti hős örök hírnevéről); Sommer János kolozsvári unitárius tanító (epigramma Sziget kapitányáról); Szikszai Hellopoeus Bálint debreceni református prédikátor (négy költemény Zrínyiről, ezek közül az egyik terjedelmesebb verses munka, ebben a szigeti hős maga beszéli el küzdelmeinek és halálának történetét azzal a tanulsággal, hogy a hazát az Istenben bízó vitéz menti meg).

Oláh Miklós életéről és munkáiról: a latinul író történetírók között. — Költeményeit két humanista kortársa és tisztelője, Nannius és Rescius, nyomatta ki Löwenben; leveleit Ipolyi Arnold adta ki: Oláh Miklós levelezése. Budapest, 1875. (Monumenta Hung. Hist. Script.)

Schesaeus Keresztély (megh. 1585. Medgyes) evangélikus lelkipásztor. Latin iskolázását Brassóban végezte, tanulmányait a vittenbergai egyetemen fejezte be. Hazatérve néhány esztendei falusi prédikátorság után 1569-ben szülővárosának, Medgyesnek, papja lett. A hittudományi és szónoki irodalmon kívül az alkalmi lírát is szívesen művelte, mégis elsősorban epikus. — Ruinae Pannonicae libri quatuor continentes statum reipublicae et religionis in Ungaria, Transylvania vicinisque regionibus imperante Joanne Secundo electo rege Ungariae. Addita est historia de bello Pannonico Solymanni imperatoris Turcorum ultimo, Julae et Zigethi expugnationem continens. Vittenberga, 1571. (A szerző a kötet bevezető részeiben három férfiút magasztal kortársai közül: János Zsigmond erdélyi fejedelmet; Forgách Ferenc fejedelmi tanácsost, a volt váradi püspököt; és Báthory Istvánt, aki a kötet megjelenésének évében lett Erdély fejedelme. Négy ének tárgya: Buda elfoglalása, Martinuzzi György kormányzása és megöletése, Temesvár elfoglalása, Eger ostroma; három éneké: János Zsigmond cselekedetei, Gyula ostroma, Szigetvár bevétele; a többi ének kéziratban maradt. Az első négy éneket, a Ruinae Pannonicaet, 1797-ben újból kiadta Eder József Károly nagyszebeni iskolaigazgató; a Sziget Bevételéről szóló eposzrészletet 1906-ban magyarra fordította Hegedűs István budapesti egyetemi tanár.)

Sommer János (megh. 1574. Kolozsvár) szászországi származású teológus és költő. Életének különös körülményei Németországból Moldvába sodorták, az oláh fejedelmi udvarban bizalmi állást töltött be, de mikor a despotát meggyilkolták, menekülnie kellett. Igy jutott Brassóba, itt 1565-ben iskolaigazgatóvá választották, három évvel később besztercei rektor lett, 1570-ben Kolozsvárra költözött, áttért az unitárius vallásra, tanítói állást nyert s feleségül vette Dávid Ferenc leányát. Az unitarizmust nagy buzgalommal terjesztette, de működése csak néhány évig tartott. Nejével együtt pestis ragadta el. — Hittudományi és történeti munkáin kívül: Oratio funebris in mortem illustrissimi et regiis virtutibus ornatissimi, vera etiam pietate excellentis principis ac domini Ioannis Secundi electi regis Hungariae. Kolozsvár, 1571. (Gyászbeszéd János Zsigmond erdélyi fejedelem halálára.) — Legjellemzőbb költeményei halála után jelentek meg: Reges Hungarici et Clades Moldavica, cuius etiam Hortulus Amoris cum Colica in formam dramatis scripta ad finem adjectus est. Vittenberga, 1580. (Tartalma: a Magyar Királyok verses krónikája János királyig; az élete történetével kapcsolatos Moldva Veszedelme; egy menyegzőre készült formás költeménye, a Szerelem Kertje; továbbá a Colica és Podagra versengéséről szóló tréfás versezete.)

Sylvester János életéről és munkáiról: a bibliafordítók és latinul író nyelvtudósok között. — Érdemes verses munkája: De bello Turcis inferendo elegia. Bécs, 1544. (A szerző a költeményének szövege előtt álló sorokban a keresztény fejedelmekhez fordul: «Ad Principes Christianos De Bello Turcis Inferendo Consultantes Elegia Joanne Sylvestro Hungaro Professore Hebraicarum Literarum publico authore». Kis füzetét I. Ferdinánd magyar királynak ajánlja.) — Querela fide ad serenissimum Romanorum, Hungariae et Bohemiae regem, divum Ferdinandum. (I. Ferdinánd magyar királynak ajánlott költemény.)

Turi Pál (megh. 1574.) abaújszántói református prédikátor. Mezőtúron Szegedi Kis István tanítványa volt, a németországi egyetemeken nyelveket, filozófiát és teológiát tanult, később tolnai rektor lett. Iskoláját virágzóvá tette, de a török uralmat nem tudta megszokni. Egyideig a borsodmegyei Sajószentpéteren lelkészkedett, innen Erdélybe ment át, végül az abaújszántói kálvinisták választották meg prédikátorukul. Mikor még a török földön élt Sztárai Mihály püspöksége alatt, az

1550-es évek végén följegyezte, milyen gyötrelmeket kellett elszenvedniök a magyar papoknak a barbár hódító kegyetlensége miatt: «A török éjjel-nappal áskálódik papjaink és iskoláink ellen, mert azt tartja, ezek az okai, hogy a magyar nem akar törökké lenni. Nincs oly pap, kit a török meg ne veretett volna, kivéve egymagamat. A veretés általában minden nap folyik, a legkisebb okért a hibásnak talpát úgy elverik, hogy a bőr is lemegy róla. Mikor a törökre nézve egy-egy harc szerencsétlenül üt ki, egész bosszúját mindjárt a prédikásorokon tölti ki, mert, úgy mondják, ők az okai minden szerencsétlentégnek, átkokat bocsátván ellenük az Istenhez. Ily váddal háromszor fogták el püspök urunkat is s kötözve vitték a vesztőhelyre, hogy lenyakazzák, de az Isten csodálatos módon megoltalmazá mindannyiszor». (Erről a boldogtalan helyzetről szóló latin levelét először Bocatius János nyomatta ki Kassán, 1613-ban, másodszor Szenczi Molnár Albert adta ki Oppenheimban, 1616-ban: Idea Christianorum Ungarorum sub tyrannide Turcica. Epistola quondam a Paulo Thurio rectore scholae Tolnensis ad amicos perscripta.) — Kálvin János Institutióinak tiszteletére híres latin disztichont írt, ezt a párverset később Szenczi Molnár Albert magyarra fordította s rányomtatta Institutio-fordításának címlapjára. Bod Péter szerint: «Nevezetes tehetsége volt a versírásban mások felett; aki írta volt amaz híres verseket a Kálvinus keresztyén vallásról írott könyvei elejekbe: Praeter apostolicas post Christi tempora chartas, Huic peperere libro secula nulla parem: A szent könyvek után, kiket a nagy apostolok írtak, Ennél jobb könyvet még soha senki nem írt». (Magyar Athenas. 1766.)

Zsámboki János (szül. 1531. Nagyszombat; megh. 1584. Bécs), a Habsburg-ház udvari történetírója és orvosa, kora legműveltebb férfiainak egyike. Kitünő eredménnyel látogatta a német, francia és olasz egyetemeket; Vittenbergában megismerkedett a luteranizmus tanításaival, Strassburgban a pedagógiai reformjairól híres Sturm János tanítványai közé tartozott, Párisban a filozófiából magister címet nyert, Páduában orvosi tanulmányokkal foglalkozott. Az egyetemeken nemcsak szenvedélyes tudásvágyát elégítette ki, hanem régiségeket is gyüjtött, ritka kéziratokat kutatott fel, tudományos könyveket írt és adott ki. Időnkint vissza-visszatért szülővárosába és Bécsbe, előkelő urak megbizták gyermekeiknek vagy egy-egy rokonuk fiának a külföldre való

kalauzolásával és nevelésével, jó híre egyre jobban terjedt, a bécsi udvar is pártfogásába vette. Nápolytól Antwerpenig sok földet bejárt; bámul az ember, hogy az akkori világ veszedelmes és hosszantartó útjain milyen nagy területeken fordult meg ismételten. Húsz esztendei vándorlás után, 1564-ben, mint hírneves polihisztor Bécsben telepedett le; ekkor már közel húsz könyve jelent meg Európa különböző városaiban; ezek közül egyik-másik több kiadást ért. Nevét a legtudósabb klaszszikus filológusok között emlegették; könytáráról, kódexeiről, érmeiről mindenfelé beszéltek. Miksa császár évi kétszáz forint fizetéssel családi történetírójává nevezte ki, az udvari könytárban sok időt töltött, emellett orvosi gyakorlatot is folytatott. Szülővárosával való bizalmas kapcsolatait gondosan ápolta. (A kor patriarchális viszonyaira jellemző, hogy 1567-ben kappanokat kér Nagyszombat tanácsától, mert házasodik; két év mulva gabonáért ír szülővárosába, mert Bécsben elfogyott a kenyér; viszont ő is szót emel, ha szükséges, Nagyszombat érdekében; többek közt keresztülviszi, hogy a nagyszombatiakat az egyik vám alól felmentsék; feleségét is szülővárosának leányai közül választja, ez alkalomból a nagyszombati bíró és a tanács több tagja fölmegy lakodalmára Bécsbe.) Személyi megbecsülését semmi sem mutatja jobban annál, hogy az udvar részéről még evangélikus hitelvei miatt sem háborgatták; igaz, hogy ebben az időben, Miksa császár türelmes uralkodása alatt még a bécsi egyetem rektorává is luteránus embert választottak. A katolikus papsággal jó viszonyban állott; annál inkább fájlalhatta, mikor szülővárosában egyre jobban elmérgesedett a harc Telegdi Miklós és Bornemisza Péter között; ebben a küzdelemben nagyszombati rokonsága a hitújítók tanításai mellett foglalt állást. Tekintélyes állását Rudolf császár alatt is megtartotta, a tudós uralkodó «honorabilis doctus, fidelis nobis dilectus Joannes Sambucus doctor ac historiographus noster»-nek nevezte őt egyik megszólításában. Fizetését már nem adták ki ilyen előzékenységgel, mert az udvari pénztár örökös zavarokkal küzdött. Halála után özvegyének és árváinak is eleget kellett küzdeniök, míg végre valahogy ki tudtak egyezni a kincstárral. Nagyértékű könyvgyüjteménye átment a bécsi udvari könyvtár birtokába, önzetlen tudományszeretetének emléke azonban még jó ideig élt. Szenczi Molnár Albert azt mondja róla a nagyszombatiakhoz írt egyik levelében, hogy munkássága nagy dicsősége a városnak: «A mi magyar nemzetünkben soha

senki sem találtatott, ki több drága szép könyveket bocsátott volna ki az kegyelmetek városából való Sámboki Jánosnál, kinek könyvei Nagyszombatnak deákul Tirnavia nevét sok nemzetségeknél ismeretessé, híressé tették». — Sok könyve közül eredeti latin verseinek gyüjteményei: Démégoriai. Basel, 1552. (A könyv címe görög szóval kezdődik, latinul folytatódik, függelékében a szerző első költői gyüjteménye latin nyelven.) — Poemata quaedam Joannis Sambuci Tirnaviensis Pannonii. Pádua, 1555. (Ajánló versét pártfogójához, Oláh Miklós esztergomi érsekhez, irta.) — Emblemata Joannis Sambuci. Antwerpen, 1564. (A népszerü képes és verses könyvnek az első kiadáson kívül még öt kiadása jelent meg a XVI. században. Lefordították franciára is: 1567. Hogy a verses embléma-magyarázatok, ezek a kis bölcselő epigrammák, milyen népszerüek voltak ebben az időben, erre jó példa Alciati olasz iró 1552-ben megjelent latin emblémás könyve s ennek több francia, német, olasz és spanyol fordítása: kerek számban százötven kiadás. Alciati számos utánzója sorában foglal helyet a magyar szerző is. Kiadója Plantin Kristóf, az európai hirü németalföldi könyvnyomtató, volt. Könyve 171 emblémát ad. Egy-két embléma-magyarázata, mint említettük, bekerült Shakespeare drámáinak emblémavonatkozásai közé.) — Reges Ungariae. Bécs, 1567. (A magyar királyok uralkodásának története rövid verses jellemrajzokban a hun időktől Miksa királyig.) — Elegiae Joannis Sambuci. Nürnberg. 1579. (Kis versgyüjtemény.) — Szétszórva, nyomtatásban és kéziratban, egyebütt is számos kisebb vers; igy: Oratio cum epigrammatis aliquot epitaphiis in obitum imperatoris Ferdinandi primi. Bécs, 1565. (A király elhúnytát gyászoló mü.)

A XVI. század sok latin költője közül említhetők: Balog János felvidéki evangélikus pap (Balassa Bálint halálának megsiratása), Baros Péter trencséni evangélikus iskolamester (üdvözlő költemények, az Ótestamentum versekben), Baranyai Decsi János marosvásárhelyi református kollégiumi igazgató (búcsúzó versek vittenbergai tanulótársaihoz, külföldi útjának verses leirása, Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem hadi tetteinek magasztalása), Batizi Miklós felvidéki evangélikus lelkipásztor (alkalmi versek), Beregszászi Péter nagyváradi református lelkipásztor (gyászoló versek, epigrammák), Beythe András németújvári református pap (evangélikus lelkipásztorokat gyalázó versek), Bogáti

Fazekas Miklós kolozsvári unitárius pap (latin alkalmi versei mellett görög verseket is írt), Budai János református pap (dicsőítő és gyászoló versek), Csanádi János református pap (Zrínyi Miklós dicsőítése versben), Cserényi Mihály erdélyi énekszerző (Báthory István lengyel király magasztalása versben), Csibrádi Mihály debreceni református iskolamester (dicsőítő és gyászoló versek), Csorba István erdődi református prédikátor (verses elmélkedés Zrínyi Miklósról), Dávid Ferenc erdélyi unitárius püspök (bölcselő szellemű versek), Debreceni Tankó Miklós vittenbergai egyetemi hallgató, később református pap (búcsúzó és gyászoló versek), Decsi Gáspár tolnai református pap (elégiák), Deidrich György kolozsmegyei evangélikus lelkipásztor (versek a Báthory-család tiszteletére), Fegyverneki Izsák sárospataki református kollégiumi tanár (baráti érzelmeit tükröző disztichonok), Gyalui Tordai Zsigmond eperjesi tanár, utóbb pozsonyi kamarai tisztviselő (epigrammák), Hunyadi Demeter erdélyi unitárius püspök (Mátyás király történetének verses feldolgozása), Hunyadi Ferenc, a Báthoryak udvari orvosa (költemények Báthory István lengyel királyról), Istvánffy Miklós nádori helytartó (vallásos énekek, szatirák, elégiák, epigrammák, verses levelek, magasztaló versek Oláh Miklósról, Tinódi Sebestyénről, Zrínyi Miklósról, Dobó Istvánról), Istvánffy Pál baranyamegyei földbirtokos (epigrammák), Laskai Csókás Péter marosvásárhelyi református kollégiumi igazgató (az erdélyi fejedelmi udvar nagyjait dicsőítő versek), Listi János győri püspök (üdvözlő költemények), Liszkai Demeter vittenbergai egyetemi hallgató, később erdélyi református pap (alkalmi versek barátaihoz), Pécsi Gáspár vittenbergai egyetemi tanuló (emlékvers Zrínyi Miklósról), Radéczy István esztergomi kanonok (elégiák), Rakovszky Márton magyar udvari kancelláriai tisztviselő (üdvözlő és gyászoló versek, bölcselő és tanító költemények, epigrammák), Skaricza Máté ráckevei református pap (történeti vonatkozású versek), Szamosközi István erdélyországi fejedelmi levéltárnok (epigrammok, epitáfiumok, elégiák, szatirák), Szamosközi Sándor vittenbergai egyetemi hallgató, utóbb református lelkipásztor (üdvözlő és vigasztaló versek tanulótársaihoz és pártfogóihoz), Szegedi Mátyás vittenbergai egyetemi hallgató, utóbb református lelkipásztor (örvendező és gyászoló versek), Szentgyörgyi Gábor vittenbergai egyetemi hallgató (elégiák), Szikszai Fabricius Balázs sárospataki református kollégiumi igazgató

(epithalamiumok és epitaphiumok), Szikszai Hellopoeus Bálint debreceni református prédikátor (versek Zrínyi Miklósról), Szilvás-Ujfalvi Imre debreceni református kollégiumi tanár (Monoszlai András katolikus pap megleckéztetése versben), Tolnai Fabricius Tamás sárospataki református pap (vigasztaló versek), Tordai János erdélyi nemes (epigrammák), Töke Ferenc alsólendvai protestáns pap (epitaphiumok), Tököli Miklós báró felvidéki földbirtokos (üdvözlő versek külföldön tanuló egyetemi hallgatókhoz), Uncius Lénárt szászvárosi evangélikus lelkipásztor (elégia János Zsigmond erdélyi fejedelem halálára, Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem halálának megsiratása, Magyarország története versekben), Vilmányi Libécz Mihály krakkói egyetemi hallgató (magyarázó verses sorok Benczédi Székely István világkrónikájában).

Irodalom. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. II. köt. Budapest, 1885. — Tóth Lőrinc: Bocatius élete és működése. Kassa, 1885. — Koncz József: A wittenbergi akadémián a XVI. században tanult magyar ifjak latin versei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1891. évf. — Szinnyei József: Magy írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Szabó Károly és Hellebrant Árpád: Régi magyar könyvtár. Két kötet. Budapest, 1896—1898. — Illéssy János: Sámboky János történetíróról. Századok. 1899. évf. — Apponyi Sándor: Hungarica. Három kötet. Budapest és München, 1900—1925. — Kollányi Ferenc: Esztergomi kanonokok. Esztergom, 1900. — Noszkay Ödön: Oláh Miklós levelezésének művelődéstörténeti vonatkozásai. Érsekújvár, 1903. — Simai Ödön: A szigeti veszedelem első költői feldolgozása. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1903. évf. — Hegedüs István: Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia. Budapest, 1903. — Karenovics József: Zrínyi Miklós a szigetvári hős költészetünkben. Budapest, 1905. — Hegedüs István: Analecta recentiora ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia. Budapest, 1906. — Hegedüs István: Humanista hagyományok a XVI. században. Képes magyar irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — U. az: Schesaeus Keresztély latin költeménye De Capto Zigetho. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Uj folyam. 41. köt. Budapest, 1906. — Bodola Gyula: Dobó István a magyar költészetben. Kolozsvár, 1908. — Lukinich Imre: Tordai János erdélyi humanista. Századok. 1908. évf. —

Rexa Dezső: Bocatius prágai fogságához. Irodalomtörténeti Közlemények. 1908. évf. — Pálfi Márton: Dávid Ferenc, a humanista költő. Keresztény Magvető. 1909. évf. — Hegedüs István: Sylvester János latin versei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1910. évf. — Kemény Lajos: Bocatius János. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1910. évf. — Iványi Béla: Adatok Bocatius János életéhez. U. o. 1911. évf. — Orbán János: Zsámboki János költeményei. Irodalomtörténet. 1912. évf. — Hajnóczy Iván: Bocatius-levelek. Irodalomtörténeti Közlemények. 1913. évf. — Hegedüs István: Schesaeus Keresztély: Kendi Anna históriája. U. o. 1916. évf. — Orbán János: Sámboky Jánosról. Szeged, 1916. — Janson Vilmos: Bocatius János élete és munkái. Budapest, 1918. — Holik Flóris: Istvánffy Miklós mint költő. Irodalomtörténeti Közlemények, 1922. évf. — Ferenczi Zoltán: A «lingua vulgaris» a magyar irodalomban. Akadémiai Értesítő. 1921. évf. — Dézsi Lajos: Balassa Bálint minden munkái. Két kötet. Budapest, 1923. — Payr Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. köt. Sopron, 1924. — Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926. — H. Gerstinger: Sambucus als Handschriftensammler. Festschrift der Nationalbibliothek in Wien. Bécs, 1926. — Dézsi Lajos: Magyar történeti tárgyú szépirodalom. Budapest, 1927. — Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. Minerva. 1928. évf. — Téglás Béla: A történeti pasquillus a magyar irodalomban. Szeged, 1928. — Zolnai Béla: Balassi és a platonizmus. Minerva, 1928. évf. — Dézsi Lajos: Magyar irodalmi hatás Shakespeare költészetében. Irodalomtörténet. 1929. évf. — Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Két kötet. Budapest, 1929. — Bálint Nagy István: Sámboky János orvosi működéséről. Orvosi Hetilap. 1929. évf. — U. az: Sámboky János végrendelete. Levéltári Közlemények 1929. évf.

A TÖRTÉNETÍRÁS.

A reformáció kora a magyar humanisták körében tekintélyes történettudományi iskolát teremtett. — Oláh Miklós megírta Magyarország földrajzát és Attila történetét. Mint levélíró a humanisták legjobbjaihoz tartozott. Ékes latin stílusú episztoláit sűrűn küldözte a híresebb olasz, német, holland és belga tudósokhoz. — Verancsics Antal folytatni akarta Bonfinius terjedelmes históriáját s nagy anyagot gyüjtött össze, hogy közrebocsáthassa Magyarország történetét Mátyás király halálától kezdve a maga koráig. A feldolgozásra nem jutott ideje, de forrásgyüjteménye megmaradt. Néhány kisebb tanulmánya alapos tudásról és jó latin stílusról tanuskodik. — Zsámboki János is Bonfinius históriáját akarta folytatni. A Mátyás király halálát követő emberöltők történetéből fel is dolgozott néhány fontos részletet. — Baranyai Decsi János feljegyezte a Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem uralkodásához fűződő eseményeket. — Szamosközy István szintén a Báthoryak korával foglalkozott. Magas szempontokat tűzött maga elé. Anyaggyüjtésének lelkiismeretességével, kritikai érzékével és ügyes feldolgozó törekvésével meghaladta évkönyvíró-kortársait. — Általában ezeknek a történetíróknak megvolt a kellő tudományos képzettségük s mint latin stiliszták is

megállták helyüket. Pártatlan történetírói ítélkezésre törekedtek, bár a kortársi viszony nem egyszer rányomta bélyegét ítéletükre. Az eseményeket nem hamisították meg, de elhallgattak bizonyos dolgokat.

A XVI. század két legkiválóbb történetírója: Forgách Ferenc és Istvánffy Miklós. — Forgách Ferenc megírta Magyarország történetét 1540-től 1572-ig; maradandó értékű forrásművet adott; az eseményeknek pragmatikus rajzolója volt, éles elméjű tudós, kérlelhetetlen erkölcsbíró. Jellemzései szigorú erkölcsi fölfogásból fakadtak; olyannak írta le romlott korát, aminőnek látta; kit-kit a maga igazi színével festett; kortársainak jellembeli fogyatkozásait nem hallgatta el. Anyagának feldolgozó módja, tömörségre törekvő szép latin prózája és komor világnézete Tacitusra emlékeztet. — Istvánffy Miklós az 1490-től 1613-ig terjedő időkört dolgozta fel Magyarország történetéből. Az eseményeket a királypárti katolikus nagyúr látásával szemlélte. Azokban a részekben, ahol nem kellett foglalkoznia a Habsburg-ház cselekedeteivel és a katolikus papság egyházpolitikájával, igazán értékes feldolgozást nyujtott, de ahol a dinasztikus célok és katolikus érdekek befolyásolták, itélőképessége nem egyszer cserben hagyta. Mindazonáltal a XVI. század történetére nézve semmiféle más kútfő nem versenyezhetett ennek a históriának tekintélyével. Bonfinius méltó folytatását látták benne. Csodálták terjedelmes háborús leírásait, örömmel olvasták választékos latin előadását.

A humanista történetírással szemben a régi magyar krónikairás hagyományainak Szerémi György emlék-

iratában akadt folytatása. Ez a munka Magyarország akkori történetéhez olyan megvilágításban nyujt adatokat, ahogyan a különböző politikai és hadi események a nemesség és a nép alsó rétegeire hatottak. Szerémi György a hiteles történeti események közé számos népmondát vegyített, a képzelt és valódi bűntények egész tömegét gyüjtötte egybe, rettenetes dolgokról számolt be lépten-nyomon. Históriája csak félig történet, másik felében inkább népies elbeszélő termék: egy csekély műveltségű, izgatott kedélyű, szókimondó magyar ember műve. Latinsága barbár deák beszéd, csak a magyar anyanyelvű olvasó értheti meg igazán. Ő ugyanis betű szerint fordította deákra a maga népies magyar beszédét.

Még számos kisebb jelentőségű történetírót lehetne felsorolni, de az irodalomtörténetet inkább csak Skaricza Mátéнak Szegedi Kis Istvánról írt életrajza érdekli közelebbről. Ez az első életírás magyar költőről. Szerzője természetesen nem a magyar költőt mutatja be biografiájában, hanem a példás életű hitújítót.

A magyar törvények gyüjteményét Mossóczy Zakariás gyüjtötte össze és adta ki. Ez az első hazai Corpus Juris méltán sorakozott Verbőczy István Tripartituma mellé. A nagy nádor az élő jogot kodifikálta, a nyitrai püspök a Szent István király óta hozott magyar törvényeket állította egybe.

Történetírók:

Baranyai Decsi János életéről: a latinnyelvű filozófiai irodalom művelői között. A kiváló marosvásárhelyi tanár meg akarta írni nemzetének teljes kritikai történetét, de körülményei megakadályozták terve kivitelében. — Históriai töredékeit Toldy Ferenc tette közzé:

Joannis Decii Barovii Commentarii de rebus Ungaricis. Pest, 1865. (Monumenta Hung. Hist. Script.)

Forgách Ferenc (1530—1577) előkelő családból származott. Oláh Miklós költségén látogatta a padovai egyetemet, ajánlására nyerte el a váradi püspökséget. Bizalmas tanácsadója volt a Habsburgháznak, de utóbb, mikor tanácsait nem vették figyelembe, átpártolt János Zsigmond erdélyi fejedelemhez. Pályájának van néhány érdekes mozzanata. Mikor I. Ferdinánd király követül küldte az 1558. évi regensburgi birodalmi gyülésre, itt olyan nagyhatású beszédet mondott, hogy a német rendek negyvenezer gyalogost és nyolcezer lovast szavaztak meg Magyarország megsegítésére a török ellen. Már fölszentelése előtt egri kanonok volt; harmincadik életévét sem érte el, mikor a király váradi püspökké nevezte ki; néhány évvel később a titkos tanácsosok között foglal helyet. Báthory István erdélyi fejedelemnek is bizalmas embere volt, vele együtt sokat időzött Lengyelországban, tőle nyerte a megbízást kortörténetének megírására. Püspökségéről elég korán lemondott, világi ember lett, megkapta hozzá a pápai fölmentést is. Olaszországban hűnyt el, ide gyógyulása végett utazott. Mint történetíró tudva sohasem vétett az igazság ellen, mindig a leghitelesebb kútfőkhöz fordult. A régibb korra nézve atyja elbeszélései és Tinódi Sebestyén históriás énekei voltak a forrásai, az újabb korra nézve néhány megbízható kortársának jegyzetei s a maga tapasztalatai. Magas állása és előkelő összeköttetései sok olyan adathoz hozzájuttatták, amelyekről a többi történetíró nem tudott. — Munkáját a történettudósok kéziratban olvasták és használták, míg végre Horányi Elek kinyomatta: Francisci Forgachii commentariorum libri XXII. Pozsony és Kassa, 1788. — Megbízhatóbb Majer Fidél és Toldy Ferenc kiadása: Ghymesi Forgách Ferenc nagyváradi püspök magyar históriája. Pest, 1866. (Monumenta Hung. Hist. Script.)

Istvánffy Miklós (1538—1615) Baranya megyében született; Istvánffy Pál földbirtokosnak, a Volter királyról szóló széphistória szerzőjének, volt a fia. Gyermekéveit Pozsonyban töltötte; atyja, minden birtokát elvesztve, oda menekült a török elől. Az előkelő nemesifjú mint Oláh Miklós pártfogoltja tanult a bolognai és padovai egyetemen s hazatérve egyideig az esztergomi érsek mellett viselt titkári hivatalt. A királyi udvar szolgálatában a nádori helytartóságig emel-

kedett, sőt 1608-ban közel állt ahhoz, hogy a rendek nádorrá válasszák; mivel azonban előzőleg vak eszköze volt a bécsi udvarnak, az országgyűlés az ellenzéki szellemű protestáns főurat, Illésházy Istvánt, emelte a nádori székbe. Ez a mellőzés megrendítette a becsvágyó államférfiút; szélütés érte; nagy munkáját nem tudta befejezni. Istvánffy Miklós kiváló testi-lelki jellemvonásokkal megáldott férfiú volt; a kényes természetű követségekben csakúgy megállta a helyét, mint a békekötések alkalmával vagy a bírói székben; szónoknak épen olyan kiváló volt, mint katonának. Még idősebb korában is részt vett a török ellen viselt harcokban, bár ezt senki sem kívánta tőle; az 1590-es években vitézül küzdött a nyilt csatákban és a várak ostrománál; volt oka rá, hogy elkeseredetten gyülölje a törököt: gazdag nemzetségét az ázsiai hódító tette földönfutóvá. Mint történetíró a saját kora eseményeinek elbeszélésében nemcsak figyelmet, hanem igaz elismerést is érdemel. A régibb korra nézve szintén jó forrásokat használt: Tubero, Brodarics, Tinódi, Forgách, Zermegh és mások müveit. — Kéziratban maradt történeti művét Pázmány Péter nyomtatta ki: Nicolai Istvanfi Pannonii historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Köln, 1662. (Újabb kiadásai: 1685, 1724, 1758.) — Magyar fordítása Vidovich Györgytől: Istvánffy Miklós Magyarország története 1490—1606. Két kötet. Debrecen, 1867—1871.

Mossóczy Zakariás (szül. 1542. Pozsony; megh. 1587. Nyitra), a XVI. század kitűnő magyar jogtudósa, nagytekintélyü egyházi férfiú és királyi bíró volt. Fényes pályát futott meg; harminc éves korában tinnini címzetes püspök és királyi tanácsos, harminchat éves korában váci püspök és pilisi apát, négy évvel utóbb nyitrai püspök. Már negyvenöt éves korában elhúnyt. A régi magyar törvényeket tartalmazó kéziratokat nagy fáradsággal gyüjtötte össze; a szöveg egy részét először Zsámboki Jánossal adatta ki (Bonfinius-kiadás, 1581); utóbb Telegdi Miklós pécsi püspök költségén és a maga pénzén kinyomatta az egész Corpus Jurist. Ez első magyar törvénytár címe: Decreta, constitutiones et articuli regum inclyti regni Ungariae. Nagyszombat, 1584.

Oláh Miklós (1493—1568) Nagyszebenben született s II. Ulászló és II. Lajos kancelláriájában vetette meg pályája alapjait. A mohácsi csata után II. Lajos özvegyének, Habsburg Máriának, szolgálatába állt, az özvegy királynéval Belgiumba vonult s csak 1542-ben tért haza Magyarországba. I. Ferdinánd király zágrábi püspökké, utóbb eszter-

gomi érsekké nevezte ki. Mint az ország első főpapja sokat tett a protestantizmus ellensúlyozására, de helyzete rendkívül nehéz volt, mert a katolikus papok közül csak kevés maradt meg régi vallásában, ezek is tanulatlanok, fegyelmetlenek és szabados életüek voltak. Míg egyházkormányzati ügyei el nem foglalták, nagy örömét találta a humanisták szokásos szellemi foglalkozásaiban. A humanisták nagyon kedvelték a levelezést; Cicero és Plinius példáját követve sűrün küldözték egymáshoz epistoláikat; Oláh Miklós is hódolt ennek a humanista divatnak. Nagyszámú latin levele elökelő müveltségről tanuskodik. Rotterdámi Erazmussal is baráti hangon levelezett. — Földrajzi vázlatát Zsámboki János adta ki: Bonfinius. Frankfurt, 1581. — Attiláról írt munkáját Bél Mátyás tette közzé: Adparatus. Pozsony, 1735. — Utóbb együtt is megjelent mind a kettő: Hungaria et Atila. Bécs, 1763.

Skaricza Máté (1544—1606) ráckevei születésü református pap. Az 1560-as években Pesten, Jászberényben és Ráckevén tanított, három évig külföldi egyetemeken tanult, 1572-től kezdve prédikátor volt szülőfalujában. A ráckevei első lelkipásztor 1572-ig Szegedi Kis István volt, Skaricza Máté nagy tisztelettel tekintett a sokat szenvedett reformátorra s halála után megírta életrajzát: Vita Stephani Szegedini. (Megjelent Szegedi Kis István következő munkájának bevezetéséül: Theologiae sincerae loci communes de Deo et homine. Basel, 1585.) — Már Bod Péter elismerően szól az életrajzról: «melyből sok jó és szükséges dólgokat, amelyek tartoznak a reformációra, tanulhatunk; alig is vagyon arra ennél nevezetesebb irás. Melyre nézve a groningai akadémiának fényes csillaga, Gerdes Dániel, ezt újólag kinyomtattatta 1760-dik eszt.» (Magyar Athenas. 1766.) — Ez a második kiadás a Gerndesius-féle Scrinium Antiquarium VI. kötetében jelent meg. (1761.) — Magyar fordítása Faragó Bálinttól: Szegedi István élete. Mezőtúri ref. gimnázium értesítője. 1906.

Szamosközy István — latin nevén Stephanus Zamosius — erdélyi születésü nemes. Miután Padovában befejezte tanulmányait, Bocskai István kinevezte Erdélyország történetírójának. A tehetséges udvari évkönyvírónak figyelembe kellett vennie elökelő pártfogóit s kénytelen volt sok olyan dolgot elhallgatni, amelyek mellett egy független történettudós nem mehetett volna el szótlanul. — Külföldi iskolázása idején megjelent könyvében Erdély római feliratos emlékeit ismertette:

Analecta lapidum vetustorum et nonnullorum in Dacia antiquitatum. Padova, 1593. (Öt év mulva Frankfurtban újból kinyomtatták.) — Kéziratban maradt históriai följegyzéseit Szilágyi Sándor adta ki: Szamosközy István történeti maradványai. Négy kötet. Budapest, 1876—1881. (Monumenta Hung. Hist. Script.) — Szilágyi Sándor és Pettkó Béla kiegészítő szövegkiadása: Szamosközy István történeti maradványai. Budapest, 1889.

Szerémi György 1490 táján született a szerémségi Kamenic városban. II. Lajos király udvari káplánja volt, utóbb János király udvarában káplánkodott. Nem tartották tökéletes eszű embernek, ezért sohasem nyert előkelőbb papi kinevezést. Emlékiratai is tanuskodnak zavaros gondolkodásáról, de egyúttal bátor szókimondásáról is. Mindenkiről megmondja az igazságot. Meleg szeretettel szól az urak által kegyetlenül elnyomott népről. 1548-ban beiratkozott a bécsi egyetem filozófia karára: életéről ez az utolsó adat. — Emlékiratának kéziratát Wenzel Gusztáv adta ki: Szerémi György emlékirata Magyarország romlásáról. Pest, 1858. (Monumenta Hung. Hist. Script.)

Verancsics Antal (1504—1573) a dalmáciai Sebenicóban született, a padovai egyetemen tanult s mint János király és Izabella királyné diplomatája bejárta fél-Európát. 1549-ben I. Ferdinánd király szolgálatába lépett, a Habsburg-ház gyorsan emelte egyházi pályáján. Egri püspök, majd esztergomi érsek, végül királyi helytartó lett. Egyházi és államférfiúi gondjai annyira lekötötték, hogy nem ért rá nagy fáradsággal gyüjtött történeti anyagának feldolgozására, bár kortársai tőle várták a XVI. század történetének megirását. Bizonyos, hogy alkalmas lett volna erre a föladatra, mert látóköre a politikai gyakorlat iskolájában jól kiszélesedett s a történetirás módszereiről is megvolt a kellő tájékozottsága. — Irói hagyatékát Szalay László és Wenzel Gusztáv gyüjtötték össze: Verancsics Antal összes munkái. Tizenkét kötet. Pest, 1857—1875. (Monumenta Hung. Hist. Script.)

Zsámboki János életéről és munkáiról: a latinul iró költők és nyelvtudósok között. Történetirói működésében a Habsburg-ház jogigényeit tartotta szem előtt, de azért az események részrehajlatlan elmondására törekedett. Mikor Tinódi Sebestyén megénekelte az 1552. évi egri ostromot, I. Ferdinánd király utasitására ő ültette át a terjedelmes históriás éneket latin prózába, hogy a bécsi udvar is olvashassa

Dobó István hősies várvédelmének történetét. Néhány évvel utóbb az 1556. évi szigeti veszedelmet és Zrínyi Miklós hősi halálának históriáját foglalta írásba. — Rerum ad Agriam anno 1552. gestarum brevis narratio. Függelék gyanánt jelent meg Ranzanus Péter olasz püspök latinul írt magyar történetében: Epitome rerum Ungaricarum velut per indices descripta. Bécs, 1558. (A Mátyás király korabeli olasz történetíró munkájának kéziratát Zsámboki János adta ki először.) — Obsidio Zigethiensis anno 1556. descripta. Bécs, 1558. (Történetírói érdemeiért és egyéb szolgálataiért I. Ferdinánd király 1559-ben ötven magyar forint évi díjat rendelt számára haláláig.) — Antonii Bonfinii Rerum Ungaricarum Decades Quatuor. Basel, 1567. (Bonfinius első teljes kiadása.)

A latin történeti munkák szerzői közül említhetők: Somogyi Ambrus erdélyi nemes (Magyarország és Erdély története a XVI. században) és Zermegh János pozsonyi kamarai tisztviselő. (János király uralkodásának története.) Olaszországból került a Báthoryak fejedelmi udvarába Brutus János Mihály humanista író, Bonfinius történeti munkájának folytatója. (Magyarország története Mátyás király halálától János Zsigmond koráig.)

Irodalom. — Toldy Ferenc összegyüjtött munkái. I. köt. Pest, 1868. — Flegler Sándor: A magyar történetírás története. Ford. ifj. Szinnyei József. Budapest, 1877. — Károlyi Árpád: Szamosközy István történeti maradványai. Budapesti Szemle. 1878. évf. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. II. köt. Budapest, 1885. — Kollányi Ferenc: Oláh Miklós. Katholikus Szemle. 1888. évf. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest 1891—1914. — Kerékgyártó Árpád: Istvánffy Miklós Históriája ismertetése. Irodalomtörténeti Közlemények. 1892. évf. — Erdélyi László: Szerémi György és emlékirata. Budapest, 1892. — Szádeczky Lajos: Szerémi György élete és emlékirata. Budapest, 1892. — Acsády Ignác: Verancsics Antal és Szerémi György. Irodalomtörténeti Közlemények. 1894. évf. — Stark Andor: Istvánffy Miklós Historia Regni Hungaricija, Debreceni kat. gimnázium értesítője. 1895. évf. — Szabó Károly és Hellebrant Árpád: Régi magyar könyvtár. Két kötet. Budapest, 1896—1898. — Sörös Pongrác: Forgách Ferenc élete. Századok. 1896. évf. — U. az: Forgách Ferenc kortörténelme. Századok. 1897. évf. —

U. az: Verancsics Antal élete. Esztergom, 1898. — Illéssy János: Sámboky János történetíróról. Századok. 1899. évf. — Apponyi Sándor: Hungarica. Három kötet. Budapest és München, 1900—1925. — Marczali Henrik, Angyal Dávid és Mika Sándor: A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Budapest, 1901. — Madzsar Imre: Adatok Forgách Ferenc kortörténelmének kritikájához. Nagybánya, 1901. — Sörös Pongrác: Ötven év Oláh Miklós életéből. Katholikus Szemle. 1903. évf. — Noszkay Ödön: Oláh Miklós levelezésének művelődéstörténeti vonatkozásai. Érsekújvár, 1903. — Balogh Margit: Oláh Miklós Hungariája mint művelődéstörténeti kútfő. Budapest, 1903. — Bártfai Szabó László: Ghymesi Forgách Ferenc. Budapest, 1904. — U. az: Ghymesi Forgách Ferenc váradi püspök évkönyvei. Budapest, 1904. — Szekfű Gyula: Adatok Szamosközy István történeti munkájának kritikájához. Budapest, 1904. — Bagyary Simon: A magyar művelődés a XVI—XVII. században Szamosközy István történeti maradványai alapján. Esztergom, 1907. — Sörös Pongrác: Jerosini Brodarics István. Budapest, 1907. — U. az: Zermegh János és munkája. Századok. 1907. évf. — Biró Vencel: Forgách Ferenc mint történetíró. Kolozsvár, 1908. — Holub József: Istvánffy Miklós Históriája hadtörténelmi szempontból. Szekszárd, 1909. — U. az: A Kisasszonyfalvi Istvánffy-család. Turul. 1909. évf. — Vid Jeromos: Szerémi György emlékiratainak művelődéstörténeti adatai. Budapest, 1910. — Sörös Pongrác: Forgách Ferenc, a történetíró. A pannonhalmi főapátsági főiskola évkönyve. 1913. — Kujáni Gábor: Adalékok a Brodarics-család és Brodarics István életéhez. Budapest, 1913. — U. az: Brodarics István szereplése János király oldalán. Századok. 1914. évf. — Sörös Pongrác: Forgách Ferenc kortörténelmének pécsi kézirata. A pannonhalmi főapátsági főiskola évkönyve. 1914. — Sebestyén Gyula: A magyar rovásírás hiteles emlékei. Budapest, 1915. — Orbán János: Sámboky Jánosról. Szeged, 1916. — Siklóssy László: Verancsics Antal mint műpártoló. Budapesti Szemle. 1918. évf. — Holik Flóris: Istvánffy Miklós mint költő. Irodalomtörténeti Közlemények. Szeged, 1922. évf. — Iványi Béla: Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése. Budapest, 1926. — Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926. — Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Két kötet. Budapest, 1929.

A NYELVTUDOMÁNY.

A reformáció kora megvetette a nyelvtudomány alapjait is. Az első magyar nyelvtant Sylvester János adta ki 1539-ben. Latinnyelvű munkájában a latin grammatika általánosan ismert szabályaihoz hozzácsatolta a magyar nyelv feltűnőbb grammatikai eltéréseit. Megfigyelései gondolkodó fejre vallottak. Rámutatott arra, hogy az idegen nyelvet csakis az anyanyelv alapján lehet sikerrel tanítani; kikelt azok ellen, akik kevésre becsülték a magyar nyelvet; óvta magyar olvasóit a latin szók fölösleges használatától. Az olyan fogalmak kifejezésére, amelyekre addig hiányzott a megfelelő magyar szó, új szók alkotását javasolta. Így ő az első névszerint ismert magyar nyelvújító, valamint ő a megkezdője a magyar nyelvhasonlításnak is. A magyar nyelvet a héber nyelv rokonának vallotta, a két nyelv szavait alkalomadtán egybe is vetette.

A szótárírók sorát az a névtelen szóértelmező nyitotta meg, aki Murmelius János németalföldi nyelvtudós népszerű latin-német szótárának egyik kiadásába beledolgozta a latin és német szók magyar fordítását. (1533.) — Hatnyelvű szótár volt Pesti Gáboré. A magyar szerző egy régibb szógyüjteménynek latin, olasz, francia, cseh és német szavaihoz toldotta hozzá a magyar értelmezéseket.

A szókat nem betűrendben sorakoztatta egymás mellé, hanem fogalomkörök szerint, úgy, mint Murmelius magyar értelmezője. (1538.) — Nagyobb szókincset gyüjtött össze Szikszai Fabricius Balázs sárospataki református kollégiumi tanár. Latin-magyar szójegyzékében szintén fogalomkörök szerint csoportosította anyagát. (1590.) — Még nevezetesebb Calepinus Ambrus olasz ágostonrendi szerzetes szógyüjteményének 1585. évi lyoni kiadása. Ez a híres Dictionarium a latin, héber, görög, francia, olasz, német, spanyol, lengyel és angol szók mellé fölvette a magyar szókat is. A későbbi szótárírók hosszú időn keresztül ebből a nagy deák szótárból írták ki a magyar szókat; a régi magyar szókincs legnagyobb részét megtalálták benne. Ez a tíznyelvű Calepinus már betűrendes szótár volt. Régebben azt hitték, hogy magyar értelmezéseit Szántó István jezsuita végezte erdélyi rendtársaival, de újabban kiderült, hogy a magyar rész megírása Laskai Csókás Péter református pap buzgóságának köszönhető.

A közmondások gyüjtésének úttörője Baranyai Decsi János marosvásárhelyi református kollégiumi igazgató volt. Görög-latin-magyar közmondásgyüjteményét Rotterdami Erazmus óklasszikai szólásgyüjteményének alapján állította össze. Nem szószerint fordította a közkeletű görög és latin mondásokat, hanem értelmük szerint s ebben a munkájában bőven merített a magyar nép példaszóiból. (1598.)

A szövegkiadók és szövegmagyarázók között Zsámboki János bécsi orvos volt a legkiválóbb. Ez a nevezetes

humanista számos ritka kódexet gyüjtött, megállapította több ókori görög és latin író munkáinak leghitelesebb szövegét s filológiai munkásságának eredményeit kritikai kiadásokban bocsátotta közre. Némelyik szövegkiadása több kiadást is ért. Főként Plautus húsz vígjátékának szövegjavításával és sajtó alá rendezésével vívta ki kortársai elismerését.

A legkedveltebb latin nyelvtant Molnár Gergely kolozsvári református kollégiumi igazgató írta. «Volt híres tudós ember — mondja róla Bod Péter — követte a helvéciai tudósoknak értelmeket az Úr-vacsorája matériájában, de kevés ideig világoskodott az Isten-házában, megholt 1558. eszt. Adott volt világra egy deák grammatikát. Ezzel a grammatikával éltenek csaknem minden vallású emberek szintén a jelenvaló időig Erdélyben és Magyarországon.» (Magyar Athenas. 1766.) A könyvnek számos kiadása jelent meg; még a XIX. században is kinyomtatták és tanultak belőle.

Kiadások. — Lexikon Joannis Murmelii seu Latina rerum vocabula cum Germanica et Hungarica interpetatione. Krakkó, 1533. — Pesti Gábor: Nomenclatura sex linguarum, Latinae, Italicae, Gallicae, Bohemicae, Hungaricae et Germanicae. Bécs, 1538. — Sylvester János: Grammatica Hungaro-Latina in usum puerorum recens scripta Joanne Sylvestro Pannonio autore. Újsziget, 1539. — Zsámboki János: Dioscoridis libri octo Graece et Latine. Páris, 1549. — U. az: Luciani Samosatensis opera Graece et Latine. Basel, 1563. — U. az: Petronii Arbitri Massiliensis satyrici fragmenta. Antwerpen, 1565. — U. az: Plauti comoediae viginti. Antwerpen, 1566. — Molnár Gergely: Elementa grammaticae Latinae. Kolozsvár, 1556. — Calepinus: Dictionarium. Lyon, 1585. — Szikszai Fabricius Balázs: Nomenclatura seu dictionarium Latino-Ungaricum. Debrecen, 1590. — Baranyai Decsi János:

Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum Chiliades quinque. Bártfa, 1598. — Toldy Ferenc szövegkiadása: Corpus grammaticorum linguae Hung. veterum. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig. Pest, 1866. — Szamota István szövegkiadása: A Murmelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból. Budapest, 1896. — Melich János szövegkiadása: Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke 1590-ből. Budapest, 1906. — Melich János szövegkiadása: Calepinus latin-magyar szótára 1585-ből. Budapest, 1912.

Irodalom. — Simonyi Zsigmond: Pesti Gábor szótára. Magyar Nyelvőr. 1873. évf. — Jancsó Benedek: Magyar nyelvtudomány-történeti tanulmányok a XVI—XVII. századból. Budapest, 1880. — Ballagi Mór: Baranyai Décsi János és Kisviczay Péter közmondásai. Budapest, 1882. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. II. köt. Budapest, 1885. — Imre Sándor: Erdősi Sylvester János nyelvészete. Hunfalvy-album. Budapest, 1891. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Szabó Károly és Hellebrant Árpád: Régi magyar könyvtár. Két kötet. Budapest, 1896—1898. — Szily Kálmán: Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez. Budapest, 1898. — Szegedy Rezső: Sylvester nyelvtana. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1899. évf. — Apponyi Sándor: Hungarica. Három kötet. Budapest és München, 1900—1925. — Melich János: A magyar szótárirodalom. Nyelvtudományi Közlemények. 1905—1906. évf. — Vári Rezső: A classica philologia encyclopediája. Budapest, 1906. — Tolnai Vilmos: A szólásokról. Magyar Nyelv. 1909. évf. — Trócsányi Zoltán: A Murmelius-féle Lexikon magyar tolmácsolásáról. U. o. 1911. évf. — Gragger Róbert: Pesti Gábor németországi hatásához. U. o. 1911. évf. — Rubinyi Mózes: Sylvester és Donatus. Irodalomtörténet. 1913. évf. — Szily Kálmán: Elnöki megnyitó beszéd. Magyar Nyelv. 1913. évf. — Orbán János: Sámboky Jánosról. Szeged, 1916. — Ságí Istvánː A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. Budapest, 1922. — Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926. — Bálint Nagy István: Sámboky János orvosi működéséről. Budapest, 1929. — Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Két kötet. Budapest, 1929. — Kerecsényi Dezső: Régi magyar nyelvtanok. Protestáns Szemle. 1929. évf.

VISSZAPILLANTÁS.

A magyar irodalom a XVI. században.
A magyarországi latin irodalom a XVI. században.
A magyarországi német irodalom a XVI. században.
Néhány tanulság.

A MAGYAR IRODALOM A XVI. SZÁZADBAN.

A XVI. SZÁZAD irodalmában a vallásos könyveknek uralkodó szerepük van, de a hitvitázó és hitszónoki munkásság mellett a szépirodalom is fejlődik. A vallásos próza művelői között Károlyi Gáspár, Melius Péter, Dávid Ferenc, Bornemisza Péter és Telegdi Miklós a legjobb nevek; a lírában Balassa Bálintnak nincs versenytársa; érdemes prózai elbeszélő Heltai Gáspár; a drámai formában a Debreceni Disputa és a Balassi-komédia ismeretlen szerzői szólalnak meg figyelmet érdemlő módon. A vallásos érzelem döntő erejű; a nemzeti gondolat különösen Tinódi Sebestyénben lángol nagy erővel.

Az írók: papok. A világi ember ritkán nyúl a tollhoz, bár a század költői vezéregyénisége, Balassa Bálint, harcokban edzett földesúr. A XVI. század költészete vele emelkedik legmagasabbra. Vallásos, vitézi és szerelmi énekei a kitűnő tehetségű lírikus alkotásai. Megismerhetni belőlük a hitújítás korának egész lelki világát.

Az elbeszélő költészetben néhány históriás ének világít bele legjobban a kor lelkébe. A harcoknak és szenvedéseknek a históriás énekek strófáiból tükröződő komor világát a széphistóriák szerelmi történetei enyhítik. Meséikhez a valláserkölcsi életre intő tanulság erősen hozzákapcsolódik.

A vitatkozó magyar ember elméjének élessége a szoros értelemben vett vallásos munkákon kívül a drámai maradványokból bontakozik ki legjobban. A Balassi Menyhártot vesszőző komédia egyenesen meglep ötletes csúfolódásával és mély erkölcsi érzésből fakadó politikai nyilatkozataival.

A középkor a szellemi megindulás kora volt; a serdülő magyar irodalom első bátor lépései a XVI. század világába esnek. Ez az irodalom most már a maga erejéből is tovább tud haladni s nem szorul minden lépésében az idegen irodalmak támogatására. A szépirodalomban a külföldi szövegek nyomán készült átdolgozásoknak még mindig uralkodó szerepe van ugyan, de a vallásos irodalom a maga hittudományi vitatkozásaival s a tanítás, gúny, korholás, lelkesítés egyéni szövegeivel eredeti szellemű.

Irodalom. — A XVI. századi magyar irodalom fejlődésének feldolgozásában történeti érdemüek Pápay Sámuel (1808), Toldy Ferenc (1864), Beöthy Zsolt (1877) magyar irodalomtörténetei, továbbá a Beöthy Zsolt és Badics Ferenc által szerkesztett képes magyar irodalomtörténet (1895).

A MAGYARORSZÁGI LATIN IRODALOM A XVI. SZÁZADBAN.

A magyarországi XVI. századi latinnyelvű irodalom eredetiségre is, terjedelemre nézve is bátran versenyre kelhet a magyarnyelvű irodalommal; sajnos, részletei kevésbé ismertek, mint a középkori latin irodalom fejlődésének mozzanatai. Ha majd néhány emberöltő új tudós-nemzedéke rászánja idejét a homályban lappangó kérdések megoldására, az utókor bizonyára más megvilágításban fogja látni ez időszak latinnyelvű termését, mint ahogyan ma szemléljük ezt a méltánytalanul elhanyagolt szellemi területet.

A költők eszményképe a XVI. században Janus Pannonius, az ő poézisét iparkodnak követni, az ő dicsőségét szomjúhozzák. Kedvelt műfajaik: az üdvözlő és dicsőítő ének, az elégia, az epigramma, az elmélkedő vers és az elbeszélő költemény; leggyakoribb verses formájuk a hexameter és pentameter. A humanista hagyományokat és e hagyományok protestánskori továbbfejlődését legjellegzetesebben Bocatius János költeményei őrzik.

A történetírást fölötte kedveli az írói és tudományos becsvágy. Az oknyomozó módszer és a kritikai szellem csak kevés történetíró sajátja, jellemezni is csak néhányan tudnak, de a stílus gondos latinsága szembetűnő. Aki

nem tudja szembetűnően utánozni az ókori klasszikusok nyelvét, azt nem is tartják tudományos értékű írónak. Minden történeti munka középpontja a hadi események elmondása; a harcok históriáját szónoki beszédek közbeszövésével teszik méltóságosabbá. A század három kimagaslóbb tehetségű történetírója: Forgách Ferenc, Istvánffy Miklós, Szamosközy István.

A görög és latin szövegekkel foglalkozó nyelvtudomány szeretete az iskolai nevelés szellemében gyökerezik. Zsámboki János igen jelentékeny név a magyarországi filológiai törekvések történetében. Megjelenik az első magyar nyelvtan is: Sylvester János latinul írt úttörő könyve.

A teológia, filozófia s általában minden tudományág vitás kérdéseit és tisztázott tételeit latinul világítják meg; a magyar a népszerű vallásos oktatások és a szépirodalom nyelve. Latinul írnak — s csak olykor anyanyelvükön — a magyarországi németek is.

Irodalom. — A magyarországi latin irodalom XVI. századi történetének két áttekintése: Wallaszky Pál latinnyelvű munkája (1785) és Pintér Jenő magyar irodalomtörténete (1921).

A MAGYARORSZÁGI NÉMET IRODALOM A XVI. SZÁZADBAN.

A MAGYARORSZÁGI németség a XVI. században a magyarságot is megelőzve csatlakozott Luther Márton hitújításához s a németországi reformátorok irodalmi munkásságában hatalmas szellemi erőforrásokat nyert.

Az erdélyi szászokat a protestantizmus szellemében Honterus János szervezte meg. Ez a kiváló hitújító külföldi tanulmányútjáról 1534-ben tért haza szülővárosába, Brassóba; tehetségével és buzgalmával megteremtette az erdélyi németek nemzeti, művelődési és vallási egységét; lelkipásztor, iskolaigazgató, nyomdatulajdonos, tudós és író volt egy személyben. Példáját követve prédikátor-utódai is mindent megtettek, hogy Brassó, Nagyszeben, Beszterce, Medgyes és Segesvár szellemi színvonalát minél magasabbra emeljék s a protestáns erdélyi fejedelmek védelme alatt önkormányzatukat is megtartsák.

A szepesi németség irodalmi termelése szintén a vallásos és iskolai élet szükségleteinek kielégítésére irányult legelső sorban. A hívők prédikációk, énekek, imádságok után vágyódtak s papjaik kielégítették óhajtásukat. Ezen a vidéken a század utolsó évtizedeiben erős vallási viták folytak, mert több evangélikus lelkipásztor közeledni kezdett a református hitelvekhez. E kryptokálvinizmussal

szemben a szepesi városok s Kassa, Eperjes és Bártfa németsége az ortodox luteranizmus mellé állt; így a hitvita az ágostai hitvallás javára dőlt el.

Bártfán működött Felső-Magyarország legkiválóbb reformátora: Stöckel Lénárt. Az egyházszervezés, iskolaügy és nyomdászat terén egyaránt nagyok az érdemei. Szülővárosának iskolájában, a bártfai gimnáziumban, a színielőadásokat is népszerűvé tette; németnyelvű verses drámáját, Zsuzsánna-históriáját, a felvidéki német diákok sokszor eljátszották. Az iskolai színielőadások divata különösen a bányavárosokban — Körmöcbányán, Selmecbányán és Besztercebányán — volt nagy; Körmöcbányán a Zsuzsánna-játék még a nép közé is átment; aminthogy a vallásos színjátékokat a városi polgárok általában kedvelték és szívesen játszották az egész magyarországi német nyelvterületen.

A nyugatmagyarországi németségnek Pozsony és Sopron köré csoportosuló része Gerengel Simon soproni evangélikus lelkipásztorban tisztelte legbuzgóbb szellemi vezetőjét. A tevékeny férfiú nem elégedett meg a Németországból érkező vallásos könyvekkel, hanem maga is szerkesztett a magyarországi németség számára imádságos gyüjteményt és énekeskönyvet.

Néhány nevezetesebb hazai német író a XVI. században, nem említve azokat, akik korán külföldre szakadtak vagy akik külföldről idekerülve nem gyökeresedtek meg közöttünk:

Ambrosius Sebestyén (1542—1600) késmárki születésű protestáns pap, a felsőmagyarországi kryptokálvinizmus vezére, elkeseredett hitviták középpontjában állott. A németül és latinul író kiváló hittudós — családi nevén Lam Sebestyén — a vittenbergai egyetemen

tanult, 1576-ban a késmárki evangélikus iskola tanitója lett, néhány évvel később megválasztották eperjesi lelkipásztornak, utóbb szülővárosának prédikátori székébe került. Életének utolsó évtizedében az ágostai hitvallástól egyre jobban áthajlott a helvét hitvalláshoz s emiatt szenvedélyes irodalmi vita támadt közötte és Horváth Gergely főrangú földbirtokos között. (A horvát származású Gradeczi Horváth Stansith Gergely alapos teológiai képzettségü nemesúr volt, Szepes megye alispánja. Nagyőr községben lakott, itt a maga költségén iskolát állitott fel, evangélikus hitfeleinek ügyeit haláláig nagy áldozatkészséggel gondozta. Hitvitázó munkái latin nyelven jelentek meg.) A vita lényege az Úrvacsora és az üdvözülés kérdése körül forgott: a késmárki pap Melanchton Fülöpre hivatkozva kálvinista szellemben magyarázta a Szentirást és a keresztény dogmákat, a nagyőri földesúr az ortodox lutheránus tanitások védelmére emelt szót. A polemiákban Horváth Gergely győzött, mert a hernádvidéki öt szabad királyi város zsinata 1597-ben magáévá tette álláspontját s elvetette ellenfele kryptokálvinizmusát. Az első szepességi protestáns német énekeskönyvet Ambrosius Sebestyén állitotta egybe az addig megjelent népszerübb németországi vallásos költeményekből és dallamokból, hozzájuk csatolva a maga könyörgő és jóra oktató énekeit is.

Creutzer György (megh. 1589.) evangélikus lelkipásztor, Horváth Gergely szepesmegyei földbirtokos udvari prédikátora. Késmárkon született, Strassburgban tanult, a dunántúli Csepregen és a szepesmegyei Nagyőrön viselt papi tisztséget. Az ortodox lutheránusok az 1570-es években megdöbbenve látták, hogy a szepességi evangélikus papság egy része a református hitet kezdi igaz vallásnak tartani, ezért harcolni kezdtek a hitelveiket egész nyiltsággal még nem valló kryptokálvinisták ellen. Creutzer György is felháborodva szállt szembe az ágostai hitvallás megtagadóival s egybeállitotta azokat az ismertető jeleket, melyeknek segitségével még a hittudományban kevésbé jártas hivő is el tudja dönteni, hogy papja igazi evangélikus-e vagy a helvét hitvallás híve? Ha az ismertető jelekkel kapcsolatos kérdésekre a kérdezett nem jól felel, a keresztények — intette híveit a nagyőri prédikátor — kerüljék a megtévelyedettet, mint az ördögöt: Warnung, vor der Sacramentierer, Zwinglianer und Calvinisten Lehre, auch gewisse Merkzeichen, wobei solche verführische Geister zu er-

kennen. Bártfa, 1586. (A kryptokálvinisták részéről Pilcz Gáspár felelt a támadásra.)

Dürr Damasus (megh. 1585.), előbb vittenbergai teológus, utóbb a szebenmegyei Kisapold község evangélikus lelkipásztora. Kéziratban maradt prédikációi jeles értékű szónoki alkotások: legjobbak az erdélyi szászok XVI. századi egyházi beszédei között. Ez évszázad erdélyi német prédikációiból egyet sem nyomtattak ki, szemben az e korbeli magyarság nagyterjedelmű beszédgyüjteményeivel; kéziratban is csak kevés maradt meg a német egyházi beszédek közül. Dürr Damasus Luther Mártont választotta szónoki példaképének, fejtegetéseibe beleszötte az akkori társadalmi élet számos jelenségét, népies irodalmi nyelvében nem egyszer helyet engedett az erdélyi szász tájszólásnak is. Feltünő, hogy a magyarországi XVI. századi német prédikációs irodalom nemcsak Erdélyben szegény, hanem az ország többi részében is. A papok ugyan buzgón prédikáltak, de beszédeiket nem szivesen irták le, hanem inkább a németországi szónoki könyvek szövegeit tanulták be és mondták el híveiknek.

Gerengel Simon (megh. 1571.) soproni evangélikus pap, az ottani ágostai hitvallású gyülekezet nagytekintélyü szervezője. Bár Sopron a közelfekvő katolikus császári kormányzat miatt veszedelmes helyzetben volt, a hitújitás itt is annyira megerősödött, hogy a katolikusoknak a ferencrendiek templomán kívül már csak egy kis kápolnájuk maradt a szentegyházakkal bőven ékesített városban. Az evangélikus németek és magyarok jól megférték egymással, közösen harcoltak az egyre kevesbedő katolikus németek és magyarok ellen. Gerengel Simon kátéját, imádságoskönyvét és énekesgyüjteményét a nyugatmagyarországi német lakosság szivesen használta; könyörgései hozzákapcsolódtak az akkori élet bajaihoz; a török veszedelemmel különösen sokat foglalkozott. Vallásos énekeinek egy részét ő maga szerzette: ezekben részint az evangélikus hittudomány tanitásait foglalta dalokba, részint a zsoltárokat dolgozta át versekben. Irt egy bibliai tárgyú szinművet is: Die schön evangelische Historie von der Enthauptung des heil. Johannis des Täufers. Hely nélkül, 1553. (A vallásos tragédia Hans Sachs hatását mutatja. Talán elő is adták a soproni diákok.)

Honterus János (szül. 1498. Brassó; megh. 1549 január 23. Brassó) ifjúságáról keveset tudunk. Grass György brassói timármester

fia volt, később vette fel humanista nevét, a Honterust. Már a mohácsi csata előtt éveket töltött külföldi egyetemeken; Bécsben, Krakkóban, Baselben tanult; Baselből 1534-ben teljes nyomdai fölszereléssel tért vissza szülővárosába. A szászok között ebben az időben már gyökeret vertek Luther Márton tanításai, az iskolai élet a hitújítás szellemében virágzásnak indult, Honterus Jánosra várt a hivatás, hogy az evangélikus vallás segítségével egyházi és nemzeti szervezetbe egyesítse a szászokat. A hitújítás eszméje és a faji összetartozás gondolata irányította kulturális tevékenységét; erkölcsi feddhetetlensége, müveltsége, eszessége, óvatossága és szívóssága megszerezték számára nemcsak szülővárosának, hanem az egész erdélyi németségnek tiszteletét és szeretetét. Martinuzzi György a katolikus egyház érdekében szeretett volna gátat vetni müködése elé, de erőszakos módon nem mert hozzányúlni, mert szüksége volt a szászok támogatására és Erdély nyugalmára. Honterus János 1544-ben Brassó első papja lett, 1545-ben kidolgozta iskolai rendtartását, 1547-ben közreadta az erdélyi szászok egyházi alkotmányát: Kirchenordnung aller Deutschen in Siebenbürgen. Hitbuzgalmáért Luther Márton az Úr magyarországi apostolának nevezte el, Melanchton Fülöp pedig újból kinyomatta az erdélyi szász egyház újjászervezéséről szóló munkáját. Irodalmi müködése általában latinnyelvű. Számos tankönyvet irt, szemelvényes kiadásokat szerkesztett az ókori remekírókból, ismertette a szászok jogait, összefoglalta az akkori földrajzi ismereteket, sajátkezüleg metszette fába Erdély térképét. Még nyilvános könyvtárt is szervezett. Újításait a többi szász városban szívesen utánozták, emlékét később is kegyelettel újították fel, születésének négyszázadik évfordulóját 1898-ban Brassóban emlékszobor felállításával ünnepelték.

Névtelen énekszerzők anabaptista énekeskönyve. Ezt a hazai eredetű német kéziratot a pozsonyi káptalan könyvtára őrizte meg 1581-ből. A német anabaptisták a XVI. század második felében költöztek a nyitrai, pozsonyi, trencséni evangélikusok közé, eleinte mint jó iparosokat nem bántották őket, később megkezdődött üldözésük és kiirtásuk. Olyan lett a sorsuk, mint Erdélyben a szombatosoké. Énekeikben keservesen panaszkodnak szenvedéseikről s főképen Bakics Péter holicsi földesúr kegyetlenkedéseiről. Minden fájdalmukat megenyhítette — vallásos költészetük tanusága szerint — Istenbe vetett bizalmuk és reményük.

Pilcz Gáspár (megh. 1605. Márkusfalva, Szepesmegye) protestáns pap. Szepesváralján született, Kassán, Eperjesen és Vittenbergában tanult, 1581 körül báró Rueber János felsőmagyarországi főkapitány udvari papja lett, utóbb Sáros megyében, Gömör megyében és Szepes megyében lelkipásztorkodott. Dobsinai prédikátorságában a vakmerő módon kalandozó törökök egy alkalommal csaknem elfogták, neje a martalócok kezébe esett s csakhamar elhúnyt rabságában. Őt magát több megalázás érte, mert kálvinizmusa miatt több helyről kiutasították s az Úrvacsoráról vallott felfogását a szepesmegyei evangélikus papok 1593. évi iglói gyülésén nyilvánosan vissza kellett vonnia. Azért haláláig híve maradt üldözött kryptokálvinizmusának. Creutzer János orthodox luteránus prédikátorral szemben 1587 körül vívta meg harcát az Úrvacsora igaz értelmezésének kérdéséről, de egyéb vitás vallási tanításokról is. Másokkal is harcolt. Dogmatikus felfogását Melanchton Fülöp írásainak védelme alatt fejtette ki, de tovább ment mesterénél, amint ez német és latin munkáiból nyilvánvaló.

Pöckhl Erhard, Zrínyi György titkára, nagy feltűnést keltő tudósítást írt a szigetvári törökök pusztításairól és a mieinknek rajtuk aratott diadaláról. (A németnyelvű Neue Zeitung 1587-ben jelent meg a vasmegyei Monyorókeréken, de csakhamar kinyomtatták Augsburgban és Nürnbergben is. A németországi kereszténység rettegve tekintett a Magyarországot pusztító pogányságra, az embereket minden török hír érdekelte, kíváncsiságukat kisebb-nagyobb röplapokkal és Türkenbüchlein-kiadványokkal elégítették ki. Részvéttel tekintettek a magyarokra, szenvedéseiket fantasztikus részletekkel bővítve ecsetelték, győzelmeiknek örvendtek. A külföldi szerzők magyar-török vonatkozású ujságlapjai és röpiratai mellett a magyarországi németség is megtette a magáét, hogy a külföld figyelmét ébrentartsa a magyar-török kérdés iránt. Különösen sokat foglalkoztak Zrínyi Miklós hősi halálával s Rudolf magyar királynak és Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek a török ellen kötött szövetségével.)

Stöckel Lénárd (szül. 1510. Bártfa; megh. 1560. június 7. Bártfa) eleinte Kassán, utóbb Boroszlóban tanult, 1530-ban a vittenbergai egyetemre iratkozott be. Itt Luther Márton annyira megszerette, hogy szülővárosába, Eislebenbe, helyezte el tanítónak. Egyrészt szerették volna megtartani Németország számára, másrészt Magyarországon

is szükség volt rá: 1539-ben visszatért hazájába s átvette a bártfai gimnázium igazgatását. Bártfa magyar Vittenbergává lett s a lelkes hitújító a Praeceptor Hungariae kitüntető elnevezést nyerte kortársaitól. Mintaiskoláját az egész Felvidéken utánozták, evangélikus hitnyilatkozatát elfogadta mind az öt felvidéki szabad királyi város: Kassa, Eperjes, Lőcse, Bártfa, Kisszeben. (Confessio Pentapolitana, 1548.) Ennek a mintájára készült a hét bányaváros evangélikus hitvallása. (Confessio Heptapolitana, 1559.) Ezt követte a szepesi hitvallás. (Confessio Scepusiana, 1569.) Stöckel Lénárd a protestáns iskolai színi előadásoknak lelkes pártfogója volt; Bártfán 1556-ban eljátszatta diákjaival nagy hatást keltő bibliai színművét: Historia von Susanna in Tragedien weise gestellet zu Übung der Jugend zu Bartfeld in Ungarn. Vittenberga, 1559. (A Szentírásból merített történet Betulius latin drámája után készült: két gonosz öregember el akarja csábítani Zsuzsannát s mikor szándékuk kudarcot vall, ők jelentik fel az ártatlan nőt, ez már-már a hóhér kezére kerül, de végül kiderül az igazság s a gonosz vádlók meglakolnak. A humanista stílusú, vallásos szellemű, érzelmes darab egyben a protestantizmus céljait is szolgálta, mert Zsuzsannával a hitújítók kereszténységét, a két öreggel a pápát és a törököt jelképezték.)

Wagner Bálint (megh. 1557.) brassói születésű hitújító, Honterus János tevékeny munkatársa. Vittenbergából 1542-ben tért haza Brassóba, szülővárosában az evangélikusok latin iskoláját igazgatta, 1549-ben brassói evangélikus lelkipásztorrá választották. Latin nyelven több vallásos és költői munkát, továbbá egy iskolai drámát és egy elterjedt görög nyelvtant írt; csak németül tudó hívei számára gyüjteménybe foglalta az akkor legkedveltebb németországi vallásos énekeket. Az erdélyi szász evangélikusoknak ez volt az első kedvelt énekeskönyvük: Geistliche Lieder und Psalmen. (A gyüjtemény 1553 körül jelent meg, utóbb még többször is kinyomtatták. Az énekek szerzői németországi vallásos költők: Luther Márton és követői.)

Irodalom. — A magyarországi német irodalom fejlődésének részletes áttekintése Pukánszky Béla könyvében: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926. — Az ide vonatkozó magyar tudományos könyvek és értekezések közül kiemelhetők a következők: Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. II. köt. Budapest, 1885. —

Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Ráth György: A felsőmagyarországi kriptokálvinisták hitvitázó irodalmáról. Irodalomtörténeti Közlemények. 1892. évf. — U. az: Pilcz Gáspár és ellenfelei. Magyar Könyvszemle. 1893. évf. — U. az: Gradeczi Horváth Gergely és Lám Sebestyén vitája. Irodalomtörténeti Közlemények. 1894. évf. — Weber Samu: Gradeczi Horváth Gergely és családja. Késmárk, 1896. — Szabó Károly és Hellebrant Árpád: Régi magyar könyvtár. III—IV. köt. Budapest, 1896—1898. — Weber Samu: Szepességi protestáns írók az ellenreformációig. Protestáns Szemle. 1897. évf. — Bleyer Jakab: Magyar vonatkozású német történeti népénekek 1551-ig. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1897. évf. — U. az: Magyar vonatkozású német ujságlapok a M. N. Múzeum birtokában. Magyar Könyvszemle. 1900. évf. — Ernyey József: A körmöci Zsuzsanna-játék. A M. N. Múzeum Néprajzi Osztályának Értesitője. 1906. évf. — Melich János: A magyar szótárirodalom. Budapest, 1907. — Adleff Norbert: Adalékok az erdélyi német kalendáriumi irodalom történetéhez. Kolozsvár, 1907. — Leffler Béla: Magyar vonatkozású német népénekek 1556—1697. Budapest, 1910. — Csáki Richard: Honterus János német iratai forráskritikai és nyelvészeti szempontból. Budapest, 1912. — Szelényi Ödön: A magyar evangélikus nevelés története a reformációtól napjainkig. Pozsony, 1917. — Payr Sándor: A soproni evangélikus egyházközség története. Sopron, 1917. — Szilasi Klára: Stöckel Lénárd Zsuzsanna-drámája és a bártfai német iskolai szinjáték a XVI. században. Budapest, 1918. — Bruckner Győző: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen. Budapest, 1912. — Thienemann Tivadar: XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetü müvei. Irodalomtörténeti Közlemények. 1922—1923. évf. — Payr Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. Sopron, 1924. — Zoványi Jenő: Adatok Stöckel Lénárt irodalmi müködéséhez. Teológiai Szemle. 1925. évf. — Pukánszky Béla: Mohács és az egykorú német közvélemény. Mohácsi emlékkönyv. Szerk. Lukinich Imre. Budapest, 1926. — Dézsi Lajos: Magyar történeti tárgyú szépirodalom. Budapest, 1927. — Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Budapest, 1929. — Zoványi Jenő: Pilcius Gáspár sárospataki tanársága. Protestáns Tanügyi Szemle. 1930. évf.

NÉHÁNY TANULSÁG.

A XVI. SZÁZAD protestáns korszaka politikai, katonai gazdasági, művelődési és egyházi téren új világot teremtett Magyarországon. Egyedül a társadalmi rend maradt a régi, minden más megváltozott. A Habsburg-ház uralomra jutása, Erdélynek az anyaállam testéből való kiszakadása, az ország legtermékenyebb területeinek török kézre kerülése, a magyarság százezreinek elvérzése az izlám csapásai alatt: sorsdöntő események. Mi tartotta a nemzetben a lelket? Az ősi nemesi alkotmány, a parasztság megőrölhetetlen szívóssága, a magyar katona hősisége és a keresztény vallás ereje. Míg a Balkán országai teljes egészükben a törökök zsákmányai lettek, Magyarország a Habsburg-ház segítségével ellentállt a mohamedán hódításnak, ha nemzeti önállóságához való ragaszkodását súlyosan meg is fizette földje és népe pusztulásával.

«A gyáva népnek nincs hazája!» Örökérvényű mondás; s ha valamikor, ebben az időben megbizonyosodott igazság. Ha egy nemzet habozik, amikor belső zavaraiban rendet kell teremtenie, vagy ha reszket, amikor fel kell vennie a harcot a külső ellenséggel, az a nemzet elveszett. A magyarság nem reszketett, de nem is veszett el. Évtizedről-évtizedre borzalmas erővel hömpölygött feléje az izlám árja; a Balkán minden haderejét elküldték ellene; itt har-

coltak Dél-Oroszország tatárai, Ázsia ozmánjai, Afrika szerecsenei: a magyar nemzet mégis megállt. Vére patakokban ömlött, kardját mégsem törte ketté. Lépésről-lépésre hátrált, mert nincs az a vitézség és önfeláldozás, melyet a fegyveres túlerő le ne tudna gyűrni; de egy-egy féltettebb vonalon megvetette lábát s újból kezdődött az élet-halál-harc a magyar rögökért.

Könnyű volt irodalmat csinálni a napoleoni háborúkban, a Bach-korszakban vagy még a trianoni korszak nyomorúságában is, de emberfeletti feladat volt műveltséget terjeszteni és könyvet írni ebben az időben: «Zápolya öldöklő századában». De amint megtették kötelességüket a katonák a harctéren, kötelességükön felül is munkálkodtak a papok híveik között. A protestáns lelkipásztorok bátran megelégedhettek volna az igehirdetés élőszavával ennél azonban százszor többet tettek: az írás betűit is megszólaltatták a pusztuló magyar tájakon. Nagy építő munka volt ez, csak úgy csinálhatták meg, hogy a nemzet már eléggé pallérozott volt a könyvek forgatására s papjai irodalmi munkásságának megbecsülésére.

A magyarnyelvű irodalom ebben az időben az írni-olvasni tudó, értelmesebb és gazdagabb nemesuraknak s a kevesebb iskolát végzett prédikátoroknak és városi lakóknak szólt; humanista szellemű papok és világiak — a tudósok és költők egyaránt — latin munkába öntötték mondanivalóikat. Papok lévén a könyvek szerzői, a magyarnyelvű irodalom elsősorban a vallás kérdéseivel foglalkozik; formája a szónoki és értekező próza, az igehirdetés és hitvitázás, a szentírásfordítás és egyházi ének. Vallásos

világfelfogás hatja át a szépirodalmi munkák legnagyobb részét is: a világi líra, elbeszélő költészet, prózai elbeszélés és színműírás termékeit.

A Magyarországon lakó nem magyarnyelvű népcsoportok között egyedül a németek körében volt még számbavehető irodalmi törekvés. Írástudóik latinul s olykor németül fordultak olvasóikhoz. Néha magyarul is megszólaltak s — amint Heltai Gáspár és Dávid Ferenc példája mutatja — adtak néhány kiváló írót a magyarságnak is. A protestáns papság a hazai németség XVI. századi irodalmi törekvéseiben irányító szerepű, a fennmaradt irodalmi termékek elsősorban vallásos szelleműek és az ágostai hitvallású evangélikus hívők áhítatos érzelmeinek felkeltését és megszilárdítását célozzák.

A reformáció elterjedése a tót nyelv irodalmi művelésének nem vált hasznára, mert a tótul imádkozó és prédikáló papok a cseh nyelvet használták írásaikban. A csehek már ekkor belevitték a köztudatba, hogy a tót nem önálló nyelv, hanem csak egyik nyelvjárása a csehnek. Ilyen módon a fölötte szerényen jelentkező tót vallásos irodalom — a katolikus és az evangélikus egyaránt — a huszitáktól meghonosított bibliai cseh nyelvet használta.

A legrégibb román szöveget megőrző kézirat — az Apostolok Cselekedeteinek oláh fordítása — a XVI. század elejéről és Máramaros vagy Bihar tájékáról való. A legelső románul nyomtatott könyvet — Luther Márton kiskátéjának oláh fordítását — a nagyszebeni szászok 1544-ben bocsátották közre. A hitújítás nem tudott utat

törni a görögkeletiek felé, bár a brassói evangélikus németek és az erdélyi református magyarok több szentírási szöveget fordíttattak le románra és nyomattak ki a maguk költségén, így a Négy Evangéliumot, Mózes könyveiből két könyvet és Szegedi Gergely énekeskönyvét.

A többi ittlakó fajnak és nyelvnek — a számban ekkor még elenyésző számban levő szerbeknek, ruténoknak és vendeknek — sem a XVI. században, sem a XVII. században nincs még, a haza területén, írásos feljegyzésük.

Irodalom. — Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. II. köt. Budapest, 1885. — Az osztrák-magyar monarchia írásban és képben. Magyarország. Nyolc kötet. Budapest, 1888—1901. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Tizennégy kötet. Budapest, 1891—1914. — Szabó Károly és Hellebrant Árpád: Régi magyar könyvtár. III—IV. köt. Budapest, 1896—1898. — Moldován Gergely: A románság. Két kötet. Nagybecskerek, 1896. — Jancsó Benedek: A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota. Két kötet. Budapest, 1896—1899. — Heinrich Gusztáv: Egyetemes irodalomtörténet. II—IV. köt. Budapest, 1905—1911. — Veress Endre: Erdélyi és magyarországi régi oláh könyvek és nyomtatványok. Kolozsvár, 1910. — Alexics György és Sztripszky Hiador: Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbeli román fordításban. Budapest, 1911. — Szabó Oreszt: Nemzetiségi ismertető könyvtár. Hét kötet. Budapest, 1913. — Bitay Árpád: A román irodalomtörténet összefoglaló áttekintése. Gyulafehérvár, 1922. — Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926.

MUTATÓ.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

MUTATÓ.

A Kiadások és Irodalom nélkül.

Abádi Benedek. 33, 46, 70, 71.
Aemilius Georgius. 179.
Aeneas Sylvius. 277, 370.
Aenigma. 284.
Aesopus fabulái. 417—428.
Ailianos. 360.
A kopaszságnak dicsérete. 441.
Alboinus. 330.
Alciati. 516.
Ali basa. 214, 314, 321, 337, 342, 345, 349, 350.
Alkaiosi vers. 238.
Alszeghy Zsolt. 458, 483.
Alvinczi György. 21.
Ambrosius Sebestyén. 540, 541.
Amhát basa. 345.
Anabaptista énekeskönyv. 543.
Anekdóták. 441.
Angerianus. 276, 277, 281.
Antikméretű versformák. 237.
A papok házassága. 452.
Apollonius históriája. 219, 367, 371, 441.
Arany János. 183.
Arany László. 399.
Arany Tamás. 94.
A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról. 466.
Aristeas. 306, 441.
Aristoteles. 496.
Armbrust Kristóf. 207.
Asklepiadesi vers. 238.
Asszonyok intése. 203, 207.
Asszonyokról írt versek. 202—211.
Athanasius püspök. 322, 327.
Athenaios. 361.
Avenarius. 129.
Az igaz papság tüköre. 452.
Ádámi János. 207.
Állatmesék. 417—428.
Árgirus históriája. 378, 382.

Babinger Ferenc. 216, 217.
Babonás szokások. 222.
Bacherius Péter. 146.
Badics Ferenc. 352.
Bakics Péter. 543.
Balassa András. 256.
Balassa Bálint báró. 57, 58, 60, 63, 112, 113, 129, 171, 172, 212, 213, 216, 237, 243—295, 372, 373, 482, 488, 509, 535.
Balassa Bálint gróf. 257.
Balassa Ferenc id. 249,

Balassa Ferenc ifj. 257.
Balassa István. 114, 482.
Balassa János. 112, 113, 245, 249—252, 254, 261.
Balassa Jánosné Sulyok Anna. 174.
Balassa József. 384.
Balassa Menyhért. 113, 114, 177, 249, 250, 346, 476—486, 488, 535, 536.
Balassa-strófa. 278.
Balassi l. Balassa.
Balassi Menyhárt árulásáról komédia. 476—486, 535, 536.
Balló István. 154.
Balog István. 383.
Balog János. 511, 516.
Balsaráti Vitus János. 41, 128.
Bankó leányának históriája. 392, 395.
Barac János. 383.
Baranyai Decsi János. 152, 496, 497, 516, 520, 522, 530.
Baranyai Pál. 301.
Barát István. 172.
Barbarossa. 330.
Barna Ferdinánd. 234.
Baros Péter. 516.
Basilius István. 129.
Basó Mátyás. 346.
Batizi András. 129, 162, 163, 172, 208, 302.
Batizi Miklós. 512, 516.
Batthyány Boldizsár. 123.
Batthyány-kódex. 240.
Battyányi Orbán. 173.
Bayer József. 458, 483.
Bájoló imádságok. 226, 227—231.
Bánffy Gergely. 151.
Bánffy Miklós. 126.
Bánkai Mátyás. 307, 321, 324.
Bánk bán. 321, 330,
Bártfai Énekeskönyv. 189, 239.
Bártfai nyomda. 49.
Báthory András. 53, 341.
Báthory Boldizsár. 500.
Báthory Gábor. 122.
Báthory István fejedelem. 44, 45, 51, 53, 95, 104, 245, 252, 343, 373, 426, 500, 501, 512, 523.
Báthory István országbíró. 79, 121, 122, 123.
Báthory Istvánné. 213, 217.
Báthory Zsigmond. 152, 321, 360, 500, 501, 520, 544.
Bebek Judit. 273.
Beke Pál. 317.
Bellarmin. 56.
Belsius Erzsébet. 510.
Bencés szerzetesek. 17.
Benczédi Székely István. 74, 78, 149, 153, 156, 211.
Beöthy Zsolt. 123, 187, 288, 289, 351, 384, 395, 400, 439, 458, 482.
Berecz Sándor. 372.
Beregszászi Péter. 147, 516.
Beroaldus Fülöp. 375, 377, 382, 385.
Besenyei Jakab. 208, 359.

Bessenyei György. 475.
Bethlen Gábor. 506, 510.
Bethlen Kata. 189.
Bezerédi Gyula. 343.
Beythe István. 123, 124, 456, 516.
Beza. 281.
Bécsi nyomtatványok. 45.
Békes Gáspár. 104, 152, 343, 500.
Békési Balázs. 302.
Béla-mondakör. 395.
Biai Gáspár. 302.
Bibliafordítások prózában. 67—81.
Bibliafordítások versben. 299—311.
Bibliai históriák. 299—311.
Binder Jenő. 373, 383.
Birkás Géza. 410.
Biró Mátyás. 68, 83—88, 154, 162, 174.
Blandrata György. 105, 168, 462, 480.
Boccaccio. 375, 377, 394, 410.
Bocatius János. 506, 509, 510, 514, 537.
Bock Mihály. 251, 261.
Bocskai István. 122, 147, 214, 361, 506, 510, 525.
Bod Péter. 77, 85, 112, 189, 288, 481, 499, 514, 525, 531.
Bodnár Zsigmond. 130, 187, 288, 289, 351, 372, 384, 394, 395, 409, 439, 458, 483.
Bodola Gyula. 511.
Bogáti Fazekas Miklós. 171, 173, 321, 322, 324, 358, 359, 372, 481, 516.
Bognár Teofil. 383.
Boldogtalan vagyok. 283.
Bonczhidai Bálint. 232.
Bonfinius. 149, 321, 425, 520, 521, 527.
Boner Ulrik. 417.
Bornemisza Miklós. 302, 311.
Bornemisza Péter. 48, 59, 108—117, 119, 130, 131, 133, 134, 136, 139, 140, 174, 176, 179, 183, 189, 212, 215, 219, 222, 223, 225, 227, 231, 232, 234, 239, 245, 250, 251, 303, 441, 450, 456, 472—475, 482, 488, 515, 535.
Bornemisza Tamás. 151.
Borsos Sebestyén. 151.
Boszorkányság. 223.
Bourgeois. 281.
Brassói nyomda. 46.
Brodarics István. 149.
Brutus János Mihály. 527.
Buchananus György. 306, 488.
Budai Ferenc. 234.
Budai János. 517.
Bugenhagen János. 119.

Calepinus Ambrus. 530.
Camoens. 56.
Campianus Edmond. 261.
Canisius. 137.
Castriot György. 322.
Ceglédi Nyiri János. 306.

Cenzura. 50.
Cervantes. 56.
Chariclia-mese. 359, 361.
Cigányok. 220.
Clusius Károly. 124.
Coelia-dalok. 274.
Collegium Germanico-Hungaricum. 17.
Colloquium. 487.
Columnai Guido. 357, 362, 364.
Corpus Juris. 522, 524.
Cranmerus Tamás. 322, 328.
Creutzer György. 541, 544.
Curtius Rufus. 363, 411.
Cyrus-monda. 356—366.
Czeczei Lénárt. 341.
Czegei Névtelen. 358, 361.
Czeglédi György. 125, 129, 182, 462, 463.
Czobor Mihály, 359, 361.
Czvittinger Dávid. 288.
Csabai Mátyás. 508, 511.
Csanádi Demeter. 321, 322.
Csanádi János. 517.
Csáki Mihály. 423.
Csáktornyai János. 48.
Csáktornyai Mátyás. 206, 208, 357, 360.
Csáky Borbála. 274.
Csázmai István. 129.
Csegéri András. 364.
Cseh nyelv használata. 549.
Csengeri András. 364.
Csepregi Turkovics Mihály. 500.
Cserey Jánosné Zathureczky Emilia. 240.
Csereyné-kódex. 240.
Cserényi Mihály. 358, 361, 517.
Csibrádi Mihály. 517.
Csikei István. 303.
Csókás Péter l. Laskai Csókás Péter.
Csombor Márton. 382.

Dajka János. 240.
Dares Phrygius. 357, 362,
Darholcz Kristóf. 509, 511.
Dálnoki János. 362.
Dávid Ferenc. 59, 79, 93—95, 99—107, 125, 131, 134, 172, 174, 426, 462, 463, 464, 480, 481, 491, 493, 494, 495, 497, 513, 517, 535, 549.
Dávid János. 145.
Deák Farkas. 257, 288.
Debreceni Disputa. 461—465, 487, 535.
Debreceni Énekeskönyv. 239.
Debreceni Hitvallás. 449.
Debreceni nyomda. 48.
Debreceni Tankó Miklós. 517.
Decsi Csimor János l. Baranyai Decsi János.
Decsi Gáspár. 127, 129, 303, 517.
Dedekind Frigyes. 206.
Dedikálás. 52.
Deidrich György. 517.
Detre úr. 249.
Délszláv széphistóriák. 391—396.

Dévai Biró Mátyás. 68, 83—88, 154, 162, 174.
Dézsi András. 175, 303.
Dézsi Lajos. 172, 173, 176, 178, 179, 186, 190, 198, 258, 275, 282, 283, 288, 290, 303, 323, 326—328, 352, 359, 360, 362, 364, 365, 371, 373, 382, 385, 389, 395, 396, 484.
Dialogusok. 466.
Diákok élete. 40—42.
Dictys Cretensis. 357, 362.
Dietrich-monda. 410.
Disputatio Debrecinensis. 461—465, 487, 535.
Disztichonok. 238.
Divényi Mehemed. 214—216.
Dobai András. 304.
Dobó Domokos. 78, 216.
Dobó Ferenc. 246, 254, 255.
Dobó István. 25, 251, 336, 345, 508, 527.
Dobó Jakab. 213, 216.
Dobó Krisztina. 216, 246, 254, 255, 256, 274.
Dobokai Mihály. 175, 232, 233.
Dobokay Sándor. 247, 257, 261.
Dóci Ilona. 178.
Dormándi László. 258.
Draskovics György. 498.
Drágffy Gáspár. 69, 86, 87.
Drámaírás. 447.
Drávai Névtelen. 371.
Drugeth Bálint. 151.
Dudics András. 92, 492, 499, 506.
Dürr Damasus. 542.
Echós vers. 273.
Eckhardt Sándor. 381, 288, 290.
Ecsedi Báthory István l. Báthory István országbíró.
Eder József. 512.
Eger vár viadaljáról való ének 336.
Egri Lukács. 78, 79.
Egyetem Kolozsvárt. 45.
Egyházi énekek. 194.
Egy nemes emberről és az ördögről. 419.
Elektra-tragédia. 472—475.
Ellenreformáció. 14—15.
Emblémák. 505.
Emőd Tamás. 258.
Enyedi György. 376, 382, 385, 491, 499.
Enyingi Török János. 94.
Epithalamiumok. 202—211.
Erazmisták. 67.
Erdéli Máté. 304.
Erdélyi Pál. 257, 288, 290.
Erdősi János l. Sylvester János.
Ernő főherceg. 80, 256.
Erzsébet királynő. 492.
Eszék János. 150.
Eurialusnak és Lucretiának szép-históriája. 283, 370, 372.
Evangélikus hitvitázás. 83—88.
Énekes könyvek. 189, 190, 239.
Énekköltés. 161—201.
Énekmondók. 220, 312.

Fabricius Balázs l. Szikszai Fabricius Balázs.

Fabricius István. 358, 364.
Fabricius Tamás. 518.
Faragó Bálint. 180, 525.
Farkas András. 162, 185, 299, 305, 321, 323.
Farkas Gyula. 482.
Farkas Ödön. 258.
Fazekas Miklós l. Bogáti Fazekas Miklós.
Fegyverneki Izsák. 517.
Fekete Imre. 305.
Felnémeti Névtelen. 196, 197.
Ferdinánd király. 10, 13, 28, 50, 86, 143, 154, 250, 330, 336, 340, 342, 345, 346, 349, 384, 480, 492, 498, 504, 513, 523, 525, 526, 527.
Ferenc József király. 343.
Ferencrendi szerzetesek. 16, 17.
Ferenczi Zoltán. 281, 475.
Félegyházi Tamás. 74, 120, 121, 124.
Fischer L. V. 383.
Forgách Ferenc. 500, 506, 512, 521, 523, 538.
Forgách Imre. 20, 508.
Forgách Zsigmond. 256.
Fortunatus históriája. 387.
Fortunák. 157.
Fóti József. 410.
Fraknói Vilmos. 13.
Fráter Gáspár. 306.
Fráter György. 221, 385, 426.
Fulgosius. 277.
Fülöp spanyol király. 9.
Gaál József. 258.
Gabelmann Miklós. 25.
Galeotto Marzio. 510.
Galilei. 56.
Gallen János. 54.
Gazel-i türki we-magyari. 216.
Gálfi János. 151.
Gálszécsi István. 162, 188, 239, 305.
Gárgyános Máté. 304.
Gegő Elek. 399.
Geleji Katona István. 240, 274, 499.
Gerdes Dániel. 525.
Gerengel Simon. 540, 542.
Gergely deák. 336.
Gergely énekszerző. 204, 208.
Gergely pápa. 140.
Gesta Romanorum. 368, 369.
Geszti Ferenc. 320, 327.
Gévay Antal. 216.
Giordano Bruno. 56.
Gismunda és Gisquardus históriája. 376, 382.
Gonsalvius Reginaldus Montanus. 425.
Gosárvári Mátyás. 321, 323.
Gönczi György. 124, 189, 190, 239.
Görcsöni Ambrus. 321, 322, 323.
Görög-latin verselés. 237.
Görög-római versformák. 237.
Görög-római széphistóriák. 356—366.
Gradeczi Horváth Stansith Gergely. 541.

Graduálok. 239,
Gragger Róbert. 216, 217.
Gratianos Máté. 304.
Greguss Ágost. 234, 400.
Grobián versei. 206.
Gutgesell Dávid. 49.
Gyalui Tordai Zsigmond. 33, 329, 517.
Gyarmathi Balassa Bálint l. Balassa Bálint.
Gyarmathi Miklós. 124, 125, 145.
Gyergyai Albert. 378, 382, 395.
Gyótai Erzsébet. 115.
Gyöke Ferenc. 306.
Gyöngyösi István. 359.
György barát l. Martinuzzi György.
Gyulafi Lestár. 151.
Gyulai István. 175, 423.
Gyulai Pál. 399, 400, 497, 500, 501.
Gyulai vitézekről. 316, 325.

Habermann János. 129.
Hagymásy Kristófné. 274.
Haláltánc-költészet. 168.
Haller János. 437.
Hangay Sándor. 258.
Hangsúlyos verselés. 237.
Hariadenus. 330.
Harsányi István. 373.
Hartyáni Imre. 175.
Hasznos receptom. 442.
Havelock - Gareth - Rainouart. 411.
Háborús világ. 23—29.
Háló. 424.
Házasok éneke. 202, 209,
Házasságról szóló énekek. 202—211.
Házi Jenő. 482.
Hegedüs István. 512.
Hegedősök. 220, 312.
Hegedős Márton. 220.
Hegedűs János, a gyulai vitéz. 317.
Hegedűs Sebestyén. 220.
Hegendorf Kristóf. 69, 70.
Heinrich Gusztáv. 330, 383, 394, 409.
Heliodoros. 356—366, 382.
Hellopoeus Bálint l. Szikszai Hellopoeus Bálint.
Heltai Gáspár. 47, 74, 75, 121, 125, 129, 149, 153, 162, 169, 175, 321, 323, 324, 325, 389, 417—428, 436, 466, 467, 535, 549.
Henrich Arnold. 382.
Herczeg Ferenc. 258.
Hermann Antal. 400.
Herodotos. 356—366.
Heyden Sebald. 69, 70.
Hispaniai Vadászság. 425.
Historia Aethiopica. 359, 382.
Historia Alexandri Magni. 436.
História egy Árgirus nevű királyfiról. 378, 382.
Historia regis Volter. 375, 385.
Historia von Susanna. 448.
Históriás énekek. 312—333.

Hitújítás. 8—23.
Hitviták. 21—22, 83—158.
Hitvitázó drámák. 452—465, 487—488.
Hoffhalter Ráfael. 48, 49.
Hoffhalter Rudolf. 48, 49, 126.
Hoffgreff György. 47, 342, 343, 426.
Holbein. 179.
Homeros. 356—366.
Homonnai Drugeth Bálint. 151.
Honterus János. 41, 46, 426, 448, 539, 542, 543, 545.
Horatius. 261.
Horányi Elek. 523.
Horhi Juhász Péter. l. Melius Péter.
Horvát András. 163, 183, 184, 185.
Horvát Helena. 205, 210.
Horvát István. 481, 482.
Horvát Markó. 314, 315.
Horváth Cyrill. 131, 188, 197, 234, 240, 288, 289, 352, 372, 384, 394, 395, 439, 458, 483.
Horváth Gergely. 541.
Horváth János. 481.
Horváth Márk. 25, 35.
Hősdalok. 313.
Hubiár aga. 347.
Humanista költészet. 504.
Humanisták. 39.
Hunyadi Demeter. 129, 517.
Hunyadi Ferenc. 357, 362, 517.
Hunyadi János. 323, 324, 325.
Hunyadi Mátyás. 324.
Huszár Gál. 47, 48, 113, 129, 175, 189, 225, 239.
Huszti Péter. 357, 362.

Idari Péter. 411.
Időmértékes verselés. 237.
Igaz papság tüköre. 452.
Ihász Gábor. 324.
Ihász Névtelene. 324.
Illésházi István. 151.
Illyefalvi István. 306, 488.
Ilosvai Selymes Péter. 205, 209, 306, 358, 362, 404.
Imádságok. 227—231.
Imre Lajos. 425.
Iskolai drámák. 447—451.
Iskolázás. 39—45.
István deák. 128, 176.
Istvánffy Miklós. 245, 251, 385, 517, 521, 523, 524, 538.
Istvánffy Pál. 375, 384, 395, 517.
Izabella királyné. 341, 422, 426, 480, 526.

Jakab Elek. 173.
Jakab Ödön. 383, 400.
Janus Pannonius. 504, 507, 537.
Jason históriája. 357.
János Frigyes választófejedelem. 346.
János király. 10, 13, 150, 154, 185, 221, 300, 301, 323, 344, 384, 385, 526.
János pap históriája. 369, 373.
János Zsigmond fejedelem. 51, 89, 95, 99, 100, 103, 104,

105, 182, 321, 322, 330, 344, 348, 425, 426, 462, 476, 477, 480, 481, 512, 513, 525.
Jephta Tragédiája. 488.
Jeremiádok. 177.
Josephus Flavius. 364.
Joveniánus históriája. 369, 373.
Jovius. 369, 373.
Józsa diák. 480.
Jezsuiták. 43.
Jobbágyok sorsa. 26, 30—32.
Johannes Sylvanus. 71.
Jósika Miklós. 258.
Juhász Péter l. Melius Péter.
Júlia-dalok. 274.
Jurisics Miklós. 25.
Justinus. 363, 365, 411.

Kalajlikoz Ali. 321, 324.
Kalendáriumok. 146, 156—168.
Kanyaró Ferenc. 92, 128, 173.
Kapitán György. 341, 347.
Karádi Pál. 129, 480, 481, 482, 484.
Kardos Albert. 274.
Katolikus papok. 16—19.
Katolikus vallásos írók és szónokok. 143—158.
Katolikus vallásos játékok. 450.
Katona István l. Geleji Katona István.
Katonaság. 23—25.
Kazinczy Ferenc. 87.
Kákonyi Péter. 307, 358, 363.
Káldi György. 140, 147.
Kálmáncsehi Sánta Márton. 103, 180, 189, 239, 426.
Kálvin János. 8, 14, 56, 94, 103, 108, 114, 126, 130, 133, 189, 196, 329, 449, 494, 514.
Kármán Demeter. 219, 220.
Károly császár. 9, 322, 330, 346, 351, 492.
Károlyi András. 129.
Károlyi Árpád. 154, 274.
Károlyi Gáspár. 59, 74—81, 129, 535.
Károlyi Péter. 125, 126.
Kecskeméti Vég Mihály. 186.
Kegyetlenkedések. 26—28.
Kemény József. 154.
Kemény Zsigmond. 409.
Kendi Antal. 423.
Kerecsényi Dezső. 131.
Kerecsényi László. 317.
Keresztúri Mihály. 124.
Keserüi Dajka János. 240.
Kéziratos énekeskönyvek. 239.
Kiadók. 52.
Kinizsi Pál. 326, 328.
Király György. 384.
Királyfia kis Miklós. 219, 441.
Kis István l. Szegedi Kis István.
Kisfaludy Sándor. 258.
Kisvárdai Zokoly Miklós. 213, 217.
Klasszikus metrumok. 237.
Kodály Zoltán. 384.
Kolozsvári egyetem. 45.
Kolozsvári nyomda. 47.
Komjáti Benedek. 67.

Komédia Balassi Menyhártról. 476–486.
Komlós András. 48.
Kont István. 348.
Kopaszságnak dícsérete. 441.
Kovacsóczi Farkas. 365, 497, 500.
Kovács István. 154.
Kölcsey Ferenc. 258.
Könyvkiadás. 51.
Könyvnyomtatás. 45—49.
Könyvtárak. 53.
Középkori latin széphistóriák. 367—374.
Közoktatás. 39—45.
Krakkói nyomtatványok. 45.
Krónikák versben. 312–333.
Krónikások. 149—155.
Krusith Ilona. 253, 274.
Krüger Hermann. 475.
Kryptokálvinizmus. 539.
Kulcsár György. 126, 127.
Kurzibold-monda. 409.
Küküllei Névtelen. 307.

Lajos király. 10, 221, 393, 404—409, 526.
Lakatos Péter. 176.
Lakodalmi énekek. 202—211.
Lam Sebestyén. 540.
Lantosok. 220, 312.
Laskai Csókás Péter. 496, 501, 517, 530.
Laskai János. 442.
Latin irodalom. 489—532, 537.
Latin széphistóriák. 367—374.
Lázár Béla. 389.
Lethenyei Pál. 226, 227.
Levélírók. 149—155.
Lélekjárás. 232.
Lévai Névtelen. 357, 363.
Libécz Mihály l. Vilmányi Libécz Mihály.
Líra. 159—236.
Liriniay Vince. 498.
Listi János. 517.
Liszkai Demeter. 517.
Lisznyai Kálmán. 258.
Liszt Ferenc. 353.
Liturgiai misztérium. 450.
Losonczy Anna. 245, 248, 251, 256, 274.
Losonczy István. 25, 181, 248, 274, 341, 345, 349.
Losonczy Istvánnak haláláról. 336.
Loyolai Szent Ignác. 43.
Lőcsei kalendárium. 156.
Löwenklau János. 201.
Lucretia-versszak. 278.
Luka Józsa. 346.
Lukcsics Pál. 217.
Lukianos. 356—366.
Lukinich Imre. 326.
Luther Márton. 8, 12, 13, 14, 39, 40, 53, 56, 62, 67, 70, 83, 84, 85, 87, 94, 102, 103, 108, 118, 119, 126, 129, 130, 133, 135, 143, 145, 162, 164, 174, 180, 188, 189, 196, 424, 449, 455, 495, 539, 542, 543, 544, 545, 549.

Madzsar Türki. 216.
Magyari István. 450.
Magyar nyelv használata. 23, 28.
Magyaróvári nyomda. 47.
Majer Fidél. 523.
Majláth István. 341, 347.
Mankóczi István Dolgai. 438—440.
Manlius János. 49, 424.
Mantskovit Bálint. 48, 115, 424.
Markalf históriája. 432—435.
Marot. 281.
Martinuzzi György. 181, 201, 498, 507, 512, 543.
Martonfalvay Imre. 151,
Martos Ferenc. 258.
Marullus. 276, 277, 281.
Maundeville. 369, 373.
Maximus Planudes. 417.
Mágnások. 34—35.
Mágocsi Gáspár. 167.
Mályusz Elemér. 410.
Mátray Gábor. 305, 353.
Mátyás főherceg. 257.
Mátyás király. 153, 195, 221, 322.
Mecskei István. 336, 345.
Medici Katalin. 492.
Megyesi Ferenc. 102.
Mehemed énekszerző. 214, 216.
Melanchton Fülöp. 33, 39, 40, 53, 70, 85, 86, 87, 154, 181, 496, 541, 543, 544.
Melich János. 87.
Melith Péter. 217.
Melius Péter. 48, 50, 59, 74, 75, 79, 89—98, 99, 101, 102, 103, 104, 124, 125, 131, 167, 176, 181, 182, 426, 456, 461—465, 494, 535.
Menyegzői versek. 202—211.
Mészöly Gedeon. 352.
Mikó László. 371.
Miksa főherceg. 250, 509.
Miksa király. 11, 22, 126, 138, 139, 251, 261, 515.
Milotai Nyilas István. 499.
Mindszenti Gábor. 150, 154.
Misztérium-dráma. 447.
Mittwoch. 216, 217.
Mizsér Gábor l. Pesti Mizsér Gábor.
Mohamedán magyar írók. 199—201, 214—216.
Mokoschinus. 511.
Moldovai Mihály. 220.
Molnár Albert l. Szenczi Molnár Albert.
Molnár Gergely. 531.
Mondókák. 227—231.
Monoszlói András. 125, 136, 144, 146.
Montaigne. 56.
Moór Elemér. 410.
Mordtmann. 216, 217.
Morgai Kata. 273.
Móré László. 165.
Mossóczy Zakariás. 522, 524.
Mudrony András. 511.
Munkácsi János. 307.
Murad tolmács. 199.

Murmelius János. 529.
Musztafa basa. 214.
Muzsikusok. 220.

Nagy Bánkai Mátyás. 177, 307, 321, 324.
Nagy István. 371, 383.
Nagy Sándor históriája. 436, 437.
Nagy Tolnai György. 310.
Nagyajtai Kovács István. 154.
Nagydobszai-graduál. 240.
Nagyfalvi György. 307.
Nagyszebeni nyomda. 45.
Nagyszombati nyomda. 49.
Nagyváradi disputáció. 487.
Nagyváradi komédia. 487.
Nannius. 512.
Naptárak. 156—158.
Nádasdy Ferenc. 19, 326.
Nádasdy Tamás. 46, 69, 70, 86, 112, 153, 154, 340, 342, 472.
Nádudvari veszedelem. 319, 327.
Nemzeti szellem. 61.
Négyesy László. 216, 372, 410.
Német irodalom. 541.
Német széphistóriák. 387—390.
Németek és magyarok. 37.
Németi Ferenc. 177.
Népköltészet. 218—236.
Névtelen históriás énekmondók. 325, 326.
Névtelen mohamedán énekszerző. 216.
Névtelen protestáns énekszerzők. 177, 178, 308.
Nikolsburgi Névtelen. 326.
Nyári Lőrinc. 345.
Nyelvtudomány. 529.
Nyilas István. 202, 499.
Nyilas Névtelene. 209.
Nyiri János. 306.
Nyomdászat. 45—49.

Ókori görög-római széphistóriák. 356—366.
Oktatás ügye. 39—45.
Oktató költészet. 202—211.
Olasz széphistóriák. 375—386.
Oláh Miklós. 14, 15, 44, 50, 112, 137, 138, 143, 175, 176, 195, 197, 346, 478, 504, 512, 516, 520, 523, 524, 525.
Ormprust Christoff. 207.
Ószövetség fordításai. 67—81.
Ovidius. 277, 356—366.
Ozorai Imre. 83—88.
Ozorai István. 423.

Önéletírók. 149—155.
Ördög Mátyás. 345.
Ördögök. 223.

Palatics György. 178.
Paniti János. 210.
Pap Benedek. 179.
Papok házassága. 452.
Papság. 16—18, 41—45.
Parasztok sorsa. 26, 30—32.
Parcival. 411.

Parthenios. 364.
Pataki Névtelen. 372, 395.
Payr Sándor. 326.
Pálffy Miklós. 27, 145, 507.
Pálóczi Antal. 455.
Pável Ágoston. 395.
Pázmány Péter. 125, 135, 144, 145, 147, 524,
Pekár Gyula. 258.
Pekár Károly. 327.
Pelei János. 75.
Perényi Gábor. 19.
Perényi Péter. 86, 87, 188, 341, 347, 455.
Perneszi András. 115, 129.
Perneszich György. 112, 472.
Pesti Gábor. 67, 417, 422, 529.
Pesti György. 169, 179, 240.
Petheő Gáspár. 256.
Petrarca. 277, 375.
Petrovics Péter. 150.
Petrus Albinus Nivemontius. 511.
Pécsi disputáció. 487.
Pécsi Ferenc. 68.
Pécsi Gáspár. 517.
Pécsi János. 210.
Pécsi Lukács. 144, 146.
Példák. 441.
Pilcz Gáspár. 542, 544.
Plantin Kristóf. 516.
Planudes. 442.
Plautus. 531.
Plágium kérdése. 52.
Plutarchos. 360.
Póli István. 373.
Ponciánus históriája. 429—431.
Posgay György. 342.
Pöckhl Erhard. 544.
Prister Johannes-monda. 369, 373.
Protestáns énekeskönyvek. 188.
Protestáns papok. 18—22.
Protestáns vallásos írók és szónokok. 118—132.
P. Szathmáry Károly 258.
Pukánszky Béla. 352.

Rabelais. 56.
Radán Balázs. 179.
Radéczy István. 517.
Radvánszky-kódex. 274, 288, 289.
Rainouart. 410.
Rakovszky Márton. 517.
Ranzanus Péter. 527.
Ravasz László. 93, 101, 111, 130, 131.
Rákóczi Zsigmond. 51, 76, 79, 80, 320, 321.
Rákosi Jenő. 258.
Ráskai Gáspár. 391, 393.
Ráskai Lea. 393.
Reczés János. 326.
Reformáció. 8—23.
Református hitvitázás. 89—98.
Regnart Jakab. 277.
Reichard Piroska. 371.
Rescius. 512.
Reuchlin János. 447.
Részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról. 466.

Révész Imre. 123.
Riedl Frigyes. 62.
Rimay János. 247, 248, 249, 257, 262, 275, 288.
Rimicius. 417,
Román irodalom. 549.
Ronsard. 56.
Rotterdami Erazmus. 67, 143, 422, 504, 530.
Rudolf király. 11, 25, 49, 50, 80, 114, 122, 139, 140, 214, 246, 253, 498, 507, 509, 544.
Rueber János. 544.
Rustan históriája. 368, 371.
Rusztem nagyvezér. 200.
Rutén irodalom. 550.

Salamon és Markalf. 432—435, 488.
Salánki György. 253, 319, 327.
Sallustius. 152, 498.
Salm-Eck Gyula. 113, 114.
Salm Miklós. 346.
Sámboki János l. Zsámboki János.
Sambucus l. Zsámboki János.
Sanyiki Krisztina. 274.
Sapphói versszakok. 238.
Sarlóközi Névtelen. 308.
Sartorius Jeremiás. 512.
Sándor István. 475.
Sándor-monda. 356—366.
Sándor-regény. 436.
Sánta Márton l. Kálmáncsehi Sánta Márton.
Sárospataki-graduál. 240.
Sárvári nyomda. 46.
Sásvár bég. 319, 320.
Schesaeus Keresztély. 325, 507, 508, 512.
Schremmel Ábrahám. 41.
Schwarzenberg Adolf. 507.
Schwendi Lázár. 79.
Sebesi Jób. 400.
Sebestyén Gyula. 400.
Selnecker Miklós. 468, 470.
Selymes Péter l. Ilosvai Selymes Péter.
Semptei Névtelen. 395.
Servet Mihály. 22, 134, 493.
Shakespeare. 56, 506, 516.
Sibolti Demeter. 129, 139.
Sibrik György. 500.
Siderius János. 129.
Sidney Fülöp. 313.
Siklósi Mihály. 179.
Singrenius János. 45, 417—428.
Síposok. 220.
Skaricza Máté. 127, 128, 179, 180, 182, 502, 517, 522, 525.
Socinus Faustus. 22, 105.
Solymossy Sándor. 410.
Somfay Margit. 258.
Sommer János. 442, 503, 512, 513.
Somogyi Ambrus. 527.
Soós Kristóf. 129.
Sophokles. 112, 472, 474.
Sorsvető könyvek. 157.
Sóvári Soós Kristóf. 129.
Spangenberg János. 175, 424.
Spielmann-költészet. 410.

Spira Ferenc. 322, 329.
Stancarus Ferenc. 102, 426.
Steinhöwel Henrik. 417.
Stöckel Lénárd. 41, 448, 540, 544, 545.
Strutius könyvnyomtató. 70.
Sturm János. 39, 40, 514.
Sulyok Anna. 245, 249, 251.
Sulyok Balázs. 249.
Sylvester János. 45, 46, 67—73, 154, 162, 180, 218, 238, 504, 513, 529, 538.
Synesios. 442.
Szabó Károly. 362, 364, 411.
Szabó Samu. 399.
Szabolcsi Bence. 353.
Szakmári Fabricius István. 358, 364.
Szalaszegi György. 129.
Szalay József. 154.
Szalay László. 526.
Szamosközi Sándor. 517.
Szamosközy István. 520, 525, 526, 538.
Szántó István. 16, 45, 144, 146, 530.
Száz fabula. 417.
Szegedi András. 364.
Szegedi Gergely. 180, 181, 189, 190, 239, 550.
Szegedi Kis István. 127, 162, 165, 180, 181, 183, 182, 491, 501, 513, 522, 525.
Szegedi Lőrinc. 468—471.
Szegedi Mátyás. 517.
Szegedi Veres Gáspár. 377, 385.
Szegedy Rezső. 394, 395.
Szenczi Molnár Albert. 77, 80, 126, 171, 181, 261, 282, 289, 514.
Szendrei Névtelen. 399.
Szendrey Zsigmond. 234.
Szent Benedek rendje. 17.
Szent Ferenc rendje. 17.
Szent Ignác. 43.
Szent István. 522.
Szent László. 164.
Szentgratianus Máté. 304.
Szentgyörgyi Gábor. 517.
Szentírás prózai fordításai. 67—81.
Szentírás verses fordításai. 299—311.
Szepetneki János. 183.
Szerb irodalom. 550.
Szerdahelyi Mihály. 321, 327.
Szerelmi dalok. 218.
Szeremlyéni Mihály. 308.
Szerencse Benedekné. 226, 231.
Szerencsekönyv. 157.
Szerémi György. 221, 222, 521, 522, 526.
Szerémi Illés. 183.
Szertartásos énekeskönyvek. 239.
Szerzetesek. 9, 16—18, 43—45.
Szerzők. 51—52.
Széchy Károly. 288, 290.
Székely Balázs. 309.
Székely István l. Benczédi Székely István.
Széll Farkas. 371, 395, 396.

Szénási István. 480.
Széphistóriák. 356—396.
Sziget ostroma. 314.
Szigeti emlékkönyv. 508, 511.
Szigetvárnak veszéséről. 315, 325, 329.
Szigligeti Ede. 383.
Szikszai Fabricius Balázs. 517, 530.
Szikszai Hellopoeus Bálint. 129, 512, 518.
Szikszói Fabricius Balázs. 41.
Szikszói győzelem. 320, 328.
Szilády Áron. 87, 172—187, 190, 198, 207, 208, 210, 211, 234, 257, 274, 275, 281, 283, 288, 289, 301—310, 323—325, 328, 329, 343, 351, 359, 363—365, 372, 373, 385, 394, 395, 409, 411, 422, 425, 456, 484.
Szilágyi és Hajmási históriája. 397—403.
Szilágyi Mihály. 221.
Szilágyi Sándor. 526.
Szilvás-Ujfalvi Imre l. Ujfalvi Imre.
Színjátszás 447.
Szinnyei József. 383.
Sziráki Balázs. 210.
Szkárosi Horvát András. 163, 183, 184, 185.
Szkender bég. 322.
Szolimán szultán. 11, 315, 316, 330, 341, 347, 384.
Szondi György. 337.
Sztárai Mihály. 171, 176, 181, 185, 309, 311, 322, 327, 452—460, 483, 513.
Sztárai Miklós. 309.

Tacitus. 521.
Takáts Sándor. 325.
Tamás diák. 480.
Tanító költészet. 202—211.
Tankó Miklós. 517.
Tankréd-monda. 376.
Tannerus György. 474.
Tanulók élete. 40—42.
Tar Benedek. 210.
Tar Lőrinc. 348.
Tardi György. 320, 328.
Tardoskeddi Szerencse Benedekné. 226, 231.
Tasso. 56, 277.
Telamon históriája. 367, 371.
Telegdi Kata. 213, 217.
Telegdi Miklós. 49, 52, 59, 111, 113, 114, 131, 133—142, 144—146, 195, 197, 515, 524, 535.
Teleki László. 482.
Temesvári István. 321, 328.
Temesvári János. 321, 328.
Tesseni Vencel. 437.
Thaly Kálmán. 283, 327, 328.
Theophania. 468.
Thienemann Tivadar. 175.
Tholdy Mihályné. 274.
Thúri Pál. 209.
Tinódi Sebestyén. 60, 186, 210, 219, 240, 309, 313, 329,

334—355, 357, 364, 508, 523, 526, 535.
Tinódi Sándor. 343.
Titus és Gisippus históriája. 377.
Toldi Csóka. 408.
Toldi Mátyás. 408.
Toldi Miklós históriája. 404—413.
Toldy Ferenc. 87, 123, 153, 173, 177, 186, 197, 209, 216, 288, 289, 306, 327, 351, 362, 364, 371, 372, 373, 383, 384, 389, 394, 409, 411, 422, 425, 456, 482, 522.
Tolnai Fabricius Tamás. 518.
Tolnai György. 310, 408.
Tomori Pál. 221, 222, 393.
Tordai Benedek. 186.
Tordai János. 518.
Tordai Névtelen. 186.
Tordai Zsigmond. 33, 329, 517.
Torkos János. 310.
Torma Károly. 274.
Toroczkai Máté. 499.
Tót irodalom. 549.
Tóth Kálmán. 258.
Tőke Ferenc. 314, 322, 329, 518.
Tököli Miklós. 518.
Török Bálint. 150, 151, 309, 337, 340, 341, 345, 347, 350, 393.
Török János. 94, 340, 345, 349, 350.
Török Mihály. 48.
Török szokások. 33—34.
Török uralom. 25—27.
Törökök és magyarok. 23—33.
Törökök vallásos türelme. 21—22, 32—34.
Történeti énekek. 312—333.
Tőzsérek. 35—36.
Tragédia magyar nyelven. 472.
Trágár Balázs. 441.
Trócsányi Zoltán. 131, 425.
Trójai háború mondája. 356—366.
Trotzendorf Bálint. 39, 40.
Tuba Mihály. 186.
Túlvilági lények. 222.
Túri György haláláról. 318, 325.
Túri Pál. 513.
Turkovics Mihály. 500.
Turóczi János. 321.
Türkenbüchlein. 544.

Ujfalvi Imre. 189, 190, 239, 518.
Ujlaki Péter. 186.
Újszigeti nyomda. 466.
Újszövetség fordításai. 67—81.
Uncius Lénárt. 518.
Ungnad Kristóf. 168, 245, 248, 251, 256, 274.
Unitárius hitvitázás. 99—107.
Unitáriusok üldözése. 21—23.

Vajdakamarási Lőrinc. 310, 365.
Valkai András. 321, 322, 330, 369, 371.
Valkai Kelemen. 186.

Vargha Gyula. 325.
Varkucs Tamás. 341, 347, 350.
Varsányi György. 358, 365.
Válaszuti György. 127, 128.
Válaszuti Komédia. 461—465.
Váli Béla. 383.
Vándor Iván. 258.
Váradi Énekeskönyv. 189, 239.
Várdai Pál. 184.
Várday Mihály. 246, 254.
Várday Mihályné. 274.
Vend irodalom. 550.
Vende Ernő. 385.
Verancsics Antal. 94, 112, 138, 150, 175, 181, 506, 520, 526.
Verbőczy Imre. 340, 341, 347.
Verbőczy István. 150, 153, 340, 393, 522.
Veres Balázs. 152.
Veress Gáspár. 377, 385.
Veresmarti Illés. 21, 22.
Vergilius. 356—366, 508.
Verselés fejlődése. 237.
Verses krónikák. 312—333.
Vég Mihály. 186.
Végkecskeméti Mihály. 186.
Vidovich György. 524.
Vietor Jeromos. 65, 70.
Vilmányi Libécz Mihály. 211, 518.
Vilmos-mondakör. 410.
Virágénekek. 218.
Visnovszky Rezső. 385.
Vitéz Francisco históriája. 391, 394, 395.
Vitus János. 41, 128.
Vizaknai Gergely. 129, 423, 425.
Vizsolyi Biblia. 76.
Vizsolyi nyomda. 48.
Volf György. 240, 383.
Volter és Grizeldis. 375, 385.
Vörösmarty Mihály. 383, 400.
Wagner Bálint. 46, 545.

Zathureczky Emilia. 240.
Zay Ferenc. 29, 151.
Zápolyai György. 221, 222.
Zápolyai István. 221.
Zápolyai János. 10, 13.
Zermegh János. 527.
Zokoly Erzsébet. 217.
Zokoly Miklós. 213, 217.
Zolnai Béla. 282.
Zombori Antal. 311.
Zrínyi György. 544.
Zrínyi Kata. 20, 511.
Zrínyi Miklós, a költő. 325. 361.
Zrínyi Miklós, a szigetvári. 25, 34, 35, 315, 316, 508, 526, 544.
Zsámboki János. 54, 149, 505, 514, 516, 524, 525, 527, 530, 538.
Zschorn János. 359, 362.
Zsigmond király. 341, 348, 370, 408.
Zsoltárok fordítása. 170, 261.
Zsuzsánna története. 448, 540, 545.

TARTALOM.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

TARTALOM.

Bevezetés.

Lap

Történeti mozzanatok ... 7
Általános műveltség ... 39
Irói törekvések ... 56

A XVI. század közérdekű irodalma.

Sylvester János ... 67
Károlyi Gáspár ... 74
Az evangélikus hitvitázás ... 83
A református hitvitázás ... 89
Az unitárius hitvitázás ... 99
Bornemisza Péter ... 108
Protestáns vallásos írók és szónokok ... 118
Telegdi Miklós ... 133
Katolikus vallásos írók és szónokok ... 143
Krónikások, önéletírók, levélírók ... 149
Kalendáriumok ... 156

A XVI. század lírája.

A protestánsok vallásos énekköltése ... 161
A katolikusok vallásos énekköltése ... 194
Murad tolmács himnusza ... 199
Az oktató költészet ... 202
A világi énekköltés ... 212

Lap
A népköltészet ... 218
A verselés fejlődése ... 237
Kéziratos énekeskönyvek ... 239

Balassa Bálint.

Balassa Bálint élete ... 245
Balassa Bálint vallásos énekei ... 260
Balassa Bálint vitézi énekei ... 263
Balassa Bálint szerelmi énekei ... 266
Balassa Bálint lírája ... 276
Balassa Bálint drámai töredéke ... 286
A Balassa-irodalom ... 288

A XVI. század verses elbeszélése.

Bibliai históriák ... 299
Históriás énekek ... 312
Tinódi Sebestyén ... 334
Ókori görög-római széphistóriák átdolgozásai ... 356
Középkori latin széphistóriák átdolgozásai ... 367
Olasz széphistóriák átdolgozásai ... 375
Német széphistóriák átdolgozásai ... 387
Délszláv széphistóriák átdolgozásai ... 391
Szilágyi és Hajmási Históriája ... 397
Toldi Miklós Históriája ... 404

A XVI. század prózai elbeszélése.

Állatmesék ... 417
Ponciánus Históriája ... 429
Salamon és Markalf ... 432
Nagy Sándor Históriája ... 436

Lap
Mankóczi István Dolgai ... 438
Egyéb prózai elbeszélések ... 441

A XVI. század drámája.

Az iskolai drámák ... 447
Sztárai Mihály hitvitázó drámái ... 452
A Debreceni Disputa ... 461
Heltai Gáspár valláserkölcsi dialogusa ... 466
Szegedi Lőrinc iskolai drámája ... 468
Bornemisza Péter Elektra-tragédiája ... 472
Komédia Balassi Menyhártról ... 476
Egyéb drámai maradványok ... 487

A XVI. század latin irodalma.

A vallásos és bölcselő irodalom ... 491
A költészet ... 504
A történetírás ... 520
A nyelvtudomány ... 529

Visszapillantás.

A magyar irodalom a XVI. században ... 535
A magyarországi latin irodalom a XVI. században ... 537
A magyarországi német irodalom a XVI. században ... 539
Néhány tanulság ... 547

BÉCSI SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchenyi Könyvtár

OSZK

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár